ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
(TÜRK DİL KURUMU YAYINLARI: 528)

TÜRKÇENİN GRAMERİ

Yazan
TAHSİN BANGUOĞLU

ANKARA, 2007

Açıklama

Türkçe'nin Grameri'nde kullanılan terimler yazarın kişisel teklifleridir. Eserin yazımı olduğu gibi korunmuştur.

"Türkçe soylu bir dildir."

5846 sayılı kanuna göre bu eserin bütün yayın, tercüme ve iktibas hakları
TÜRK DİL KURUMU'na aittir.

BANGUOĞLU, Tahsin.

Türkçe'nin Grameri **/ Yazan: Tahsin BANGUOĞLU**
8. Baskı / Türk Dil Kurumu, Ankara, 2007

628 s.; 20 cm. (Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu; Türk Dil Kurumu Yayınları; 528

Bibliyografya var.

ISBN: 975-16-0268-8

1. Türk Dili - Dil Bilgisi I. k.a.

415

1. Baskı : 1959
2. Baskı : 1986
3. Baskı : 1990
4. Baskı : 1995
5. Baskı : 1998
6. Baskı : 2000
7. Baskı : 2004
8. Baskı : 2007

Gökçe Ofset Matbaacılık LTd. Şti.
İvedik Org. San. Sit. 21. Cad. 599. Sok. No: 22
Yenimahalle / ANKARA
Tel: (0312) 395 93 37

İsteme Adresi: Türk Dil Kurumu Atatürk Bulvarı 217
Kavaklıdere / ANKARA
Tel: (0312) 428 61 00 Belgegeçer: (0312) 428 52 88

İKİNCİ BASILIŞ İÇİN

Türkçenin Grameri (1974), baştan beri (Anahatlarıyle Türk Grameri, 1940) Türkçenin yapısından hareketle geliştirmeye çalıştığım gramer metodunun bir olgunlaşma mahsulüdür. Onun mükemmeli olmak iddiasını taşımaz. Ama öncüsü olmuş olmak ümidindedir. Mükemmelî yazılıncaya kadar faydalı olacağı Türk Dil Kurumu'nca da takdir edildi, ikinci baskısı yapılıyor. Çok teşekkür borçluyum.

Sınırlı monografilere ve yetersiz ön çalışmalara dayanarak kaleme alınan bir toplu telifte (traité) bir takım eksiklerin ve yanlışların kalmış olması tabiîydi. Ancak Türkçenin Grameri, mem'lekette ve ilgili yabancı çevrelerde gördüğü rağbete karşılık, ciddî ve ilmî bir eleştiriye mazhar olmadı. Yalnız bazı övgüler ve bazı söylentiler onun hakkı veya lâyıkı değildi. Şimdi ben beklediğim ciddî tenkitlerden bir kısmını kitabın yeniden basılmasını tavsiye eden Türk Dil Kurumu Bilim Kurulu üyelerinden yetkili bir arkadaşın raporunda buluyorum ve seviniyorum.

Bizim sahamızda hiç bir müellif özendiği bir eserini yeniden ele alıp pürüzünü düzeltmek arzusundan kendini alamaz. Ben arada, bir taslak halinde olan Anahatlarıyle Türk Grameri'ni yeni baştan işleyerek daha doyurucu bir kılavuz kitap haline getirmeye çalıştım (ikinci basılış 1979). Çünkü geçen zaman içinde onun bir Türkçe hocaları nesline hitap ettiğini ve bazı gramer yazarlarımıza faydalı olduğunu gördüm. Türkçenin Grameri'ni de bir ölçüde gözden geçirilmeye muhtaç görürüm. Allah ömür verirse onu da yapmak isterim.

Pratik icaplarla bu basılış bir ofset baskı oluyor. Üzerinde ancak küçük düzeltmeler ve ilâveler yapılabilmektedir. Ben burada kitabın hedefi ve içinde yazıldığı şartlar hakkında daha bazı açıklamalar yaparak üzerinde doğmuş ve doğacak tereddütleri gidermeye çalışacağım.

1. Gramer yazarken müellifin işleri var: Organik bir tasnif yapmak, kavramları tarif etmek, örnekler vermek ve kavramın adını koymak. Şüphesiz adı uygun ve yaygın olanlarda bunu muhafaza etmek lâzımdır. Ancak mevcudu olmayanlara ve yerinde görmediklerine yeni adlar teklif etmek de müellifin hakkıdır. Öbür yandan bizim bu yeniden terimleşme devrimizde her alanda otoritelerce danışıklı bir terim birliğine ihtiyaç olduğunu takdir ediyorum. Ama hal şu ki Türk Dil Kurumu üç tane birbirini hiç tutmayan ve çoklukla kavramları karşılamayan gramer terimleri sözlüğü yayımlamış. Meslekdaşlarımız da farklı terimler kullanıyorlar. Bu durumda kitap yazmak isteyenin dilde yaşayanları koruyarak eskimiş ve eksikleri için ihtiyaca göre doğru Türkçe benzerlerini yaratmaya çalışması bir zaruretti. Böylece bu kitap ölçüsünde Türkçe dil kavramlarının gerçek bir envanteri meydana geldi ki adlandırma hususunda herkesin tekliflerine açıktır. Demek ki benimkiler de tekliften ibarettir. İsabetli görülmeyenler değişecektir.

2. Türkçenin Grameri yazı dilimizin bir el kitabı olmakla birlikte başlıca Türk dili ve edebiyatı talebesi göz önünde tutularak kaleme alındığı için bir ölçüde bir "Türkolojiye giriş" kitabı olmak hizmetini de görmek istemiştir. Onun için bir yalın ayarlayıcı gramer (normative) olmayıp yer yer bir tasvirci gramer (descriptive) vasfını almaktadır. Burada dilin gelişme ve çeşitlenmesi hakkında ön fikirler vermek için de farklı söyleyiş çeşitlerinden ve yeni eski lehçelerden bazı örneklere yer verilmiştir. Bunlar orta dereceli okul kitapları için fazla sayılabilir.

3. Gramerde tarifler örneklerle gerçeklenir. Bol örnekler kuralları güçlendirir. Ben kitaplarımda bol örneklere yer vermeye dikkat ettim. Bunlar arasında kelime yapısı bakımından pek az

sayıda etimolojisi yanlış, şüpheli, veya tartışmalı olanlar da bulunabilir. Ne yapalım, monografilerimiz eksiktir, henüz yeterli bir etimoloji lügatimiz de yoktur.

4. Verdiğimiz örnekleri anadili bilgimize ve hafızamıza dayandırdık. Onları metinlerden alıp yer göstermeyi isterdik. Ama bu, toplu emek isteyen uzun bir tarama işidir. Yalnızdık.

5. İlk basılışta (s. 16) Türkiye'nin nüfusu 36 milyon (1970), Batı Türkçesi konuşanlar 43, bütün Türk (Hun) dilleri konuşanlar 75 milyon kadar gösterilmiştir. Geçen zaman içinde bütün Türk kavimleri hızlı bir artış göstermiş bulunuyor. Türkiye'de son sayımda (1985) nüfusun 51 milyonu aştığı görülmüştür. Türk dilleri konuşanların sayısı ise 100 milyonu bulmuş olmalıdır.

Vaniköyü, Ocak 1986

ÖNSÖZ

Birara okullardan gramer dersleri kaldırılmıştı. Onları yeniden programa koymak söz konusu olduğu sırada rahmetli Hasan Âli Yücel benden bir okul grameri yazmamı istedi. Ben bunun her öğretim seviyesine göre ilgili okul öğretmenleri tarafından yazılabileceği görüşündeydim. Ancak ortada bu yazarlara kılavuz olacak ciddi bir gramer kitabı da yoktu.

Bilindiği gibi medresede öğretim dili Arapça olduğundan Türkçenin grameri üzerinde pek az çalışılmış bulunuyordu. Tanzimattan buyana yazılmış okul kitapları da ilkin Arap grameri tasniflerine, sonraları Fransız grameri örneklerine uyularak hazırlanmış denemelerdi. Yeni okul kitaplarına kılavuz olacak eserin ise herşeyden önce «Türk dilinin ilmî müşahedesinden elde edilmiş ve bünyesine göre tasnif olunmuş» bulunması gerekliydi.

İşte ben ancak bunun bir taslağını meydana getirmeyi üzerime aldım. *Ana Hatlariyle Türk Grameri, 1940* bu düşünceyle kaleme alınmıştı. Kaba tasnifler ve kısa tariflerden ibaret olan bu kitapçık öğretmenlere ve okul grameri yazacaklara yardımcı olacaktı.

Zaman geçti, ondan doğacağını beklediğimiz öğretim usullerine uygun güzel okul kitapları da meydana gelmedi. Bu taslaktan birçok yenilikler alındı, ama melez kitaplar ortaya kondu. Benim daha geniş ölçüde yazmaya giriştiğim kitap ise belki artık, bölünmüş çalışma hayatım sebebiyle, *Türk Grameri, I Sesbilgisi, 1959,* birinci cildinden ibaret kalacaktı.

Sonradan yerli ve yabancı üniversite seminerleri ve ciddi meraklılar o ilk taslağı aradılar, tekrar basılmasını istediler. Türkoloji okuyan gençler benden izin alıp onu birkaç defa çoğalttılar. Öyle ki açık kalan bu ihtiyacı karşılamak üzere bir el kitabı meydana getirmek çok zamandır bana bir vazife olmuştu.

Daha iyisinin yazılmasını genç arkadaşlara bırakarak bu kitabı ortaya koyarken benim bu ölçüde dahi göz önünde bulundurmaya dikkat ettiğim esasları burada belirtmek isterim: 1. İlk defa olarak denediğimiz üzere dilimizin tasvirini kendi ayrıksı bünyesinden çıkarmak, 2. bununla birlikte Türk gramerini dünya dilleri ölçüsünde ortak ve yeni görüşlerden faydalandırmak, 3. Türk dilleri alanında yerli, yabancı araştırmalardan ve buluşlardan haberli bulunmak.

Yazı lehçemizi esas alan bu elkitabı Batı Türkçesinin bir *tarihî gramer* olmaya yönelmemiş, bir *ayarlayıcı gramer* kalıbına girmekten de kaçınmıştır. Onu yine bir *tasvirci gramer* olarak ele almak doğru olacaktır. Şu var ki biz burada dilin donuk bir resmini vermekle de yetinmedik. Faydalı gördükçe eski ve yeni lehçelerden onun canlılığını ve gelişmelerini gösteren örnekler aldık.

Umuyoruz ki bu kitap gene de Türkçe öğretmenlerine ve okul kitabı yazanlara yardımcı olacaktır. Daha iyileri yazılana kadar da öğrenciler ve meraklı aydınlar için bir başvurma yeri sayılacaktır. Üslubundaki öğretimci ton da bu maksada bağışlanmalıdır.

Bu kitapta iki bölümün fazla geniş tutulduğu da söylenebilecektir. Bunlardan birincisi *ses bilgisi* bölümüdür ki genişliği dilimizin yapısından gelmektedir. Gerçekten Türk dilleri dünya dil ailelerinden hiçbirinde görülmeyen bir ölçüde ses değişme mekanizmalarına sahiptirler. Yazıya da akseden bu değişmelerin öğrenilmesi başta o mekanizmaların gereği gibi kavranmasına bağlıdır.

İkincisi *kelime yapımı* kısmıdır. Türkçemizin bu kendine dönme ve terimleşme devrinde onun yaratıcı ve doğurucu gücünü iyi tanımak ve doğru kullanmak gerekliğine inandığımız için bu bahsi genişçe tuttuk. Burada yazı dilimizin son 60 yıllık yeni kazançları ile birlikte bu güzel gelişmeyi bulandıran, kimisi kullanışa bile girmiş *görüntü kelimeler*den (mot-fantôme) de örnekler verdik. Dolayısıyla Türkçe kelime yapımında doğru ve yanlış nedir? bunu anlatmaya çalıştık.

Ortaöğretim ölçüsünde Türkçe terimler hazırlanırken hüküm süren bilgiçlik havası içinde gramer terimleri de kusurlu olarak çıkmıştı. Ancak bu arada ve daha sonra bizim kullandığımız bir kısım terimler de yer buldu. Üniversitelerden yetkili arkadaşlarımız da isabetli karşılıklar gösterdiler. Şimdi biz burada hepsini gözönüne alarak dil bilgisi terimlerini bir ölçüde tamamlamak ve onlara bir çeki düzen vermek gerekliğine uymaktayız.

★

İnsan ruhunun en saf ve engin yaratışlarından biri olan Türkçemiz 1.300 yıllık bir yazı dili olarak da ileri medeniyetlerin taşıyıcısı olmuştur. Sonra çağdaş medeniyet dilleriyle erkenden yarışa girmiş, üstelik millî kültürü taşıyacak bağımsız bir *dünya dili* (langue mondiale) olmak yoluna başkoymuştur. Bu iddia büyük işler başarmış ve başarmak yolunda olan bir milletin iddiasıdır. Güçlükleri vardır, fakat biz Türkçenin bu amaca ulaşacağına inanıyoruz. Bize düşen onu bu yolda savaşacak genç kuşaklara daha iyi tanıtmaya ve daha çok sevdirmeye çalışmaktır.

GİRİŞ

1. Dil :

Dil insanların meramlarını anlatmak için kullandıkları bir sesli işaretler sistemidir. Elle başla, gözle kaşla işaretler yaparak da bazı duygularımızı, düşünce ve dileklerimizi anlatırız. Fakat en mükemmel *anlatma* (expression) vasıtamız dilimizdir.

Konuşma (parole) kişi oğluna vergi olan ve insanı hayvandan ayıran bir yüksek *işleyiş*tir (fonction). İnsan konuşma yeteneği ile doğar. Fakat dil doğuştan bilinmez. Çocuk içinde yaşadığı topluluğun dilini, *anadilini* (langue maternelle) uzun bir çıraklık devresi süresince öğrenir. Aslında her *dil* (langue) bir insanlar topluluğu arasında binyıllar boyunca gelişerek meydana gelmiş bir sosyal kurumdur.

Belli *ses öbeklerinin* (groupe de son) kişiler arasında danışıklı bir değer kazanarak birer *kavrama* (concept) karşılık olmaları dilin oluşmasında esas sayılabilir. Bunun gibi onların çeşitli kullanışları da ortak değerler bağlayarak dilin *kural*larını (règle) meydana getirmiş olmalıdırlar. Bunlar üreyip genişlemiş ve azçok titizlikle korunarak kuşaktan kuşağa aktarılmıştır. *Ses kanunlarına* (loi phonétique) uyup zamanla değişmelere uğramış olmaları da tabiîdir.

Dil (langage) ile düşünce organı olan insan beyni dayanışa oluşmuş olmalıdırlar. Öyle ki sonuçta dil düşünmenin de bir vasıtası olmuştur. Ana dilimizden cümleler kurarak dü-

şünürüz. Bunları dile getirdiğimizde adına *konuşma* deriz. Dil olmasa düşünce ve duygu da gelişmezdi, insan topluluğu ilerlemez, bir medeniyet yaratamazdı. Yine kişi oğluna vergi olan din hayatı ile sanat hayatı da dil temeli üzerine kurulmuşlardır.

Dil *konuşma aygıtı*nın (appareil de la parole) çıkardığı çok çeşitli seslerin son derecede karmaşık bir birleşiminden meydana gelir. Ancak kulağımız da bunları bütün incelikleri ile ayırdedecek yaratılıştadır. Bu sebeple biz onları çözümlemekte güçlük çekmeyiz. *Konuşma organları*nın (organe de la parole) belirli bir durum alarak bir an içinde çıkardıkları basit sese bir *seslik* (phonème), yahut sadece *ses* (son) deriz: *a, ü, b, t* gibi. Bir *soluk hamlesi* (coup de souffle) içinde çıkan birkaç sesin topluluğuna da *hece* (syllabe) adını veririz: *bu, ka/pı, kom/şu/muz* gibi.

Bir dilde bir *anlamı* (sens) olan tek veya çok heceli ses öbeklerine *kelime* (mot) deriz : *kuş, görmek, umutsuz* gibi. Bir dilin bütün kelimeleri birden o dilin *kelime dağarcığını* (vocabulaire) meydana getirir. Kelimelerin bir düşünceyi bir bütün olarak anlatan düzenli topluluğuna *cümle* (phrase) adını veririz : *Orhan seni evde bekleyecek,* gibi. Bir maksadı anlatmak için bir sıra cümleler kullanırız. Buna da *söz* (discours) deriz. Sözlerle anlaşmak *konuşmak* (parler) olur.

İnsanlar sözlerini uzaktakilere ulaştırmak, yada uzun zaman saklamak ihtiyacı ile onları daha dayanıklı bir işaret sistemine çevirmeyi düşünmüşler, *yazı*yı (écriture) icat etmişlerdir. Eski insanlar hakkında bilgilerimizi bıraktıkları yazılı belgelerden alıyoruz. Milletlerin yazıdan önceki yaşayışları hakkında pekaz şey öğrenebildiğimiz için. tarih yazıyla başlar, diyoruz.

İnsanlar her kelime için, her hece için, veya her ses için ayrı işaretler kullanan türlü yazı sistemleri yapmışlardır. Bu

günkü ileri milletlerin yazılarında her işaret bir ses karşılığıdır. Buna *harf* (lettre) deriz. Bir dilin kullandığı harflerin topluluğu o dilin *alfabesi* (alphabet) olur. Bu türlü yazıya da *alfabe yazısı* (écriture alphabétique) adını veririz. Yazılı bir sözü yeniden seslendirmeye *okuma* (lecture) diyoruz. *Sessiz okumak* (lire des yeux) da olur.

2. Dünya Dilleri:

Yeryüzünde bugün konuşulan diller hepsi azçok gelişmiş sistemlerdir. Biz dilin ilk şekilleri ve en eski diller hakkında çok birşey bilmeyoruz. Çünkü en eski medeniyetleri kurmuş olan insanların dillerinden bize belgeler kalmamıştır. İlk yazılı tarih belgeleri aynı zamanda bir dilin en eski örnekleri demek olur. Bunlar ise oldukça yeni devirlere aittir.

Yaşayan dilleri (langue vivante) birbirleriyle ve bilinen eski dillerle karşılaştırarak öğreniyoruz ki dünya dilleri az sayıda birtakım eski *anadillerin* (langue mère) farklılaşarak dallanmasından meydana gelmişlerdir. Buna göre aynı anadilden gelen diller aralarında akraba olurlar. Böylece *dil aileleri* (famille de langue) meydana çıkarılmıştır: *Hint-Avrupa, Hamî, Samî, Fin-Ogur, Türk (Hun)* dil aileleri gibi. Geniş dil aileleri de dallara ayrılmıştır: Hint-Avrupa ailesinin *Hint-İran, Baltık-Islav, Cermen, İtalik, Kelt, Yunan, Arnavut* dalları gibi. Her dal da budaklara ayrılabilir: İtalik dalından *Fransızca, İtalyanca, İspanyolca, Portekizce, Romence* gibi.

Yaşayan diller de daha ileri dallanmaya doğru giderler. Çoğu oldukça farklı konuşma çeşitlerine ayrılmış bulunurlar. Bir dilin bu türlü bölünmelerine *lehçe* (dialecte), deriz. *Batı Türkçesinin Anadolu, Azerî, Türkmen* v.b. lehçeleri gibi. Bunlar da daha küçük konuşma farkları ile *ağızlara* (parler) bölünmüş olabilirler, Anadolu lehçesinin *Rumeli, Karaman, Aydın, Harput* v.b. ağızları gibi.

Bir dilin yazısı çoğu zaman lehçelerinden veya ağızlarından birine göre, *yazı lehçesi*ne (dialecte littéraire) göre şekillenir. Yazılan dil ise din, edebiyat ve ilim adamları tarafından işlenerek zenginleşir ve *yazı dili* (langue écrite) adını alıp *konuşma dili*nden (langue parlée) az çok farklılaşır. Bizim yazı lehçemiz *Batı Türk Dili*nin Anadolu lehçesidir. *Yeni Türkçe*de ses özellikleri ve *çekim* (flexion) yönlerinden *İstanbul ağzı* esas sayılır.

Bir milletin bütün aydınları yazı dilini bilirler ve yazı lehçesini konuşurlar. Yazı dili lehçe ve ağızların alabildiğine farklılaşmasını önler. Hepsinin zenginliklerinden faydalandığı gibi onları ortak bir kaynaktan zenginleştirir. Dil milli birliğin çimentosudur. Ayni dili konuşan insan toplulukları bir millet sayılırlar ve hemen her zaman ayrı, bağımsız bir devlet kurmuş bulunurlar.

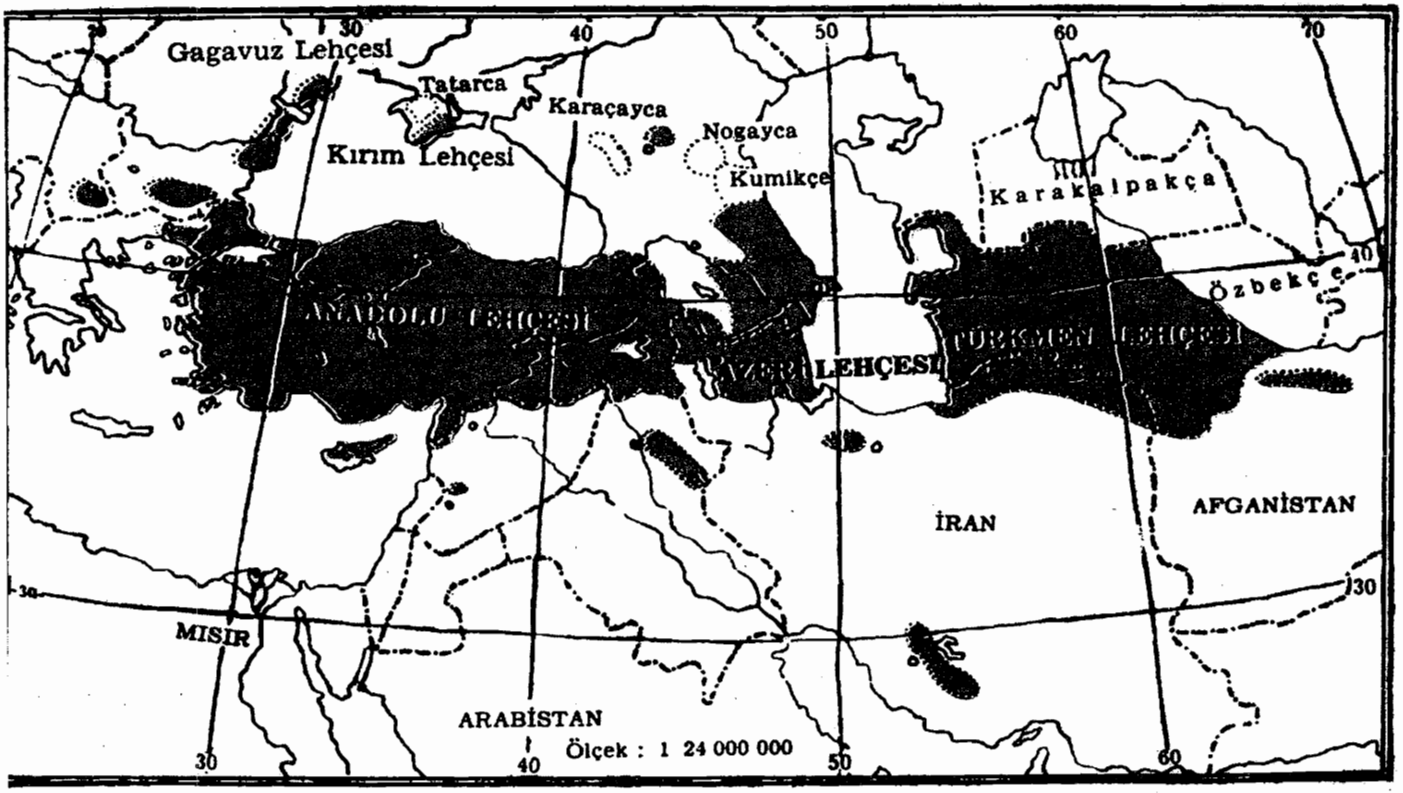
Dünya dilleri kelime yapıları yönünden de üç örnek gösterirler: 1. *Ayrımlı dil*lerin (langue isolante) kelimeleri *tekheceli*dir (monosyllabe) ve söz içinde değişikliğe uğramazlar, *Çince, Tibetçe, Siyamca* gibi. 2. *Bitişimli dil*lerde (langue agglutinante) değişmez kelime *kökleri* (racine) vardır, onlara *ekler* (affixe) getirilerek anlam ve ilişki değişiklikleri yapılır, *Türkçe, Moğolca Macarca,* gibi. 3. *Bükümlü dil*lerde (langue flexionnelle) ise ekler kullanıldığı gibi çekim ve *üretim*de (dérivation) kelime kökleri de farklı şekillere girer, *Arapça, Farsça, Almanca* gibi. Aynı örnekten olan diller akraba demek olmaz.

3. Türk (Hun) Dilleri Ailesi:

Aynı anadilden geldikleri açıkça belli olan[1]) *Türk (Hun) dilleri* bugün Orta ve Kuzey Asyada, Doğu Avrupada geniş bir

---

1) *Turan dilleri, Ural - Altay, Altay dil aileleri* üzerine kurulmuş eski nazariyeler değerlerini yitirmişlerdir.

Batı Türk Lehçelerinin Yayılışı

coğrafya alanına yayılmış olarak konuşulurlar. Bu aile ilkin üç dala ayrılır : Birincisi Orta Volga boyunda konuşulan *Çuvaşça*, ikincisi, Kuzey Doğu Sibiryada konuşulan *Yakutça*dır. Bunlar iki küçük *dil topluluğu*nun (communauté linguistique) dilleridir. Üçüncü dal birbirlerine bir kuşak daha yakın ve çok geniş bir *Türk-Tatar dilleri* topluluğudur.

Bu üçüncü dalı ilkin *Türk dilleri, Kırgız-Tatar dilleri* diye iki kola ayırmak doğru olur. Türk dilleri 40° enlem hizasında Çinin Kansu bölgesinden Balkanlarda Arnavutluk sınırlarına kadar, Kırguz-Tatar dilleri ise 50° enlem hizasında Yenisey nehri kaynaklarından ta Polonya içerilerine kadar azçok paralel iki uzun kuşak üzerine yayılmış veya serpilmiştirler. Türk dilleri kolunda *Doğu Türkçesi, Batı Türkçesi* adlarıyla anılan iki büyük dil vardır. Kırgız-Tatar dilleri kolunda ise daha küçük ulus topluluklarının dilleri veya lehçeleri bulunur, *Kazan Tatarları, Başkırtlar, Kırım Tatarları, Karaçaylar, Kazaklar, Kırgızlar, Karakalpaklar, Nogaylar* ve *Altay Urukları* gibi.

Bir anadilin farklılaşıp dallanması aslında bir anaulusun, bir ırkın coğrafî ve tarihî ayrılıklarla bölünmesi sonucudur. Türklerin (Moğolların değil) Hunlardan gelen bir büyük ulus oldukları kabul edildiğine göre Hunlardan başlayarak dilimizin tarihini tasarlamak durumundayız. En eski zamanlar için ancak ipuçlarına dayanarak tahminler yürütüyoruz.

Milâttan önce III. yüzyıldan beri Kuzey Asya ve Doğu Avrupayı zaman zaman hükümleri altına aldıkları bilinen Hunların dili bugünkü Türk (Hun) dilleri ailesinin, dolayısiyle Türkçemizin anası olmak gerektir. Şu var ki o anadilden bize ancak beş on kelime yadigâr kalmıştır.

Milâdın ilk yüzyıllarında *Ana Hun Dili* bazı lehçelere ayrılmış olmalıdır. Bunlardan *Batı Hun Lehçesi*nin bu-

gunkü *Çuvaşça* ve akrabalarını, *Kuzey Doğu Hun Lehçesi*nin *Yakutça* ve akrabalarını, *Doğu Hun Lehçesi*nin ise *Türk-Tatar Dilleri*ni yarattığı tahmin olunabilir. *En Eski Türkçe* adı da verilen bu Doğu Hun lehçesinden de ne yazık ki elimize ancak beş on kelime geçmiş bulunmaktadır.

Türkçe VI. yüzyıl başlarında devlet kuran *Köktürk-ler*in dili olarak *Türk* adı ile birlikte tarih alanına girmiş sayılır. O zamanda *Oğuzlar* ve *Karluklar (Eski Türkmenler)* de Türk topluluğunun bir kanadını meydana getiriyorlar. *Kırkızlar, Kimekler* ise Türklerin akrabaları ve kuzey komşularıdırlar. Türk adı sonradan Türk ulusunun bu yakın ve daha uzak akrabalarını da kapsar şekilde kullanılmıştır. Çünkü Hunlardan gelen ulusların en büyüğü ve sürekli hakimiyet kurmuş, medeniyet meydana getirmiş olanı Türkler olmuştur.

Türkçenin en eski örneklerini VII. yüzyıl ortalarından başlayarak *Yenisey, Orhon* ve *Talas* bölgelerinde dikilmiş taş anıtlar üzerinde, mezar taşları üzerinde ve başkaca yazıtlarda buluyoruz. Bu dile *Köktürkçe,* bu en eski Türk yazısına da *Köktürk Yazısı* diyoruz.

VIII. yüzyıl sonlarından buyana *Uygur Türkleri Uygur Yazısı* ile daha geniş ve sürekli bir yazı dili meydana getirmişlerdir. *Uygurca*dan bize türlü konularda birçok eserler ve belgeler kalmıştır. Nihayet bu Türklerden müslüman olan *Karahanlılar* Uygur yazısı ile birlikte *Arap yazısı*nı da kullanmaya başlamışlardır. Bunlar da X. yüzyıl sonlarından buyana *Karahanlıca* dediğimiz azçok farklı bir yazı dili yaratmışlardır.

Türkçenin birbirine çok yakın ağızlarına dayanan bu üç yazı dili üç ayrı dinî çevrede meydana gelmiş ve üç ayrı alfabe kullanmış olmakla birlikte aslında aynı yazı geleneğini devam ettirmektedir. İşte XIII. yüzyıl başlarına kadar gelen bu devrin yazılmış Türkçesine *Eski Türkçe* adını veriyoruz.

Sonradan *Doğu Türk yazı dili* de bu geleneğe bağlanmıştır.

Eski Türkçe metinler hep Türkçenin *Köktürk-Uygur* kanadından geliyor. Oysa *Oğuz-Karluk* (Eski Türkmen) kanadından olanların VII. yüzyıldan beri azçok farklı bir lehçe konuştukları tahmin edilebilir. *Eski Oğuz lehçesi* hakkında bize ilk defa XI. yüzyılda Kaşgarlı Mahmut etraflıca bilgiler veriyor ki bu sırada bu Oğuzlar bir koldan İrana inmişler ve Anadoluyu açmaya koyulmuşlardır. Oğuz Lehçesi ancak Anadolu'da bir yazı dili meydana getiriyor ve bunun ilk örnekleri de şimdilik XIII. yüzyıl ortalarından buyana elimize geçmiş bulunmaktadır. *Batı Türk yazı dili* buradan başlar, diyoruz.

4. Batı Türkçesi:

Batı Türkçesi Oğuzların dilidir. XI. yüzyıl başlarında anayurtları olan Aral ve Hazar kuzeyi çevresinden (bugünkü Kazakistan) koparak güneye doğru göçmeye başlayan Oğuzlar *Selçuk İmparatorluğu*nu kurmuşlar, bütün Güney Batı Asyaya hâkim olmuşlardı. XIII. yüzyıl başlarında Moğol istilâsı geriye kalan Oğuz boylarının da Batıya doğru göçmesine sebep oldu. Öyle ki Orta Asyada Oğuzlardan yalnız Türkmenistanda, Horasanda ve Afgan Türkistanında küçük topluluklar kalmıştı. Azerbaycan, Anadolu ve sonradan Rumeli Oğuzların vatanı oldu.

Böylece çok geniş bir coğrafya alanına yayılmış olan *Orta Oğuz Lehçesi*, yani *Batı Türk Dili* siyasi ve coğrafi ayrılıklar sebebiyle zaman içinde farklılaşarak *Yeni Oğuz* veya *Batı Türk* lehçelerini meydana getirmiştir. Birbirlerine yakın olan bu lehçeleri konuşanlar aralarında kolaylıkla anlaşırlar. Beş lehçe ayırdederiz : 1. *Anadolu* (ve *Rumeli*), 2. *Azeri*, 3. *Türkmen*, 4. *Gagavuz*, 5. *Kırım Kıyı lehçeleri*. Azerî erkenden,

Kırım Kıyı ve Türkmen lehçeleri daha sonra yazı lehçeleri olmuşlardır, bkz ekli harita.

Güney İranda yaşayan *Kaşgaylar* ve *Aynallular* yine Eski Türkmenlerden olan *Kalaçlar*ın soyundan gelmektedirler. Bunlar da Batı Türklerinden sayılırlar.

Batı Türkçesi konuşanlar Türkçe ve Türk (Hun) dilleri konuşan ulusların sayıca yarıdan fazlasını teşkil ederler: *Türkiye*nin nüfusu 36 milyona varmış olup (1970 sayımı) bunun içinde anadili Türkçe olmayanların oranı % 10 dan biraz eksiktir. Türkiye dışında kalmış olan Anadolu Türkleri ise eski sınırlarımız içinde dağılmış bir halde, Romanya, Bulgaristan, Sırp Makedonyası, Batı Trakya, Oniki Adalar, Kıbrıs, Suriye ve Irakta yaşarlar. Sayıları 2 milyon kadardır.

Azeriler bugün Rusya ile İran arasında bölünmüş olan Azerbaycanda yaşarlar. Sayıları 6 milyonu bulmalıdır. *Türkmenler* Hazar denizinin Güney Doğusunda bir Sovyet Cumhuriyeti teşkil ederler. Bunlardan bazı bölükler Horasanda ve Kuzey Afganistanda yaşarlar. Sayıları 2 milyon kadardır. *Gagavuzlar* Karadeniz kuzeyinden göçmüş Oğuzlardan kalan bir küçük topluluk olup hıristiyandırlar. *Kırım kıyı Türkleri* ise 1945 de Tatarlarla birlikte Ruslar tarafından sürgün edilmişlerdir. Bu son ikisi sayıca 100 bini aşan dil adacıkları halindedirler.

Böylece Anadolu lehçesi konuşanlar 34 milyon, Batı Türkçesi konuşanlar 43 milyon, bütün Türk (Hun) dillerini konuşanlar ise 75 milyon kişi olarak tahmin veya kabul olunabilir.

XIII. yüzyıl başlarından buyana Doğuda ve Batıda ayrı ayrı, fakat benzer şartlar içinde gelişen iki Türk yazı dilinden birincisi *Çagatayca*, ikincisi *Osmanlıca* adları ile anılmışlardır. XX. yüzyıl başlarına kadar süren bu devreye Doğuda ve Batıda *Orta Türkçe* diyoruz. Birbirlerine büsbütün yabancı kalmayan Osmanlıca ve Çagatayca o zamanki Farsça

gibi şiddetle Arapçanın ve üstelik Farsçanın etkisi altında bulunmuşlardır. Saray ve medrese çevrelerinde oluşan bu yazı dilleri dayandıkları konuşma dillerinden uzaklaşmış, *devlet dili* (langue officielle) olmakla beraber oldukça dar *sınıf dilleri* (langue spéciale) halini almışlardır.

Eski yazı dilimizi biz dil tarihi bakımından üç devrede inceleyoruz: 1. *Eski Osmanlıca,* Selçukluların son zamanlarından kalan eserlerle birlikte henüz oldukça sade, Türkçe kelime dağarcığı zengin bir dil (1250-1450). 2. *Orta Osmanlıca,* sınırsız olarak Arapça ve Farsça kelimeler, deyimler ve gramer şekilleri ile yüklü, konuşulmaz ve halkça anlaşılmaz bir dil (1450-1840). 3. *Yeni Osmanlıca,* Batı medeniyetinin getirdiği ihtiyaçları Osmanlıcanın zengin vasıtalarıyla karşılamaya çalışan ve bir hayli başarılı olan bir dil, fakat yine sınıf dili kalıbı içinde ve bu yüzyılın gerektirdiği *millet dili* (langue nationale) olmak imkânından mahrum (1840-1910). Osmanlıca bir yana, bu devirler boyunca konuşulan Türkçe sınırlı ölçüde yabancı kelimelerle de genişleyerek gelişmiş ve geleceğin yazı dili olmaya hazırlanmıştır. Dil tarihimizin dikkate değer özelliklerinden biri de şudur ki geçmişin derinliklerinden gelen sözlü halk edebiyatı bizde devam etmiş, halk destan ve hikâyeleri, halk şiiri erkenden azçok yazıya geçmiş ve bunun yanı başında halk için bazı kitaplar da yazılmıştır.

Anadolu lehçesinin de zaman içinde az farklı ağızlara ayrılması tabiî olmuştur. Sınırları kesin olmamakla beraber bu alanda 10 kadar ağız ayırdederiz: *Deliorman, Makedonya, İstanbul, Aydın, Karaman, Ankara, Kastamonu, Karadeniz, Harput, Erzurum ağızları.*

XX. yüzyıl başlarından buyana gelişmekte olan yazı dilimize *Yeni Türkçe* diyoruz. Yeni Türkçe Türkiyede milliyetçilik akımının mahsulü olup Osmanlı yazı dilini konuşma diline yaklaştırmak, daha doğrusu konuşma dilinden yeni bir

yazı dili yaratmak hamlesiyle meydana gelmiştir. Bu yüzyılın başı bütün Türkçe konuşan ulusların ve akrabalarının da kendi lehçelerine dönerek yeni yazı dilleri yaratma çabalarına tanık olmuştur.

Bizde ilk Türkçülerle başlayan sadeleşme hareketi kısa zamanda *gündelik* (langue commune) ve *edebiyat* (langue littéraire) *yazı dilleri*ni aydınların konuşması ölçüsünde sadeleştirdi. Sonra yeni alfabenin uygulanması ve Atatürkün teşvikleri daha derinden bir millileşme hareketine yol açtı. Burada Yeni Türkçe *bilgin* (langue savante) ve *teknik dilleri*ni (langue technique) de kendi yapısından karşılamak ve yaratmak meselesi ile karşılaştı ve o yolda da cesaretli adımlar attı.

Dilimiz bağımsız bir *medeniyet dili* (langue de civilisation) olmak davasında ve hızlı bir gelişme çağındadır. Ancak bu arada millî kaynakların yer yer akılsızca kötüye kullanılması millî dile güven duygusunu sarsmakta ve Batı dillerinin daha geniş ölçüde istilâsına yol açmaktadır. Yeni Türkçe inançlı, ciddi ve uzun süreli çalışmalara muhtaçtır.

5. Dil Bilgileri:

Dil aslında sosyal bir kurum olmakla birlikte çok karmaşık bir olgudur. Kişiye ait bir meleke olması bakımından ruhî, konuşma aygıtından gelmesi sebebiyle fizyolojik ve bir ses olayı olmakla fizik yönleri vardır. Bu sebeple zamanımızda türlü yönlerden ve farklı maksatlarla incelenen bir konu olmuştur. Böylece *dil bilgileri* (sciences linguistiques) çok dallanmıştır.

Eski Yunanlılar ve Eski Hintlilerden beri insanlar doğru yazıp okumak amacı ile dillerinin bağlı olduğu kuralları tespit etmeye çalışmışlardır. Bu kuralların meydana getirdiği bilgi koluna *gramer, dilbilgisi* (grammaire) denmiştir. Zamanla bütün yazı dillerinin ve eski *medeniyet dil-*

*leri*nin gramerleri yapılmıştır. Bunun gibi her dilin kelime dağarcığı toplanarak *lûgat kitapları, sözlükler* (dictionnaire) meydana getirilmiştir. Araplarda *lûgat bilgisi* (lexicographie) büyük önem kazanmıştır.

Öğretimlik (classique) tarifine göre pratik bir bilgi kolu olan gramer bize bir dilin doğru yazılıp okunması ve doğru konuşulması usullerini gösterir. Dili *iyi kullanma* (bon usage) sanatını öğretir. Düşünce ve duyguları daha düzgün ve tam olarak anlamamıza ve anlatmamıza yardım eder. Gramer bilgisi sayesinde daha doğru, daha mükemmel düşünmeye de alışırız. Bu bilgi dil düzeninin koruyucusudur.

Fakat gramerin bu tarifi ancak onun eski zamanlardaki amacına uygun düşer. Çünkü onun o zaman konusu hemen tamamiyle yazı dili, yani bir kalem ve *göz dili* (langage visuel) olmuştur. O gramer bu geleneğin doğruluğunu, bütünlüğünü ve bir dereceye kadar değişmezliğini savunur. Yeni zamanlarda ise bu gramer anlayışı bir hayli değişmiştir.

XVIII. yüzyıla kadar filozoflar dili *şekilci mantıkın* sözlü şekli saymışlar ve onu düşüncenin değişmez kanunlarına bağlı görmüşlerdir. Buna göre *gramerci* sadece dilin değil, aklın da temsilcisi oluyordu. Ancak XIX. yüzyıl başlarından buyana dilin tarih boyunca gelişen sosyal bir kurum olduğu görülmüş ve müspet ilimlerin ilerilemesi oranında da onun kendi şartlarına ve kanunlarına bağlı canlı bir organizma olduğu anlaşılmıştır. O zaman yaşayan dili, ağız ve *kulak dilini* (langage auditif) konu olarak ele alıp her türlü doğruluk ve düzenleme iddiasından uzak kalarak inceleyen bir ilim kolu meydana gelmiştir: *diller bilgisi* (linguistique). Bu bilgi kolu dilin oluşma ve gelişmesindeki kanunları, *dil kanunlarını* (loi linguistique) ortaya koymuştur.

Diller bilgisi grameri lüzumsuz hale getirmiş olmadı. Fakat onu derinden etkiledi. Modern gramer herşeyden önce ya-

şayan dilin gerçek durumu, azçok geçmişi ve gelişme yönleri hakkında bilgiler vermeyi üzerine aldı. Diller bilgisinin getirdiği ilmî tariflere ve tasniflere, müspet ilimlerin metotlarına uydu. Bir *ayarlayıcı* bilgi olmak işleyişini korumakla birlikte eski fetvacılığını bıraktı.

Çözümlü (analytique) usulle yazılmış *ayarlayıcı gramer* (grammaire normative) dili meydana getiren unsurlara, sırası ile seslere, kelimelere ve sözlere göre bölümlenir. Buna göre : 1. *Sesbilgisi* (phonétique), dilin seslerini, bunların birleşme ve değişmelerini inceler. 2. *Yapıbilgisi* (morphologie), kelimelerin yapısını, bunların uğradıkları anlam ve ilişki değişikliklerini gösterir. 3. *Sözdizimi* (syntaxe) konuşmada kelimelerin sıralanma ve bağlanmalarını anlatır. Modern gramerde bunlara bir de *Anlambilgisi* (sémantique) eklenir ki kelimeler, ekler, *deyimler* (locution) ve *eyitmeler*in (dicton) taşıdıkları anlamları ve bu anlamların yayılma ve değişmelerini inceler.

Yine oldukça eski bir geleneği olan dil bilgilerinden biri *metinbilgisi*dir (philologie). Din ve medeniyet dillerinin getirdiği ve bıraktığı her türlü yazılı eserlerin incelenmesi ve açıklanması eskiden beri ayrı bir çalışma alanı olmuştur. Metin bilgisi bunlarla *metin onarımı* (restitution de texte), ve *metin tenkidi* (critique de texte) *metin açıklaması* (commentaire), dil özellikleri ve *edebiyat tarihi* (histoire de la littérature) yönlerinden uğraşır. Denebilir ki metin bilgisi yeni zamanlarda gelişen çeşitli dil bilgisi dallarının anası olmuştur.

XIX. yüzyıl başlarında bir takım diller arasında akrabalıklar tespit edilmiş ve dünya dilleri ailelere bölünmeye başlamıştır. Bu keşifler o zamana kadar tek tek incelenen dillerin karşılaştırılmasına yol açmıştır. Böylece aynı anadilden gelen dilleri, yahut bir dilin lehçelerini karşılaştırıp inceleyen eserler yazılmıştır ki bu bilgi koluna *karşılaştırmalı gramer* (grammaire comparée) denmiştir. Belli bir dilin tarihi

lehçelerini karşılaştırıp inceleyen gramer çeşidine ise *tarihî gramer* (grammaire historique) adı verilmiştir.

Bunlara karşılık bir dilin veya lehçenin belli bir zamandaki halini incelikleri ile anlatmaya çalışan bir gramer türü meydana gelmiştir. Amacı ilmî olan, ayarlayıcı olmayan bu dil bilgisi de *tasvirci gramer* (grammaire descriptive) adını alıyor.

Daha yeni zamanlarda dil araştırmaları daha çok konuşulan dile, yaşayan lehçelere ve ağızlara yönelmiştir. Bunların incelenmesiyle dil olayının gerçeğine daha çok yaklaşmak mümkün olacağı takdir edilmiştir. Lehçelerin derlenmesi, tasnifi ve incelenmesiyle uğraşan bilgi koluna da *lehçeler bilgisi,* (dialectologie) adı verilmiştir.

Dilin maddece unsurları olan sesler ve konuşma aygıtı da yeni zamanlarda daha yakından bir incelemeye kavuşmuştur. Seslerin oluşması, birleşmesi ve değişmesi hakkında edinilen bilgiler dilin mekanik olaylarını aydınlatmıştır. Bu bilgi koluna *sesler bilgisi* (phonologie) diyoruz. Nihayet sesleri incelikleriyle tespit etmek ve ölçmek için tabiî ilimlerin deneme usullerine başvurulmuş ve türlü ses aletlerinden yararlanılmıştır. Bu çalışma kolu *denemeli sesbilgisi* (phonétique expérimentale) adını almaktadır.

Böylece araştırma ve inceleme alanları genişleyen dil bilgileri, yukarıda işaret ettiğimiz gibi eski gramerin karşısına çıkan, ilmî ve toplayıcı bir disiplinin kurulmasına imkân vermiştir. İşte dil olayını tabiî oluş şartları ve belirlilikleri içinde inceleyen, bir dil ailesini tarihî gelişmesi ve coğrafî yayılışı ile tanıtmaya çalışan bu dil bilgisi koluna *diller bilgisi* adını veriyoruz. Nihayet bütün dünya dillerini karşılaştırıp ailelere ve örneklere göre sınıflandıran ve onların gelişmelerindeki kapsayıcı kanunları ortaya koymaya çalışan bir

bilgi kolu da meydana gelmiş ve *genel diller bilgisi* (linguistique générale) adını almıştır.

Aslında bir söz sanatı olan *edebiyatı* (littérature) inceleme konusu edinmiş *edebiyat bilgisi* (rhétorique) de dil bilgilerinden ayrılmaz.

BİRİNCİ BÖLÜM

SESBİLGİSİ

1. Her dilde *sesler* (seslikler) sayılı, 25-30 kadardır. Ancak her birinin çeşitleri vardır. Seslerin nitelikleri dilden dile az, fakat çeşitleri çok farkeder. Çeşitleriyle birlikte bunlara bir *dilin sesleri* (sons de la langue) deriz. Sesler hece, kelime ve söz içinde yanyana gelip birleşirken değişirler, konuşma aygıtının işleme şartlarına uyarlar. Herşeyden önce dilde de *enaz emek kanunu* (loi de moindre effort) hüküm sürer.

Bu mekanik değişmeler de yapılarına göre dilden dile farkeder. Türkçemiz bitişimli dillerden olup kelime çekimi ve üretimi yalnız *sonekler* (suffixe) ve ses kurallarına bağlı *eklemeler* (suffixation) yoluyla yapıldığı için bizde kelime ve söz geniş ölçüde ses değişmelerine uğrar. Yeni yazımız bu değişmeleri gösterme esasına göre düzenlenmiştir. Buna göre *yazılış kuralları* (règle d'orthographie) diye öğretmeye çalıştığımız şeyler aslında çoklukla dilimizin ses kanunları olup bunları gramerimizde ait oldukları yerlerde göstermeksizin gereği gibi öğretmemiz de mümkün değildir. Bu sebeple Türkçenin gramerinde sesbilgisi geniş bir yer alacaktır. Daha etraflı bilgiler için bkz *T. Banguoğlu, Türk Grameri, I. Bölüm, Sesbilgisi, Ankara 1959.*

I. Kısım

TÜRKÇENİN SESLERİ

1. Dilim: Yazılı Türkçe

2. Yazı aslında çok basit, konuşmayı aksettirmek için pek yetersiz bir işaretler sistemidir. Sözü ancak kaba taslak tespit etmeye yarar. Yazı seslerin çeşitlerini, kelimenin vurgusunu, cümlenin ezgisini göstermez. Biz okurken bunları hayalimizden tamamlarız. Bu sebeple biz ancak bildiğimiz bir dilin yazısını okuyabiliriz. Hiç bilmediğimiz bir dilden bir şey okumaya kalkışırsak ortalığı güldürürüz.

Bununla birlikte zaman içinde hafızamızla ve hayal gücümüzle öğür olan yazı bize taşıdığı ses ve anlam inceliklerini rahatça duyurur. Sesli veya sessiz okurken sözü dilimizde, yahut kulağımızda aslına yakın bir canlılıkla tekrarlarız. Yeni zamanlarda sözü olduğu gibi kaydeden ve dinleten aletler de kullanılmaktadır. Ancak yazı çok yönlü pratik değerinden birşey kaybetmemiştir.

Dilimiz tarihi boyunca başlıca dört yazı sistemi ile yazılmıştır: *Köktürk, Uygur, Arap, Lâtin yazıları.* Lâtin asıllı *Yeni Türk Yazısı* dilimize 1928 yılında uygulanmış olup bugünkü haliyle yazı lehçemizin seslerini karşılamaya yeterlidir. Bu yazıda her ses için ayrı bir harf ve her harf için yalnız bir ses esasları gözetilmiştir.

I. ALFABE

3. Dilin seslerini harflerle gösteririz, harfleri de seslerle adlandırırız:

a = a, b = be, f = fe, t = te gibi.

Yeni Türk alfabesi 29 harften meydana gelmiştir. *Küçük harfler* (minuscule) şunlardır :

a b c ç d e f g ğ h ı i j k l
m n o ö p r s ş t u ü v y z.

Büyük harfler (majuscule) de şunlardır :

A B C Ç D E F G Ğ H I İ J K L
M N O Ö P R S Ş T U Ü V Y Z.

Büyük harfler başlıca *özlük adlarla* cümlelerin başlarında ve yazı başlıklarında kullanılır. Alfabede ses çeşitlerinin ayrı veya işaretli harflerle gösterilmesi yazıyı güçleştirir, pratik olmaz. Bunun için okurken ses çeşitlerini belirtme işi *söyleyişe bırakılmıştır* (laissé à la prononciation). Ancak bazı sesleri ayrı ses, yada çeşit saymak mümkün görünür. Bu yönden bir dilde kullanılmış iki alfabe arasında fark olabilir.

Meselâ Yeni Türkçede *k g ğ l* harflerinden her biri *ön* ve *art damak*tan çıkan, fakat renkleri benzeyen ikişer ses temsil ederler. Bunlar belli bir ses kanununa göre birbirlerinin yerlerini tutarlar. Yani biz Türkçe kelimelerde *ince seslilerle* (voyelle antérieure) bunların öndamak çeşitlerini, *kalın sesliler*le (voyelle postérieure) artdamak çeşitlerini kullanırız. *Söyleyiş*te onları karıştırmayız :

kış kir gaga güz, dağ çiğ, bal dil

kelimelerinde olduğu gibi. Bu sebeple biz onları bu dört sesin çeşitleri saymışızdır. Arap alfabesi ile bunlardan *k* ve *g* seslerini ikişer harfle gösteriyorduk: *kaf kef* ve *gayın gef.*

Açıklama maksadı ile, yahut eski metinlerin, lehçe ve ağızların incelenmesi için alfabeye başka ve işaretli harfler ilâve ederiz. Artdamak seslerini altlarına birer nokta koyarak, *ḳ g̣ ğ̣ l̇ sesliler*i (voyelle) ve bazı *sesdeşler*i (con-

sonne) üzerlerinde bir işaretle, *ā ī ū ō uzun sesliler, á é kapalı sesliler, ñ ñ damaksı n* ile, kimi sesleri de alfabemizde bulunmayan harflerle, *x x sürekli k, w çiftdudaksı v,* gösteririz:

ḳış gaga dağ bal ādī vérmek doñuz
eşşex gabax Wan

yazarız ve buna *s e s y a z ı s ı* (écriture phonétique) deriz. Biz bu kitapta ancak açıklamaların gerekli kıldığı yerlerde sesyazısı kullandık. Hatta yazıyı ağırlaştırmamak için çoğu zaman bir kelimede yalnız özelliğini, veya aykırılığını göstermek istediğimiz sesi sesyazısı ile verdik. Bunları bayağı yazılışla karıştırmamalı.

II. YAZILIŞ

4. Bir dilin belli bir alfabe ile yazıya dökülmesine *y a z ı l ı ş* (orthographe) diyoruz. Bu uygulama bazı göreneklere, anlayışlara veya kabul edilmiş esaslara göre yapılır ki bunlar yazılışın şekillenmesinde alfabenin kendisi kadar etkilidir.

Meselâ Doğu Türkçesi Arap alfabesini uygularken Uygur Yazısı geleneğine uyarak daha çok sesli, daha az *h a r e k e* (point-voyelle) kullanan bir yazı yaratmış, Batı Türkçesi ise daha çok Arapça örneğine uyarak pekaz sesli ve daha çok sayıda sesdeş kullanan bir yazı meydana getirmiştir. Böylece iki Türk lehçesinin yazılışları iyiden iyiye farklı olmuştur.

A. TÜRKÇE KELİMELERDE

Yeni Türk alfabesinin uygulanmasında gözetilen iki esas önemlidir : 1. Söyleyişteki her sesin yazıda bir harfle gösterilmesi, 2. Üretim ve çekim sırasında kelimenin yapısında ses kanunlarına göre meydana gelen değişmelerin yazılışta görünmesi. Bu şartlar yeni Türkçede söyleyişe oldukça yakın bir ya-

zılış sağlamıştır. Buna karşılık eski yazımızda pekçok seslilerle sesdeş değişmeleri söyleyişe bırakılmıştı.

Ses kanunlarına göre meydana gelen değişmeleri göstermek esas olmakla beraber söyleyişteki kararsız ve eksik *birleşim değişmeleri*ni (changement combinatoire) de göstermeğe çalışmak yanlıştır ve bu zaten imkânsızdır, bkz § 73, 86 v.b. Yazımızın tam bir ses yazısı olması ise elbette sözkonusu değildir. Bunun gibi yeni yazımızda hiçbir *türeyişten* (etymologique) unsur kalmadığı iddiası da yersizdir. Meselâ *ğ* harfi çok yerde sesdeş değerini kaybetmiş, erimiş veya yalnız kendisinden önceki sesliyi uzatmaya yarar olmuş bir ses temsil etmektedir, bkz § 34 :

yağ>yā, çiğ>çi, sığır>sır, değirmen>deirmen
ağlamak, doğru, olduğu, sevdiğim, alacağı gibi.

Yazılışta yazı lehçemiz olan İstanbul ağzı esas olmuştur. Daha dar anlamda İstanbulda aydınların söyleyişine uyulmuştur. Ancak bu ağız ve bu söyleyiş de bir hayli çeşitli olduğundan ilk imlâ kılavuzuna daha ziyade *kitapça söyleyiş* (prononciation livresque) hakim olmuştur. Demek ki yazımız 1928 yılı İstanbul ağzını ancak yaklaşık olarak aksettirmektedir.

Söyleyiş zamanla ve yer yer değişir. Yazılış ise bir gelenektir, sürer. Bazı diller bir ilk yazılışa sıkı sıkıya bağlı kalırlar. Bunlarda söyleyiş yazılıştan epeyce ayrılmış görülür, *İngilizce, Fransızca* gibi. Kimi diller ise yazılışta gelişmeye yer verirler ve onu adım adım söyleyişe yaklaştırırlar, *Almanca, İtalyanca* gibi.

Aslında göreneğe uyan yazılışı ayrıntılı kurallar ve ister istemez azçok indî kılavuzlarla dondurmak mümkün değildir. Yeni Türkçenin bugün için henüz söyleyişe yakın yazısında da bazı farklı kullanışlar olacak ve belki kural değişiklikleri de yapılacaktır.

B. YABANCI KELİMELERDE

5. Türkçe sesleri ve ses birleşmelerini karşılamaya yeterli olan yeni alfabemiz bazı yabancı kelimelerin getirdiği ses özel-

liklerini vermeye yetmemiştir. Bunlar çoğu zaman söyleyişe bırakılmışsa da bazı yerlerde kelimelerin doğru okunmasını sağlamak için *ayırt işaretleri* (signe diacritique) dediğimiz iki işaret kabul edilmiştir: *düzeltme* (signe de correction) ve *kesme işaretleri* (signe de coupure).

Bunlardan birincisi ilkin bir kalın sesliden önce gelen sesdeşi Türkçenin ses kanununa aykırı olarak öndamak sesdeşi gibi okutur :

lâmba imlâ mahkûm kâtip rüzgâr gûya gibi.

Aynı işaret *adıyakın* (paronyme) kelimelerden birinde onu ayırdedici bir uzun sesli varsa onun üzerine konur :

alem/âlem emir/emîr saf/sâf hâkim/hakîm şura/şûra gibi.

Bu işaret Arapça nispet eki olan uzun *-î* üzerine de konmuş, sonra bunlardan söyleyişte kısalmış olanlara bu işareti koymaktan vazgeçilmiştir. Şüphesiz bu çok indî bir ölçüdür, bkz § 14 :

nispî tabiî tarihî Alevî adlî dinî hukukî, fakat yalnız *çini frengi tiryaki* değil, *siyasi kimyevi riyazi.*

Kesme işareti ise bir sesdeşle onu izleyen sesli arasında heceyi böler. Bu Arapça *ayn,* veya *hamza* seslerinden kalmış bir *gırtlak çarpmasıdır* (coup de glotte), bkz § 21 :

san'at kat'î tab'an neş'e mü'min mes'ul gibi.

Aynı işaret kelime sonundaki bir gırtlak çarpmasının ekleme sırasında ortaya çıkması halinde kullanılır *(ref'i tab'ı dil'i).*

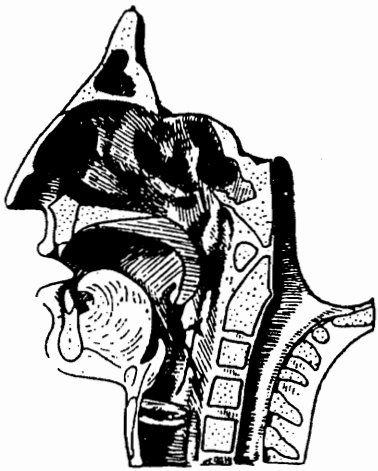
Ayırt işaretleri giderek kullanıştan düşmekte ve zaten Yeni Türkçede bu örnek kelimelerin sayısı azalmaktadır. Buna karşılık Osmanlıca metinler için esaslı bir ses yazısına ihtiyacımız vardır.

2. Dilim: Seslerin Oluşması

6. Dilde *ses oluşması* (formation de son) bütün bir konuşma aygıtının bir karmaşık birlikte çalışması mahsulüdür. Onu iki safhada çözümlemeye ve anlatmaya çalışacağız.

I. SESLEŞME

Ses aygıtımız (appareil vocal) *gırtlak, boğaz, ağız, geniz* ve *burun* boşluklarından meydana gelen içi çok girintili bir çatal boru şeklindedir. Buna *ses yolu* (canal vocal) da deriz. Ses aygıtı *soluk borusu*nun (trachée-artère) üzerine oturtulmuştur ve *soluma aygıtı*nın (appareil respiratoire) bir parçasıdır. Ses aygıtı *soluk*la (souffle) çalışır, soluklu sazlara benzer, bkz şekil 1.

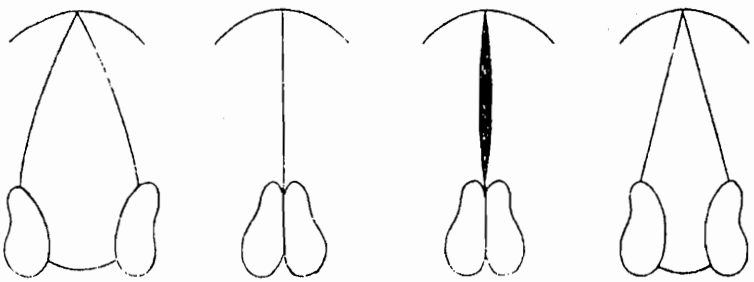

Şekil 1 — Konuşma Aygıtı.

Ses yolunun içinde bir sıra hareketli organlar vardır: *ses dudakları, gırtlak kapağı, küçük dil, dil* ve *dudaklar*. Bu *ses organları* (organe vocal) hareket halindeyken yukarıda saydığımız ses yolu boşluklarını

açarlar, kaparlar, daraltıp genişletirler ve türlü biçimlere sokabilirler. Bu işlerin şampiyonu *dil* dir (langue).

Sesi (voix), *insan sesi*ni (voix humaine) doğuran organımız *gırtlak* tır (larynx). Gırtlağın ortasına yerleştirilmiş olan *ses dudakları* (corde vocale) gerilip *soluk verme* ile *titreşime* (vibration) geçince istenilen *yükseklik* (hauteur), *yeğinlik* (intensité) ve *uzunluk*-ta (longueur) birkaç *ıskala* (gamme) boyunca *musiki perdeleri* (ton musical) çıkarabilir. Ses dudakları arasındaki açıklığa *ses yarığı* (glotte) deriz. Ses dudaklarının alabileceği türlü durumları şekil 2 de görüyorsunuz : 1. *ses durumu* (position de voix) a, 2. *fısıltı durumu* (position de chuchottement) b, 3. *susma durumu* (position d'indifférence) c. Ses durumunda sesyolu üzerindeki boşluklar içlerindeki organların hareketi ile uygun şekiller alırlar. Bir sıra *tınlayıcılar* (résonateur) teşkil ederek içlerinden geçen sesi büyültürler, renklendirirler ve ona *tınlama* (résonance) verirler. Böylece sesin meydana gelmesine *sesleşme* (phonation) diyoruz.

Şekil 2 — Ses Dudaklarının Üç Durumu

7. Ses solukla birlikte *ağız* (bouche) ve *burun* (nez) yollarından yayılır. Çıkan ses musiki perdeleri halinde olabilir. Yani sesin titreşim sayısı kısa veya uzun süreler sabit kalarak bir sıra notalar meydana gelir. Bu sesle *türkü çağırırız* (chanter), adına da *ırlama sesi* (voix musicale) deriz. Konuşurken de sesimiz aynı *perdeler*den (ton) geçer. Fakat burada titreşim sayısı belli sürelerce sabit değildir, kayıcıdır. Bu sebeple *konuşma tonları* (ton de parole) farklı olur. Buna da *konuşma sesi* (voix de parler) adını veririz. Her iki türlüsü için Türkçede *ün* (voix) karşılığı doğru olur.

Irlama sesi olsun, konuşma sesi olsun, ses özelliğini kişinin ses yolu yapısından ve onu kullanışından alır. *Orhan*ı karanlıkta veya telefonda sesinden tanırız. *Sesin rengi* (couleur de la voix) bu özellikle birlikte ses organlarının harekete geçerek ses yolundaki boşluklara türlü biçimler vermesi ile meydana gelir. Ağız açık, *geniz* (cavité pharyngo-nasale) yolu kapalıyken çıkan ses bir *ağızsı ses*dir (voix buccale). Bu arada meydana gelen en basit seslik bir *a* dır ki bunu *boğumlanma*nın hareket noktası sayarız. Bu sesi uzatırsak bir *bağırma* (cri) olur.

II. BOĞUMLANMA

A. SESİN DOĞUŞU

8. Boğazımız gırtlak ve *yemek borusu* (oesophage) ile ağız ve burun yollarını birleştiren bir dört yol ağzıdır. *Dilin kökü* (racine de la langue) arkaya doğru kabarıp *boğazı* (pharynx) kapayabilir. *Yumuşak damağ*ın (palais mou) arkaya doğru bir uzantısı olan *küçük dil* (luette) de geniz yolunu kapayabilir. Dinlenme halinde *soluma* (respiration) gırtlak - boğaz - geniz yoluyla yapılır. *Yutma* (déglutition)

sırasında ise gırtlak ve geniz yolları kapanır. Bunu ileriden geriye verev kesen ağız - boğaz - yemek borusu yolu açılır.

Buna göre ses çıkarmak bu aygıtın bir üçüncü, konuşmak ise dördüncü işleyişidir. Gırtlaktan başlayarak *dudaklara* (lèvre) ve *burun deliklerine* (narine) kadar ses organlarının *dil sesleri* (son de langue), seslikler çıkarmak üzere ses yolunu şekillendirme, daraltma ve kapatma hareketlerine *boğumlanma* (articulation) diyoruz : *o i* sesleri ağızda şekillenme, *z s* sesleri *dilin ucuyla* (pointe de la langue) *dişetleri* (alvéole) arasında bir daralma, *b p* sesleri ise dudaklarda bir kapanmayla meydana gelmektedir. Bu arada küçük dil geniz yolunu kapamışsa çıkan sesler *ağız sesleri, ağızsı sesler* (son buccal), açık tutuyorsa *geniz sesleri, genizsi sesler* (son nasal) adını alırlar.

Buna göre ses yolunun daralması ve kapanması hallerinde yukarıda tarif ettiğimiz sesleşmeden başka türlü bir ses de meydana gelmektedir. Bu ses yolundan çıkan havanın daralan noktadan geçerken çıkardığı *hışırtı* (sibilation) ve kapanan noktadan geçerken yaptığı *patlama* (explosion) sesleridir. Titreşimi düzenli olmayan bu seslere *gürültü* (bruit) adını veririz. Bazı sesliklerin çıkışında bu gürültü konuşma sesiyle, gırtlaktan gelen ünle birlikte işitilir, *z b* seslerinde olduğu gibi. Kimi sesliklerin çıkışında ise hiç ün yok, sadece gürültü vardır, *s p* seslerinde olduğu gibi.

B. SESLERİN ÇEŞİTLENMESİ

9. Demek ki boğumlanmanın tarzına göre seslikler üç türlü olur :

1. yalnız ün = *sesli*
2. ün + gürültü = *ünlü sesdeş*
3. yalnız gürültü = *ünsüz sesdeş*

Son ikisine *sessiz* demek gerçeğe aykırı düşüyor. Bu sebeple *sesdeş* (consona).

Şunu da gözönünde bulundurmalı ki sesli olsun, sesdeş olsun, bütün boğumlanma durumları yerine gelse de gırtlaktan ün gelmese, yani ses dudakları fısıltı durumunda kalsa konuşma ünsüz olur. Buna *fısıltı* (chuchottement) deriz.

Ses yolunun açık, engelsiz durumunda ses dudaklarından kopup gelen konuşma sesi başlıca ağız boşluğunda çeşitlenir. *Altçene* (mâchoire inférieure), dudaklar ve dilin hareketleriyle ağız boşluğuna verdikleri türlü biçimlerde tınlayıcılara göre renk alır. Bu seslere *sesli* diyoruz, *a ı e ü* gibi. Başka bir deyimle ağzın şekli ve hacmi bu sesleri vasıflandırır. Bir seslinin çıkışında dilin ağızda toplandığı bölgeye *boğumlanma bölgesi* (zone d'articulation) deriz.

Ses yolunun bir noktada pek daralmış, ya da kapanmış bulunduğu bir anda bir soluk hamlesi ile meydana gelen tek sese, ün + gürültü olsun, yalnız gürültü olsun, *sesdeş* adını veriyoruz, *b t ş l* gibi. Başka bir deyimle bir gürültüyle karışık, ya da sırf gürültüden ibaret olmak bu sesleri vasıflandırır ve seslilerden ayırır. Bir sesdeşin çıkışında daralan, ya da kapanan noktaya *boğumlanma noktası* (point d'articulation) adını veririz.

Boğumlanma noktaları ses dudaklarından başlayarak ses yolunun birçok yerlerinde bulunur. Ancak son derecede hareketli bir organ olan *dilin kökü, sırtı, yanları, tacı, ucu* ses yolunun sabit noktalarına yaklaşarak, veya dokunarak boğumlanma noktalarının çoğunu meydana getirir.

3. Dilim: **Dilin Sesleri**

10. Her dilde *ses dağarcığı* bir mikdar sesdeşlerle daha az sayıda seslilerden meydana gelir. Hece yapılarına göre daha az, veya daha çok sesli kullanan diller vardır. Türkçe seslileri bol, sesdeşleri de çeşitli bir dildir.

I. SESLİLER

Konuşma sesinin katıksız örnekleri olan seslileri kulağımız ağız boşluğunun aldığı şekillerden gelen renkleri ile ayırdeder. Dilimiz konuşma aygıtının verebileceği bütün basit seslilere sahiptir. Türkçe çok sesli kullanan bir dil olup hemen ayrıksız bütün hecelerini bir sesliyle kurar.

A. ESAS SESLİLER

11. Dilimizin yapısını meydana getiren sesliler 8 tanedir :

a e ı i o ö u ü.

Bunlar üç organın hareketleriyle değişen ağız biçiminin başlıca bütün durumlarına karşılık olan seslerdir. Gerçekten dilin ileri ve geri, dudakların düz ve yuvarlak, altçenenin düşük ve yüksek durumlarından şekil alan ağız boşluğu için başlıca 8 türlü boğumlanma mümkündür.

1. Kalın ve İnce Sesliler :

a. Dilin geriye çekilmiş durumunda çıkan seslilere *kalın sesliler* deriz. Bunlar *a ı o u* sesleridir.

b. Dilin ileriye sürülmüş durumunda çıkan seslilere ise *ince sesliler* adını veririz. Bunlar da *e i ö ü* sesleridir.

2. Düz ve Yuvarlak Sesliler :

a. Dudakların düz ve yayvan durumunda çıkan seslilere *düz sesliler* (voyelle non-arrondie) deriz : *a e ı i* düz seslilerdir.

b. Dudakların yuvarlak ve büzülmüş durumunda meydana gelen sesliler de *yuvarlak sesliler* (voyelle arrondie) olur : *o ö u ü.*

3. Geniş ve Dar Sesliler :

a. Alt çene çok düşük, yani ağız boşluğu genişken söylenen seslilere *geniş sesliler* (voyelle large) denir. Bunlar *a e o ö* sesleridir.

b. Alt çene az düşük, yani ağız boşluğu darken söylenen seslilere ise *dar sesliler* (voyelle étroite) adı verilir. Bunlar da *ı i u ü* sesleridir.

Aşağıdaki cetvel bu sınıflamayı toplu olarak gösteriyor.

	düz		yuvarlak	
	geniş	dar	geniş	dar
kalın	a	ı	o	u
ince	e é	i	ö	ü

B. SESLİLERİN VASIFLARI

12. Buna göre her sesli ağız boşluğunun şeklinden üç vasıf almaktadır :

a kalın, geniş, düz bir seslidir.
e ince, geniş, düz bir seslidir.
ı kalın, dar, düz bir seslidir.
i ince, dar, düz bir seslidir.
o kalın, geniş, yuvarlak bir seslidir.
ö ince, geniş, yuvarlak bir seslidir.
u kalın, dar, yuvarlak bir seslidir.
ü ince, dar, yuvarlak bir seslidir.

Bu sınıflama gösteriyor ki Türkçenin esas seslileri çıkışlarında ağız boşluğunun durumu bakımından tam bakışımlıdırlar. Bu hal raslantılı olmayıp dilimizin yapısı ile ilgilidir. Kelimelerimizin yapımında ve çekimindeki *seslilenme*de (vocalisation) hüküm süren *sesli uyumu* bu bakışıma dayanır.

Çeşit farkları bir yana, esas seslileri yukarıda gösterilen üç vasıfları ile tarif etmek pratikte yeterlidir. Bu 8 sesli ikişer ikişer bu üç vasıftan ikisinde, dörder dörder de üç vasıftan birinde ortakturlar. Yalnız her sesli bir tek başka sesliden her üç vasfı ile ayrılır. Böylece:

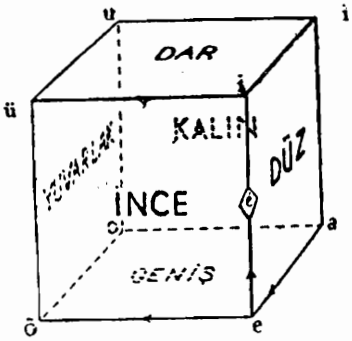
1. *a* ile *ı* kalın ve düz seslilerdir.
   ü ile *u* dar ve yuvarlak seslilerdir.
   i ile *e* ince ve düz seslilerdir.

2. *a* ile *i* düz seslilerdir.
   e ile *o* geniş seslilerdir.
   ö ile *u* yuvarlak seslilerdir.

3. *a* ile *ü* ortak vasıfları olmayan seslilerdir.
   i ile *o* ortak vasıfları olmayan seslilerdir.
   u ile *e* ortak vasıfları olmayan seslilerdir.

Sesliler arasındaki vasıf ortaklığına *sesli hışımlığı* (affinité vocalique) diyoruz. Buna göre 1 numarada gösterdiğimiz sesliler arasında yakın hısımlık, 2 numaradakiler arasında uzak hısımlık vardır, 3 numaradakiler ise birbirlerine yabancıdırlar, deriz. İleride göreceğiz ki *sesli uyumu* sesli hısımlığı ile ilgilidir.

Jean Deny Türkçenin seslileri arasındaki bakışımı ve her birinin ötekilerle hısımlık derecesini bir küb üzerinde belirtmiştir, bkz şekil 3. Sekiz sesliyi yakınlıklarına göre kübün se-

Şekil 3
Deny'nin Kübü

kiz üçlü açısına yerleştirince karşılıklı yüzler yukarıda gösterdiğimiz üçlü sınıflamayı temsil etmektedir : kalın - ince, düz - yuvarlak, geniş - dar. Burada her seslinin oturduğu üçlü açıdan onun yakın ve uzak hısımları ile ona yabancı olan sesliyi seçmek de mümkündür.

C. BAŞKA SESLİ ÇEŞİTLERİ

1. Kapalı ve Genizsi Sesliler :

13. Türkçede *k ö k t e n* (primordial) sayılan bir dokuzuncu sesli vardır ki buna *kapalı e, é* diyoruz. Eski ve Orta Türkçede ve hâlâ bazı Anadolu ağızlarında kimi kelimelerin ilk hecelerinde bulunur :

yémek démek yétmek él yér yél géce
érken étmek vérmek

kelimelerinde olduğu gibi. Bu ses yazı lehçemizde açık *e* ye dönmüştür. *é* sesi yukarıki cetvelde ve *Deny*'nin kübünde *e* ile *i* arasında gösterilmiştir. *B i r l e ş m e s e s i* (son de combinaison) olarak rastlanan bir *é* den de Seslerin Benzeşmesi kısmında bahsedeceğiz, bkz § 73.

Yazı lehçemizde bazı arapça kelimelerde kalmış bir *ince a, á* sesi vardır ki biz onu sesli uyumu üzerindeki etkisi ile tanırız :

hárp-te hárf-i gárb-e saát-iniz seyahát-ten
sıhhát-im dikkát-siz şefkát-li lugát-çi

kelimelerinde görüldüğü gibi. Onların bu özelliğini sözlüklerimizde göstermeye çalışırız. Bu ses daralmış ve incelmiş bir *a* olup *e* ye yaklaşmış olduğundan eklerin seslilerini *ince sıra* ya geçirmektedir.

İnce a aydınlar söyleyişinde medrese öğretiminden gelmiş bir *Arapsıma* (arabisme) olsa gerektir. *Halkça söyleyiş*te (prononciation populaire) yaygın değildir ve *a* ya dönmesi beklenebilir.

Geniz yolu kapalı olduğu zaman çıkan seslilere *ağız seslileri, ağızsı sesliler* (voyelle buccale) deriz. Esas seslilerimiz hep ağız seslileridir. Ağızla birlikte geniz yolu da açık olursa çıkan ses *genizsi* (voix nasal) bir renk alır. Bu türlü seslilere *geniz seslileri, genizsi sesliler* (voyelle nasale) adını veririz :

Fransızca *en* = *ã* *on* = *õ* *intact* = *ẽtakt* gibi.

Türkçede genizsi seslilere nadir birleşme sesleri olarak (*r* önünde *on*>*õ* *an*>*ã*) rastlanır :

sonra>*sõra Tanrı*>*Tãrı anramak*>*ãramak*

kelimelerinde olduğu gibi. Küçük dili sakat, ya da tembel kişilerde sesliler azçok hep genizden gelir. Bunlara *hımhım* (nasillard) deriz.

2. Uzun Sesliler :

14. Esas seslilerimiz hep *kısa sesli* (voyelle courte) sayılır. Yazı lehçemizde kökten *uzun sesli* (voyelle longue) yoktur, veya kalmamıştır. Yabancı kelimelerle dilimize gelen

uzun sesliler de çoklukla ve hele konuşma ve *halk dilinde* (langue populaire) çoğu zaman kısalır. Türkçenin *sesli sistemine* (vocalisme) uyarlar :

can zor surat rüzgâr kadı tabut gibi.

Yazı lehçemiz ise bir yandan bu uzun seslileri devam ettirme çabasında olmuştur :

alim munis şive arıza kelimelerinin ilk,
rica arzu vefa temenni kelimelerinin son,
beraber işaret ganimet numune kelimelerinin orta,

adi dava Tuba tedavi palûze kelimelerinin ikişer

hecelerinde uzun sesliler vardır ki yazılışta bunlar hepsi şöyleyişe bırakılmıştır.

Uzun sesliler *kapalı* son hecede genellikle kısalma eğilimi gösterirler. Fakat kelime heceyi çözen bir ek, veya *yardımcı fiil* aldığında yeniden uzarlar :

vicdan vicdān-ım, taklit taklīd-i, esas esās-en mahzun mahzūn oldu, teşvik teşvīk ettim, gibi.

Bunun dışında söyleyişte birleşme sesleri olarak *büzülme uzunlukları* (longueur de contraction) vardır :

dağ>dā, çiğ>çī, yağmur>yāmur, buğday>būday, olduğu>oldū, böyle>bŏle, söylemek>sŏlemek, vaktiyle>vaktīle, dolayısıyla>dolayısīle

gibi.

Bunlardan Seslerin benzeşmesi kısmında bahsedeceğiz bkz § 34. Bazı ünlemlerde kendini gösteren uzun seslileri de *(ēvet! yōk! yazīk! bāşüstüne!)* ileride göreceğiz, bkz § 95, 343.

Türkçede kökten *ikiz sesliler* (diphtongue) yoktur.

3. Seslilerde Açıklık :

Bir sesin az, veya çok uzaktan işitilebilmesi vasfına *duyulurluk* (perceptibilité) diyoruz. Yeğinlikleri aynı olan iki sesin duyulurlukları çıkışlarında ses yolunun *açıklık* (aperture) derecesiyle orantılıdır. Genellikle sesliler ses yolunun engelsiz durumunda çıktıkları için duyulurlukları sesdeşlerden çok fazladır.

Seslilerin aralarındaki açıklık dereceleri ise başlıca genişlik, darlık vasıfları ile ilgilidir. Gördüğümüz seslileri duyulurluk yönünden şöyle sıralarız :

1. kalın, geniş, düz sesli	*a*
2. öteki geniş sesliler	*á e o ö*
3. bütün dar sesliler	*é ı i u ü*

II. SESDEŞLER

15. Yukarıda gördüğümüz gibi sesdeşler genellikle ses yolunun bir noktada kapanması, veya daralması sonucunda çıkan seslerdir. Gırtlaktan gelen hava birlikte bir ün getirsin, veya getirmesin sesdeşler aslında boğumlanma noktalarından gelen hışırtı, veya patlamanın mahsulü sayılırlar. Çünkü onlara renklerini veren bu gürültüdür.

Yeni Türkçede 21 sesdeş vardır :

b c ç d f g ğ h j k l
m n p r s ş t v y z.

Sesdeşleri çıkışlarındaki özelliklere göre 4 türlü sınıflarız: 1. Ses yolunun daralma, veya kapanmasına, 2. Ses dudaklarının bir ün verip vermemesine, 3. Boğumlanma noktalarına, 4. Seslerinin bolluğuna, veya azlığına göre.

A. PATLAMALI VE SIZMALI SESDEŞLER

1. Patlamalı Sesdeşler:

16. Ses yolunun bir noktada kapanması ve gırtlaktan gelen *ünlü* (voisé) veya *ünsüz* (non-voisé) soluk hamlesi ile açılması sonucu meydana gelen sesdeşlere *patlamalı sesdeşler* (consonne plosive) diyoruz. Türkçede şu patlamalı sesdeşler vardır :

b p c ç d t g k m n.

Patlamalı sesdeşler bir anda sönen bir ses verirler. Bu sebeple onlara *süreksiz sesdeşler* (consonne momentanée) adı da verilir. Boğumlanmalarına göre ise aynı seslere *kapanmalı sesdeş* (consonne occlusive) dendiği olur.

Patlama çoğu zaman tamdır. Soluk kapanan yeri itip açar ve ağızdan dışarıya çıkar. Buna *dışpatlamalı sesdeş* (consonne explosive) deriz. Kimi hallerde de soluk o noktaya çarptıktan sonra geri tepip burundan çıkar. Buna da *içpatlamalı sesdeş* (consonne implosive) adını veririz.

Aslında bu sesler hep soluk verme sırasında çıktıkları için dışpatlamalıdırlar, fakat sadece *patlamalı* diye anılırlar. Dilimizde gerçek içpatlamalı seslere de birkaç örnek vardır : *tı!* (hayır), *pu!* (mükemmel), *hı!* (korku).

2. Sızmalı Sesdeşler:

Ses yolunun bir noktada çok daralması ve gırtlaktan gelen ünlü, veya ünsüz soluk akımının buradan hışırtı çıkararak sızması ile meydana gelen sesdeşlere *sızmalı sesdeşler* (consonne spirante) adını veriyoruz. Türkçede şu sızmalı sesdeşler vardır :

f v ğ h j ş l r s z y.

Soluk akımını sürdürerek sızmalı sesdeşleri sesliler gibi uzatabiliriz. Bu sebeple onlara *sürekli sesdeşler* (con-

sonne continue) de deriz. Aynı sesler boğumlanmalarına göre *daralmalı sesdeş* (consonne constrictive) adıyla da anılırlar.

B. ÜNLÜ VE ÜNSÜZ SESDEŞLER

1. Ünlü Sesdeşler :

17. Gırtlaktan gelen ünlü bir soluk akımı ile birlikte ses yolunun kapanmış, veya daralmış bir noktasından çıkan sesdeşlere *ünlü sesdeşler* (consonne sonore) adını veriyoruz. Dilimizdeki ünlü sesdeşler şunlardır :

b c d g ğ j l m n r v y z.

Ünlü sesdeşlerin sesleri oldukça boldur. Onları işittirmek için boğumlanma noktasını pek zorlamayız. Bu sebeple onları *yumuşak sesdeşler* (consonne douce) adı ile de anarız.

2. Ünsüz Sesdeşler :

Gırtlaktan gelen ünsüz bir soluk akımı ile birlikte ses yolunun kapanmış, veya daralmış bir noktasından çıkan sesdeşlere *ünsüz sesdeşler* (consonne sourde) deriz. Türkçedeki ünsüz sesdeşler şunlardır :

ç f h k p s ş t.

Ünsüz sesdeşlerde ses yalnız bir gürültüden ibaret olup duyulurlukları azdır. İşitilmek için boğumlanmaları şiddetli olmalıdır. Bundan dolayı onlara *sert sesdeşler* (consonne dure) adı da verilir.

Ünsüz sesdeşlerden *h* boğumlanması gırtlakta olan bir sestir. Bazen ünlü olarak da işitilir.

C. BOĞUMLANMA NOKTALARINA GÖRE

18. En çoğu ağız boşluğunda olmak üzere boğumlanma noktaları dudaklardan gırtlağa kadar uzanır. Birbirine yakın noktalar bir *boğumlanma çevresi* (région d'articulation) sayılır. Sesdeşleri bunlara göre bölümler ve en çok bununla adlandırırız.

1. Dudak Sesdeşleri :

İki dudağın birbirine, yada *altdudağ*ın (lèvre inférieure) *üstdişler*e (dents superieurs) dokunması, veya yaklaşması sonucu çıkan sesdeşlere *dudak sesdeşleri, dudaksı sesdeşler* (consonne labiale) deriz. Yazı dilimizde bunlar :

b p m v f sesleridir.

a. Çıkış farklarına göre bunları da ikiye ayırırız. İki dudağın yaklaşma, veya dokunması ile çıkanlara *çiftdudak sesdeşleri, çiftdudaksı sesdeşler* (consonne bilabiale) diyoruz. Bunlar *b p m* sesleridir, hepsi de patlamalıdırlar. İçlerinden *m* geniz yolundan geldiği için *geniz-dudak sesdeşi, genizsi dudak seşdeşi* (consonne labio - nasale) adını alır.

Eski Türkçede sızmalı bir çiftdudak sesdeşi, *w* vardı :

suw aw yawuz sewmek yuwga köwrüg

kelimelerinde görüldüğü gibi. Bu sesler Batı Türkçesinde ya düşmüş, yada *v ƒ p* seslerine dönmüştür :

su av yavuz sevmek yuƒka köprü gibi.

Yeni Türkçede *w* ancak bir *geçiş sesi* (son transitoire) olarak görülür *(kowmak* v.b.), bkz § 77.

b. Altdudağın üstdişlere değmesi ile meydana gelen sesdeşlere *diş-dudak sesdeşleri, diş-dudaksı ses-*

deşler (consonne labio-dentale) adını veriyoruz. Bunlar *v f* sesleridir. Bu dokunmada tam kapanma olmadığından sızmalı sayılırlar.

Dilimizde nadir bir birleşme sesi olarak genizsileşmiş bir *v* sesine, yani bir *geniz-diş-dudak, genizsi diş-dudak sesdeşi*ne (consonne labio-dento-nasale) de raslanır ki onu sesyazısında *v̈* ile gösteririz *(mev̈fi Ev̈ver kov̈for)* bkz § 84.

2. Diş Sesdeşleri :

19. Dil ucunun, veya *dil tacı*nın (couronne de la langue) üst *dişler*e (dent), veya *üst dişetleri*ne dokunması, veya yaklaşması ile çıkan sesdeşlere *diş sesdeşleri, dişsi sesdeşler* (consonne dentale) adını veriyoruz. Sesdeşlerimizin yarıdan çoğu dişsi sesdeş çeşitleridir :

d t c ç j ş z s n l r.

a. Dişsilerden bir takımı dil ucunun doğrudan doğruya dişlere dokunması, veya yaklaşması ile meydana gelir. Bunlara *asıl diş sesdeşleri, asıl dişsi sesdeşler* (consonne dentale proprement dite) deriz:

d t z s n l r sesleri.

Eski Türkçede bir asıl dişsi daha vardı. Dil ucunun dişler arasına dokunması ile meydana gelen bu sese *peltek z*, yada *dişlerarası sesdeş* (consonne interdentale) deriz ve onu *ḍ* harfi ile gösteririz :

boḍ aḍak kaḍgu aḍug keḍmek aḍırmak

kelimelerinde görüldüğü gibi. Bu sesler Orta Türk dillerinde *y* sesine dönmüştür :

boy ayak kaygı ayı geymek ayırmak.

Bu ses Türk (Hun) dillerinde çok eski sayılır ve üçe bölündüğü kabul edilerek bu dil ailesinin bölümlenmesinde kriter olarak kullanılır : Batı Hun lehçesinde *azak*, Kuzey Doğu Hun lehçesinde *adak*, Doğu Hun lehçesinde *ayak*.

b. Dişsilerden bir takımı da dilin tacı ile dişetleri arasından çıkar. Bunlara *dişeti sesdeşleri, dişetsi sesdeşler* (consonne alvéolaire) adı verilir : *j* ile *ş*. Türkçede *j* yalnız yabancı kelimelerde görülür.

Bu boğumlanma bölgesinden çıkan iki sesdeşimiz daha vardır ki boğumlanma noktaları hareketlidir. Dişlerde bir kapanma ile başlar, dişetlerinde bir daralma ile biter : *c ç* sesleri. Bunlar kaynaşmış *d* + *j* ve *t* + *ş* sesleri sayılırlar ve *kaymalı sesdeşler* (consonne affriquée) adını alırlar. Biz onları da dişetsilerden sayarız.

3. Damak Sesdeşleri :

20. Dil sırtının (dos de la langue) *sert damağa* (palais dur), veya *yumuşak damağa* dokunması, veya yaklaşması ile çıkan sesdeşlere *damak sesdeşleri, damaksı sesdeşler* (consonne palatale) deriz. Bunlar alfabemizde *k g ğ y* harfleri ile gösterilmiştir. Ancak yukarıda gösterdiğimiz gibi *k g ğ* seslerinin dilimizde ikişer boğumlanma noktaları vardır. Başka bir deyimle bunlar *damak*taki (palais) iki ayrı boğumlanma noktasından çıkan **6** ayrı sestir. Böylece damak sesdeşleri 7 ses sayılır :

k̇ ġ ğ̇ k g ğ y.

a. Bunlardan ilk üçü *dil sırtının* arka yanı ile *art damak* (voile du palais) arasında bir boğumlanma noktasından çıkar. Bunlara *artdamak sesdeşleri, artdamaksı sesdeşler* (consonne postpalatale) deriz.

b. Sonraki üçü ise dil sırtının ön tarafı ile *öndamak* (voute du palais) arasında meydana gelen bir boğumlanma noktasından çıkarlar. Bunlara da *öndamak sesdeşleri, öndamaksı sesdeşler* (consonne prépalatale) adını veririz. *y* sesi de daha gevşek bir sızmalı öndamak sesdeşidir.

ẋ ġ sesleri ünlü *g ġ* seslerinin süreklileşmesinden meydana geldiği gibi ünsüz *k ķ* seslerinin süreklileşmesinden de x ve ẋ ön ve artdamak sesleri doğmuştur. Eski Türkçeden beri (*ķangı> ẋangı> hangi takı> daxı> dahi*). Bu damak sesleri Anadolu ağızlarında yaygındır :

dayax baxtı galdıraẋ yémex ẋérex gibi.

Eski ve Orta Türkçede yine iki boğumlanma noktası olan ve birçok kelime ve eklerde görülen bir damak sesdeşimiz daha vardır ki bugün de bazı lehçe ve ağızlarda yaşar. Bu *geniz-damak sesdeşi, genizsi damak sesdeşi* (consonne palato-nasale) olan *ñ ñ* sesidir:

öñ biñ geñiz deñiz añlamak yañlış baş-uñ al-uñuz

kelimelerinde görüldüğü gibi. Bunlar yazı lehçemizde *geniz-diş sesdeşi, genizsi diş sesdeşi* (consonne dento-nasale) olan *n* ye dönmüştür :

ön bin geniz deniz anlamak yanlış baş-ın al-ınız gibi.

Birleşme sesi olarak *ñ ñ* sesdeşlerinin yazı lehçemizdeki yerini ileride, seslerin birleşmesi kısmında göstereceğiz, bkz § 86.

4. Gırtlak Sesdeşleri :

21. Ses dudaklarının bir soluk hamlesiyle birlikte birbirlerine yaklaşarak, veya dokunarak meydana getirdikleri seslere *gırtlak sesdeşleri, gırtlaksı sesdeşler* (consonne laryngale) deriz.

a. Türkçede bunlardan yalnız sızmalı ve çoğu zaman ünsüz bir ***h*** **sesi vardır :**

hangi höyük haydi ahçı daha oh! hayhay!

kelimelerinde görüldüğü gibi.

b. Yazı dilimizde Arapçadan gelme bazı kelimelerde bir gırtlak sesdeşi daha vardır ki titreşim halinde ses dudaklarının birbirine çarpması ile meydana gelir. Buna *gırtlak çarpması* deriz (bkz § 5) ve onu kesme işareti ile gösteririz. Arapçanın bir *gırtlak sesdeşi* olan ***hamza*** ve bir *boğaz sesdeşi, boğazsı sesdeş* (consonne pharynga-

le) olan *ayn* seslerinden gelen bu gırtlak çarpması kullandığımız Arapça kelimelerin pek azında kalmıştır :

mu'min>mü'min mal‹ūn>mel'un neş'e kat'î cür'et gibi.

Yukarıda da gösterdiğimiz gibi bu ses ve dolayısıyla işaret söyleyişten ve yazılıştan kalkmaktadır. Netekim kelime sonunda sesliyi uzatıyor, fakat artık hiç gösterilmiyor :

mabda'>mebdē manba‹>membā mevzu mevki feci içtima gibi.

Şu var ki bu kelimeler artık *türemeli ekler* aldıklarında *koruma sesdeşi* (consonne intercalaire) istemektedirler. Gençler haklı olarak onları:

mebdesi menbaya mevzunun mevkiye fecisi içtimanın

şeklinde yazıyor ve söyleyorlar. Eski yazıyı bilenler, veya bilir geçinenler ise :

mebdei menbaa mevzuun mevkie fecii içtimaın, hatta söyleyişe aykırı olarak *camii camiin*

yazmakta ısrar ediyorlar. Bu *ayrıklığı* (exception) sözlüklerde göstermek elbette yeterli olmayacaktır. Çaresi Yeni Türkçede bu kelimelerin yerine :

başlangıcı kaynağa konunun oruna acıklısı toplantının

yazmaktır.

D. BOLÜNLÜ VE KATI SESDEŞLER

22. Sesdeşler ses yolundaki bir daralma, veya kapanma ile çıktıklarından duyulurlukları genellikle seslilerden daha azdır. Bununla birlikte bu yönden sesdeşler arasında da önemli farklar vardır. Onları bu bakımdan iki sınıfa ayırırız.

1. Bolünlü Sesdeşler :

Oldukça geniş bir aralıktan, yahut aynı zamanda geniz yolundan çıkan ünlü sesdeşlere *bolünlü sesdeşler* (consonne sonante) diyoruz. Bunların duyulurlukları yüksektir, dar seslilere yaklaşan bir kuvvette işitilirler :

y r l m n bolünlü sesdeşlerdir.

Özelliklerine göre bunlar da üç çeşittirler :

a. Bir öndamak sesdeşi olan *y* sesi ile bir çift dudak sesdeşi olan *w* (bkz § 18) *yarım sesliler* (semi-voyelle) adını alırlar. Bunlardan birincisi *i*, ikincisi *u ü* seslerine yaklaşır. Bir söyleyişe göre *ğ* de bir yarım sesli sayılır :

eğe değnek eğlenmek öğle öğür

kelimelerinde olduğu gibi.

b. Bolünlülerden *l r* seslerine *akıcı sesdeşler* (consonne liquide) deriz. Bunlardan birincisi dil ucunun üst dişlere dokunması ve havanın gevşek kalan *dil yanlarından* (bords de la langue) *avurtlara* (intérieur de la joue) çarparak çıkması ile meydana gelir. Buna *avurt sesdeşi, avurtsu sesdeş* (consonne latérale) deriz. Dilimizde damaksılar gibi iki çeşidi vardır : Dilin önde çukurlaşması ile meydana gelen ince *l önavurt sesdesi, önavurtsu sesdeş* (consonne latérale alvéolaire) adını alır ve ince seslilerle hece yapar :

el dil kül ölmek dilek ödül

kelimelerinde olduğu gibi. Dilin geride çukurlaşması ile meydaha gelen kalın *l* ise *ardavurt sesdeşi, ardavutsu sesdeş* (consonne latérale vélaire) adını alır ve kalın seslilerle hece yapar :

al kol dul anlamak kılmak oğul

kelimelerinde görüldüğü gibi.

İkincisi, *r* sesi ise dil ucunun üst dişlere yaklaşması ve geçen hava ile titreşmesi mahsulüdür. Buna da *titrek sesdeş* (consonne vibrante) adını veririz.

c. Küçük dilin geniz yolunu açması ve sesin aynı zamanda burundan yayılması ile meydana gelen seslere *geniz ses-*

deşleri, genizsi sesdeşler (consonne nasale) diyoruz. Genizsiler başlıca *m n* sesleridir. Birincisi *b* nin, ikincisi *d* nin genizden gelen çeşitleri sayılır. Yukarıda gösterdiğimiz gibi (bkz § 20) ñ ñ sesdeşleri de *g ğ* damaksılarının genizsi çeşitleridir. Genizsi olmayanlara da *ağız sesdeşleri, ağızsı sesdeşler* (consonne buccale) deriz.

2. Katı Sesdeşler :

23. Boğumlanmalarında daha sıkı bir daralma, veya kapanma olan öbür sesdeşlerin duyulurlukları daha az olup hepsi *katı sesdeşler* (consonne bruissante) adı ile anılırlar. Bunlar dilin sert yapı malzemesini teşkil ederler ve hemen daima bir sesliye dayanarak hece kurarlar. Türkçede bunların ünlü ve ünsüz çeşitleri hemen paraleldir :

Ünlü	*b*	*c*	*d*	*g*	*ġ*	*ğ*	*ğ̇*	*j*	*v*	*z*
Ünsüz	*p*	*ç*	*t*	*k*	*ḳ*	*x*	*ẋ*	*h*	*ş*	*f*	*s.*

Katı sesdeşler arasında da duyulurluk farkları vardır. Genellikle açıklıkları daha fazla olan sızmalı sesdeşler patlamalılardan daha çok işitilirler.

Sızmalılar arasında da *hışırtılı sesdeşler* (consonne sibilante) adını alan *s z ş j* sesleri, yani *sızmalı dişsiler* daha iyi duyulurlar. Bunlarla yakın mesafeden çağırma için tamamiyle ünsüz ünlemler yaparız: *pst hşt pş* gibi. Tabiat seslerini andırmaları yönünden de *s z tıslama sesdeşleri* (consonne sifflante), *ş j şırlama sesdeşleri* (consonne chuintante) adlarını alırlar.

E. GENEL BÖLÜMLEME

24. Sesdeşleri yukarıdan beri yaptığımız dört türlü sınıflamaya göre toptan göz önüne alırsak bunların sayılı boğumlanma noktalarından, fakat organların değişik davranışları ile çıkarak çeşitlenmiş olduklarını görürüz. Meselâ :

d t z s n r

sesleri hepsi asıl diş sesdeşleri olup çıkışlarında dil ucunun, ses dudaklarının ve küçük dilin türlü hareketleriyle farklılaşmış seslerdir.

a. Yine yukarıdan beri gösterdiğimiz dört türlü sınıflamaya göre her sesdeşi enaz dört vasfı ile belirtip tarif edebiliriz. Meselâ :

d katı, patlamalı, ünlü bir asıl diş sesdeşidir.
f katı, sızmalı, ünsüz bir diş-dudak sesdeşidir.
g katı, patlamalı, ünlü bir öndamak sesdeşidir.
r ünlü, sızmalı, bolünlü (ve titrek) bir asıl diş sesdeşidir.

		Katı Sesdeşler				Bolünlü Sesdeşler	
		Patlamalı		Sızmalı		Patlamalı	Sızmalı
		Ünlü	Ünsüz	Ünlü	Ünsüz	Ünlü	
Dudak	Çiftdudak	b	p	.	.	m	w
	Diş-dudak	.	.	v	f		v̈
Diş	Asıl Diş	d	t	z ḍ	s	n	r
	Dişeti	c	ç	j	ş	.	l l̇
Damak	Öndamak	g	k	ğ	x	ñ	y
	Artdamak	g̣	ḳ	ğ̣	x̣	ṇ̃	.
Gırtlak		.	.	.	h	.	.

b. Yukarıdaki cetvel sesdeşlerin yukarıda yaptığımız bö-

lümlemelerini toplu olarak göstermektedir. Alfabemizde bulunmayan ses işaretleri ile ses çeşitleri de burada gösterilmiştir.

c. Burada sesdeşleri açıklık derecelerine göre de bir sıraya koyalım :

1. Yarım sesliler	*y w*
2. Akıcı sesdeşler	*l l̇ r*
3. Genizsi sesdeşler	*m n ñ ñ̇*
4. Hışırtılı sesdeşler	*s z ş j*
5. Öteki sızmalı katı sesdeşler	*v b ḍ ğ ğ̇ x ẋ h*
6. Patlamalı katı sesdeşler	*b p d t c ç g ġ k ḳ*

II. Kısım

SESLERİN BİRLEŞMESİ

25. Dilin sesleri hemen hiç bir zaman yalnız olarak söylenmezler. Birkaçı bir araya gelerek heceler yaparlar. Bir anlam taşıyan kelimelerimiz ise bir, veya birkaç heceden meydana gelir. Nihayet konuşmanın en küçük birliği olan cümle kelimelerle kurulur.

Sesler hece, kelime ve cümle içinde kullanıldıkları zaman tek başlarına oldukları gibi kalmazlar. Aralarında kaynaşırlar, kenetlenirler, değişikliklere uğrarlar. Bunlara genel olarak *ses değişmeleri* (changement phonétique) adını veririz. Bu bölümde *ses birleşmesi*ni (combinaison phonétique) inceleyeceğiz. Yukarıda malzeme olarak tanıdığımız sesleri yaşayan dilde yerine göre azçok farklı şekillerde göreceğiz.

I. Dilim: **H e c e**

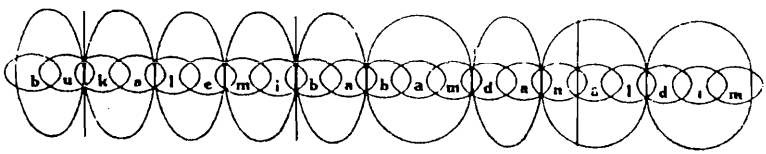
I. HECENİN YAPISI

A. HECENİN OLUŞMASI

26. Bir sesin tek başına boğumlanmasında konuşma organlarımız üç safhadan geçerler. İlkin o sesin çıkmasına yarayacak durumu alırlar, buna *g e r i l m e* (tention), sonra kısa bir süre bu durumda kalıp o sesi çıkarırlar, buna *d u r a l a m a* (tenue) deriz. Nihayet susma durumuna geçerler, buna da *ç ö z ü l m e* (détente) adını veririz, bkz şekil 2.

Sesler bir hece içinde basitçe yanyana dizilmiş değildirler. Aralarında bir binişme, bir zincirlenme vardır. Konuşma organlarımız birinci sesi çıkardıkları durumdan çözülürken susma durumuna geçmeksizin ikinci sesin gerilme durumuna atlarlar. Böylece birinin çözülmesi ile ikincinin gerilmesi aynı zamanda olur. Yani organlarımız arada bir hareketi tasarruf etmiş olurlar.

Sesler heceden heceye ve cümle içinde kelimeden kelimeye binişirler. Yani bunlar söz içinde tespih taneleri gibi değil, zincir halkaları gibi dizilmiş bulunurlar. Bir soluk hamlesi bu zincirlenmiş seslerden bazan bir tekini, fakat çoğu zaman bir kaç tanesini içine alır. İşte buna *h e c e* adını veriyoruz. Heceler ise söz içinde zincir halkaları gibi değil, tespih taneleri gibi dizilirler, bkz şekil 4.

Şekil 4 — Söz içinde Sesler ve Heceler

B. HECENİN ÇEŞİTLERİ

27. Bir tek sesliden ibaret heceler vardır :

o ē! ā! ı/çen ı/sır u/zak gibi.

Fakat çoklukla 2, 3, 4 ses birleşerek bir hece meydana getirirler. Bunlar da rastgele bir araya gelmiş değildirler. İçlerinden biri açıklığı yüksek olan bir ses, hemen her zaman bir sesli olur ve öteki seslerin birlikte söylenmesini ve işitilmesini kolaylaştırır. Bu sebeple bu sese *sesli* (vocalis), öbürlerine *sesdeş* (consona) adı verilmiştir. Genellikle sesdeşler tek başlarına söylenmezler, ancak bir seslinin yardımı ile hece kurabilirler, deriz.

Sesli, hecenin direği ve açıklığı en yüksek sesidir. Buna *hecenin doruğu* (sommet de la syllabe) adını veririz. Türkçede hecenin doruğu her zaman bir seslidir :

ok de yün alt kurt brak! gibi.

Ancak bazı ünlemlerde bir bolünlü, veya bir hışırtılı sesdeş de hecenin doruğu olabilir : *hşt prt drt* gibi.

Hece içinde sesler doruğun bir, veya iki yanında açıklık derecelerine göre sıralanırlar, istiflenirler :

su iç kıl üst sarp bre! bronz gibi.

Bunlara *tekdoruklu hece* (syllabe à sommet unique) deriz. Türkçenin bütün heceleri tekdorukludur. Başka dillerde sesleri bu istiflenme düzenine uymayan heceler de vardır.

Arapça *naḳl ṣabr,* Farsça *zahr,* İngilizce *stop*

kelimelerinde olduğu gibi. Bunlara *çiftdoruklu hece* (syllabe à double sommet) adını veriyoruz.

II. TÜRKÇENİN HECELERİ

A. DÜZENLİ HECE

28. Türkçede kökten hecenin şu 6 tekheceli kelimede görülen altı şekli vardır :

o bu eş yüz alt kırk.

Bir sesliyle biten hecelere *açık hece* (syllabe ouverte), bir sesdeşle biten hecelere de *kapalı hece* (syllabe fermée) adını veririz. Türkçede tek heceli kök kelimelerin çoğu birer kapalı heceden ibarettir :

soy diz aş gör- kır- sev- gibi.

Yukarıda görüldüğü gibi hecenin doruğu olan sesliden önce bir, sonra ise ençok iki sesdeş bulunur. Türkçede asıl olan bu türlü hecelere *düzenli hece* (syllabe régulière) deriz.

Bununla birlikte *sesli düşmesi* ile bazı ünlemlerde ve eklerde hece başında *çift sesdeşe* (consonne double) de rastlanabilir :

brak! bre! sarı-mtrak gibi.

B. DÜZENSİZ HECE

29. Yabancı dillerden gelip Türkçenin hece yapısına uymayan heceleri dilimiz derece derece Türkçeleştirmektedir. Bunlardan bizim söyleyişimize en aykırı düşenler çiftdoruklu hecelerdir. Bu sebeple onlara *düzensiz heceler* (syllabe irrégulière) de deriz. Bunları genellikle bir sesli türetip parçalar, ikiye böleriz.

Düzeni bozan çift sesdeş baştaysa önlerine bir dar sesli getirip heceyi ikiye ayırırız :

skumbri>uskumru, station>istasyon, stupa>üstüpü, scala>iskele, sprito>ispirto, squelette>iskelet, Scutari>Üsküdar, sbandito>izbandut gibi.

Bazan da sesli bu iki sesdeş arasında türer :

stage>sitaj, sport>sipor, speaker>sipiker gibi.

Düzeni bozan çift sesdeş hecenin sonundaysa aralarına bir dar sesli getirip heceyi böleriz :

zahr>zehir, naḳl> nakil, ḥukm>hüküm, toḫm>tohum, waḳf>vakıf, amr>emir, şahr>şehir, luṭf>lûtuf, film>filim, terme>terim, luxe>lüküs, gibi.

Hece başında olsun, sonunda olsun Türk hece örneklerine yabancı düşen yerlerde düzenli hecelerde de bu sesli türemesi olabilir :

waṣf>vasıf, ḳayd>kayıt, rabṭ>rabıt, Zmirna>İzmir, schlepp>şilep, Slovaque>İslovak, tromba>tulumba, shrapnel>şarapnel, Franc>Firenk gibi.

Hece sonundaki çiftsesdeşler arasında türeyen sesli ekleme sırasında kelimenin halklılaşmiş olup olmamasına göre kalır, veya düşer :

tohumu havuza, fakat *emriniz lûtf edin* gibi.

Bu tür kelimelerin kullanışında *Arapsıma* ve *Firenksime* (francisme) aydınların söyleyişini bazan halktan ayırır.

C. HECE BÖLÜMÜ KANUNU

30. Yukarıdan beri Türkçe hecelerin yapısını ve bu yapının

yabancı kelimeler üzerindeki etkisini inceledik. Gerçeklediğimiz genel haller şunlardır :

1. Türkçenin kelimeleri yalnız tekdoruklu, düzenli hecelerden meydana gelmektedir. Bu kelimeler eklerle uzatıldıkları zaman doğan yeni heceler de aynı yapıda oluyorlar. Biliyoruz ki bu belirlilik bütün Türk dillerinde hüküm sürmektedir.

2. Türkçe yabancı dillerden gelen kelimelerdeki değişik yapıda heceleri de kendi hecelerine benzeştiriyor. Bu *benzeştirme* (assimilation) çiftdoruklu heceler için, zorlamalar bir yana, belirli ve kesindir. Bu heceler bir *sesli türemesi* yle ikiye bölünürler.

Türkçede hecelerin yapısını belirleyen bu olguya genelliği dolayısıyla *Hece bölümü kanunu* (loi de division syllabique) adını veriyoruz ve onu sonucu ile birlikte şöyle ifade ediyoruz :

a. «*Türkçenin bütün heceleri tekdoruklu olur*».

b. «*Türkçe yabancı dillerden gelen çiftdoruklu heceleri ikiye böler*».

Hece bölümü kanunu ve aşağıda göreceğimiz *sesli uyumu* ve *sesdeş uyumu kanunları* birlikte Türk dilinin portresini gereği gibi belirtirler.

III. HECELERİN BİRLEŞMESİ

31. Kelimeyi meydana getiren heceler ve söz içinde yanyana gelen kelimelerin komşu heceleri de birbirlerini etkilerler ve bir düzene uyarlar.

A. EKLEMEDE

Hecelerin sıralanışında genel kural şudur : Bir kelimede her sesli kendisinden önce gelen ilk sesdeşi ve kendisinden

sonra gelen tek, veya tertipli iki sesdeşi kurduğu hecenin içine alır :

şu yıl börk sı/ra dɛ/rin yo/ğurt süğ/lün
ke/le/bek kı/zıl/cık gibi.

Kelimelerimizi ekleme ile uzatırız. Çoğu zaman tek, bazan iki, hatta üç heceden ibaret olan ekler de bağlandıkları kelime ile yukarıdaki kurala uyarak bir birlik meydana getirirler. Yani başında bir sesli olan bir ek bir kapalı heceyle biten bir kelimeye geldiğinde önüne gelen ilk sesdeşi kendi kurduğu heceye alır :

ka/ş-ım di/z-e o/du/n-u yır/t-ı/cı sa/t-ın
ka/n-a/-mak a/t-ıl/-mış gö/r-ü/ş-e/cek gibi.

B. ÖBEKLEŞMEDE

32. Kelimeleri *birleşim* (composition) yoluyla da uzatırız. Tek, veya daha çok heceli olan kelimelerimiz birleşirken yine aynı kurala uyarlar. Yani birinci kelime bir kapalı heceyle bitiyor ve ikinci kelime bir sesliyle başlayorsa bu sesli önüne gelen sesdeşi kendi hecesine alır :

a/ş-e/v-i yur/d-i/ç-i e/n-az kır/k-a/yak se/
mi/z-o/t-u yo/k-et/-mek a/da/m-a/kıl/-lı gibi.

Bu kural cümle içinde komşu kelimeler arasında da yürür:

Gü/ne/ş‿o/lur/sa ka/pı/nı/n‿ö/nün/de
o/yu/n‿oy/nar/sı/nız. gibi.

Kelimelerin bu binişmesine *ulaşma* (liaison) deriz. Ulaşma ancak özel sebeplerle bozulur, bkz § 101.

Kelimenin ilk sesine *önses* (initiale) deriz. Kelime sonundaki *sonses* (finale), içindeki herhangi biri ise *içses* (médiale) diye anılır.

2. Dilim : Oturuşma

33. Anlam ile ilgili olmaksızın mihanikî olarak kelimenin kökünde, veya eklemeler sırasında bazı *seslerin düşmesi, yeniden türemesi,* yada *yer değiştirmesi* gibi olaylara *oturuşma* (tassement) diyoruz. Çok defa kurallı, bazan da rastlantılı olan bu değişmeler kelimenin söyleyişini kolaylaştırmak, kökle eki kaynaştırmak, yabancı kelimeleri Türkçeye benzeştirmek gibi pratik sonuçlar sağlar. Dilin gelişmesinde bunlar önemli bir rol oynar.

I. SES DÜŞMESİ

Ses düşmesi (chute) genellikle kelimeyi kısaltır. Bir sesli düşmesi ise aynı zamanda bir hece düşmesi, dolayısıyla ona bağlı birkaç sesdeşin başka hecelere mal olması demek olur.

A. SESDEŞLERİN DÜŞMESİ

34. Belli durumlarda en çok düşme eğilimi gösteren sesdeşler damaksılarla bolünlülerdir. Bunları ayrı ayrı göstereceğiz :

1. Damaksıların Düşmesi :

Batı Türkçesinde damak sesdeşlerinin düşmesi halâ devam eden sürekli bir tarihî olaydır. En eski zamanlardan beri dilimiz iç ve sonseste fazlaca bulunan ön ve art damaksıları yavaş yavaş düşürmüş, tasfiye etmiştir.

Eski Oğuzcada erkenden başlamış olduğu anlaşılan bu değişmenin dilimize doğru nasıl geliştiğini eski Türkçede ve sonradan kısmen Doğu Türkçesinde devam eden eski şekilleri belgelemektedir :

kurug > kuru sarıg > sarı ölüg > ölü çerig > çeri yalgan > yalan
emgek > emek eşkek > eşek kıska > kısa ilgerü > ileri yumurtga > yumurta tarıglag > tarla gibi.

Eklere gelince bunların canlı olanlarından bir çoğu da damak seslerini atmış bulunuyor :

er-ig > er-i baş-lıg > baş-lı kızıl-sıg > kızıl-sı yıl-ga > yıl-a
kıl-güçı > kıl-ıcı yaz-ıglıg > yaz-ılı yat-gur-mak > yat-ır-mak
al-galı > al-alı gibi.

Düşen damaksı iki sesli arasındaysa bunların *ç a t ı ş m a s ı* (hiatus) ve *b ü z ü l m e s i* (contraction) ile bir hece düşebilir, krş § 35 :

yégirmi > yirmi agırşak > arşak sögünmek > sönmek bagırsak > barsak sogurmak > sormak gibi.

2. Damaksıların Çeşitlenmesi :

Damaksıların düşmesi kademeli olur. *g ğ* sesleri yazı lehçemizde patlamalı olarak önseste kalmış, içseste yalnız ünlü sesdeşlerden sonra korunmuş :

kargı, gölge, damga, yenge, aygır, sevgi, kuzgun,

başka hallerde *s ü r e k l i l e ş m e y e* (spirantisation) uğramış, gevşemiştir :

oğur değer beğenmek eğirmek yoğun ağır
sağrı ağlamak iğne yağmur sağdıç değgin
bağcık söğmek oğmak koğmak buğu dağ çiğ
beğ gibi.

Bu süreklileşenler de çevrelerinin etkileriyle çeşitlenmiştir. Aralarında söyleyişte :

a. Önlerindeki sesliyi uzatanlar :

ine ālamak yāmur sādıç sārı çī dā,

b. Eriyip yerlerinde bir sesli çatışması bırakanlar :

our aır cirmek sır kuu youn,

c. Yarım seslilere, *y w* (dolayısiyle v) ye dönenler :

deyer beyenmek tüy bey dövmek kovmak gövde kovan vardır.

Damaksıların süreklileşmesine bunların ünsüz şekillerinde de rastlanır. Ancak burada bir *ķ k* > *x x* > *h* gelişmesi olur ki buna *g e v ş e m i ş s e s d e ş* (consonne adoucie) deriz. Eski Türkçeden beri :

kagan > *hakan taķı* > *dahi kangı* > *hangi kop* > *hep yakşı* > *yaxşı*. Anadolu ağızlarında iç ve sonseste :

gabax baxtını köpex oxşamax exmex gidex axtarmak güççüx gibi.

Aksine nadir bazı yabancı kelimelerde önseste *s ü r e k s i z l e ş m e* ye (fermeture) de rastlanır :

ḫarbuz > *karpuz ḫaffāf* > *kavaf ḫallfa* > *kalfa ḫumbara* > *kumbara ḫaftān* > *kaftan* gibi.

Nihayet damaksılar düşmesinin bir hali de ekleme sırasında görülür : *-cek -cik, -rek* gibi bir damak sesiyle kapanan ekler bir damaksı ile biten bir kelimeye geldiğinde onun sonsesini düşürür :

çocu-cak eşe-cik büyü-cek alça-cık sevdi-ceğim ufa-rak küçü-rek (örneklemeyle) küçü-men gibi.

3. Bolünlülerin Düşmesi :

35. Fazlaca düşme eğilimi gösteren sesdeşlerden bir takımı da bolünlülerdir.

a. *y* sesi bazı hallerde öndamaksı *g* ye benzer biçimde gevşer ve kendisinden önceki sesliyi uzatıp kaybolur :

öyle>öle böyle>böle söylemek>sölemek gibi.

İki sesli arasında da *y* nin eriyip bir *büzülme uzunluğu* bıraktığı olur :

büyük>bük iyi>i pek iyi>peki gibi. *y ve ğ*

sesleri birlikte bulundukları zaman kelimede, özellikle İstanbul ağzında daha ileri büzülmelere de yol açarlar :

ağabey > ābi ağabeyciğim > ābicim yazmayayım > yazmim almayacağım > almicim küçüğüyle>küçüle gibi.

b. Batı Türkçesinde akıcılardan düşenler olur. *l* sesi bazan düşmüştür :

ol > o olturmak > oturmak keltürmek > getirmek gibi.

Akıcılardan *r* sesi de Eski Türkçeden beri yer yer düşmüş, hatta bazan kelime kökü olarak kaybolmuştur :

birle>bile berk>pek kuşamak>kuşamak ermek>imek ve çekimleri *ermiş>imiş >-miş erser>ise >-se* v.b.

Anadolu ağızlarında *r* iç ve sonseste çoğu zaman büzülme uzunlukları bırakır :

Vā mi? Gittilē gūşun alīsın dört gibi.

Senlibenli konuşmada (langue famillère) bunların yazı lehçesinde de türlü örneklerine rastlanır :

Gc buraya! Kak bakim! Öl'osun! Allā sen! <Allahı seversen! Bi cigara veri misin? yim beş om pāk < on paralık gibi.

4. Başka Sesdeşlerin Düşmesi :

36. a. Sızmalı bir gırtlaksı olan *h* türlü durumlarda erir ve düşer. Çoğu yabancı kelimelerde rastlanan *h* bazan

içseste eriyerek seslilerde çatışma, veya büzülme uzunluğu meydana getirir :

daha>dā pahalı>pālı tuhaf>tuaf muhallebi> maallebi gibi.

Birleşim ve *öbekleşme* (groupement) hallerinde ikinci kelime başındaki *h* düşer, veya eriyip bir büzülme uzunluğu bırakır :

hastahane>hastāne yatakhane>yatakāne ilm-ü haber>ilmāber Nasrettin-Oca İffet-Anım Ayş-Ānım bād-i havā>bedāva gibi.

b. Türkçede kökten *ikiz sesdeşler* (consonne géminée) yoktur Organik *ikizleşme* (gémination) ise nadirdir :

E.T. *ikki sekkiz tokkuz ottuz ellig* gibi.

Ancak içseste üretim, birleşim, ses değişmesi yollarıyla gelmiş oldukları belli, veya çekimle karşılaşmış ayni cinsten iki sesdeşe rastlanır :

belli yassı anne gömme akkuyruk tutturmak kireççi yolluk ıssız yuttum gibi.

Bu sebeple çoğu Arapçadan gelmiş kelimelerdeki ikiz sesdeşler içseste bir haylı *tekleşme*ye (dégémination) uğramış görünürler :

ama kere evel hamam çile kasap mürvet belediye gibi.

Buna karşılık :

kubbe müddet cellât hisse hatta cadde kelle :

İkiz sesdeşler sonseste genellikle *tekleşme*ye uğrarlar :

hiss > his zam zan ret zıt tıp hak gibi.

Bunlar hemen hepsi ekleme, veya birleşme sırasında bir sesli önünde yeniden *ikizleşme* ile kendilerini gösterirler :

hiss-im zamm-ı zann-etmek redd-etmek
hakk-ınız gibi.

c. Başka hallerde de sonsesteki çift sesdeşlerden sonuncusu söyleyişte düşebilir :

çift>çif misk>mis dost>dos rast>ras afw>
af madh>met naft>nef ābdest>aptes gibi.

Bunların da bir sesli önünde türlü davranışları olur :

çift-i dost-um abdest-i neft-in aff-etmek,
fakat *met-etmek mis olmak* gibi.

B. SESLİLERİN DÜŞMESİ

37. Kelimede bir seslinin düşmesi bir hecenin ortadan kalkması demektir. Bunun sonucu olarak da o seslinin birleştirdiği sesdeşler komşu hecelere mal olur.

1. Orta Hece Düşmesi :

Türkçede en önemli ve yaygın *sesli düşmesi* (chute de voyelle) olayı da üç heceli kelimelerde *orta hece düşmesi* dir (syncope).

Aslında üç ve daha fazla heceli kelimelerde vurgusuz olan orta heceler seslinin kısalması, rengini yitirmesi ve nihayet düşmesi sonucu yer yer çözülürler. Dar seslilerle bolünlü ve sızmalı sesdeşler bu düşmeyi kolaylaştırır :

dirilik>dirlik ilerilemek>ilerlemek içerirek>
içerrek derinek>dernek çevire>çevre karışu>
karşı kavuşak>kavşak kokulamak>koklamak
süpüründü>süprüntü gibi.

Orta hecede geniş seslilerin düşmesi daha seyrektir :

değenek>değnek yatası>yatsı sağanak>sağnak burada>burda nerede>nerde geyesi>geysi nese ne>nesne gibi.

Yukarıda gösterdiğimiz gibi ön ve artdamak seslerinin yarattığı büzülmelerde de bir orta hece düşmesi vardır. Fakat bazılarında damaksıllar ile sesli ayrı ayrı düşmüş görünür :

tawışgan>tawışan>tavşan, bunun gibi *tarıglag>tarla belgülüg>belli yapurgak>yaprak karangılık>karanlık.*

2. Eklemede Düşme :

38. Üretim ve çekim sırasında orta hece seslilerinin kurallı olarak düşmesi halleri çeşitlidir. İki heceli bir sıra isim tabanlarımız vardır ki çekim sırasında bir sesli önünde hemen daima orta hece seslilerini düşürürler :

benz-i ağz-ın burn-um aln-ınız genz-ime koynunda beyn-in karn-ından gönl-üme oğl-unuz çığr-ından gibi.

Bunlardan çoğu insan organlarının adlarıdır.

Yabancı kelimelerde düzensiz hecelerin bölünmesiyle türemiş sesliler de bu durumda yukarıkiler gibi ve hemen daima düşerler, bkz § 29 :

fikr-iniz akl-ıma sabr-ı vakt-inde zapt-etmek zehr-ini film-inde gibi.

Başkaca yukarıda gösterdiğimiz tarzda orta hece düşmesi halleri de isim ve fiil eklemelerinde yaygın olarak devam eder. İsimlerde, çoğu söyleyişte :

şur-dan iler-de aşağ-sı yukar-sı içer-le-mek eller-m-i çocuk-lar-nız götür-r-üm gibi.

Fiil çatı ekleri de bolünlüler etkisi ile bazan sesli düşürerek kelimeyi kısaltırlar. Birinin seslisi düşer :

ayır-ıl-mak > ayr-ıl-mak devir-il-mek > devr-il-mek geç-ir-it-mek > geç-ir-t-mek yap-tır-t-mak kıvr-ış-mak ve bunlardan isimlerde : *savruk ayrı kıvrım uçurtma sıyrık buyrultu* gibi.

Yabancı kelimelerde de bu düşme olur :

āyine>ayna capitano>kaptan Fātima>Fatma telegraf>telgraf gibi.

3. Başka Sesli Düşmeleri :

Türkçede ilk seslinin ve ilk hecenin düşmesi seyrektir. Önsesteki dar seslilerin düştüğü, *önsesli düşmesi* (aphérèse) olur :

ısıcak>sıcak ısıtma>sıtma umutlu>mutlu ış ol>şol gibi.

Hece düşmesinin özel bir hali de *hece binişmesi*-dir (haplologie). Kelime içinde, eklemede ve birleşmede yanyana gelen benzer iki heceden biri düşer :

süt nine>sütne pazar ertesi>pazartesi Nazillili> Nazilli şimdiden>şimden, eklerde *çok turur> çok-tur bili yorur>bili-yor.*

II. SES TÜREMESİ

89. Ses türemesi (anaptyxe) düşmenin aksine kelimeyi genişletir. Aslında bu Türkçede nadir bir olaydır. Bununla birlikte eklemeyi kolaylaştırmak ve yabancı kelimeleri Türkçenin ses ve hece yapısına uydurmak gibi pratik bir maksatla türettiğimiz sesler oldukça fazladır.

A. SESLİ TÜREMESİ

Çoğu yabancı kelimelere ait olmak üzere başlıca dört türlü *sesli türemesi* (anaptyxe vocalique) kaydederiz. Bunlardan çoğunu da zaten hece bahsinde gördük :

a. Türkçe kelimelerde önseste akıcı sesdeşler bulunmaz. Yabancı kelimelerde rastlanan bu önsesi gidermek için dilimiz bir dar sesli türetegelmiştir :

Urum Urus Urfa < *Ruhā İrizā İrecep ırakı ıraf uruba* < *roba, l* ve *n* sesleriyle daha nadir:
ilimon ileş ilāzım inefes inar.

Geniş sesli alanlar da vardır :

rūcik>*oruç rişte*>*erişte rūspī*>*orospu* gibi.

Yazı lehçemizde *r* önseste yerleşmiştir. Orada yer bulmuş birkaçı *ayrık* (excepté), yukarıda verdiğimiz örneklere ancak Anadolu ağızlarında rastlanır.

b. Türkçe kelimelerde bir başka sesli türemesine bazı berkitme ve küçültme sıfatlarında rastlanır :

sap sağlam>*sapasağlam dübedüz güpegündüz çepeçevre yapayalnız darcık*>*daracık azacık biricik* gibi, bkz § 303, 304.

c. Yabancı kelimelerde sonsesteki düzensiz çiftsesdeşleri gidermek, yani böyle çiftdoruklu bir heceyi bölmek için, yukarıda gördüğümüz gibi, bkz § 29, o iki sesdeş arasında bir dar sesli türetiriz *(akıl sabır emir zehir fülim).*

d. Yabancı kelimelerde önsesteki düzensiz çiftsesdeşleri gidermek, yani böyle çiftdoruklu bir heceyi ikiye bölmek için, yukarıda gösterdiğimiz gibi, bkz § 29, önseste, veya o iki

sesdeş arasında bir dar sesli türetiriz *(istasyon üstüpü iskele sitaj sipor).*

B. SESDEŞ TÜREMESİ

40. Türkçede *sesdeş türemesi* (anaptyxe consonantique) çeşitlidir. Başlıca ekleme sırasında çatışmayı önlemek için bir sesdeş türetiriz. Yabancı kelimeleri Türkçeye alıştırmak için de aynı usulden faydalanırız. Ayrı bahislerde göstereceğimiz bu *koruma sesdeşi* dışında (bkz § 46 v.i) dilimizde sesdeş türemesi nadirdir.

1. Öntüreme :

Sesli ile başlayan bazı kelimeler önlerinde bir yarım sesli türetirler. Buna *öntüreme* (prothèse) deriz.

a. Bir çok kelimelerde *ı*, bazan *u* sesinden önce bir *y* türemiş görülür :

ılan>yılan ılduz>yıldız ılkı>yılkı ıpar>yıpar
ırak>yırak utmak>yutmak gibi.

Birkaç kelimede de *v* öntüremesine rastlarız :

urmak>vurmak olta>volta ?olmak>wolmak>
D.T. bolmak.

b. *h* öntüremesi geniş bir sesliyle başlayan az sayıda kelimelerimizde görülür. Buna yabancı kelimelerde de rastlanır:

ark>hark ögük>höyük örküç>hörgüç arın>
harın (yorgun) *oş>hoş āveng>hevenk ābrīz>*
havruz ālū>hülü gibi.

Bazı Anadolu ağızlarında *h* öntüremesine daha çok rastlanır :
ayva>hayva aşılama>haşlama anbar>hambar elbet>helbet
avlu (avli) > *havlu.*

c. Dilimizde bir önses türemesi, dolayısıyla bir önses değişmesiyle meydana gelmiş görünen, bir *ikileme* vardır : *cv mev taş maş*. Bunun bir ön türeme değil, bir *bağlam öbeğ*inden büzülme yoluyla doğmuş bir *koşma takım* olduğunu sanıyoruz, bkz § 273 :

ev mi ev>ev mev at mı at>at mat, buradan

örneklemeyle : *taş mı taş>taş maş.*

2. İçtüreme :

a. *n* sayılı kelimelerde bir *içtüreme* (épenthèse) şeklinde görülür.

kılıç>kılınç tüfek>tüfenk fişek>fişenk tuç>tunç bakır>mankır, mangır ortaca>ortanca mahakk>mıhenk gibi.

Halk diline sinmemiş bazı yabancı kelimelerde de bunun yadırganan örnekleri dikkati çeker :

fırsat>fırsant meclis>menclis v.b.

b. Türkçede *ikizleşme* nadirdir. Ancak bir sert vurguya, bir *duyuş tonlanması*na (bkz § 95) bağlı olarak içseste bir sesdeşin ikizleştiği görülür :

Yazzık! Eşşek! Amman yapmayın! Bayyıdım yeni evlerine! Geççefendim! gibi.

III. SES DÖNÜŞMESİ

A. YABANCI KELİMELERDE ÇATIŞMA

41. Türkçe kelimelerde ancak içseste sesdeş düşmesi gibi hallerde sesli çatışması olduğunu gördük, bkz § 34. Ekleme ve birleşme sırasında meydana gelen çatışmadan da aşağıda bahsedeceğimizi söyledik, bkz § 40, 46. Ancak dilimize yabancı dillerden gelmiş kelimelerde çatışma durumuna çok rastlanır.

Türkçemiz kendi yapısına *benzeştirme* yönünde bunlar üzerinde de derece derece değişiklikler yapmıştır ve yapmaktadır.

1. Dereceli Büzülme :

Çatışma halinde seslilerden bir çoğu yazı lehçemizde muhafaza edilmektedir :

tabiat ait şiir maaş reis Rauf muaf şuur müessese kauçuk flüor fuar selüloit gibi.

Ancak bunların söyleyişte, özellikle *halk ağzı*nda (parler populaire) *ses dönüşme*sine (évolution phonétique), dereceli *büzülme*ye (krş § 35) devam ettikleri unutulmamalıdır :

va'it>vāt va'ız>vāz mu'āmele>māmele mā'adā>mādā gibi.

Nihayet bunların bir tek kısa sesliye ulaşanları vardır :

na'il>nal mu'āraza> maraza alcool>alkol Meandres>Menderes gibi.

42. Yabancı kelimelerde de Türkçe kelimelerde olduğu gibi içseste sesdeş düşmesiyle sesli çatışması meydana gelir. Bunun yarattığı büzülmeler de Türkçe örneklerindekilere benzer, bkz § 34 :

mağara>māra mübalağa>mübālā zahir>zār muhafaza>māfaza Muhammet>Mēmet mahalle>mālle mağlup>mālup mağaza>māza gibi.

2. Toplanma :

Yabancı kelimelerde çatışma bazan da bir *toplanma* (synérese) ile, yani seslilerden dar olanın, *zayıf sesli*nin (voyelle faible) bir yarım sesliye dönmesiyle giderilir, *kuvvetli sesli* (voyelle forte) kalır :

faide>fayda sahife>sayfa taife>tayfa kaim

makam>kaymakam station>istasyon italian>italyan fire up>fayrap technicien>teknisyen naulon>navlun Europa>Avrupa Équateur>Ekvator laboratoire>laboratvar (böyle yazmalı), gibi.

Ancak hece başında ve sonunda çift sesdeşlerden hoşlanmadığımız için bu durumda çatışmayı toplanma yerine bir yarımsesli, yani bir koruma sesdeşi ile gideririz :

theatron>tiyatro gardien>gardiyan christianus>hırıstiyan katāif>kadayıf cihaz>çeyiz toilette>tuvalet Austria>Avusturya gibi.

B. GÖÇÜŞME

43. Bazı hallerde kelime içindeki iki sesin yerleri değişir *(toprak>torpak)*. Genel olarak söyleyişi kolaylaştırma yönünde meydana gelen bu değişikliğe *g ö ç ü ş m e* (méthatèse) adını veririz.

Göçüşme çoğu zaman açıklığı daha yüksek olan bir sesin kelime başına, daha düşük olanın kelime sonuna doğru kayması şeklinde olur. *Ç o c u k d i l*inde (langue enfantine) ve Anadolu ağızlarında nadir olmayan bu değişikliği yazı lehçemiz alay konusu yapar ve ısrarla düzeltir.

Bununla birlikte yazı lehçemizde göçüşmüş şekilleriyle kullanılan kelimeler vardır :

pehriz<perhiz hoyrat<horyat gibi.

a. Göçüşme en ziyade çok heceli kelimelerde içseste karşılaşan iki sesdeşin yer değiştirmesiyle olur :

yaprak>yarpak toprak>torpak yüksek>yüskek bayram>baryam gömlek>gölmek çömlek>çölmek derviş>devriş sonra>sorna ekşi>eşki

köprü>körpü akşam>aşkam öğrenmek>örgenmek memleket>melmeket kibrit>kirbit gibi.

b. Dilimizin birçok yabancı kelimeleri de seslilerle sesdeşlerin yerlerini değiştirmek suretiyle Türkçeye alıştırmış bulunduğunu tespit etmek gerektir :

Brussa>Bursa Edrine>Edirne triphullon>tirfil prinari>pırnar brisiola>pirzola brillante>pırlanta gibi.

c. Bitişik olmayan sesdeşler arasında da göçüşmelere rastlanır :

bulgur>burgul reçel>leçer kafes>kasef satranç>santraç ödünç>öndüç gibi.

Buna da *uzaktan göçüşme* (méthatèse à distance) deriz.

3. Dilim : Bitişme ve Kaynaşma

44. Türkçede ekler üretim ve çekim unsurları olarak köklerle bitişirler ve benzeşirler. *Bitişme* (agglutination) kökle ekin bir araya gelip yeni bir hece bölümüne ve başka bir vurguya tabi olması demektir. Bunun gibi iki kelime yeni bir kavramı karşılamak üzere birleşirler ve onlar da çoğu zaman yeni bir hece bölümüne ve vurguya tabi olarak kaynaşırlar, bazan da benzeşirler. Bitişme ile *kaynaşmayı* burada, benzeşme ile vurguyu ayrı bölümlerde gözden geçireceğiz.

I. BİTİŞMENİN ESASLARI

Kökle ekin karşılaşmasında, yukarıda gördüğümüz gibi, (bkz § 31) hecelerin birleşmesi hakkındaki kurallar yürür. Karşılaşan ön ve son seslerin cinsleri farklı durumlar yaratır.

A. BİTİŞME DURUMLARI

45. a. Kapalı heceye gelen ekler *sesli başlı ek* (suffixe à l'initiale vocalique) iseler hece bölümünü değiştirirler ve her zaman kökün son sesdeşini kendi ilk hecelerine alırlar :

kü/p-ün dir/se/ğ-im de/ni/z-e yı/k-ı/cı gibi.

Çift sesdeşle kapanan hecelere sesli başlı ekler geldiğinde de bunlar her zaman en son sesdeşi kendi ilk hecelerine alırlar :

çar/p-an dür/t-ü/cü kır/k-ın/cı sar/s-ak gibi.

b. Bir açık heceye gelen *sesdeş başlı ekler* (suffixe à l'initiale consonantique) hece bölümünde değişiklik yapmaz :

ana-lar dede-lik ordu-da kuzu-cuk iste-sin de-di gibi.

c. Bir kapalı heceye gelen sesdeş başlı ekler de hece bölümünde değişiklik yapmazlar :

geç-miş çiçek-ler av-cı düşün-sün ağaç-tan gibi.

d. Ancak bir açık heceye gelen sesli başlı ekler iki sesliyi karşılaştırıp *çatışma* durumu meydana getirirler :

baba + -im dene- + -en söyle- + -ir sarı + -imsi yürü- + -iş gibi.

Demek ki gözden geçirdiğimiz dört halin yalnız sonuncusunda özel bir durum vardır. Yukarıda gördüğümüz gibi Türkçe seslileri yanyana getirmekten hoşlanmaz. Kelime içinde sesdeş düşmesiyle meydana gelen çatışmayı da hemen daima büzülme yoluyla ortadan kaldırır, bkz § 34, 41. İşte bu yapı özelliği sebebiyle dilimiz yukarıda ekleme sırasında — sistem gereği — ortaya çıkan çatışmayı da kurallı olarak giderecektir. Eklemede çatışmanın giderilmesi türlü durumlarda özel usullere göre olur.

B. ÇATIŞMANIN GİDERİLMESİ

46. Eklemede sesli çatışması mutlaka önlenir. Bu maksatla da yanyana iki usul kullanılır :

a. Ekin başındaki sesliyi düşürürüz :

yeğen-im, fakat *baba-m* gibi.

Buna *düşmeyle ekleme* (suffixation par chute) adını veririz.

b. İki sesli arasına bir yarım sesli, genellikle bir *y* sesi getiririz :

anlat-an, fakat *başla-yan* gibi.

Buna da *türemeyle ekleme* (suffixation par anaptyxe) deriz. İki sesli arasında türeyen bu *y* sesi *koruma sesdeşi* adını alır.

Buna göre sesli başlı ekler eklemedeki davranışlarına göre ikiye ayrılırlar. Bazıları kelime sonundaki sesliler karşısında ön seslilerini her zaman düşürürler. Birinci kişi iyelik eki olan *-im (baba-m)* gibi. Bu türlü eklere *düşmeli ekler* (suffixe aphérétique) deriz. Bazıları ise sesliyle biten bir kelimeye geldiklerinde bir *y* sesi türetirler. Şimdiki zaman sıfatfiili eki olan *-en (dene-yen)* gibi. Böyle eklere de *türemeli ekler* (suffixe anaptyctique) adını veririz. Görülüyor ki eklerin önses seslilerinin düşmesi ve kalması rastlantılı bir olay olmayıp bu herbirinin oluşmasında vardır, krş § 48.

1. Düşmeyle Ekleme :

47. Üretim eklerinin çoğu ve çekim eklerinin bir takımı düşmeli eklerdir. Bunların hemen hepsi dar sesli başlı eklerdir :

teyze-n nine-m iki-z altı-ncı yıka-n-mak ekşi-msi

dayı-mız tanı-ş-mak oku-t-mak benze-r dinle-yor kara-r-mak ele-k depre-m gibi.

Bir tek sesliden ibaret olan ekler elbette düşmeli olamazlar. Yoksa yok olurlar.

2. Türemeyle Ekleme :

Üretim eklerinin bir takımı ve çekim eklerinin çoğu türemeli eklerdir. Bunların da en çoğu geniş sesli başlı eklerdir. Bir tek sesliden ibaret olan bütün ekler de tabii olarak türemelidirler :

dere-yi tepe-ye anla-yış üşü-yen ye-yici susa-yacak sına-yınca kapa-yalı döşe-ye-lim uzlaş-malı-yız ev-de-yim gibi.

Ek haline gelmekte olan bazı takılar ve fiiller de bu durumdaki eklemede bir özellik gösterirler. Bunlar bir koruma sesdeşi aldıktan sonra önses seslilerini düşürmüş görünürler :

emek-le, fakat *iğne-y-ile* > *iğne-yle gece-ydi ince-ymiş kuru-ysa orada-yken, sez-miş-ti,* fakat *dik-se-y-idi* > *dik-se-ydi yaz-malı-ydı düşün-e-ymiş bırak-malı-ysa-m* gibi.

Türeyişten sebeplerle *n ş s* sesleri de bazı ekler için koruma sesdeşi yerini tutmuştur :

Kimin hali ekinde : *deve-nin tarla-nın koru-nun sürü-nün,* fakat *su-yun*<*suw-uñ,* bkz § 18.

*Dağıtım sıfatları*nda : *iki-şer altı-şar yedi-şer yirmi-şer ellişer.*

*İyelik zamirleri*nde : *kapı-sı çatı-sı arka-sı yenge-si.*

n sesi bir *yanlış ayırma* (fausse coupe) ile 3. kişi ekine geçmiş *(be-ni se-ni o-nu)* ve *örnekleme* (analogie) yo-

luyla zamirlerin bütün çekimine yayılmış, hatta sesdeş başlı eklerin önüne de gelir olmuştur, bkz § 310 v.i. :

o-nu bu-na saç-ı-nı kendi-ne önde-ki-ni alt-ı-nda
şu-ndan bu-nca o-nlar bu-nsuz şimdi-ki-nden
gibi.

Buna *yapılık genişlemesi* (extension de morphème) deriz.

3. Ekleme Şeklinin Değişmesi :

48. Sesli başlı eklerin açık heceli kökler karşısında — yukarıda gördüğümüz gibi — devamlı olarak iki ayrı davranışları vardır. Bunlardan geniş seslilerle başlayanların daha çok türemeli oldukları görülür. Zaten bu sesliler içseste düşmeye karşı da daha dayanıklıdırlar.

Bazı Türk dili bilginleri bu iki türlü davranışı bir sebeple açıklamak istemişler ve bizim türemeli dediğimiz eklerdeki başta seslilerin sabit, ekin aslından olduğunu, bu sebeple açık hecelere geldiğinde düşmeyip bir koruma sesdeşi türettiğini kabul etmişler, bunlara *yapıdan sesliler* demişler, bizim düşmeli adını verdiğimiz eklerdeki başta seslilerin ise aslında mevcut olmadığını, yani bu ek bir sesdeşle başlamakta olup kapalı hecelere geldiğinde bir *yardımcı sesli*, veya bir *bağlama seslisi* türettiğini farzetmişlerdir. Demek ki bunu bir *eğriti sesli* saymışlardır.

Ancak elde bu bölümlemeyi destekleyecek deliller olmadığı gibi Türk Dili Tarihi de bu faraziyeyi doğrulamayor. Çünkü dilin belli bir devresi, veya lehçesi için sabit görünen bu iki türlü ekleme de değişebilmektedir :

E.T. *başla-p* > Y.T. *başla-yıp* ve tam tersine

E.T. *başla-yur* > Y.T. *başla-r* gibi.

Buna göre Eski Türkçeden bu yana bir eğriti seslimiz yapıdan sesli vasfını kazanmış, bir yapıdan seslimiz ise eğriti sesli durumuna düşmüş olacaktır ki tasavvur olunamaz. Bu faraziye Türkçede ekleme mekanizmasının izahını da son derecede güçleştirmiştir (bkz *Deny, Gabain*). Bize göre Türkçede *yardımcı sesli, bağlama seslisi* diye bir şey yoktur.

Yazı lehçemizde ve Anadolu ağızlarında başka ikilcim şekillere de rastlanır :

öğle-n × *öğle-yin* *éd-e-m* × *ed-e-yim* *bekle-ñ* × *bekle-yin* *nɛ-n?* × *ne-yin?* *ye-m* × *ye-yim* gibi.

Sesli başlı ekleri ancak eklemedeki davranışlarına göre düşmeli ve türemeli diye ayırdediyoruz. Bu ɜe yukarıda belirttiğimiz gibi esasta söyleyişe kalır.

Biz bu kitapta ekleri ince düz sesli başlı ve ünlü sesdeş başlı şekilleri ile göstermekteyiz :

a. Sesdeş Başlı Ekler: *-den -ce -di -ceğiz -dikçe -se- -dir- -le-* v.b.

b. Sesli Başlı Ekler : *-e -ek -i -im -ecek -ince -inti -il- -iş-* v.b.

Türkçede *a d d a ş* (homonyme) ekler çoktur. Bununla birlikte onları karıştırmayız. Ekleri geldikleri tabanlara, yarattıkları kelimelere, işleyiş ve anlatımlarına göre sınıflayıp adlandıracağız ve yerlerinde belirteceğiz.

II. KAYNAŞMA

49. Birleşim halinde karşılaşan iki kelime arasında da, kökle ek arasında olduğu gibi, hecelerin birleşmesi hakkındaki kurallar (bkz § 32) yürür. Şu farkla ki burada bitişme kuralları ve benzeşme kanunları yürürlükte değildir. Ancak birleşen iki kelime arasında oturuşma ve kısalma yönünde bazı gelişmeler olur. Bunlara *k a y n a ş m a* (crase) deriz.

A. BASİT BİRLEŞME

Yukarıda gördüğümüz gibi yanyana gelen iki kelime ve öncelikle farklı bir kavramı karşılamak üzere birleşen iki kelime arasında ulaşma olur ve hece bölümü değişir :

ye/rel/ma/sı *kır/ka/yak* *ka/vu/ni/çi* *ha/nı/me/li* *Kı/zı/lır/mak* *dɛ/ni/zal/tı* *yo/ket/mek* *bi/raz* gibi.

Başka hallerde hece bölümü değişmez. Karşılaşan son ve önses seslileri de çoğu zaman çatışma halinde muhafaza olunur. Çünkü *b i r l e ş e n l e r* den (composant) birinci kelimenin sonses seslisi şimdi birleşik kelimenin vurgusunu taşımaktadır :

karaağaç sarıasma sergievi arkaüstü elealmak Kocaeli gibi.

B. BÜZÜLMEYLE BİRLEŞME

50. Ancak bazı birleşik kelimelerde birincinin son, ya da ikincinin önsesi düşerek kelime büzülmüştür :

ne için>niçin ne asıl>nasıl kahve altı>kahvaltı cuma ertesi>cumartesi sütlü aş>sütlaç Kara İsi>Karasi gibi.

Halk edebiyatından gelen, divan edebiyatında da görülen bir büzülme hali de birleşik sayılmayan iki kelime arasında sesli düşmesidir :

ne olur>n'olur? ne eylesin>n'eylesin? deli oldum>del'oldum ağlar mı ola>ağlar m'ola? ki ola>k'ola gibi.

Buna *d ü ş ü r m e* (élision) adını veririz.

Birleşiklerde orta hece düşmesi şeklinde kaynaşmaya da sık rastlanır :

biri birine>birbirine gide gide>gitgide kayın ana>kaynana koyu vermek>koyvermek dokuz on>doksan ne ise ne>nese ne>nesne koñur al>kumral Emir Ali>İmralı gibi.

III. Kısım

SESLERİN BENZEŞMESİ

51. Sesbilgisi bölümüne girerken dilde de *enaz emek kanunu* nun hüküm sürdüğünü söylemiştik. Hecenin yapısı bahsinde de konuşma organlarının kısa yoldan işgörme eğilimlerini gördük. Türkçede sesler arasında *benzeşme* (assimilation) mekanizması sözü geçen kanunun dilde yürürlüğüne eşsiz bir örnek teşkil etmektedir. Özellikle dilimiz, Batı Türkçesi bu benzeşme kanunları sayesinde söyleyişe daha yatkın bir karakter kazanmış bulunmaktadır.

Kelimenin sesleri, seslileri ve sesdeşleri arasında benzeşme, *ses benzeşmesi* (assimilation phonétique) başlıca sesleşme ve boğumlanma bakımlarından *uzlaşma* (accommodation) şeklinde olur. Türkçenin hemen bütün *lûgat kelimelerin*de (mot lexicographique) bu benzeşmeler gerçekleşmiş olarak görülür. Ekleme yolu ile yapılan yeniden kelime üretimi ile kelime çekiminde, yani *gramer kelimeleri* (mot grammatical) teşkilinde ise ses kanunları halinde hüküm sürer. Öyle ki yazılışta da görünen bu mekanik değişmelerle meselâ *-di* gibi bir ek türlü ses yapısındaki köklere uyarak 8 şekil alır :

ver-di yaz-dı ör-dü doğ-du es-ti sap-tı düş-tü uç-tu gibi.

I. Dilim : Seslilerin Benzeşmesi

I. DİL VE DUDAK BENZEŞMELERİ

52. Dilimizde kelimenin hecelerini meydana getiren seslîler bazı vasıfları ile benzeşirler. Birinci heceden başlayarak sırasıyla birbirlerine uyarlar. Kelimeye gelen eklerin seslileri de onları izlerler. Bu bir *ilerleyici benzeşme* dir (assimilation progressive).

Seslilerin benzeşmesi bir boğumlanma benzeşmesi olup onların iki vasıflarına göre olur: 1. Dilin ileri ve geri durumu, yani incelik ve kalınlık bakımından, 2. Dudakların yayvan ve büzülmüş durumu, yani düzlük ve yuvarlaklık bakımından. Batı Türkçesinde alt çenenin çok, veya az düşük olması, yani genişlik ve darlık bakımından kurallı bir benzeşme olmaz.

A. DİL BENZEŞMESİ

1. Bir kelimenin ilk hecesinde bir kalın sesli varsa ondan sonra gelen hecelerindeki sesliler de kalın olur :

Balık kısrak odun kurak kırlangıç onarmak
gibi.

2. Bunun gibi bir kelimenin ilk hecesinde bir ince sesli bulunuyorsa ondan sonra gelen hecelerin seslileri de ince olur:

yele ipek ekşi üzüm örümcek çilemek gidermek gibi.

Seslilerin bu benzeşmesine *dil benzeşmesi* (assimilation palatale) deriz (büyük sesli uyumu).

B. DUDAK BENZEŞMESİ

53. 1. Bir kelimenin ilk hecesinde bir düz sesli varsa ondan sonra gelen hecelerindeki sesliler de düz olur :

kazık sıcak erken bilek karaca belirmek
gibi.

2. Fakat bir kelimenin ilk hecesinde bir yuvarlak sesli bulunuyorsa o zaman iki ayrım vardır :

a. Ondan sonraki hecelerin seslileri darsa yuvarlak olurlar :

bodur öküz türlü kuzu tokurcun bürümcük
gibi.

b. Sonraki hecelerden herhangi birinin seslisi genişse düz kalır ve ondan sonra gelen hecelerin seslileri de ona uyarlar :

güneş ördek oğlak kurnaz börek boza dolayı
üzengi bulanık yumurta görümce gibi.

Birinci halde ve ikinci halin birinci ayrımında sesliler arasındaki benzeşmeye *dudak benzeşmesi* (assimilation labiale) adını veririz (küçük sesli uyumu). İkinci halin ikinci ayrımında ise görüyoruz ki dudak benzeşmesi yoktur. Olsaydı bu kelimeler de :

günöş oğlok kurnoz üzöngü bulonuk görümcö

v.b. şekillerini alacaklardı.

54. Aslında geniş yuvarlak *o* ve *ö* seslileri Türkçe kelimelerin yalnız ilk hecelerinde bulunurlar, ikinci ve daha sonraki hecelerinde ve genellikle eklerde bulunmazlar. Ancak birleşik kelimeler ve bir birleşikten gelmiş olan *-iyor* eki bu kurala uymazlar :

cingöz başıboş Beykoz Söğütözü dereotu
alakoymak iste-yor gibi.

Yukarıda gördüğümüz iki türlü benzeşmeye *sesli uyumu* (harmonie vocalique) adını veriyoruz. Bunlardan dil benzeşmesi *Türk (Hun) dillerinde* genel bir kuraldır. Dudak benzeşmesinin yukarıdaki ölçüsü ise bizim bugünkü yazı lehçemize göredir. Türk (Hun) dillerinde ve *Türkçe*de lehçeden lehçeye azçok değişir. Aşağıda sesli uyumunun değişmelerinden bahsedeceğiz.

II. EKLERDE SESLİ UYUMU

A. EKLERİN SESLİLENMESİ

55. Yukarıda gördüğümüz gibi birden fazla heceli lûgat kelimelerimiz sesli uyumuna tabi olarak seslilenmiştir. Canlı *üretim ekleri*yle (suffixe de thème) uzatılmış oldukları görülenler de hepsi böyledir :

kapıcı korkak bezginlik başlangıç üzüntülü
gibi.

Dilin yaratıcı gücünü değerlendirip yeni kavramlara karşılık olarak ortaya attığımız kelimelerde kullandığımız ekleri de bu ana kurala göre seslilendiririz. Bu kitapta yeni gramer terimleri olarak kullandığımız kelimelerde görüldüğü gibi :

sesleşme dudaksı sızmalı göçüşme duyulurluk karşıtlama.

Bunun gibi söz içinde kelimeler arasındaki ilişkileri kurmak üzere gelen ve gramer kelimeleri teşkil eden *çekim ekleri* (suffixe flexionnel) de hep bu kurallara göre seslilenirler :

taş-lar tepe-de sırt-ı düş-ecek kalk-ın denemeli gibi.

Çekim eklerini ne kadar çoğaltırsak çoğaltalım sesli uyumu hükmünü sürer :

bekle-yecek-se-n-iz gör-me-meli-ymiş-im benim-se-me-diğ-im-iz-den-dir, gibi.

Ek seslilerinin bu kurallı değişmesine *sesli atlaması* (alternance vocalique) adı da verilir.

56. Bu bakımdan yalın, veya eklerle uzatılmış kelimelerimiz seslilerine göre iki sıraya ayrılırlar. Kalın seslileri olan-

lara *kalın sıra* dan (classe postérieure) kelimeler, ince seslileri olanlara da *ince sıra* dan (classe antérieure) kelimeler deriz.

Yabancı kelimelerde sesli uyumunun gelişmesini ileride göstereceğiz, bkz § 65. Ancak kaydedelim ki bunlara gelen ekler kelimenin son hecesine göre uyuma tabi olurlar :

insan-lık kooperatif-çi-lik fosfor-lu zede-le-mek
hava-dan memur-lar-ın şoför-ü kutup-lar-da
gibi.

Kaynaşmış bazı birleşik kelimelerde de sesli uyumuna rastlanır. Çoğu zaman bu bir *ilerleyici benzeşme* olarak görülür :

hay demek>haydamak kıl ibik>kılıbık yalıñ öz>yaluñuz>yalnız sekiz on>sekizen>seksen bir az>birez gibi.

Bazan da benzeşme *gerileyici* (assimilation régressive) olmuştur :

sü başı>subaşı o ile>öyle o bir>öbür iç kur> uçkur gibi.

B. EKLERİN SINIFLANMASI

57. *Tekheceli ekleri* (suffixe monosyllabe) seslilerinin değişmeyen vasfına, genişlik ve darlıklarına göre ikiye ayırırız. Geniş seslisi olanlara *seslisi geniş ekler* (suffixe à voyelle large), dar seslisi olanlara *seslisi dar ekler* (suffixe à voyelle étroite) adını veririz. Seslisi geniş eklerin seslileri ince sırada değişmez, yani darlaşmaz.

el-le iş-ler göz-de üz-mek gibi.

Seslisi geniş eklerin seslileri kalın sırada da sabit kalır :

baş-la kız-lar oy-mak buz-dan gibi.

Demektir ki bu eklerin seslileri yalnız *e/a* arasında değişirler.

Seslisi dar eklere gelince bunların seslileri ince sırada iki ve kalın sırada iki şekil alırlar. İnce sırada :

el-im iş-siz, fakat *göz-cü üz-dün* gibi.

Kalın sırada da böyledir :

baş-ım kız-ı, fakat *oy-dum buz-lu* gibi.

Bu da demektir ki bu eklerin seslileri $i \times \begin{matrix} ü \\ u \end{matrix} \times ı$ arasında değişebilirler.

*Çokheceli ekler*in (suffixe polysyllabe) ilk hece seslileri taban olan kelimenin son hece seslisine uyar. Ekin onu izleyen hecelerindeki sesliler de geniş, veya dar olduklarına göre ekin ilk hecesine uyarlar. Çok heceli ekler seslileri dar, seslileri geniş ve seslileri karma olabilirler. Fakat hiç biri yukarıda gösterdiğimiz ana kuraldan şaşmazlar :

a. *birik-inti at-ıcı sor-uştur-mak üç-üncü,*

b. *kes-mece yırt-acak koş-arak gör-enek,*

c. *yer-ceğiz öldür-esiye deli-cesine uzunlamasına* gibi.

Dilimizde iki *kelimecik* (particule) vardır ki sesli uyumuna tabi olarak ek durumuna geldikleri halde ayrı yazılmışlardır: *de* ve *mi.*

a. Seslisi geniş bir ek gibi değişen *de* zarf ve bağlam olarak iki şekli ile yazılır. Sesdeşin değişmesi gösterilmez :

Dursun da bilmeyor. O da, sen de. Ben de giderim gibi.

b. Seslisi dar bir ek gibi değişen *mi* ise fiil çekiminin içine de girmiş olduğundan üzerine ekler alıp sesli uyumunu devam ettirir :

Doğru mu? Değil mi? Hasta mısın? Görüşür müsünüz? gibi.

III. SESLİ UYUMU KANUNLARI

58. Yukarıda gördük ki dil ve dudak benzeşmesi kuralları yalnız yalın kelimelerde görülen bir belirlilik olmayıp üretim ve çekim sırasında kelimelerin aldıkları ekleri de kapsamaktadır, lûgat kelimeleri gibi gramer kelimelerini de içine almaktadır. Başka bir deyimle biz lûgat kelimelerinde bu kanunları uygulanmış bir halde buluyoruz. Gramer kelimelerinde ise kullanırken kendimiz uygulayoruz.

Bu genellikleri sebebiyle bu benzeşme kurallarına *sesli uyumu kanunları* (lois de l'harmonie vocalique) adını veriyoruz ve bunları ilkin daha toplu olarak iki kanun halinde, sonra da tek bir ses kanunu halinde şöyle ifade ediyoruz :

A. DİL VE DUDAK UYUMU KANUNLARI

1. «Yalın veya eklerle uzatılmış bir kelimenin ilk hecesinde kalın, veya ince bir sesli bulunduğuna göre o kelimenin bütün seslileri kalın, veya ince olur». Buna dil uyumu kanunu (loi de l'harmonie palatale) deriz.

2. «Yalın, veya eklerle uzatılmış bir kelimenin ikinci ve daha sonraki hecelerinde bulunan dar sesliler kendilerinden önceki hecede düz, veya yuvarlak bir sesli bulunduğuna göre düz, veya yuvarlak olurlar». Buna da dudak uyumu kanunu (loi de l'harmonie labiale) adını veririz.

B. GENEL SESLİ UYUMU KANUNU

Yukarıdaki iki kanunu birleştirerek bir tek kanun halinde de ifade edebiliriz. Buna *genel sesli uyumu kanunu* (loi générale de l'harmonie vocalique) adını veririz :

«Yalın, veya eklerle uzatılmış bir kelimenin bütün seslileri kalınlık - incelik ve düzlük - yuvarlaklık yönlerinden ilk hecenin seslisine uyarlar. Şu kadar ki ilk hecesinde yuvarlak bir sesli bulunan bir kelimenin ikinci, veya daha sonraki bir hecesinde bir geniş düz sesli bulunabilir ve ondan sonraki hecelerin seslileri de düz olurlar».

IV. SESLİ UYUMUNUN SONUÇLARI

59. Yukarıdaki kanunları tek heceli kelimelere seslisi geniş ve seslisi dar ekler getirerek gerçekleyelim :

İlk Hecede		*İkinci hecede*			
a	*baş*	*a*	*baş-a*	*ı*	*baş-ı*
e	*el*	*e*	*el-e*	*i*	*el-i*
ı	*sırt*	*a*	*sırt-a*	*ı*	*sırt-ı*
i	*diş*	*e*	*diş-e*	*i*	*diş-i*
o	*kol*	*a*	*kol-a*	*u*	*kol-u*
ö	*göz*	*e*	*göz-e*	*ü*	*göz-ü*
u	*tuz*	*a*	*tuz-a*	*u*	*tuz-u*
ü	*yük*	*e*	*yük-e*	*ü*	*yük-ü*

A. DÜZ SIRADAN KELİMELER

Yukarıda (bkz § 56) dil benzeşmesine göre kelimelerin kalın ve ince sıralar teşkil ettiklerini gördük.

Bunun gibi düz bir seslisi olan ilk dört kelimenin eklenmelerinde ekler katıldıkları kökün seslisini, bir de onun genişlik - darlıkça karşıtı olan sesliyi almaktadırlar. Böylece her kelime-

nin ikişer heceli yeni iki şeklinin bütün seslileri *a/ı*, veya *e/i* arasında değişmiş oluyor. Bunlar düz seslilerdir. Ekleri, dolayısıyla heceleri ne kadar artırırsak artıralım bu durum devam eder. Böyle yalnız iki düz sesliyle seslilenen kelimelere *düz sıra*dan (classe non-arrondie) *kelimeler* deriz. Bunlar da kalın olduğuna göre *kalın düz sıra* (classe postérieure non-arrondie), ince olduğuna göre *ince düz sıra* (classe antérieure non-arrondie) adlarını alırlar :

Kalın düz sıra: *baş başlık başlıklar başlıklarım başlıklarımı,*

İnce düz sıra: *ter terlik terlikler terliklerim terliklerimi.*

B. YUVARLAK SIRADAN KELİMELER

60. Yuvarlak birer seslisi olan son dört kelimenin (yukarıda) eklenmelerinde ise iki durumla karşılaşırız :

1. Seslisi Dar Eklerle :

Bu köklere seslisi dar ekler getirmişsek bunlar kalın sırada yalnız *u*, ince sırada yalnız *ü* seslilerini alırlar. Böylece yine her kelimenin ikişer heceli yeni iki şeklinin seslileri *o/u*, veya *ö/ü* arasında değişmiş olur. Ekleri ve dolayısıyla heceleri ne kadar artırırsak artıralım bu durum da devam eder. Böyle yalnız iki yuvarlak sesliyle seslilenen kelimelere *yuvarlak sıra*dan (classe arrondie) kelimeler adını veririz. Bunlar da kalın, veya ince olurlar: *Kalın yuvarlak sıra* (classe postérieure arrondie), *ince yuvarlak sıra* (classe antérieure arrondie).

Kalın yuvarlark sıra : *kol kolluk kolluğum kolluğumuz kolluğumuzu,*

İnce yuvarlak sıra : *göz gözlük gözlüğüm gözlüğümüz gözlüğümüzü.*

2. Seslisi Geniş Eklerle :

Fakat yukarıdaki seslileri yuvarlak kelime köklerine ikinci, veya daha sonraki heceyi teşkil etmek üzere seslisi geniş ekler getirmişsek bunlar yuvarlaklaşmayacağından sıranın yuvarlaklığını bozarlar ve yeni bir sıranın baş hecesiymiş gibi kendilerinden sonra gelen hecelerin seslilerini de düzleştirirler. Böylece yuvarlak bir sesli ile başlamış bir kelime o heceden sonra düz sıraya geçer ve artık yeniden yuvarlak sıraya dönmez. Böyle yuvarlak sıradan başlayıp ikinci, veya daha sonraki bir heceden itibaren düz sıradan devam eden kelimelere *karma sıra*dan (classe mixte) *kelimeler* deriz. Bunun da iki çeşidi olması tabiidir: *kalın karma sıra* (classe postérieure mixte), *ince karma sıra* (classe antérieure mixte).

Karma sıra zaten seslisi yuvarlak bir heceyle başlar. Kuralca seslisi düz heceyle başlayan karma sıra olmaz. Yine kuralca karma sıranın son hece seslisi düz olur :

Kalın karma sıra: *suç suçlar suçlular suçluluklar suçlulukları,*

İnce karma sıra: *söz sözler sözcüler sözcülükler sözcülükleri.*

Aşağıdaki cetvel kelimelerimizin seslilenmesini toplu olarak göstermektedir :

	1. hece	2. hece	3. hece	4. hece	5. hece	son hece
Düz sırada	a ı	a ı	a ı	a ı	a ı	a ı
	e i	e i	e i	e i	e i	e i
Yuvarlak sırada	o u	u	u	u	u	u
	ö ü	ü	ü	ü	ü	ü
Karma sırada	o u	a u	a u ı	a u ı	a u ı	a ı
	ö ü	e ü	e ü i	e ü i	e ü i	e i

V. SESLİ UYUMUNUN TARİHÇESİ

61. Türkçede kelimenin seslileri arasında dil benzeşmesi, dolayısıyla dil uyumu kanunu kökten, veya çok eski olmalıdır. Bu, dilin tarihten önceki gelişme çağlarında meydana gelmiştir. Fakat dudak benzeşmesi, dolayısıyla dudak uyumu kanunu tarihî zamanlarda oluşmuş görünüyor. Doğu Türkçesinde daha Eski Türkçe devresinde yavaş yavaş ilerilemiş olduğu anlaşılıyor. Batı Türkçesinde ise daha geç, ancak Orta Oğuz lehçesi içinde kendini göstermektedir.

A. OSMANLICADA

XIII. - XV. yüzyıllardan, Eski Osmanlıcadan kalan metinlerde dudak benzeşmesi yoktur, diyebiliriz. Bu devirde henüz kelimelerimiz yalnız dil uyumu kanununa göre seslilenmektedir. Yani ilk hecedeki düz bir sesliden sonra ikinci hecede bir yuvarlak sesli, ilk hecedeki bir yuvarlak sesliden sonra da ikinci hecede, dar olsa bile, bir düz sesli bulunabilmektedir. Bununla birlikte burada da *o* ve *ö* geniş yuvarlak seslilerinin ikinci ve daha sonraki hecelerde bulunmadığı anlaşılıyor.

62. Yukarıda belirttiğimiz gibi (bkz § 4) Orta Oğuz lehçesi ilk defa Anadolu'da Doğu Türkçesinden farklı ve *harekeli* bir yazılışla tespit edildiğinden metinler bize kelimelerin seslilenmesi hakkında yeterli bir fikir veriyor. Buna göre, nadir ayrıklıklar bir yana, *Eski Osmanlıca* da sesli uyumu durumunu yukarıda Yeni Türkçe için verdiğimiz cetvele paralel bir cetvelde göstermemiz mümkün olmaktadır.

İlk Hecede		*İkinci Hecede*							
a	*baş*	*a*	*başa*	*ı*	*başı*	ve	*u*	*başuñ*
e	*el*	*e*	*ele*	*i*	*eli*	ve	*ü*	*elüñ*
ı	*sırt*	*a*	*sırta*	*ı*	*sırtı*	ve	*u*	*sırtuñ*
i	*diş*	*e*	*dişe*	*i*	*dişi*	ve	*ü*	*dişüñ*
o	*kol*	*a*	*kola*	*ı*	*kolı*	ve	*u*	*koluñ*
ö	*göz*	*e*	*göze*	*i*	*gözi*	ve	*ü*	*gözüñ*
u	*tuz*	*a*	*tuza*	*ı*	*tuzı*	ve	*u*	*tuzuñ*
ü	*yük*	*e*	*yüke*	*i*	*yüki*	ve	*ü*	*yüküñ*

Görülüyor ki bu lehçede ilk hecedeki her sesliyi sonraki hecelerde üç türlü sesli izleyebilmektedir. Yukarıda çerçeve içinde gösterdiğimiz eklemelerde sesliler Yeni Türkçede dudak uyumu kanununa tabi olmuş bulunuyor. Bunun sonucu bugün farklı olarak ilk hecedeki her sesliyi ikinci hecede en çok iki türlü sesli izleyebilmektedir. Bu demektir ki Yeni Türkçede cetveldeki son iki sütun birleşmiştir, krş. cetvel § 59. Daha etraflı bilgiler için bkz *T. Banguoğlu, Altosmanische Sprachstudien, Leipzig 1938.*

Yazı lehçemizde dudak uyumu kanunu Orta Osmanlıca devrinde yavaş yavaş gerçekleşmiş olmalıdır. Ancak bu devrede yazılış gelenekleşmiş ve az çok değişmez şekiller kazanmış, harekeler de kullanılmaz olmuş olduğundan söyleyişi tam aksettirmekten uzak kalır. Bununla beraber XIX. yüzyıl başında yazı lehçesi konuşmasında dudak benzeşmesi kanununun tam olarak hüküm sürdüğünü tespit edebiliyoruz.

B. YENİ TÜRKÇEDE

63. Bu söyleyişe göre bu yazılış dilimize ancak Lâtin alfabesi ile birlikte tam olarak uygulanmıştır. Arap alfabesiyle kelimelerin bir çoğunu o güne kadar sesli harf kullanıldığı ölçüde gelenekten şekilleriyle yazıyorduk :

kuzı oldı yolumı örtüsi buldınız altun bilüp devletlü gibi.

Anadolu ağızlarından bazılarında henüz bütün eklerin dudak uyumu kanununa yatkın olmadıklarını görürüz ve eski söyleyişlere rastlarız :

işitmedük çekilsün kendüñüz kalurlar ağacıñ gibi.

Kırgız-Tatar (Kuzey) lehçelerinden bazılarında daha çok ilerlemiş bir dudak benzeşmesi örneklerine rastlanır. Meselâ Kırgızcada ilk hecedeki yuvarlak sesliler kendilerinden sonra gelen geniş düz sesliler de benzeştirmekte, yani dudak benzeşmesi de bütün seslilere yayılmış bulunmaktadır :

ot-ton köl-dön kurt-ton kül-dön pol-gon tök-kön tur-gon kül-gön gibi.

Buna göre bizim yazı lehçemiz seslilerde dudak uyumu yönünden Eski Türkçe ile Kırgızca arasında bir yarı yolda bulunmaktadır. O lehçelerdeki bu aşırı derecede sesli uyumu ise dili artık monoton yapmaktadır.

VI. SESLİ UYUMUNA AYKIRI HALLER

64. Türkçe kelimelerde sesli uyumuna aykırı düşenler, ya da sesli uyumundan kaçan ekler azdır. Yabancı dillerden gelen kelimeler ise bir takımı bu uyuma denk düşmüş, bir takımı uymuş, fakat pek çoğu da sesli uyumu kanunlarına aykırı kalmışlardır. Başka ses özellikleri sebebiyle de eklemede bu kanunlardan kaçanlar vardır. Böylece dilimizde sesli uyumuna aykırı haller çoğalmıştır.

A. TÜRKÇE KELİMELERDE

Türkçe kelimelerdeki ayrıklıkları birkaç sınıfta toplamak mümkündür :

1. Türlü sebeplerle seslilerinden biri *i n c e l m e* ye (palatalisation) uğramış kelimeler vardır :

şişman kardeş çiban inanmak hani hangi elma gibi.

2. Komşu dudak sesdeşlerinin etkisi ile ikinci hece seslileri *y u v a r l a k l a ş m a* ya (arrondissement) uğramış, veya bu sebeple sesli uyumuna aykırı kalmış kelimeler :

kabuk çabuk çapul yağmur armut kavun savruk avutmak gibi.

Bunlar da az sayıda kelimelerdir.

3. Farsça *çāre pāre* gibi kelimelere kafiye olarak *ş i i·*

*dilin*de (langue poétique) seslilenmesi bozulan birkaç kelimemizde ise bunu bir *accomsime* (persanisme) sayacağız:

«Aluşumun gözü kāre, Sen açtın sineme yārc.
Bulamadım derde çāre, Görmedin mi Aluşumu,
Tuna boyunda»?.

4. Türlü sebeplerle sesli uyumu kanunlarından kaçan ekler vardır :

uyanık-ken yarın-ki din-daş yeşil-imtrak
akşam-leyin.

Bunlar da bu kadardır.

B. YABANCI KELİMELERDE

65. Hece bölümü gibi sesli uyumu da yabancı kelimeleri Türk dili yapısına benzeştirmede ağır basar. Hangi dilden olursa olsun Türkçeye giren kelimeler ilkin seslilenmeleri bakımından bir zorlamaya uğrarlar ve çoğu zaman sesli uyumu kanunlarına baş eğerler. Bu arada *borç veren* dillerde mevcut olmayan sesliler de yerine göre bu kelimelere girerler ve kelime adeta yeniden seslilenmiş olur.

Meselâ Arapçadan gelen kelimelerde sesliler sesdeşlerin cinsine göre çeşitlenmiş ve bu kelimelerde o dilin 3 kısa seslisi, *a i u* ve onların uzunları *ā ī ū* karşılığında Türkçenin 8 kısa seslisi, *a e ı i o ö u ü* ve onların uzunları, *â ê î î ô ô û û* yer almıştır :

aḳıl emir ömür hortum ādet mēmur sīga İman sōfî tôbe
Nūri rüyā gibi.

Arapçanın *obarık sesdeşleri* (consonne emphatique) dilimizde genellikle benzeri kendi sesdeşlerimize çevrilmişse de bunlar kelimenin seslilenmesinde çoğu zaman etkili olmuştur :

zafar > *zafer*, fakat *zavca* > *zevce* *işlāḥ* > *ıslah*, fakat *isnād* > *isnāt* *ṭilsim* > *tılsım*, fakat *talaf* > *telef* gibi.

Hatta bu seslilenme adı yakın kelimelerin dilimizde farklılaşmasına yaramıştır :

zam > *zam*, fakat *zam* > *zem* *şafar* > *safer*, *safar* > *sefer*
maʿmûr > *maʿmûr* *maʿmûr* > *meʿmûr* *râtib* > *rätıp* *Rätib* > *Rätip*.

Biz Kur'anı da bu türlü seslilendirip okuruz. Yani bütün sesleri millî *ses sistemi*mize (système phonétique) uydurarak. Buna *İstanbul tilâveti* adı verilir. Obarık sesdeşler eski yazımızda okumayı kolaylaştıran *yöneltici harfler* (lettre de direction) de olmuşlardır.

66. Yabancı kelimeler dilimizde kullanıldıkları halleriyle üretim ve çekim ekleri alıp uzatılırlar. Yani yukarıda gördüğümüz gibi (bkz § 56) ekler bunların son hece seslilerine uyarlar. Ancak bunlardan bazıları farklı ses yapıları sebebiyle birkaç halde ekleme sırasında sesli uyumundan kaçarlar :

1. Son hecelerinde bir ince *á* bulunan bazı Arapça kelimelere getirdiğimiz ekler ince sıraya düşer, bkz § 13 :

dikkátsiz sıhhátli saátte hárften hárbin gárbe
gibi.

2. Bazı yabancı kelimelerin son hecelerinde kalın sesliye rağmen kalan öndamak ve önavurt sesleri ek seslisini ince sıraya düşürürler :

idraksiz iştirakiniz ihmalci alḳollü ḳabullenmek normalleşmek kalbim sulhe halimiz valste
gibi.

3. Hecenin bölünmesi halinde bazı yabancı kelimelerin ikinci hecelerinde ilk hecenin kalın seslisine rağmen bir ince sesli türemiş bulunabilir, bkz § 29 :

vaḳit zulüm kabir kavim haciz ahit gibi.
Bunlar sesli başlı bir ek alıp türemiş seslilerini düşürdüklerinde ekin seslisi ince sırada kalır :

vaḳti zulme kabrinde kavmin hacze ahdimiz
gibi.

2. Dilim: Seslilerle Sesdeşlerin Benzeşmesi

67. Kelimenin seslileri ile sesdeşleri arasında da benzeşmeler olur. Bunlar sesleşme ve boğumlanma yönlerinden kurallı, veya rastlantılı olurlar. Başlıcaları şu olaylarda görülür: 1. içseste ünlüleşme, 2. sesdeşlerde atlama, 3. Seslilerde darlaşma, 4. seslilerde incelme, 5. dudak seslerinin benzeşmesi. Bunlardan ilk ikisi sesleşme, son üçü boğumlanma benzeşmeleridir.

I. İÇSESTE ÜNLÜLEŞME

Katı sesdeşler içseste iki sesli arasında ünlü ve ünsüz halleriyle bulunabilirler. Bununla beraber Eski Türkçeden buyana iki sesli arasında daha ziyade *ünlüleşme* (sonorisation) eğilimi görülür :

katun>kadın otag>oda çatır>çadır açıg>acı
apa>aba (abla) gibi.

Bu gelişmeye yabancı kelimeler arasında da rastlanır:

katîfa > kadife Fātima > Fadime pitta > pide
Anatolê > Anadolu kapa > kebe şākūl > şağul
> şavul gibi.

Bu iki sesli arasında kalan bir sesdeşin ünlüleşmesi eğilimidir ki aşağıda göreceğimiz gibi Batı Türkçesinde ekleme sırasında bu durumda kalan kök sonunda, veya ek başındaki sesdeşlerin geniş ölçüde ünlüleşmesine yol açmıştır.

A. TABANLARIN SONSESLERİNDE

68. Kelimelerimizin sonunda patlamalı katı *b d c g* sesdeşleri - ğ hariç - bulunmaz, yalnız bunların ünsüzleri olan *p t ç k* sesleri bulunur. Bunlar eklemede iki sesli arasında, veya kendilerinden önceki bir bolünlü ile bir sesli arasında kaldıklarında kelimesine göre iki türlü davranırlar: ya değişmez, ünsüz kalırlar, ya da ünlüleşirler, *b d c ğ* seslerine dönerler. Tek hecelilerde:

yapan çarpış otu altında sürçer suçum eki kalkar, fakat *dibi kabın giden dördü ucunda hıncı çoğu dengi* gibi.

Çok hecelilerde daha çoğu ünlüleşir, fakat ünsüz kalanları da vardır :

kanadı yoğurdu sepeti ağacı çelengi bırakır çocuğa gibi.

Eklemede sonsesleri ünlüleşen ve ünsüz kalan kelimeleri ayırdetmek için elimizde bir ölçek yoktur. Herbirini söyleyişten öğrenir ve tanırız. Ancak ünlüleşenlere tekhecelilerde ve bazı kelime sınıflarında daha çok, çokhecelilerde ve bazı kelime sınıflarında daha az rastlandığını söyleyebiliriz.

69. Yabancı kelimelerde de aynı olay hüküm sürer. Özellikle eski yazı dili yoluyla gelmiş olanların dilimizde *ü n s ü z - l e ş m e y e* (assourdissement) uğramış sonsesleri iki sesli arasında hemen daima yeniden ünlüleşir :

sebebi senedi ilâcı çırağı ve *celbi derdi harcı ahengi* gibi.

Buna karşılık aslında ünsüzle kapanan kelimelerde bu sesin ünsüz kalmasına özellikle yazı lehçesinde dikkat edilmiştir:

dost-um millet-in hiç-e maç-ı tip-inde halk-a tebrik-i gibi.

Ancak Türkçe kelimeler için bir ölçek olmadığından bunlarda da kelimenin aslı kesin bir ölçek olmamış, çoğu özellikle yeni yazıda ve halk dilinde Türkçe benzerlerine uymuşlardır. Öyle ki aslında ünlüyle kapananlardan birtakımı çekimde ünsüz kalmış, aslında ünsüzle bitenlerden birçoğu ise çekimde ünlüye döner olmuştur:

hap-ı tüp-ü kümbet-in Sedat-a, Perizat-a zamk-ın zaç-ı, buna karşılık *mesleğiniz Sadığın şeridi grubu vinci tekniği* gibi.

Türkçe olsun, yabancı olsun bazı kelimelerin de yazı lehçemizde ikilcim söylenişlerine rastlanabilir :

sütü × *südü* *kulpu* × *kulbu* *işitir* × *işidir*
lâyıkı × *lâyığı* gibi.

B. EKLERİN SONSESLERİNDE

Canlı eklerle uzatılmış kelimelerdeki, yani eklerin sonseslerindeki katı patlamalı sesdeşler de ünsüz şekilleriyle görünürler. Daha ileri eklemede ise bunların iki sesli arasında ünlüleşmesi daha kurallı bir hal alır. Çoğu ünlüleşir, ünsüz kalanları da olur :

geçidi ayırd-ı dalgıcı sevinci tanıdığı geleceği kalınlığı, fakat *akıtır kanatır çıkartır gecikir birikir* gibi.

C. BİRLEŞİKLERDE

70. İçsesteki ünlüleşme birleşen kelimeler arasında da eklemedekine benzer şekilde olur :

harbetmek Hatiboğlu kitabevi südirisi yurdiçi Korkudeli sacayağı hıncalmak Saracoğlu lincetmek gibi.

Ancak bu durumda damaksılar ünlüleşmez, zaten eklemede ünsüz kalanlar gibi *(kırkayak, yoketmek)* ünsüz kalırlar :

çokaz ayakaltı yüksükotu firenküzümü Büyükada Çolakoğlu gibi.

İçseste ünlüleşme çok yaygın bir ses olayıdır. Çok defa ulaşmalı kelime öbekleri arasında da meydana gelir :

Ahmed͡Efendi kitab͡okuyor, karısı çorab͡örüyordu gibi.

Birleşiklerdeki bu ses değişmesini yazıda gösteririz, kelime öbeklerindekini göstermeyiz *(Kasaboğlu,* fakat *kitap almak).*

Patlamalı katı sonseslerin kimi kelimelerde çekim sırasında iki sesli arasında ünlüleşip bazılarında ünsüz kalması dilimize bir çeşitlilik vermekte ve bazı addaş kelimelerin çekimde ayırdedilmesine yaramaktadır *(at ad-ı at-ı).* Bunları yazıda yalın hallerinde de ayırdetmek için ünlüleşenleri sesin ünlüsüne ait harfle yazıyoruz:

ad at, od ot, sac saç, yedmek yetmek gibi.

Yabancı kelimeler bu türlü addaşların sayısını çoğaltmıştır :

had hat, hac haç, küp küb, kalb kalp gibi.

D. EKLERİN ÖNSESLERİNDE

Eklemede ekin başındaki katı patlamalı sesdeşin iki sesli, veya bir bolünlü ile bir sesli arasında kalması da aynı ses olayını meydana getirir. Yani o zaman bu ses kurallı olarak ünlüleşir :

karada tepeden doğrudur solugan kaşağı iyice deveci doldurmak serdi yılgın duygu alıngan
gibi, bkz § 48.

Yalnız sesli uyumundan kaçan *-ki* ve *-ken* ekleri bu ünlüleşmeden de kaçarlar :

şimdi-ki evde-ki onun-ki hasta-yken bizde-yken var-ken gibi.

II. SESDEŞLERDE ATLAMA

71. Damak ve avurt sesdeşlerinin ikişer boğumlanma noktaları olduğunu ve her birinin ön ve art, yahut ince ve kalın çeşitleri bulunduğunu görmüştük, bkz § 20, 22. Bunlardan

incelerinin ince seslilerle ve kalınlarının kalın seslilerle hece kurduklarını da biliyoruz :

bel dal, kim kız, gök gaga, eğe doğu gibi.

A. KURALLI ATLAMA

Bu kural eklemede de hüküm sürer. Bir ekte bu sesdeşlerden biri varsa bu tıpkı ekin seslisi gibi, daha doğrusu ekin seslisiyle birlikte benzeşmeye uğrar. Kökün son hecesi seslisine göre bu sesdeş de ince, veya kalın olur. Bu demektir ki bu seslerin boğumlanma noktaları öndamaktan artdamağa, yahut artdamaktan öndamağa, önavurttan ardavurda, veya tersine yer değiştirir :

denizler taşlar dizlik çokluk dürmek vurmak
içki atkı, görgü saygı bilgin yangın kediceğiz
kuşçağız gibi.

Buna *sesdeş atlaması* (alternance consonantique) adını veririz.

Sesdeş atlaması dilimizde kapsayıcı bir kuraldır. Ancak seyrek hallerde ve bazı yabancı kelimelerde atlamadan kaçan damak ve avurt sesdeşlerine rastlanır.

B. AYRIKLIKLAR

72. 1. Kalın *l* sesi *y* yarım seslisi komşuluğunda incelerek kalın bir sesliyle de ince söylenir olmuştur :

yayla>yayla aylak haylaz boylu oyluk yaylı
aylık gibi.

y koruma sesdeşi olarak girdiği bir yerde, 3. kişi iyelik eki almış kalın sıradan adlara *ile* takısı geldiğinde, sesli düşmesiyle *l* ile karşılaşınca yine onu, sonra seslisini inceltmekte, giderek bir büzülme uzunluğu bırakmaktadır, krş § 35 :

dolayı-sı-yla > *dolayısıyla* > *dolayısıyle* > *dolayısiyle* > *dolayısile* *baba-sı-yla* > *babasıyla* *babasile* *karısile* *vasıtasile* gibi.

Söyleyişte farklı gelişme derecelerine rastlanan bu kalıpta kelimelerin yazılışı hakkında birkaç kere fikir değiştirilmiştir.

2. Yabancı kelimelerde yukarıda gördüğümüz gibi ince avurtsu *l* yer yer kurala uymuş olmakla birlikte *(Allah-ım mal-ı halk-a pul-u asfalt-a)* çoğu zaman atlamadan kaçar, önavurt sesi olarak kalır. Yazılışta bu durum pek yetersiz olarak gösterilmiştir :

lâf lokma lûgat kalb klor selâm bulvar hol kabul normal gibi.

Bu takım kelimelerden bazıları halk ağzı ile aydınlar söyleyişinde ayrılır :

mahsul-un × *mahsūl-ün* *halal-dır* × *helal-dir*
petrol-dan × *petrol-den* *kontrol-u* × *kontrol-ü*
usul-suz × *usul-süz* gibi.

3. Yabancı kelimelerde (bkz § 5) bazı öndamaksılar kalın seslilerle atlamadan kaçarlar, yani artdamak sesine dönmezler. Bu durum da yazılışta yetersiz olarak gösterilmiştir:

kâr kûfî aksi imkân idrak hakkâk istihlâk, gâh gâvur gûya rüzgâr tezgâh gibi.

Kalın seslilerle bu öndamak sesdeşleri başka dillerde *ıslak* (mouillé) denen sesleri andırır.

4. Yine yabancı kelimelerde bazı artdamaksılar ince seslilerle atlamadan kaçarlar, yani öndamak sesine dönmezler. Bu durumu yazımız göstermez :

fakir hakikî vakit tetkik nakil krem kredi klişe şāgil miğfer iğbirar grip grev kongre gliserin gibi.

III. SESLİLERDE DARLAŞMA

73. Ünlü öndamak sesleri, *g ğ y* sesdeşleri çevrelerindeki sesliler üzerinde daraltıcı bir etki yaparlar. Bunu geniş seslilerin *d a r l a ş m a* sı (rétrécissement) şeklinde görürüz.

A. DÜZ SESLİLERDE

1. İlk Hecede :

Bazı kelimelerimizde ilk hecedeki *e* sesi yazı lehçemizde öndamaksılar önünde, veya arasında iyiden iyiye darlaşmış bulunur :

yéğen yéğit géymek géğirmek géyik éğirmek déğirmen éyi éğri séğirtmek gibi.

Bunlardan bir takımı yazılışta *i* ile gösterilmiştir. Hepsini *e* ile yazmak doğru olurdu. İlk hecedeki bu darlaşmış sesliyi yukarıda gördüğümüz (bkz § 13) kökten kapalı *é* ile *(vérmek démek érken)* karıştırmamalı.

İlk hecedeki bu birleşme sesinin ekleme sırasında oluşması daha açık olarak görülür :

de-mek, fakat *déyen déyecek déyerek déyince déyor, ye-mek,* fakat *yéyen yéyecek yéyerek yéyince yéyor* gibi.

Bunları da hep *e* ile yazmak doğru olurdu.

2. Orta Hecede :

74. Aynı sebeple darlaşma olayı orta hecede daha farklı bir şekilde kendini gösterir. Burada zaten vurgusuz olan hecenin seslisi *y* önünde pek kısalmış ve rengini kaybederek kapalı seslileri andıran bir *s i l i k s e s l i* (voyelle terne) haline gelmiş bulunur. Bunu ɛ ile gösterirsek :

bekle-mek, fakat *beklɛyen beklɛyecek beklɛyor,*

gözle-di, fakat *gözlɛyen gözlɛyerek gözlɛyor, başla-mak,* fakat *başlɛyan başlɛyarak başlɛyor, bilme-mek,* fakat *bilmɛyecek bilmɛyerek bilmɛyor, gülme-sin,* fakat *gülmɛyen gülmɛyecek gülmɛyordu, bozma-malı,* fakat *bozmɛyan bozmɛyarak bozmɛyorum* gibi.

Bu sesi yer yer *i ı ü u* harfleriyle vermeye çalışmak faydasızdır. Buralarda da fiilin tabanındaki *e* ve *a* harflerini muhafaza etmek doğru olur.

B. YUVARLAK SESLİLERDE

Yine *g ğ y* öndamak seslerinin etkisiyle yazı lehçemizde bazı kelimelerin ilk hecelerindeki geniş yuvarlak seslilerde darlaşma görülür :

oğur>uğur yokarı>yukarı koyumcu>kuyumcu oğmak>uğmak yoğurmak>yuğurmak böyük> büyük yörümek>yürümek gözel>güzel öğütmek>üğütmek göğenmek>güğenmek > güvenmek gibi.

Rumeli ağızlarında daha yaygın olan bu darlaşma İstanbul ağzına ve dolayısıyla kısmen yazılışa geçmiştir.

IV. SESLİLERDE İNCELME

75. Öndamak ve dişeti seslerinden *y ç ş* çevrelerindeki sesliler üzerinde inceltici bir etki yaparlar. *İ n c e l m e* eğilimi taşıyan *ı* seslisi de bu gelişmeye yardımcı olur.

A. TAM İNCELME

Nadir olmakla beraber Eski Türkçeden buyana bazı kelimeler bu etki ile kalın sıradan ince sıraya geçmiş görünürler:

Tek heceli : *ış>iş şış>şiş pış->piş- bıç->biç-*,
Çok heceli : *yaşıl>yeşil yana>yine yorı->yörü->yürü- ayıt- >eyit-*.

Aynı köklerin kalın ve ince sıradan üremeleri yanyana yaşamakta olabilir :

bıçkı bıçak bıçkın, fakat *biçki biçim, yaşamak yaşarmak,* fakat *yeşil yeşermek, yan-ılmak yanlış,* fakat *yine* gibi.

B. YARI İNCELME

Yukarıda gördüğümüz gibi (bkz § 64) incelme çok heceli kelimenin yalnız bir hecesinde de olabilir ve böylece kelimede sesli uyumunu bozar :

şişman kardeş çiban çiyan ve söyleyişte ikilcim *yikamak dişarı biçak şimarık* gibi.

Nihayet eklemede öndamaksıların sıralanması senli benli konuşmada aşırı büzülmelerle birlikte sesllileri inceltir:

yapmïcām başlïcak mïz? almïm oturmïnce gibi.

V. DUDAK SESLERİNİN BENZEŞMESİ

76. Kelime içinde dudak sesdeşleri seslilere, yahut yuvarlak sesliler sesdeşlere etki yaparak boğumlanma benzeşmeleri meydana getirirler. Yani komşu dudak sesdeşlerinin etkisiyle bazı sesliler yuvarlaklaşacağı gibi bazı yuvarlak seslilerin etkisi ile de sesdeşler *d u d a k s ı l a ş m a* ya (labialisation) uğrayabilir.

A. SESLİLERİN YUVARLAKLAŞMASI

Kelime içinde Eski Türkçeden buyana bu etki ile yuvarlaklaşmış az sayıda seslilere rastlanır :

bɔḍük > bɔyük > böyük > büyük bıçuk > buçuk
babur > böbür gibi.

Lehçemizde Türkçe ve yabancı kelimelerde bu olaya eğilim halinde, ikilcim şeklinde, veya yerleşmiş olarak rastlanır:

baba > boba × buba papas × popas piliç > An. bülüç biber × büber pınar × punar dīvār > duvar tawba > tövbe nawbat > növbet > nöbet gibi.

Birçok kelimelerin ikinci hecelerinde de dudak sesdeşlerinin etkisiyle sesli *y u v a r l a k l a ş m a* ya uğrar, veya dudak uyumu kanununa aykırı olarak (bkz § 64) yuvarlak kalmıştır :

çabuk çapul kavun çamur kabuk yavuz avurt kavurmak avutmak savurmak namlu havlu hamīr > hamur gibi.

Bu sesli uyumuna aykırılığın yalnız kalın sırada kalmış olduğu görülür.

Bunun tam aksi olarak *f* önsesli bazı yabancı kelimelerde ilk hece seslisinin *d ü z l e ş m e* ye (désarrondissement) uğradığı görülür :

fursat > fırsat Furāt > Fırat pondiko > funduk > fındık furnus > furun > fırın fortuna > furtuna > fırtına gibi.

B. SESDEŞLERİN DUDAKSILAŞMASI

77. Yuvarlak seslilerin komşuluğunda dudak seslerine dönen sesdeşler olur. Lehçemizde bunun göze çarpan örneği yuvarlak sesliler önünde *ğ > w > v* değişmesidir :

koğa > kova gibi *sovan kovan tavuk güvey güveç üvez gövde övmek dövmek kovmak ovmak,* krş § 34.

Bu değişmelerin önemli bir kısmı söyleyişte yerleşmiş ve yazılışa geçmiş bulunmaktadır.

Yuvarlak sesliler önünde *ñ>m* değişmesi de bu türlü dudaksılaşmanın dikkate değer bir örneğidir :

koñşu>komşu doñuz>domuz gönlek>gömlek
oñurga>omurga koñur al>kumral gibi.

Demek ki yukarıdaki iki halde yuvarlak seslilerin etkisiyle genizsi olmayan ve olan iki damak sesi genizsi olmayan ve olan iki dudak sesine dönmektedir.

3. Dilim: Sesdeşlerin Benzeşmesi

78. Yanyana, bazan da yakın yakına sesdeşler birbirlerini etkilerler ve bazı değişmelere uğrarlar. Bu da hemen daima benzeşme şeklinde olur ve *sesleşme benzeşmesi* (assimilation phonique) ile *boğumlanma benzeşmesi* (assimilation articulaire) olarak görülür. Nihayet benzeşmenin tam zıddı olan *ayrışma* (dissimilation) da yine karşılıklı etkiden gelir.

I. SESLEŞME BENZEŞMESİ

Kelime içinde yanyana gelen katı sesdeşler genellikle ünlülük ünsüzlük yönünden benzeşme eğilimindedirler. Yukarıda da gördüğümüz gibi (bkz § 67 v.i.) sesliler ve dilde hemen yalnız ünlü örnekleri bulunan bolünlüler ise ünlüleştirici bir etki yaparlar.

A. KATI SESDEŞLERİN BENZEŞMESİ

1. Eski Kelimelerde :

79. İçseste iki katı sesdeş her ikisi ünlü, veya her ikisi ünsüz olarak yanyana görünürler :

dizgin kuzgun çıvgar gövde iğde çiğdem buğday, fakat *eski başka ekşi kuşku üstün küspe aksamak* gibi.

v sesi bazan bu kurala aykırı görünür :

tavşan gevşek devşirmek tavsamak savsamak gibi.

Fakat onun bu yerlerde *w* çiftdudak sesi gibi söylendiğini ve bir bolünlü sesdeş etkisi yaptığını (bkz § 22) farkediyoruz.

Yabancı kelimelerde içseste çift katı sesdeşlerden biri ünsüzse ötekini de ünsüzleşmeye götürür :

bāgçe>bahçe iḍṭirāb>ıstırap tadḳīḳ>tetkik
madfūn>metfun ibḳā>ipka tasbīḥ>tespih
vodḳa>votka röntgen>röntken Ṣidḳī>Sıtkı
Ruşdī>Rüştü gibi.

İçseste çift katı sesdeşler bazan ikisi birden *ünsüzleşme*ye uğramış olabilir :

yuvga>yufka öwge>öfke izdemek>istemek
gözdermek>göstermek abdāl>aptal ahengdār>
ahenktar Nūraddīn>Nurettin Abdullāh>aptullah gibi.

2. Eklemede :

80. Bu benzeşme eklemede ayrıksız hüküm sürer. Yani bir katı sesdeşle biten bir kelimeye katı sesdeşle başlayan bir ek geldiğinde iki sesdeş arasında sesleşme benzeşmesi olur. Bu benzeşmede de iki hal vardır :

a. Sesdeş başlı bu ekin önsesi bir süreksiz, bir patlamalıysa, pratikte *t ç k* seslerinden biriyse benzeşme *ilerleyici* olur. Yani bu önses kelimenin sonsesine uyar :

dağ-dan bagaj-da ev-ci sez-gi, fakat *çarp-tı yet-ki giriş-ken raf-tan çocuk-çağız ruh-ta genç-çe küs-kün* gibi.

Pratikte bu eklerin önsesleri taban sonundaki ünlü *ğ j v z* katı sesdeşlerinden sonra ünlü, taban sonundaki ünsüz *p t ş f k h ç s* katı sesdeşlerinden sonra ünsüz olmaktadır. Bu değişmeler yazıda gösterilmiştir. Bu son 8 sesi belletmek için okul kitaplarında *sepet şafak haç* harfleri diye anarız.

b. Sesdeş başlı ekin önsesi bir sürekli, bir sızmalı ise, pratikte *s* sesdeşiyse benzeşme *g e r i l e y i c i* olur. Yani söyleyişte aksine olarak kelimenin sonsesi ekin önsesine uyar :

yüs-süz viraş-sız yas-sınlar süs-sen gibi.

Ünlüleşmeden kaçan *-ken* eki de gerileyici benzeşme yapar :

as-ken akmas-ken garaş-ken gibi.

Bu değişmeleri yazıda göstermeyiz, *yüzsüz virajsız akmazken* v.b. yazarız.

Kelime sonundaki *v ğ* sesleri yarım sesliler gibi ekin ünsüz önsesi ile uzlaşırlar, bu gerileyici sesleşme benzeşmesine uymazlar :

yağ-sız çiğ-se-mek tav-sız döv-sem gibi.

B. BOLÜNLÜLERLE BENZEŞME

81. İçseste bolünlü sesdeşler çevrelerindeki katı sesdeşleri ünlüleştirme gayretindedirler. Ancak bu etkileri canlı eklemede kurallı bir hal alır. Eski lûgat kelimelerinden birçoğunda hem ünlü, hem ünsüz katı sesdeşlerle uzlaşmış görünürler :

yamçı örümcek, arpa torba, yılkı dalga, koytu aydın, yankı yonga, köprü gübre, elçi ikilcim, saklamak ağlamak gibi.

Eklemede ise iki hal vardır :

1. Bir bolünlüyle biten bir kelime tabanına bir katı sesdeşle başlayan bir ek gelince ekin önsesi bir patlamalı ise bu

ses her zaman ünlüleşir. Bu bir ilerileyici benzeşmedir. Yok, ekin başındaki sesdeş sızmalı bir katı sesdeşse değişmez :

güzel-ce demir-ci bademcik köy-ceğiz yol-dan yer-de yan-dı kim-dir koy-dur-mak ver-gi çekin-gen uy-gun, fakat *yer-siz kızıl-sı dön-sün benim-se-mek* gibi.

-ken -ki -çil -ti ekleri de bu ünlüleşmeden kaçarlar :

uyur-ken senin-ki toplan-tı bunal-tı kır-çıl gibi.

2. Bolünlülerle katı sesdeşler arasında gerileyici benzeşme yürümez. Yani ekin başındaki bir bolünlü kelime sonundaki bir ünsüz katı sesdeşi ünlüleştiremez :

kuş-lar kitap-lık kes-mek yırt-mam ak-rak gibi.

C. SESDEŞ UYUMU KANUNU

82. Yukarıda gösterdiğimiz sesleşme benzeşmesi olaylarından birincisi dildeki yaygınlığı ve genelliği dolayısıyla *s e s d e ş u y u m u k a n u n u* (loi de l'harmonie consonantique) adını alır. Onu toplu olarak şöyle ifade ederiz :

«*Bir kelimede içseste karşılaşan iki katı sesdeş ünce benzeşirler. İkisi de ünlü, veya ikisi de ünsüz olur. Ekleme sırasında benzeşme ekin önsesi patlamalı ise ilerileyici, sızmalıysa gerileyici olur*».

Bolünlülerden sonra süreksiz, patlamalı katı sesdeşlerin ünlüleşmesini de yukarıki kanuna ekli bir kural olarak şöyle anlatabiliriz :

«*Süreksiz bir katı sesdeşle, pratikte t ç k seslerinden biriyle başlayan bir ek bir bolünlü ile kapanan bir köke geldiğinde ekin önsesi ünlü olur*». Yukarıdan beri ayrıklarıyla birlikte gösterdiğimiz sesdeş değişmelerine genel olarak *s e s d e ş u y u m u* (harmonie consonantique) deriz.

D. SESDEŞ UYUMUNUN SONUÇLARI

Sesdeş uyumu kanunu ile ona ekli kuralı, bir de içseste ünlüleşme olayını göz önüne alarak eklemede karşılaşan seslerin tabi oldukları şartları ve değişiklikleri bir cetvelde gereği gibi tespit edebiliyoruz :

	Kök sonunda sesli	Kök sonunda bolünlü	Kök sonunda katı ünlü	Kök sonunda katı ünsüz
²atlamalılar	Ek başında ünlü			Ek başında ünsüz
³k başında c	deveci	kömürcü	tuzcu	savaşçı
³k başında d	kayadan	ağıldan	sözden	çiçekten
³k başında g	solugan	çekingen	azgın	keskin
¹ızmalılar	Ek başında ünsüz			
³k başında s	sayısız	verimsiz	gössüz	umutsuz

83. Bunlardan yalnız gerileyici benzeşmeyle meydana gelen *gös-süz* şekli yazıda gösterilmez, *gözsüz* yazarız.

Yukarıdaki tablo dikkatle kullanılırsa Türkçenin *sesdeş sistemi* (consonantisme) hakkında bir fikir verebilir. Buna eklenecek bir cihet de şudur ki sesdeş uyumu ekleme sınırında kalmaz. *Birleşik kelimeler*de, hatta *kelime öbekleri*nde de etkisini gösterir. Birleşen iki kelimenin son ve önsesleri katı sesdeşlerse karşılaştıklarında çoğu zaman söyleyişte bir ilerleyici, veya gerileyici benzeşmeye uğrarlar:

İlerileyici: tokközlü yurttışı üstpaş Aktağ Edip Pey, Gerileyici: göstaşı yüskarası gassobası Kıskulesi Mümtas Paşa gibi.

Bu değişmeleri yazıda göstermeyiz, *birleşen*lerin ayrı yazılışlarını muhafaza ederiz. Ayrı yazılan, fakat sesli uyumuna tabi olan *de* takısı da (bkz § 57) sesdeş uyumundan kaçmaz. Söyleyiş :

ben de amcam da, fakat *Turgut ta dinlemeyip te.*
Bu da yazıda gösterilmez, *d* muhafaza edilir.

Anadolu ağızlarında ikilcim kullanışlara da rastlanır:

Hoş keldin. × *Hoj geldin. Hoş pulduk.* × *Hoj bulduk.* gibi.

II. BOĞUMLANMA BENZEŞMESİ

84. Bazı sesdeşler yanyana, veya biraz uzaktan kurallı, veya rastlantılı olarak boğumlanmaları yönünden benzeşirler, birbirlerine yaklaşırlar. Bu değişmelere başlıca bolünlüler, veya bolünlülerle katı sesdeşler arasında rastlanır.

A. DUDAKSILAŞMA

Yukarıda (bkz § 76 v.i.) yuvarlak sesliler komşuluğunda bazı sesdeşlerin dudaksılaştığını gördük. Bazı dudaksı sesdeşler de yanyana geldikleri sesdeşleri kendilerine benzeştirerek dudak sesi yaparlar. Bu ise bir başka türlü *dudaksılaşma* olur. Burada *geniz-diş* sesinin *geniz-dudak* seslerine döndüğü görülür.

1. n>m değişmesi:

n içseste *p b* çiftdudaksıları önünde genellikle *m geniz çiftdudak* sesine döner. Bu karşılaşma Türkçe kelimelerde nadir olur. Yabancı dillerden kelimelerse bu kurala uygun olarak gelmişler, veya Türkçede ona uymuşlardır:

anbār>ambar gunboat>gambot imbat kambur
tembel perşembe cumba cambaz zampara
trampet komposto gibi.

Bu değişme yazımızda gösterilir. Yalnız *İstanbul* yazılışı Atatürkten bir hatıra sayılır.

n>m değişmesi kapsayıcı bir kuraldır. Birleşme ve karşılaşmalarda da bu değişme görülür. Fakat yazıda gösterilmez:

Birleşiklerde : *onbaşı>ombaşı bimbaşı sombahar vatamperver kadımbudu Samampazarı Kordomboyu* gibi.

Kelime öbeklerinde : *doksam beş bim bir Hasam Bey Osmam Paşa,*

Söz içinde : — *Kim bilir?* — *Babam bilir.* — *Kimim babası?* — *Senim baban.* gibi.

2. n, m>v̈ değişmesi :

n içseste *f v diş dudaksı* ları önünde genellikle başka dillerde tanımadığımız bir çeşit *v* ye, *geniz diş-dudak* sesine döner, bkz § 18. Bu karşılaşma da Türkçe kelimelerde nadir olur. Ona yabancı dilden birçok kelimelerin Türkçe söyleyişinde rastlanır. Bunu bir *v̈* harfi ile gösteriyoruz :

manfi>mev̈fi ev̈fes tev̈vir Ev̈ver confort> kov̈for kov̈voy gibi.

Geniz-çiftdudak sesi olan *m* de aynı durumda bu geniz diş-dudak sesine döner :

amwāl>ev̈vāl amphi>av̈fi tramway>travv̈ay gibi.

Bu benzeşme Türkçede birleşiklerde ve kelime öbeklerinde de hüküm sürer :

sov̈ vermek yov̈ vermek orkav̈ varmak - Kiv̈ var? - İlhav̈ var. gibi.

Bu son değişme tanınmamıştır.

B. GENİZSİLEŞME

85. Türkçede başlıca *n* sesinin yakından ve uzaktan diş ve dudak sesdeşlerini etkilediği ve bunları kendisine benzeş-

tirerek *geniz diş* ve *geniz dudak* seslerine çevirdiği (bkz § 22) görülür. Buna *genizsileşme* (nasalisation) deriz.

1. l>n değişmesi :

Kalın ve ince *l* içseste *n* geniz diş sesinden sonra çoğu zaman söyleyişte ve her çevrede *tam benzeşme*ye (assimilation totale) *eşitleşme*ye (égalisation) uğrayarak *n* sesine dönebilir :

yañılış>yanlış>yannış alnaç>annaç karannık dinnenmek annatmak gibi.

Bu benzeşme canlı eklerle yapılmış kelimelerde ve çekim sırasında da görülür ve hüküm sürer :

yünnü önnük insannar cannanmak elinne gibi.

-lc ekinin uzatılmış *-len* şekli de bu benzeşmeye uyarak kullanılır :

ben-nen kamyonnan kocannan seninnen odunnan gibi.

Ama bu *-nen* eki sonradan konuşma dilinde kendi başına bir ek olarak kullanılır olmuştur :

sürüynen kafaynan tırnaknan dayımnan kimnen? gibi.

söyleyişte haylı yaygın olan bu şekiller yazıda gösterilmez.

Dilimizde *uzaktan eşitleşme* (égalisation à distance) örnekleri de görülür:

şoşe>sosa şoson>şoşon şemsiye>şemşiye gibi.

2. b>m değişmesi :

Bu da yine *n* ve *ñ* seslerinin genizsi etkisi ile meydana gelen bir *uzaktan benzeşme*dir (assimilation à distance). Tatar-Kırgız dillerinde ve Eski Türkçeden başlayarak Doğu Türkçesinde yaygın, Azerî Lehçesinde de mevcut bir ge-

lişmedir. Anadolu ağızlarında nadir olmakla beraber *(banak × manak bungun × mungun binmek × minmek)* bulunur.

Bu benzeşme aslında önsesteki *b* nin uzaktan ilk heceyi kapatan *n* etkisiyle *m* sesdeşine dönmesi şeklinde olur:

ben > men beñ > meñ biñ > miñ binmek > minmek banmak > manmak bengü > mengü boncuk > moncuk gibi.

Ekleme ile birinci hece çözülmüş olsa da benzeşme kalır:

meñek meñiz muñalmak, daha uzaktan *moyun moynuz,* zamir çekiminde *munu muna munda munun munca* gibi.

Yazı lehçemizde bazı yabancı kelimelerde de bu değişme görülür:

benefşe > menekşe benderek > mendirek gibi.

C. DAMAKSILAŞMA

86. Damak sesleri de kendilerinden önce gelen içsesteki *n* sesdeşini bir boğumlanma benzeşmesine çekerler. Öyle ki bir diş sesi olan *n* genizsiliğini korumakla beraber boğumlanma noktasını komşusuna göre ön, veya artdamağa kaydırır. Bundan da yukarıda gördüğümüz (bkz § 22) öndamaksı *ñ* ve artdamaksı *ñ* sesleri meydana gelir.

Öndamakta: *eñgel süñgü yeñge düñkü çeleñk deñk,*

Artdamakta: *añgut kañgal suñgur yañkı* gibi.

Bu değişme eklemede kurallı olarak gerçekleşir. Yukarıda gördüğümüz gibi (bkz § 70) bu eklemede iki ek dışındaki eklerin önsesleri ünlüleşir:

Öndamakta: *çekiñgen diñgin üşeñgeç seniñki,*
Artdamakta: *alıñgan yañgın yoña yorguñken*
gibi.

Bu damaksılaşma yabancı kelimelerde ve birleşiklerde de ayniyle görülür :

leñger piyañgo iñkār zeñgin İñgiltere Añḳara
ve *ciñgöz yalıñḳat üstüñkörü Biñgöl Çañkaya*
gibi.

Kökten *ñ ñ* sesdeşlerinin yazı lehçemizde geniz diş sesi *n* ye dönmüş olduğunu söylemiştik, bkz § 20. Yazıda görünmemekle birlikte bu sesler şimdi dilimizde bu yerlerde birleşme sesleri olarak yaşamaktadır.

III. AYRIŞMA

87. Sesdeşler arasında bir de benzeşmenin tam zıddı olan bir gelişmeye rastlanır. Bu olay boğumlanma noktaları aynı, veya birbirine yakın olan sesdeşlerden birinin başka bir boğumlanma noktasına atlayarak benzerinden uzaklaşmasıdır. Kelimedeki tekrarı, veya *ses itişmesini* (cacophonie) gidermek ve *ses akışmasını* (euphonie) sağlamak ihtiyacından doğan bu değişmeye *ayrışma* diyoruz.

Aslında bu da sesdeşlerin karşılıklı etkileri cümlesindendir. Başlıca görünüşleri şöyledir :

A. DOĞRUDAN AYRIŞMA

1. Türkçe kelimelerde ayrışma oldukça seyrektir :

içerirek > *içerlek* *tepme* > *tekme* *kırpmak* ×
kırkmak *ürpermek* × *ülpermek* *dérşürmek* >
devşirmek *aşçı* > *ahçı* *nesne* × *neste* gibi.

-il- fiil çatı ekinin *l* ile biten köklerden sonra kurallı olarak *-in-* olması da bir ayrışmadır *(bil-in-mek, ol-un-mak).*

2. Yabancı kelimelerde özellikle halk ağzında ikiz sesdeşleri ve kelimede sesdeş tekrarını gidermek için yapılmış ayrışmaya daha sık rastlanır :

attar>aktar muşamma × muşamba kınnab × kırnap tannur>tandır fincan × filcan birader × bilader murdar × mundar zelzele × zenzele
gibi.

3. İçseste *l* ve *t* den önce bir *f>h* değişmesine daha çok halk dilinde rastlanır ki bunu da ayrışmanın bir türü saymak lâzım gelir :

müftü > mühtü müflis > mühlüz muft-u-na > muhtuna flamuri > ıflamur > ıhlamur gibi.

B. DAĞILMA VE ÇİFT DEĞİŞME

88. 1. Ayrışmanın bir türlüsü de birleşik, *k a y m a l ı ç* ve *c* sesdeşlerinin içseste diş sesdeşleri önünde çözülmesi olayıdır. Bunlar çoğu zaman söyleyişte meydana geldikleri *tş dj* sesliklerinden birincilerini düşürüp dişeti seslerine, *ş* ve *j* ye dönerler. Buna *d a ğ ı l m a* (décomposition) adını veririz.

içten>işten geçti>geşti içlik>işlik ictimā> içtima>iştima ictihat>iştihat vicdan>vijdan meclis>mejlis ecnebi>ejnebi Necdet Nejdet İclâl>İjlāl gibi.

2. Ayrışma ile benzeşmenin, veya tersine birbirini kovaladığı yerler de olur. Birkaç kelimede bunun örneklerini görüyoruz :

a. Ayrışma yoluyla *m>b* değişmesi sonradan gerileyici bir *n>m* değişmesi vermiştir :

sakla-n-maç > sakla-n-baç > sakla-m-baç
çitle-n-mik > çitle-n-bik > çitle-m-bik gibi.

b. Genizsileşme yoluyla eşitleşmiş içses sesdeşlerinin de bazı hallerde yeniden ayrışmaya uyup birincisinin *a ğ ı s s ı l a ş m a* ya (dénasalisation) uğradığı görülür :

añlamak > aññamak > ağnamak diñlemek > diññemek > diğnemek gönlüm > gönnüm > göğnüm yañlış > yañnış > yağnış gibi.

IV. Kısım

SÖZÜN EZGİSİ

89. Dilin sesleri boğumlanmanın insan sesi üzerinde meydana getirdiği renk çeşitlenmesi mahsulüdür. Sesliklerin süresi de ses çeşitlerini artırabilir. Fakat sesliklerin oluşması insan sesinin yükseklik ve yeğinlik vasıfları ile doğrudan doğruya ilgili değildir.

Ancak biz söyleyişte sesler ve heceler arasında yükseklik ve yeğinlik bakımlarından derece farkları meydana getiririz. Ayrıca duraklar da yaparız. Öyle ki canlı söz sadece seslerden değil, yer yer şiddetlenip hafifleşen, derece derece yükselip alçalan ve yer yer kesilen hecelerden meydana gelir. Yani biz konuşurken sözü besteleriz. Buna da *sözün ezgisi* mélodie de la parole) deriz.

Ezgi canlı dilin esas unsurlarındandır. Onu meydana getiren yeğinlik ve yükseklik vasıfları ile durakları ve yazıda bunlarla ilgili olarak *noktalama*yı bir arada gözden geçireceğiz.

1. Dilim: **Vurgu**

Söz içinde soluk hamleleri yer yer ve derece derece yeğinleşir. Buna paralel olarak ses organlarının hareketleri de sertleşir. Böyle şiddetlenme noktalarında meydana gelen heceler yanlarındakilerden yeğinlikçe farklı, yani daha kuvvetli olurlar. Bunlar kelime, veya cümle içinde *yeğinlik doruk-ları* (sommet d'intensité) meydana getirirler ve *vurgu* (accent) adını alırlar.

Vurgunun yerleri ve söz içindeki işleyişleri çeşitlidir. Kelime, belirtme öbeği, cümle gibi sözün her *anlam birliği*

(unité sémantique) bir vurgu taşır ve kimliğini ondan alır. Vurguyu bu anlam birliklerine ve özel işleyişlerine göre belirleyeceğiz.

I. KELİME VURGUSU

90. Tekheceli kelimelerden çoğu ve çok hecelilerde hecelerden biri tabiî olarak vurguludur :

bi'r ka'z kayı'k şi'mdi kızılcı'k bulutla'r
kırda' ata'rım insa'nca bekle'medi İ'zmir gibi.

Buna *kelime vurgusu* (accent de mot) deriz. Bu vurgu kelimenin yapısına ait olup sebepsiz yer değiştirmez. Yanlış vurgulanan bir kelime yanlış söylenmiş olur. Bu sebeple :

ta'van vc'rdi hasta'lık sezme'sin İ'stanbul
Türkçe sayılmaz.

A. TABANLARDA VURGU

Türkçe kelimelerde çoklukla son hece vurgulu olur. Bu hece kelimenin yeğinliği en fazla hecesidir. Bunda *ün* de hafifçe yükselmiş olur. Aslında ikiden fazla heceli kelimelerde yeğinlik derecelenir. Türkçede ilk hece biraz yeğin, orta hece en az yeğin, son hece ise çok yeğin, yani *vurgulu hece* (syllabe accentuée) olur.

Kelime vurgusu başlıca ekleme, birleşme, kelimenin başka bir kavram sınıfına geçmesi ve söz içinde başka türden vurguların araya girmesi gibi sebeplerle yer değiştirebilir :

Eklemede : *baca'*, fakat *bacada'n kabu'k kabuklu' dinle' dinleme'k örümce'k örümcekle'r örümcekleri'n geçmi'ş geçmişimi'z.*

Birleşiklerde : *gö'z, yaşı'*, fakat *gö'zyaşı kara'biber,* fakat *başıbo'ş.*

Yer adlarında : *karta'l,* fakat *Ka'rtal E'tlik Kö'yceğiz Ko'zlu.*

Değişik kullanışta : *yalnı'z adam,* fakat *ya'lnız sabahları kahveci',* fakat *Ka'hveci! aldı'* fakat *A'ldı başını gitti.* gibi.

B. EKLERDE VURGU

1. Vurgulu Ekler :

91. Ekleme sırasında hemen bütün üretim ekleri ve çekim eklerinin çoğu, fazla hece teşkil ediyorlarsa, tabanın son hecesinde bulunan vurguyu kendi kurdukları heceler üzerine çekerek kelime sonuna doğru yürütürler :

sama'n samanlı'k samanlıkla'r samanlıkları' samanlıklarında' doğra' doğrama' doğramacı' doğramacılı'k doğramacılıkta'n ge'z gezdi'r gezdirici' gezdiricile'r gezdiricileri' gibi.

Bunlara *vurgulu ekler* (suffixe accentué) deriz. Ancak vurgu tabanın son hecesinde değilse bu ekler vurguyu üzerlerine çekemezler :

a'nne a'nnelik taba'ncalı ba'nkada ba'nkalarda Sa'msundan gibi.

2. Vurgusuz Ekler :

Son hecedeki vurguyu çekmeyen ekler de vardır :

erke'k erke'kçe bıça'kla çocu'kken gündü'zün gi'tme! dinle'rim bıkaca'ksınız kalkmalı'yız gibi.

Bunlara da *vurgusuz ekler* (suffixe inaccentué) adını veririz. Bunlarda ayrıklıklara rastlanır. Meselâ fiil *olumsuzluk eki* vurgusuzdur, ama kimi yerde vurguyu çeker :

ve'r-me-mek ve'rme ve'rmedi, fakat *verme'm*
verme'z vermezle'r gibi.

3. Birleşik Ekler :

İki ve daha fazla heceli ekler de vurgulu, veya vurgusuz olabilirler. Bunlar genellikle *birleşik ekler* (suffixe composé) olup birleşenlerinin cinsine göre aralarında vurguyu hiç almayanlar, ilk hecelerinde tutanlar, son hecelerine kadar yürütenler vardır :

gece'-leyin so'r-madan kısa'-cası deli'-cesine,
fakat *açıl-ı'nca uğra-mı'şken düşün-me'ksizin,*
nihayet *kal-aca'k dinle-meli' patla-yasıya'*
gibi.

Dilimizde eklerin de doğru vurgulanması önemlidir. Bir ekin yanlış vurgulanması tıpkı tabanın yanlış vurgulanması gibi kelimeyi yabancılaştırır. Çünkü uzatılmış kelimede de vurgu kelimenin yapısından sayılır. Kaldı ki biz ayrı eklerle meydana gelmiş addaş kelimeleri de ancak vurguları ile ayırdederiz :

çalışma' çalı'şma alçakça' alça'kça arkadaşı'm
arkada'şım kışı'n kı'şın görüşünü'z görü'şünüz
gibi.

Bir kelimenin farklı anlamlarda üç türlü vurgulandığı da olur:

çocuğu'm (benim) *çocu'ğum* (ben) *ço'cuğum!*
(hey!) gibi.

C. GERİLEK VURGU

92. Genellikle son hece vurgulu olmakla birlikte, yukarıda işaret ettiğimiz gibi, birçok kelimelerimizde de bu esas ku-

rala aykırı olarak daha önceki bir hecenin vurgulandığı görülür. Buna *gerilek vurgu* (accent régressif) adını veriyoruz. Gerilek vurgu taşıyan kelimeleri bir dereceye kadar öbekleyebiliyoruz :

a. *Zarflar*da kelime vurgusu çoğu zaman ilk heceye doğru sürülmüş bulunur :

şi'mdi so'nra ya'rın bu'rda do'ğruca ye'niden şö'yle gibi.

Zaten zarf yapan *-in -ce -le* eklerinin de vurgusuz oldukları görülür.

b. *Ünlemler*de vurgu çoğu zaman ilk hece üzerinde görülür :

ha'ydi! şa'ppadak! va'rda! ya'hu! a'ferin! ma'şallah! ho'ppala! gibi.

Türkçede isimlerin yalın *çağrı hali*nde de vurgu ilk heceye doğru sürülür :

a'rkadaş! ga'rson ka'rdeşim! o'ğlum! efe'ndim! gibi.

c. *Yer adları*nda vurgu hemen daima ilk heceye doğru sürülmüştür :

A'ydın Dü'zce E'şme Mala'tya A'nkara Çata'lca Bi'recik gibi.

İkiden fazla hecelilerde kullanışa göre vurguları ikilcim olanlar da vardır :

İsta'nbul × *İstanbu'l Ba'ndırma* × *Bandı'rma Ana'dolu* × *Anadolu'* gibi.

d. Yukarıki sebeplerle ilgili olmayarak, birçok hayvan adlarında ve akrabalık isimlerinde vurgunun kesin, veya ikilcim olarak ilk heceye doğru gerilediği görülür :

day'ı × *da'yı ye'nge a'bla te'yze görü'mce,*
fakat *baldı'z elti', ka'rga serçe'* × *se'rçe*
karı'nca çeki'rge, fakat *böcc'k örümce'k.*

Yazı lehçemizde az, fakat Anadolu ağızları arasında epeyce vurgu farkları vardır. Yabancı dillerden, hele Arapçadan gelen kelimelerde vurgu dilimizin *vurgulama sistemi*ne (accentuation) başarıyla zorlanmıştır. Öyle ki *seslilenme* ve *sesdeş sistemleri*yle birlikte (bkz § 12 ve 83) bu vurgu sistemi yabancı kelimeleri iyiden iyiye dilimize sindirmektedir. Bununla birlikte yabancı kelimelerde vurgu ayrıklıklarına yine daha çok rastlanmaktadır.

II. ÖBEK VURGUSU

A. BELİRTME ÖBEKLERİNDE

93. Kelimeler söz içinde öbekleştikçe yeni bir vurgu rejimine girerler. İki, bazan daha ziyade kelimenin vurguları bayağı ortadan kalkar, veya pek zayıflar, onların yerine yeğinliği fazla bir vurgu öbeğe hakim olur :

sofra' örtüsü sütçünü'n çocuğu sevimli' çocuk
çocu'k için pe'k tatsız Sıra' bekledim. Gedik
Ahme't Paşa gibi.

Buna *öbek vurgusu* (accent de groupe) deriz. Belirtme öbeklerinde vurgulu hece hemen daima belirtenin vurgulu hecesidir.

Bu vurgu öbeğin direği demektir. Belirtme öbekleri bu vurgu etrafında meydana gelir ve ondan anlam alırlar.

B. BİRLEŞİKLERDE

İleride göreceğimiz gibi (bkz § 260) Türkçede *birleşik kelimeler* (mot composé) hemen daima belirtme

öbekleri şeklinde görülür. Başka bir deyimle birleşik kelimeler kelime öbeklerinin sabit kavramlar kazanmasıyla meydana gelir. Bu sebeple birleşik kelimelerde vurgu aslında bir öbek vurgusudur. Bu vurgu *basit kelimeler*in (mot simple) vurgularına benzemez. Hemen daima sondan önceki hecelerde bulunur ve bir gerilek vurguya benzer :

sözü'nkısası yü'zbaşı fi'ldişi aya'kkabı gü'l-kurusu ba'şçavuş sivri'sinek gözü'dönük ana-da'ndoğma cana'yakın he'rgün e'naz ba'şetmek hoşa'gitmek başta'nsavmak gibi.

Birleşenlerin ayrı ayrı, veya birlikte yazılmaları vurgu ile ilgili değildir, itibaridir. Bununla birlikte bazı birleşik kelime kalıplarında vurgu son heceye çekilebilir :

açıkgö'z pisboğa'z kırkaya'k alış veri'ş öteberi' gözüpe'k v.b.

Bunun gibi eski kaynaşmış birleşiklerde de vurgu son heceye doğru yürümüş bulunur, bkz § 50 :

bayku'ş sekse'n sütla'ç haydama'k kahvaltı' Ertuğru'l gibi.

III. CÜMLE VURGUSU

A. YÜKLEM VURGUSU

94. Söz içinde daha büyük bir birlik teşkil eden cümlenin de ona bütünlük veren bir vurgusu vardır. Buna *cümle vurgusu* (accent de phrase) adını veririz. Bu, cümleyi meydana getiren kelime ve öbeklerin vurgularından daha yüksek bir yeğinlik doruğu teşkil eder. Bayağı hallerde cümle vurgusu yüklem üzerinde olur :

Dünkü program güze'ldi. Turgut yarın arabayı getirece'k. gibi.

Cümle vurgusu çok defa üzerinde bulunduğu kelimenin vurgusu ile üstüste düşer ve onu daha yeğinleştirir. Ancak cümle vurgusu sözün anlamına göre gezicidir. Onu yerine göre cümle unsurlarından herhangi birinin üzerine götürebiliriz. O zaman cümlenin anlamca ağırlık noktası da o kelime üzerine geçer.

B. DEĞİŞİK VURGU

Böylece bayağı yüklem üzerinde bulunan vurgu cümlenin öbür üyelerinde görülür :

Turgut yarın arabayı' getirecek.
Turgut yarı'n arabayı getirecek.
Turgu't yarın arabayı getirecek. gibi.

Bu anlamca vurgulamayı daha fazla belirtmek için de çok defa aynı zamanda cümle tertibini değiştiririz :

Yarın arabayı Turgu't getirecek. (başkası değil)
Turgut arabayı yarı'n getirecek. (başka zaman değil)
Yarın Turgut arabayı' getirecek. (başka şeyi değil)
gibi.

Yani cümle vurgusunu taşıyan kelimeyi yükleme yaklaştırırız. Buna göre cümle vurgusu anlamla da ilgili bir *sözdizimi* unsuru olur, bkz § 444. Bu sebeple ona *mantık vurgusu* (accent logique) adı da verilir.

IV. BERKİTME VURGUSU

95. Yukarıda gördüğümüz anlam birliklerine göre vurgular dışında kullanışa bağlı vurgular da vardır ki bunlardan biri *berkitme vurgusu*dur (accent intensif). Bir maksadı, bir duyguyu şiddetle belirtmek için söz içinde bir heceyi olağanüstü vurgularız. Bu öteki vurgulardan yeğinlikçe üstündür. Çoğu zaman zaten vurgulu olan bir hecenin üzerine gelir. Başka heceler üzerine geldikçe de kelimenin asıl vurgusunu çeker. Berkitme vurgusunu iki çeşit sayabiliriz :

A. DUYUŞ VURGUSU

Derin bir duyguyu anlatmak için sözün bir hecesini şiddetle, hatta çok şiddetle vurgularız. Buna *duyuş vurgusu* (accent affectif) deriz :

ya"zzık. güze"l. çı"k dışarı. o"f. Ma"hvoldu adam. gibi.

Duyuş vurgusu çoğu zaman vurgulu hecenin seslisinde *uzama* (allongement), veya heceyi kapayan sesdeşte *ikizleşme* gibi değişikliklere sebep olur, bkz § 14.

B. OBARTMA VURGUSU

Bir düşünceyi kesinlikle ve önemle belirtmek için de sözün bazı heceleri şiddetle vurgulanır. Buna *obartma vurgusu* (accent emphatique) deriz :

Hi"ç birşey getirmedi. Ki"m olursa olsun. Otu"z bin lira verdim. Su"çlu, su"çsuz hepsi. Ko"cca adam ağlayor. gibi.

Berkitme vurguları ile birlikte çoğu zaman hecenin seslisi uzatılır. Bazan da bir sesdeş uzatılabilir, bkz § 40. Yani sonraki hecenin önses sesdeşi ikizleştirilip açık olan bir vurgulu hece kapatılır.

Berkitme vurguları dikkatle yerinde kullanılmalıdır. Kötüye kullanılması hitabette *dokunaklı vurgu* (accent pathétique) adını alır ve sözün tabiiliğini bozar.

V. AHENK VURGUSU

96. Müzikte notalar belli aralıklarla vurgulanır. Bir bestenin temposu, söyleniş, veya çalınış hızı iki vurgu arasındaki

zamanla ölçülür. Konuşurken de aşağı yukarı böyle belli aralıklarla sözün bazı hecelerini vurgularız. Buna *ahenk vurgusu* (accent rythmique) adını veririz. Sözde ahenk tabiatta ahengin bir görünüşüdür.

Ahenk vurgusu çoğu zaman vurgulu bir hecenin yeğinliğini artırır. Öbür heceler bu vurgulu hece etrafında öbeklenirler. Böylece sözün heceleri *ahenk öbeklerine* (groupe rythmique) ayrılmış olur.

Ahenk vurgusu oldukça serbest bir vurgudur. Vurgunun yerleri ve yeğinliği konuya ve konuşan kişiye göre çok farklar gösterir. En çok şiirde ve hitabette belirgin bir hal alan ahenk vurgusu tam olarak ancak söyleyenin ağzından tespit edilebilir.

Bununla birlikte metin halinde bir şiiri, bir hitabeyi okurken tonları gibi onun ahenk vurgularını da canlandırmaya çalışırız. Bu türlü okumaya *yüksek okuma* (récitation) deriz :

«E"y Türk gençliği. / Birinci vazife"n / Tü"rk istiklâlini, / Tü"rk Cumhuriyetini / ile"l'ebet muhafaza / ve müdafaa etmekti"r. / Mevcudiyetini"n / ve istikbalini"n / yega"ne temeli / budu"r».

«Garbi"n / ucu"nda / so"n kıyıdan / e"n gürültülü. / Bir me"t zamanı / gökyüzü kurşu"nla örtülü».

2. Dilim : **Tonlanma**

I. SÖZÜN TONLARI

97. Yukarıda sesleşme bahsinde (bkz § 6 v.i.) insan sesi, ün ve konuşma sesi hakkında bilgiler verdik. Sözün ezgisinden bahsederken de seste yükseklik vasfına değinmiştik, bkz § 89.

A. BESTELENME

Müzikte olduğu gibi konuşmada da sesin nispî yüksekliğine *perde,* yahut *ton* (ton) deriz. Konuşma sesi kayıcı olmakla birlikte müziktekine benzer *yükseklik değişmeleri* (variation de hauteur) gösterir.

Biz her cümleyi anlamına göre adeta *ayaküzeri* (improviste) besteleriz. Kelimeleri, cümleleri türlü ses perdelerinden geçirerek onlara anlam incelikleri katarız. Buna *tonlanma* (intonation) denir. Şiirde bu bestelenme daha da özentili olur. Sözün ezgisi müzik ezgisine yaklaşır.

Hepsi insan duygularını ifade etmeleri bakımından tonlanmanın dünya dilleri arasında birçok ortak vasıfları vardır. Fakat her dil kendi cümlesini kendi tarzında tonlandırır. Bundan da dillerin kendilerine has olan müzikal etkileri meydana gelir.

Anlama göre tonlanmanın incelikleri sınırsızdır. Bazan bir kelimeye, bir cümleye verdiğimiz farklı tonlarla çok çeşitli anlamlar ve duygular ifade edebiliriz. Meselâ bir *evet* kelimesini türlü tonlamalarla söyleyelim, anlamının ne kadar çeşitlendiğini görürüz.

B. TON ÇEŞİTLERİ

98. Tonlanmanın getirdiği anlam incelikleri ancak kulakla kavranabilir niteliktedir, yazıya ve tarife sığmaz. Bununla birlikte söyleyişin belirgin bir vasfını tonu ile ifade ederiz : *ağır ton, hakim ton, kayıtsız ton, alaylı ton* gibi. *Yüksek perdeden, aşağı perdeden* gibi deyimlerimiz de vardır.

Sesbilgisi ölçüleriyle tonlanmayı kaba taslak belirleriz. Söz içinde yer yer yanlarındakilerden daha yüksek bir tonla söylenen sesler *yükseklik dorukları* (sommet de

hauteur) teşkil ederler. Bunlara genel olarak *yüksek ton* (ton élevé) deriz. Öteki hecelerin tonları bu doruklar arasında dalgalanır. Aradaki ton çukurları da *alçak ton* (ton abaissé) adını alır. Ancak tonlanmada titreşim sabit olmayıp kayma halinde bulunduğundan bir hecenin tonu çoğu zaman yükselme, veya alçalma halinde farkolunur. Öncekilere *yükselen ton* (ton ascendant), sonrakilere *alçalan ton* (ton descendant) adını veririz. Pratikte önemli olanlar da bunlardır.

II. CÜMLENİN TONLANMASI

99. Gerçi tonlanma yukarıda belirttiğimiz gibi sözün konusuna, kişinin ruh haline ve mizacına göre büyük farklar gösterir. Ancak sözün yapısına ait olmak üzere de bazı tonlanma kuralları vardır. Çünkü belli bir hece üzerindeki yükselen, yahut alçalan bir ton cümlenin cinsini, kimliğini tayin edebilir: *Bildirim cümlesi, şart cümlesi, soru cümlesi* gibi. Buna *cümle tonu* (ton de phrase) deriz.

A. BASİT CÜMLEDE

Bildirim cümlesinde ton dalgalanmaları bayağı hallerde vurgulara paralel olarak meydana gelir. Cümle yüksekçe bir tonla başlar, ilk vurgulu heceye doğru yükselir. Sonra düşer, yeniden yükselir. Cümle tonu son hecede bir alçalan tondur :

Bütün yolcular otobüsten indiler↓. Bugün hastamız daha iyi↓.

Soru cümlesi ise bir yükselen tonla biter :

Bu yabancı kadın kim↑? Şoför çantalarımızı getirecek mi↑?

Bu sebeple bazı hallerde hiç bir soru şekli kullanmadan da sadece bir yükselen tonla birşey sorabiliriz :

Anlaşıldı↑? Arabanın numarası↑? Orada göreceğimiz işi↑? gibi.

B. BİRLEŞİK CÜMLEDE

*Birleşik cümleler*in her türlüsünde *başcümle*nin bir tonu vardır ki basit bildirim cümlesinde olduğu gibi bir alçalan tondur. Genel olarak önce gelen çeşitli *ikincil cümleler* bir yükselen tonla biterler. Bu ton onları esas cümleye bağlayan bir sözdizimi unsurudur, bkz § 455 v.i.

Bakmayla öğrenmek olsaı it kasap olurmuşı.
Çok söyledimı, fakat dinletemedimı.
Öfkeyle kalkanı zararla otururı. gibi.

*Bağlam cümlesi*nde çoğu zaman bağlamı kaldırırız. Sadece bu yükselen ton iki cümleyi bağlamaya yeter, bkz § 340, 461 v.i.

Çok söyledimı, dinletemedimı. Yorgan gittıı, kavga bittıı. Yemek yedikı, biraz konuştukı, yattıkı. gibi.

Sözün yapısı ile doğrudan doğruya ilgili olan bu tonlanmaya *mantık tonlanması* (intonation logique) da denir. Burada yükseklik değişmeleri oldukça sınırlıdır.

Duygu ve dileklerimizi ifade sırasında ise çok daha fazla yükselen ve alçalan tonlar kullanırız. Buna *duyuş tonlanması* (intonation affective) adını veririz. Burada söz adeta bir *musiki hareketi* (mouvement musical) etkisi yapar:

Oturı, diyorum sanaı. Çokı çokı teşekkürleri. gibi.

III. DURGU VE DURAK

100. Bir soluk verme sırasında yapabildiğimiz kadar heceler yaparak bir söz parçası meydana getiririz. Sonra durup

soluk alırız. Buna *soluk durgusu* (pause de souffle) denir. Aslında dil en küçük söz birliği olan cümleyi soluk durgusuna göre ayarlamıştır. Yani insan bir düşünce birliğini bir soluk içinde vermeye çalışmıştır. Demek ki cümlenin ilk tabii ölçüsü soluktur. Yazı dilinde soluk bahis konusu olmadığı için cümleler baştan beri daha çok eklenmiş ve uzatılmış görülür.

A. GRAMER DURGULARI

Konuşurken çoğu zaman bir solukta bir cümle söyleriz ve alçalan tondan sonra bir *durgu* (pause) yaparız. Fakat bazan da bir solukta birkaç cümle, yahut birkaç solukta bir uzun cümle söylediğimiz olur. Bu sonuncu halde cümle içinde uygun yerlerde soluk durguları yaparız. Bu durgular da cümle sonundaki durgu gibi sözdizimi ve anlamla ilgilidir. Bu bakımdan sözün ezgisine aittirler ve unsurlarından sayılırlar.

Uzunca birleşik cümlelerde yükselen tonla biten ilk *yargı öbeği*nden sonra çoğu zaman bir durgu yaparız:

Havalar böyle serin giderse / bu yaz denize giremeyeceğiz. Sen kendi vazifeni yapmadıkça / başkalarına kusur bulamazsın.

Cümle içindeki durgular hemen her zaman sözün bağlantı yerlerini belirtmek ve kavramları açıklamak, anlayışı kolaylaştırmak gibi maksatlarla yapılır. Bunlara *gramer durguları* (pause grammaticale) deriz. Ancak gerektikçe bunlardan soluk yenilemek için de faydalanırız.

B. AHENK DURGUSU

101. Nihayet ahenk vurgusuna paralel olarak sözde *ahenk durguları* (pause rythmique) da yapılır. Bun-

lar ahenk öbeklerini birbirinden ayıran kısa durgulardır. Şiirde çok iyi fark olunurlar, bkz § 96.

«Düşman geldi / bölük bölük / dizildi,
Alnımıza / kara yazı / yazıldı.
Tüfek icad oldu / mertlik bozuldu,
Eğri kılıç kında / paslanmalıdır».
«Ne mümkün / zulm ile / bidad ile / imhayi
hürriyyet. / Çalış // idraki kaldır / muktedirsen //
ademiyyetten».

Son mısrada görüldüğü gibi ahenk durgusu ulaşmayı önler, bkz § 32.

C. DURAK

Bir düşünceden bir düşünceye, bir konudan başka bir konuya geçmek için derece derece daha uzun durgular yapmamız lâzım gelir. Buna *durak* (repos) adını veririz. Durak yazıda *satır başı* (à la ligne) yaparak gösterilir. Duraklar dinleyenin ve okuyanın sözü toparlayıp sindirmesine yardım eder.

Hitabette durguların ve durakların yerlerini ve ölçülerini tayin etmek birinci derecede önemlidir.

3. Dilim: **Noktalama**

102. Yazının sözü incelikleriyle tespit etmek hususundaki yetersizliğini yer yer belirttik, bkz § 2, 3 v.b. Yazıyı fazla işaretlerle doldurmanın da onun pratik değerini kaybettireceğine işaret ettik. Bununla birlikte okumayı kolaylaştırmak için eskiden beri, özellikle sözdizimi değerleri olan, alfabe dışı bazı işaretler kullanılmıştır. Bunlar zamanımızda farklı yazılarda ortak, milletlerarası bir değer kazanmış olup *noktalama işaretleri* (signe de ponctuation). adını alırlar.

Noktalama (ponctuation) başlıca sözün boğum noktalarını, bazı durgu ve durakları, cümle çeşitlerini göstermeye, dolayısıyla sözün vurgu ve tonlarını azçok hatırlatmaya yarar. Bu işaretleri her dilin ezgi ve sözdizimi özelliklerine göre kullanmak gerektir.

Noktalama işaretlerini *asıl işaretler* (signe principal) ve *katma işaretler* (signe accessoire) diye iki takıma ayırabiliriz.

I. ASIL İŞARETLER

Asıl işaretler doğrudan doğruya sözdizimi ile ilgili olanlardır. Burada herbirinin başlıca kullanış hallerini gösterebiliriz:

A. NOKTA

103. 1. Basit, veya birleşik her bildirim cümlesinin sonuna konur. *Nokta* (point) uzunca bir durguya işaret sayılır:

Bu çorba tuzsuz. «Keskin akıl keramete kıç attırır». Evet. Dönecekler, çünkü eşyalarını burada bıraktılar. gibi.

2. Kelimelerin önseslerini, veya birkaç harflerini alarak yapılan kısaltmalarda kullanılır :

T.C. (Türkiye Cumhuriyeti), *P.T.T.* (Posta, Telgraf, Telefon), *Dr.* (Doktor), *cad.* (cadde), *S.* (sayfa), *v.b.* (ve başkaları) gibi.

Milletlerarası ve milli tanınmış kısaltmalar sözlüklerde gösterilir. Özel kısaltmalar ise yayımlarda cetvel halinde verilir. Yeni zamanlarda çok kelimeli kuruluş adlarının, hatta kimi cinsadlarının ilk harflerini, veya ilk hecelerini çoğu noktasız yanyana getirerek kısaltmalar yapmak yaygın bir hal almıştır :

ABD (Amerika Birleşik Devletleri), *AET* (Avrupa Ekonomik Topluluğu), *TEK* (Türkiye Elektrik Kurumu), *Sifaş* (Sentetik İplik Fabrikaları Anonim Şirketi), *d.d.t.* (dichlorodiphényltrichloréthane) gibi.

Tanınmamış kısaltmalar kullanmaktan sakınmalıdır. Hele yeradlarını *K.M.Paşa (Koca Mustafa Paşa), Ç. Kale (Çanakkale), D. Bakır* (Diyarbakır) gibi zorlayarak kısaltmak yersizdir.

3. Nokta rakamların önüne konarak *sıra sayı sıfatları* anlamını verir :

5. (beşinci), *12.* (on ikinci), *III.* (üçüncü), *XI.* (on birinci) gibi.

VIII. yüzyıl, IV. bölüm gibi *IV. Murat, III. Selim* de Türkçe sıfat takımlarıdır. *Louis XIV, Friedrich II.* gibi Batı dilleri klişelerini *Murat IV, Selim III,* diye kopya etmek Türkçe olmaz.

4. Sıra göstermek üzere bahis ve satır başlarına konan harfler ve rakamlardan sonra kullanılır :

Şu sayfalarda görülen *1. 2. 3. 4.*, § 92 *a. b. c. d.* satır başları, yukarıya doğru *A. Nokta, B. Ahenk Durgusu, III. Durgu ve Durak* başlıkları gibi.

5. Rakamlar arasına lira ve kuruş hanelerini, binler hanelerini, tarih verirken gün, ay, yıl sayılarını göstermek için konur :

128.75 (yüz yirmi sekiz lira, yetmiş beş kuruş), *12.540* (on iki bin beş yüz kırk lira), *İstanbul 10. 5. 1972* gibi.

B. VİRGÜL

104. Cümlede aynı işleyişe ortak olup sıralanan kelimeler, belirtme öbekleri ve yargı öbekleri arasına *virgül* (virgule) konur :

Korkut, kardeşleri iyi insanlardır. Mutfağı, banyoyu iyice temizlesin. Zeynep ağır başlı, zeki bir kızdır. Doktor telefon etti, sizi sordu.
gibi.

Virgül burada bir *ulama bağlamı* yerini tutmaktadır. Üçlü bir sırada daha çok bir virgül ve bir bağlam kullanırız :

Ali, Ülker ve Hasan birlikte gideceklcr gibi.

2. Virgül çeşitli bağlamlardan önce, özellikle bağlam cümlelerinde kullanılır :

Hergün bir, hatta bir buçuk saat yürüyüş yaparım. Eczacı, yahut kalfası hazırlayacak. Ne bahçıvan göründü, ne oğlu. Osman yalnız gelemez, çünkü yolu bilmez. gibi.

3. *Yanaşma takımlarında* iki kelime arasında virgül kullanılır :

Biz Yıldızı, ortancalarını tanıyoruz. Tuğrul Bey, mühendis dün bize gelmişti. Öbürgün, 22 temmuzda başlayorlar. gibi.

4. Cümlede bir unsurun kendisini izleyen kelimeyle bir belirtme öbeği halinde bulunmadığını anlatmak, yani böyle bir *karıştırma*yı (confusion) önlemek için aralarına virgül konabilir :

Dumrulun, bavulunu taşıması lâzım (Dumrulun bavulu değil, dumrulun ... taşıması). *Bu, adamın*

niyetini gösterir. (Bu adam değil, Bu [hal] adamın ...), gibi.

Söyleyişte bu karıştırmayı vurgu, veya yüksek tonla önleriz.

5. Bir cümle içindeki, bazan da başında veya sonundaki *saplama öbeklerini* (groupe parentétique) ayırmaya yarar :

Bütün erkekler, sakatlar ve yaşlılar hariç, silâh altına alınmıştı. Osmandakiler bir yana, bütün çuvalları toplayacaksın. Yarın, babanızdan bir cevap gelsin gelmesin, bana bir telefon edin. O zaman kelime vurgusu sertleşir, bkz § 94. Para alırsa ödeyecekmiş, aslı yok ya. gibi.

Aşağıda göreceğimiz gibi bu saplama öbeklerini cümle içinde çizi ve parantez arasında da gösteririz.

6. Hitap için kullanılan *çağrı halinde* adlar (bkz § 286, 344) ve *ünlem öbeklerinden* sonra konur :

Vatandaş, Arkadaşlar, Babacığım, Kardeşim Bedri Bey, Sayın Meslekdaşım, Yavrum, bu türlü konuşmayın. gibi.

C. NOKTALI VİRGÜL

105. 1. Cümlede aynı işleyişe ortak olup virgüllerle ayrılmış bir sıra kelime ve rakamları takımlara bölmede *noktalı virgül* (point - virgule) kullanılır :

İkiye ayrılmışlardı: Ali, Erdoğan, Kaya; Orhan, İsmail, Aydın. Oda numaraları: 123, 124, 128; 302, 306, 307.

2. Virgüllerle ayrılmış iki bağlam cümlesinden bir çok üyeli birleşik cümle yaparken araya konur :

«Doluya koydum, almaz; boşa koydum, dolmaz».
«At ölür, meydan kalır; yiğit ölür, şan kalır».
Yüzüne gülersin, şımarır; aldırmazsın, küser.

Noktalı virgül orta bir durguya işaret sayılır. Fakat Türkçede az kullanılır.

D. İKİ NOKTA

106. Gelecek söze dikkati çeker. Başlıca şuralarda kullanılır :

1. Bir başkasından *dolaysız söz* nakledeceğimizi bildirince o sözden önce nokta yerine *iki nokta* (deux points) koyarız :

Günlük emirde şöyle deniyordu: «Ordular, hedefiniz Akdenizdir. İleri!» gibi.

Bu sözleri tırnak içine alırız. Kısa *dolaysız sözleri* (discours direct) ise cümle içinde virgülle ayırmakla yetiniriz :

Ben onu tanımayorum, diye çocuğu başından savmış. Bir atasözü, öfkeyle kalkan zararla oturur, diyor. gibi.

2. Bir konuya girişmek, bir açıklama yapmak ve örnekler vermek istediğimiz zaman onlardan önce iki nokta koyarız. Şu sayfada gördüğünüz örnekler gibi :

... gördüğünüz örnekler gibi: ... ayırmakla yetiniriz: ... iki nokta koyarız: ... şuralarda kullanılır: ...
gibi.

3. Sözün bahsettiği maddeleri saymak gerektiğinde onlardan önce :

Eskilerin tanıdıkları dört unsur şunlardır :
1. toprak, 2. su, 3. ateş, 4. hava, gibi.

E. KESME NOKTALARI

107. Sözün bir yerde kesildiğini ve başta, ortada, veya sonda bir parçasının söylenmediğini göstermek için oraya üç nokta, *kesme noktaları* (points de suspension) koyarız.

1. Bir *anlatma tarzı* (manière de parler) olarak konuşmada bazan *kesik cümleler* (phrase suspendue) yaparız ve cümlenin bir parçasını dinleyenin anlayışına bırakırız :

Anlamaz ama ... (bir defa söylemeli). *Para işine gelince* ... (onu henüz halledemedik). *Bizi çağırmadınız ki* ... (gelelim). *Ondan ötesi* ... (biliyorsun), gibi.

Sözün bu maksatla kesildiği sonundaki yükselen tondan anlaşılır.

2. Bazı maddeler ve örnekler sayılırken daha başkaları, benzerleri olduğunu, fakat sözün kısa kesildiğini gösterirler:

Hepsi satılık: mutfak eşyası, tabaklar, gümüş takımları ... Bir sürü şikâyet: yorulmuş, uyumamış, üzülmüş ...

Burada kesme noktaları *falan, ve başkaları* = *v.b.* gibi belirsiz zamirlerin yerini tutmaktadır.

3. Bir söz naklederken atlamak istediğimiz parçaların yerine kesme noktaları koyarız. Yazmak istemediğimiz bir kelimeyi de noktalarla geçiştiririz.

Bkz Kamusu Türkî: *Nokta - ... 3. Kelâmın bittiğine işaret olan benek, durak. Bu bahçeye ... lira fiyat vermişler. Kâğıtları B ... adında bir kadın almış.* gibi.

F. SORU İŞARETİ

108. Bir şey öğrenmek istediğimiz yerlerde cümleyi *soru işareti* (point d'interrogation) ile kaparız :

1. Soru cümlelerinin sonuna gelir :

Ne var? Kim söyledi? Nasıl bir gömlek isteyorsunuz? Sağıroğlu yarınki toplantıya gelecek mi? «Benden alâ çiçek var mı?» gibi.

Gerçek soru bildirmeyen soru kelime ve takılarından sonra bu işaret kullanılmaz :

Nasıl oldu, bilmeyorum. Bira buldum mu, içerim. gibi.

Buna karşılık içinde soru kelimeleri bulunmadığı halde yükselen tonla bitip (bkz § 99) soru anlatan cümlelerden sonra kullanılır :

Tabii anladınız? Biraz daha? Peki, son fiyat? gibi.

2. Söz içinde parantez arasında bir soru işareti önüne konduğu kelime, veya cümlenin şüpheyle karşılandığını, veya ciddiye alınmadığını gösterir :

Bu yolcu Afrikada bulunduğunu (?) söyleyor ve müthiş av hikâyeleri anlatıyordu. O genç adam Aydın Oğullarındanmış (?). gibi.

G. ÜNLEM İŞARETİ

109. 1. *Ünlem işaretini* (point d'exclamation) genellikle ünlemlerin ve sevinç, hayranlık, acı, korku gibi şiddetli duyuşları anlatan cümlelerin sonuna koyarız :

Hey! Sakın hā! Hele hele! Ne güzel tesadüf! Korkunç bir sessizlik! Yazıklār olsun! gibi.

Heyecanlı çağrı ve hitaplarda da ünlem işareti kullanırız. Çok defa da ünlemi, veya *çağrı hal*indeki (vocatif) ismi cümleye bir virgülle bağlayıp ünlem işaretini cümle sonuna koyarız :

Sevgili Vatandaşlarım! Yaşar! Orhan Bey!
Uyanın, arkadaşlar! Çocuk boğuluyor, imdat!
Aferin, seni tebrik ederim! gibi.

2. Söz içinde parantez arasında ünlem işareti önüne geldiği kelime, veya cümlenin hafifseme ve eğlenti ile kullanıldığını gösterir :

Şu senin yüzücülük rekoru (!) *Kaliforniyada mıydı? Ruhları davet edermiş* (!) *bu profesör.*
gibi.

II. KATMA İŞARETLER

110. Katma işaretler asıl noktalama işaretlerine yardımcı ve daha çok yazı ve basımla ilgili işaretlerdir.

A. BİRLEŞME ÇİZGİSİ

Birleşme çizgisi (trait d'union) noktalamadan ziyade yazıya yardımcı bir işarettir. Yerine göre kelimelerin, kelime parçalarının, kök ve eklerin birleşik olduğunu göstermeye yarar :

1. İki kelimeyi özel bir anlamda yaklaştırmak, karşılaştırmak, veya birleştirmek için aralarına konur. Bunlardan bazıları koşma takım kalıbında birleşik kelime sayılır, bkz § 273. Bazan rakamlar arasına da konur :

Hint-Avrupa dilleri, Türk-İngiliz ilişkileri, 1914-1918 savaşı, diş-dudak sesdeşi, 15-18 yaşlarındaki
gibi.

Bizim *belirtme öbeklerine* uygun olarak yapılmış birleşik kelimelerimizde de birleşme çizgisi kullanmak yersizdir *(yurd-içi, kanun-dışı, deniz-aşırı)*.

2. Dilbilgisinde ekleri ve kökleri ayırdetmek için aralarına birleşme çizgisi koyarız. Bu kitapta gördüğünüz gibi *(bil-gi-siz-lik)*.

3. Eski yazı diline ait Arapça ve Farsça belirtme öbekleri ve birleşiklerdeki ekleri ve eklemleri göstermek için de yerine göre kullanılır :

derd-i maişet Encümen-i Daniş talim-ü terbiye
sevk-ü idare Dar - ül-Fünun Keşf - üz-Zunun
gibi.

4. Bir satır sonunda bitmeyen kelimenin parçası sonuna konur. Burada son hecenin satıra tam olarak sığdırılmasına dikkat edilir. Yani hece bölünmez :

... *bildirece- ktiniz.* değil, ... *bildirecek- tiniz.*
gibi.

B. ÇİZİ

111. Birleşme çizgisinden biraz daha uzun olan *çizi* (tiret) başlıca iki yerde kullanılır :

1. İki, veya daha fazla taraflı bir *görüşme*de (interlocution) konuşanın değiştiğini dolaysız söz olarak göstermeye yarar. Konuşan değiştikçe satırbaşı edilir :

Turhan sordu :

— *Ne yapacaksın?*
— *Reddeceğim.*
— *İyi düşündün mü?*
— *Evet. Bugünkü şartlar altında çalışamam.* gibi.

Bu kullanışta çiziden önce konuşanların adları da konabilir. Tek başına bir kimseden bir dolaysız söz nakletmek için de bir çizi ile satırbaşı yapmak mümkündür :

Ali birden bire bağırdı :

— Bırakmam, vallahi!

2. Cümle içinde bir saplama cümlenin başına ve sonuna konur ve onu asıl cümleden ayırır :

Bütün varlığını — zaten bir evi ile kitaplarından başka bir şeyi yoktu — bir hayır derneğine bağışladı. gibi.

Saplama cümlenin iki virgül ve parantez arasına da alındığını görürüz, bkz § 104, 113.

Saplama cümlenin virgülle olduğu gibi (bkz § 104) tek uzun çizgi ile cümle sonuna bağlandığı da olur :

Balkan Meselesinin yeni bir safhası Berlin andlaşmasıyla başlar — burada ayrıntılarına girecek değiliz. gibi.

C. NOKTALI ÇİZİ

112. Satır başlarındaki bahis, madde ve paragraf başlıklarından, bazan da harflerden ve rakamlardan sonra *noktalı çizi* (point - tiret) konur. Az kullanılır :

Noktalı Çizi .— ... , Madde 12.— ... ,
Onikinci Madde.— ..., § 16.— ..., B.— ..., 4.— ... gibi.

Aynı yerlerde tercihe göre nokta, iki nokta ve çizi de kullanıldığından bu noktalı çizi vazgeçilmez bir işaret değildir.

D. TIRNAK

Kapsadığı kelime ve cümleleri söz içinde ayırdetmeye ve belirtmeye yarar :

1. Söz içinde yeni, veya dikkate değer, önemli bazı kelimeler, deyimler, söz parçaları çoğu zaman *tırnak* (guillmets) içine alınır :

Rusların yeni bir «sulh taarruzu» hazırladıkları anlaşılıyor. Bu bölgeyi «en iyi bildiği söylenen» Taşçıoğlu ile görüştüm. gibi.

2. Başka bir kimseden, veya metinden söz naklettiğimiz zaman onu — önünde iki nokta olsun olmasın — tırnak içine alırız, bkz § 106 :

Şair vatanı şöyle tarif ediyor :

«Bayrakları bayrak yapan üstündeki kandır.

Toprak eğer uğrunda ölen varsa vatandır».

Tırnak içinde gösterme yerine nakledilen sözler altı çizilmek ve basımda değişik harflerle dizilmek suretiyle de belirtilir.

E. PARANTEZ

113. 1.Cümlenin yapısına girmeksizin söze katılan yardımcı, açıklayıcı kelime, rakam, işaret, *gönderme* (renvoi) ve sözleri içine alır :

Kıbrıs Anadoludan ancak 45 mil (75 Km.) kadar uzaktadır. O tarihte (mayıs 1919) Yunanlılar Anadoluya ayak basmış bulunuyorlardı. Soru cümlesinin sonuna bir soru işareti (?) koyarız. Virgüle gelince (bkz § 104) bu daha ziyade . . . gibi.

Eskiden *parantez cümlesi* denen *saplama cümleler* (phrase parenthètique) de daha çok parantez içine alınırdı. Şimdi bunları yeğlikle iki çizi, veya iki virgül arasında gösteriyoruz, bkz § 104 ve 111.

2. Parantez bazan tek olarak satır başlarında, veya me-

tin içinde sıra gösteren rakam ve harflerin üzerine çevrilmek suretiyle de nokta yerine kullanılır: Meselâ bu parantez bahsinde *1. 2.* satır başlarını *1) 2)* şeklinde, § 92 *a. b. c.* satırbaşlarını *a) b) c)* şeklinde de gösterebilirdik.

Buralarda noktayı yeğlemeliyiz.

F. KÖŞELİ PARANTEZ

114. Parantezle çevrilmiş bir söz parçası içinde tekrar parantez açmak gerekli olursa *köşeli parantez* (crochet) kullanırız. Bu pek seyrek olur :

Bu kelimeyi Kaşgarlı Mahmut da (bkz Divan C. ..., S. ..., s. ... [okunuş şüpheli]) almıştır,
gibi.

G. PARAGRAF

Geniş bir konunun en küçük bölümlerine *paragraf* deriz. Şu yazdığımız *paragraf* bahsi bir paragraf teşkil eder. Bazı eserlerde bu küçük konu birliğinin başına konan işarete de *paragraf* (paragraphe) deriz ve üzerine numara yürütülür :

§ *127. Fiillerden -im eki ile yapılan isimlere gelince* ... gibi.

Kanunlarda, tüzüklerde, yönetmeliklerde bir paragraf bir *madde* (article) teşkil eder. Bunlar paragraf işareti konmadan numaralanır, yukarıda gördüğümüz gibi.

Bir madde, veya paragrafın satır başları ile bölünen parçalarına *fıkra* (alinéa) deriz.

İKİNCİ BÖLÜM

YAPIBİLGİSİ

115. Giriş kesiminde belirttiğimiz gibi (bkz S. 20) kelimelerin yapısını ve uğradıkları anlam ve ilişki değişikliklerini bu *yapıbilgisi* bölümünde inceleyeceğiz.

A. KELİME DAĞARCIĞI

Her dilde anadilden gelen bir *temel kelime* (mot primitif) varlığı bulunur. Daha yeni zamanlarda *üretim* ve *birleşim* yolları ile yapılmış, veya yabancı dillerden gelmiş kelimelerle birlikte bu varlık dilin *kelime dağarcığını* meydana getirir. *Deyimler, atasözleri* (proverbe), *fıkralar* (anecdote) v.b. de dilin varlıklarındandır.

Dil yaşayan bir organizma gibi zamanın ihtiyacına göre durmadan kendi yapısından kelimeler yaratarak ve yabancı dillerden kelimeler alarak dağarcığını zenginleştirir. Bir yandan da bazı kelimeleri eskitir ve düşürür. Buna göre kelime dağarcığı artan, bir yandan da değişen, yenilenen bir hazinedir.

1. Eski Türkçenin Varlığı:

116. Bazı dillerde temel kelime varlığı baştan beri karışmış, birkaç kaynaktan gelmiş bulunur: *Fransızca, İngilizce* gibi. Kimi dillerde ise bu varlık daha az karışmış,

daha saf kalmıştır: *Almanca, Türkçe* gibi. O dillerin gramerlerinde de görülen bu fark o ulusların eski tarihlerde başlarından geçenlerle ilgilidir.

Eski Türkçe pekaz sayıda yabancı *alıntı kelime* (mot d'emprunt) kabul etmiş olmakla birlikte zengin bir *arı dil* (langue pure) kelime dağarcığına sahiptir. Kelime yaratma gücü de gelişmiştir. Türkler tarih boyunca hep hakim ulus olarak yaşadıklarından hakim dil baskısı görmemişler ve konuşmada dillerinin temel kelime varlığını korumuşlardır. Dilimize yabancı kelimeler hep farklı, veya ileri teknik ve kültür kelimeleri olarak girmiş olup bunların da çoğu yazı dilinde kalmıştır.

Hunlardan gelen uluslar Avrupa-Asya kıtası üzerinde pek uzun mesafelere yayılmış olduklarından *Türk (Hun) dilleri* farklı dillerden etkilenmişlerdir. Türkler müslüman olmazdan önce başlıca Çin ve Hint-Avrupa dillerinden kelimeler aldılar. Fakat Eski Türkçede, Doğu Türkçesi alanında rastlanan daha çok din ve yönetim hayatına ait yabancı kelimelerden pek az bir kısmı Eski Oğuzcaya geçmiş görünüyor.

Lehçemizde bu en eski, kimi dolaylı alıntı kelimelerden kalan yadigârlar sayılıdır. Bildiğimiz kadar :

> Sanskritçeden *bal,* Yunancadan *bez,* Çinceden *inci,* Orta İrancadan *şeker, kürküm* (safran), Orta Farsçadan *bağ, kamu,* Soğutçadan *kadın, kâğıt,* Sakacadan) *don* (geyesi), Toharcadan *küncüt* (susam) gibi.

Doğu Türkçesi daha çok doğudan, Çinceden etkilenirken Batı Türkçesinin öteden beri daha çok batıdan kelimeler aldığı anlaşılıyor. XI. yüzyılda Kaşgarlı Oğuzcanın bir dereceye kadar Farsça etki alanına girmiş olduğunu belirtir. Bu zamanda iki lehçe arasındaki farklı kelimelerden bir takımı zaten daha eski zamanlarda *Hint-Avrupa dillerinden* Oğuzcaya gelmiş olmalıdır :

bal / arı yagı, çetük / muş (kedi), *kent / balık, pamuk / yüñ, aftabı / kumgan* (bakır güğüm), *saxt / üstem* (kakma, işleme) gibi.

2. Orta Türkçeye Doğru :

117. Türkler gecinden ve Farslarla temas halinde müslüman olmuşlar, ardından da İranda devletler kurmuşlardır. Bu sebeple müslümanlığın ilk kavramlarından birçoğu bile *Farsça* kelimelerle öğrenilmiş, bunlardan bazıları da lehçemizde kalmıştır :

abdest, namaz, oruç, peygamber, günah gibi.

Sonradan din dili olarak *Arapça* nın etkisi ön plana geçmiştir.

Yukarıda Batı Türkçesinin gelişme tarihine değindik, bkz S. 15. Anadolu ve Rumelinde yerleşen ve dallanan dilimizin Arapça ve Farsçadan kelime alması yazıda sınırsız, fakat konuşmada sınırlı olmuştur. Bunlar çoğu yazıdan, *gözle alıntı* (emprunt visuel) kelimelerdir. Yeni anavatan dilimizi daha iki medeniyet dili ile yakından temasa getiriyor : *Rumca* ve *İtalyanca.* Ancak bunlar yazılarını bilmediğimiz bir ayrı, hıristiyan medeniyeti çevresine ait oldukları için bize hemen yalnız konuşmadan, *kulakla alıntı* (emprunt auditif) yolundan teknik kelimeler vermişlerdir :

temel, takoz, poyraz, fırın, kaptan, gümrük, manivelâ gibi.

Başka yerli dillerden çoğu bölge ağızlarında kalan az kelime almışızdır.

3. Yeni Türkçede :

XIX. yüzyıl başlarında Batıya açılıyoruz, *Fransızca*dan gözle alıntı başlayor ve bu dil batılı kavramların bize aktarılmasında anakaynak oluyor. Yazı dili olarak *Yeni Os-*

manlıca bir yüzyıl boyunca o kelimelere Arapça karşılıklar bularak bu büyük akımı karşılamaya çalışmıştı. Ancak modern bir milli dil olma vasfını taşımayan Osmanlıca yaratıcı imkânlarıyla birlikte iflâs etti. *Yeni Türkçe* modern bir dilin bütün kelime dağarcığını kendi kaynaklarından beslemek gibi büyük bir iddia ile ortaya çıktı.

B. KELİMELERİN YAPISI

118. Kelimeler bir, veya birkaç heceden meydana gelmiş, her dile göre ayrı anlam birlikleridir. Kelimelere sözlükteki yalın şekilleriyle *lûgat kelimeleri* deriz *(taş, nine, toprak, getirmek)*. Söz içinde onlara *çekim ekleri* getirerek kelimelerin başka kelimelerle ilişkilerini kurarız *(Alinin, nine-den, toprağ-a, getir-di)*. Bunlara da *gramer kelimeleri* adını veririz.

Sözlük kelimelerinden bir takımı bölünmez anlam unsurlarıdır. Çoğu tek heceli olan bu ses topluluklarını daha basit parçalara bölmek mümkün olmaz :

baş su ak boş kırk sev(mek) deve sekiz uyu(mak) gibi.

Bunlara *kökler* deriz. Bir takımı ise anlam değişikliği yapan *üretim ekleri* ile uzatılmış kelimelerdir:

baş-lık su-lu boş-a- sev-dir- deve-ci uyu-t- gibi.

Bunlara da *kökenler* (radical) adını veririz.

Birleşik kelimelerden ve yabancı kelimelerden de tıpkı köklerden olduğu gibi üretim ekleriyle kökenler yapılmıştır :

can-sız din-daş hasta-lık şeref-li mühim-se-radyo-cu, ayakkabı-cı kabadayı-lık darcan-la telefon et-tir- gibi.

Her üç halde kökenler yeniden üretim ekleri alıp ileri bir anlam değişikliğine uğramış olabilirler :

su-lu-luk boş-a-n- din-daş-ça cilt-le-t- ayak-kabı-cı-lık tat-lı-lık-la düşün-ce-siz-ce gibi.

Gördüğümüz gibi her kelimede bölünmez bir temel anlam unsuru vardır ki buna *anlamlık* (sémantème) deriz. Türkçede her kök bir anlamlık sayılır. Bir anlamla ilgili kavramları genellikle o kökten üremiş, veya birleşmiş kelimelerle karşılarız. *İş* kökünden :

işçi işlik işsiz işlemek işlek işletmek işleme işlenmiş işveren işgüzar işgüç tembelişi gibi.

Bunlar bir *kelime ailesi* (famille de mots) meydana getirirler.

Yine yukarıda gördüğümüz gibi bütün gramer kelimelerinde ilişki değişiklikleri ve kökenlerde anlam değişiklikleri yapan unsurlar (ekler) vardır. Bunlara da işleyişleri yönünden *yapılık* (morphème) adını veririz. Türkçede her ek bir yapılık sayılır. Yapılıklar tek başlarına kullanılmaz ve bir şey anlatmazlar. Fakat hepsinin bir *anlatım*ları (signification) vardır. Belli şartlarla eklendikleri kelimelerde anlam kazanırlar.

Kök olsun, köken olsun, birleşik, veya alıntı kelime olsun sözlük kelimeleri yalın halleriyle *taban* (base) diye anılırlar. Hepsi çekim ekleri alabilir :

su-ya sev-miş deveci-nin bakkal-dan açıkgöz-ler gibi.

Şimdi kelimenin yapı unsurlarını vasıflarıyla belirtelim :

1. Kökler :

119. Türkçede kelime köklerinin aslında hep *tekheceli* anlamlıklar olmuş olduğu sanılıyor. Buna göre sözlük kelimelerimizin ikinci ve daha sonraki hecelerini, birleşme halinde başka kökler değilseler *(haydi < hay de, öbür < o bir)*, eski,

veya yaşayan bir takım ekler teşkil etmiş olacaktır. Ancak bugün dilimizde bulunan birçok iki ve bir mikdar üç heceli kelimelerin daha fazla çözümlenmesi imkânsız, güç, veya şüpheli görünmektedir :

otuz kanat ayak bırak(mak) çiğne(mek) böğürtlen gibi.

Buna karşılık bazı tekheceli kelimeleri ikiye bölebiliyoruz :

ko-ş- ye-n- yu-n- sür-t- ye-m gibi.

Bu görünüş bizi tekheceli kelimelerde de çözümleme araştırmalarına götürür. Gerçekten Eski Türkçe metinler bir takım tekheceli kelimelerimizin çoğu bir açık heceden ibaret daha basit köklerini vermektedir :

sa-t- < *sa-mak* *sı-n-* < *sı-mak* *su-n-* < *su-mak* *ba-ğ* <
ba-mak *silk-* < *sil-ik-mek* *çık-* < *taş-ık-mak* gibi.

Bu sebeplerle kelime dağarcığının temeli olan köklerin gerçek sınırını kesinlikle belirlemek mümkün olmaz. Biz çözümlenmesi güç çok heceli kelimeleri de köklerden sayarız.

Kökler dilimizde baştan beri gördükleri vazifeye göre tabiî olarak ikiye ayrılmışlardır. Bir takımı doğrudan doğruya *yoğun* (concret) ve *yalın* (abstrait) varlıkları, veya onların vasıf, durum ve ilişkilerini gösteren kelimelerdir *(kuş, dil, sarı; alt, pek)*. Bir takımı ise tabiatta olup bitenleri anlatmaya yarayan anlam unsurlarıdır *(ak-mak, kaz-mak, duymak, sin-mek)*. Birincilere *isim kökleri* (racine nominale), ikincilere *fiil kökleri* (racine verbale) adını veririz.

Bu iki takım kök üretimde ve çekimde ayrı ayrı, kendilerine mahsus ekler alırlar. Öyle ki isim köküne gelen ek fiil köküne, fiil köküne ait ek de isim köküne gelmez. Böylece dilimizin *ekler dağarcığı* (existence de suffixe) da kesinlikle ikiye bölünmüş bulunur.

Türkçede isim ve fiil kökleri aynı olan, başka bir deyimle fiil kökü aynı zamanda görülen işin adı, veya sıfatı olan kavramlar nadirdir :

tat/ tat(mak), göç/ göç(mek), don/ don(mak).
şiş/ şiş(mek), dik/ dik(mek), küs/ küs(mek)
gibi.

İsim kökleri yalın halleriyle anılırlar :

çam kuş kalın sen yarın de beri oh gibi.

Fiil kökleri yalnız *emir kipi*nde yalın olarak görülürler *(dur bak)*. Onları ürettikleri bir *kılış adı*, bir *adfiil* şekli ile anarız :

durmak bakmak delmek dürtmek üşümek
gibi.

İnceleme sırasında fiil köklerini ayırdetmek için de sonlarına bir birleşme çizgisi koyarız *(dur- bak- üşü-)*.

2. Ekler :

120. Türkçede bütün *ekler*in (sonekler) de aslında tek, veya çok heceli kelimeler olup bir *belirtme öbeği*, bir kullanış örneği içinde birlikte bulundukları kelimeyle kaynaşıp bir yapılık niteliğini kazanmış oldukları tahmin olunuyor. Gelişmelerini izleyebildiğimiz bazı ekler bu faraziyeyi doğrulayıcıdır. Meselâ aşağıdaki eklerin oluşması şöyledir :

-le *kaş-la göz* < *kaş ile göz* < *kaş il-e* (bağlayarak) *köz.*

-dir *bir-dir ol* < *bir dürür* < *bir turur* (durur, durumundadır).

-iyor *bil-iyor* < *bil-i yoru* < *bil-i yorı-r* (yürür, devam eder).

Ekler sesbilgisi bölümünde gördüğümüz kanunlara uygun olarak isim ve fiil köklerine ve genellikle kelime tabanlarına eklenirler ve eklendikleri tabanlarla sesçe benzeşirler Ses şartları bakımından aralarında bir fark yoktur. Ancak işleyişleri yönünden ikiye ayrılırlar :

a. Bir takımı kelimelerin hal, sayı, durum, zaman, kişi gibi gramer ilişkilerini kurarlar ve sözü teşkil ederler. İşte bunlara *çekim ekleri* diyoruz *(ev-den kardeş-im gir-di)*.

b. Bir takımı da isim ve fiil köklerine gelip onların anlamlarında sürekli bir değişiklik yaparak farklı kavramları karşılayan kelimeler yaratırlar. *Üretim ekleri* adını verdiklerimiz de bunlardır *(yurt-daş, yor-gun, göz-le-mek, yor-ukmak)*.

İsim ve fiil kökleri temelde iki ayrı *gramer sınıfı* (catégorie grammaticale) teşkil ederler ve yukarıda belirttiğimiz gibi (bkz § 119) ayrı ayrı ekler alırlar. Bu yönden de ekleri *isme ek* (suffixe adnominal), *fiile ek* (suffixe adverbal) diye ikiye böleriz :

iz-ci gece-lik süs-le- su-sa- ağaç-lar isme ek,
geç-miş bur-gu aç-ıl- öde-sin bık-tı fiile ek
olurlar.

Ekleri, özellikle üretim eklerini yaptıkları yeni taban kelimenin cinsine göre de ikiye ayırırız : *isim ekleri* (suffixe nominal), *fiil ekleri* (suffix verbal) :

iz-ci gece-lik geç-miş bur-gu isim ekleri,
süs-le- aç-ıl- su-sa- yaş-a- fiil ekleridirler.

Ekleri seslilerinin düz ince ve baştaki sesdeşlerinin ünlü şekilleriyle başlarına, fiil tabanı yapıyorlarsa bir de sonlarına birleşme çizgisi koyarak gösteririz :

-ce -siz -me -im -le- -ir- -se- -e- gibi.

Yukarıda belirttiğimiz gibi (bkz § 48) biz eklemede *yardımcı sesli* tanımayoruz.

Eklerden bir takımı da iki ekin bir araya gelmesiyle oluşmuştur :

ev-ceğiz < *ev-cüğ-ez düz-el-* < *düz-e-l- kes-tir-*
< *kes-it-ür- ver-ici* < *bér-gü-çi* gibi.

Bazan çekim ekleri de *kelime yapımı*nda kullanılmış görünür. Başka bir deyimle bir çekim hali yeni bir kelime anlamı kazanabilir :

sudan gözde önce sıraya bastı Dursun dağılçekin- alış- gibi.

Çekim ekleri bir yana, Türkçenin üretim eklerini geldikleri köklere ve yaptıkları tabanlara göre iki yönlü sınıflarsak dört türlü üretim ekimiz olduğu meydana çıkar. Meselâ :

1. İsme ek isim ekleri :

-ci -lik -siz, deniz-ci taş-lık dil-siz gibi.

2. İsme ek fiil ekleri :

-e- -se- -le-, kan-a-mak su-sa-mak diş-le-mek gibi.

3. Fiile ek isim ekleri :

-me -gin -it, dol-ma ol-gun geç-it gibi.

4. Fiile ek fiil ekleri :

-in- -dir- -ele-, döv-ün-mek an-dır-mak serp-ele-mek gibi.

3. Kökenler :

121. Yukarıda belirttiğimiz gibi *kelime kökleri* sayılıdır. Ancak dilimizin daha Eski Türkçe devrinde zengin bir *üretim ekleri dağarcığı*na sahip olduğu ve kelime aileleri halinde pek çok kökenler yaratmış bulunduğu görülür. Türkçe üretim yoluyla erkenden oldukça zengin bir arı dil *kelime dağarcığı* edinmiştir.

Kökenler bir yandan köklerin, bir yandan da eklerin *bitişme* şartlarına uyarlar. Üredikleri köklere göre *isim-*

den kökenler (radical dénominatif) ve *fiilden kökenler* (radical déverbatif) olurlar. Bunları meydana getiren eklerin isim, veya fiil yapan ekler olmalarına göre de kökenler *isim kökeni* (radical nominal) ve *fiil kökeni* (radical verbal) olurlar. Yani yukarıda ekler için yaptığımız dörtlü sınıflama ayniyle kökenlerde de görülür:

1. İsimden isimler : *sütçü başlık arkadaş yazın* gibi,
2. İsimden filler : *önlemek yaşamak evsemek ağarmak* gibi,
3. Fiilden isimler : *biçim sevgi satıcı gülünç* gibi,
4. Fiilden filler : *uçurmak alınmak kandırmak atıştırmak* gibi.

Kökenler isim ve fiil tabanları teşkil ettiklerine göre üretim ekleri almaya devam ederek ikinci, üçüncü, hatta beşinci derecede *üremeler* (dérivé) meydana getirebilirler :

gizlice yurtdaşlık kaplatmak sığınak sorumluluk çıkartma uydurmacılık duygulandırmak işletmecilik karşılaştırmalı gibi.

Bunların her derecesi kullanılmış olmayabilir. Bazıları, hatta kimi kelimenin kökü de kullanıştan düşmüş, *bırakılmış* (obsolète) bulunur. Bu türlü kökleri, veya birinci dereceden kökenleri lehçemizde yaşayan üremeleri ile tespit eder ve çoğu zaman eski metinlerde veya yeni lehçelerdeki varlıkları ile tanıklarız. Yazı lehçemizde kaybolmuş bazı köklerle yaşayan üremeleri, krş § 119 :

*tür (türlü türemek) us (uslu uslanmak) kiz (gizli gizlemek) kip (gibi) sın (sınamak) ök (öksüz) *og (ogluk > oluk) tarı- (darı tarla) *ya- (yakmak yanmak) tüke- (tüketmek tükenmek)* gibi.

Bu türlü bazı kökenlerle yaşayan üremeleri :

üç-ünç (üçüncü) tag-ı- (dağılmak dağıtmak) ög-re- (öğrenmek öğretmek) ek-sü- (eksik eksilmek) gibi.

Önceki kök, veya kökeni belgeleyemediğimiz hallerde kelimenin başına bir küçük yıldız koyarız — yukarıda görüldüğü gibi. Bu kelimeler de bizim kelime dağarcığımızın malıdır. Yerine göre onları canlandırıp kullanışa sokmalıyız.

C. KELİMELERİN SINIFLANMASI

1. Tabiî Sınıflanma :

122. Yukarıda gördüğümüz gibi Türkçede kelime kökleri tabii olarak iki sınıfa ayrılmışlardır: isim kökleri, fiil kökleri, bkz § 119. Bu ayrılış hem yapı, hem işleyiş yönlerindendir. Yani bu iki sınıf kök ayrı iki çeşit üretim ve çekim ekleri alıp söz içinde farklı ilişkiler edindikleri gibi aslında ayrı iki tür kavramları karşılarlar.

Kökenler ve birleşik kelimeler de tıpkı kökler gibi isim ve fiil tabanlarına ayrılırlar. Onlardan farksız olarak çekim ekleri ve daha ileri üretim ekleri alırlar. Yabancı kelimelere gelince Türkçede onlar yalnız isim tabanları sayılırlar ve ancak isme ek fiil ekleri ve yardımcı fillerle fiil işleyişi kazanırlar. Bu duruma göre iki *gramer sınıfına* paralel olarak Türkçede her şeyden önce iki *kelime sınıfı* (classe de mot) vardır: *isim* (nom) ve *fiil* (verbe).

Bu arada kelime dağarcığımızda bulunan kelimelerin kaynakları yönünden çeşitlerini de hatırlamış oluyoruz: 1. Kök kelimeler *(kaz beş seç-),* 2. üreme kelimeler *(çiçekçi terlik şaşkın),* 3. birleşik kelimeler *(yüzbaşı dişbudak başeğmek),* 4. alıntı kelimeler *(mal namaz posta).*

2. Mantıkî Sınıflanma :

123. Dilin kelimelerini daha çok söz içindeki işleyişleri açısından göz önüne alırsak onları sadece isim ve fiil sınıflarına ayırmanın yeterli olmadığını görürüz. Çünkü Türkçede de fiil sınıfının bütünlüğüne karşılık yapıca isim sınıfından sayılan kelimelerin işleyişçe farklılaşmış, cümlede ayrı vazifeler edinmiş oldukları görülür. Bu sebeple isim sınıfını parçalamak ve kelimeleri söz içindeki işleyişlerine göre daha geniş bir sı-

nıflamaya tabi tutmak gerekliğine uyarız. Bu mantıkça ve çözümcü bir sınıflama olur.

Kelimeler söz içindeki işleyişleri bakımından *8 söz bölüğüne* (parties du discours) ayrılır :

1. *Ad,* yoğun ve yalın bir varlığa ad olan kelimedir, *süt, kaygı, Doğan* gibi.

2. *Sıfat,* bir varlığı vasıflayan, belirten kelimedir, *sarı, beş, hep* gibi.

3. *Zamir,* bir adın yerini tutan kelimedir, *sen, bu, biri kendi* gibi.

4. *Zarf,* durum ve hal bildiren kelimedir, *şimdi, içeriye, pek* gibi.

5. *Takı,* isimlere gelip ilişki kuran kelimedir, *göre, için, dolayı* gibi.

6. *Bağlam,* kelime ve cümleleri bağlayan kelimedir, *ile, ancak, oysa* gibi.

7. *Ünlem,* seslenmeye, duyuşları belirtmeye yarayan kelimedir, *Hey! Yazık! Oh!* gibi.

8. *Fiil,* bir oluş, veya kılışı bildiren kelimedir, *düşmek, anlamak, satmak* gibi.

Bu sekiz türlü kelimeden ilk yedisi yapıca isim sınıfından sayılır. Demek ki ad isimden bir bölüktür. Bu bölümlemeye göre de yalnız fiiller fiil sınıfındandır. Ancak işleyişte ayrılan bu söz bölükleri hepsi aynı genişlikte ve eş değerde değildirler. Bir takımı esas kavramlara karşılık olurlar ve *özerkli kelime* (mot autonome) adını alırlar (ad, sıfat, zamir, zarf, fiil). Bir takımı da yardımcı kavramlara karşılık olurlar ve ancak sözün unsurları arasında ilişkiler kurmaya yararlar (takı, bağlam, ünlem). Bunlara da *katma kelimeler* (mot accessoire) deriz. Bunlara *kelimecik* adı da verilir.

Biz bu bölümde, II. kelime çekimi kısmında sekiz söz bölüğünü eşit olmayacak ayrı dilimlerde gözden geçireceğiz.

3. Değişmeler ve Başka Sınıflanmalar:

124. İsim ve fiil tabanları yalın halleriyle kullanışta kesin olarak ayrılırlar. İsimler fiil, fiiller isim olarak kullanılmaz, bkz § 119. İsim tabanları ise anlamlarının verdiği imkânlara göre ayrıldıkları 7 söz bölüğü arasında daha çok yer değiştirebilirler. Adları sıfat, sıfatları ad olarak kullandığımız olur. Katma kelimeler ise çoğu zaman özerkli söz bölüklerinden kullanışla gelen kelimelerdir. Katma kelimeler işleyişçe eklere yaklaşır, bkz § 333 v.i.

Yukarıda gördüğümüz ikili ve sekizli bölümlemelerden başka kelimeler kavram çeşitlerine de bölünürler: zaman, yer yön, sayı, kişi, kip, çatı gibi. Yapı, işleyiş ve kavram gibi farklı yönlerden bütün bu sınıflamalar *gramer sınıfları* sayılırlar ki yer yer üzerlerinde duracağız.

Yukarıdan beri gördüğümüz gibi yapıbilgisinin incelediği olaylar iki çeşittir: 1. Kelimelerin farklı anlamlar için yeni kelimeler yaratmak üzere uğradıkları değişiklikler, buna *kelime yapımı* (formation de mot) diyoruz, 2. Kelimelerin söz içinde mantıkî ilişkilerini kurmak için uğradıkları değişiklikler, buna da *kelime çekimi* (flexion de mot) adını veriyoruz. Bu yapıbilgisi bölümünü böyle iki kısımda gözden geçireceğiz.

I. Kısım

KELİME YAPIMI

1. Kelime Yaratmak:

125. Bir dilin kelime dağarcığı nasıl milli sermaye sayılıyorsa (bkz § 115 v.i.) o dilde kelime yapımı da milli üretim sayılır. Zamanın getirdiği buluşlar, dinler, fikir akımları dilde yeni kavramları karşılamayı gerektirir. Tabii olarak her milli dil bu işi kendi yapısından kelimeler yaratarak başarmak eğilimindedir. Buna *kelime yaratmak* (néologisme) deriz.

Ancak, küçük ölçüde milletlerarası kelime alış verişi bir yana, verici kültürün üstünlüğü ve milli şuur eksikliği sebepleriyle bir dilde yabancı kelime akını, üstelik modası başgösterirse anadilden kelime yapımı, yani milli üretim duraklar, zamanla milli kelime yapımı vasıtaları körelir. O zaman dil, özellikle yazı dili sınırsız borçlanma devresine girer ve bir *karma dil* (langue mixte) olmaya doğru gider.

Dili yabancı kelimelerin kaplamasını önlemek, onu anadilimizden doğru ve güzel yeni kelimelerle zenginleştirmek hareketine *temizcilik* (purisme) deriz. Bu arada yazı lehçesinde bırakılmış millî kelimelere yer vermek, *eskiyi almak* (archaïsme) da gerekli olabilir. Ancak bu kavramı dilde aşırı ve çarpık kullanışlara ad olan *tasfiyecilik* ve *uydurmacılık* ile karıştırmamalıdır.

Eski Türkçede zengin ve işlek kelime yapımı imkânlarına sahip olduğu görülen dilimiz daha sonra yazı ve medeniyet dili olarak Arapça ve Farsçanın şiddetli etkisi altında kaldığından gereği gibi yaratıcı olamamış ve işlekliğinden kaybetmiştir. Ancak millileşme hareketiyle birlikte dilin yapı zenginliklerini canlandırmak ve onu yaratıcı kılmak hamlesi de başlamıştır.

2. Kelime Yapım Yolları:

Dilin kelime yapmak, yaratmak işleyişi de iki şekilde belirir. Biri halkın pratik ihtiyaçlarla dilin yapısına uygun olarak icat ettiği yeni kelimelerdir. Buna *halkça yapım* (formation populaire) deriz. Öbürü de ilim, din ve sanat hayatının gerektirdiği yeni kavram karşılıklarıdır ki yine dilin yapısına uygun olarak ilgili aydınlarca konan yeni kelimelerdir. Bunlara da *bilgince yapım* (formation savante) adını veririz.

Türkçenin de kelime kökleri anadilden gelen sayılı basit anlamlıklardır, bkz § 119. Bunların zaman içinde artmadıkları görülür. Ancak *yansılama* (onomatopée) kökleri yeniden türeyebilir ve bazı diller arasında ortak olabilirler. Kelime yapımı dilde mevcut köklere dayanır ve başlıca iki türlü olur: 1. *üretim*, 2. *birleşim*.

Üretim hakkında yukarıda kelimelerin yapısı bahsinde (bkz § 118) ilk bilgileri verdik. Yer yer *birleşik kelimeler*e de değindik, bkz § 93. Şimdi bu iki usulü ayrı dilimlerde gözden geçireceğiz.

1. Dilim: Üretim

126. Üretim vasıtaları bir yandan kelime tabanları, bir yandan da belli bir anlatımı olarak onlara eklenen üretim eklerinden ibarettir. Buna göre üretim yoluyla kelime yapmak demek, bir taban ile bir üretim ekini belli şartlar içinde bir kavramı karşılamak üzere bitiştirmek demektir.

Kelime üretimi için kimi hallerde çekim eklerinden de yararlandığımızı söylemiştik, bkz § 120. Bunları yerlerinde göstereceğiz. Bunun gibi kelime tabanı dediğimiz zaman bütün kök, köken, birleşik ve alıntı kelimeleri birlikte anladığımızı tekrarlamalıyız. Bunlar çekimde olduğu gibi üretimde de aynı işleme tabi olurlar.

1. Üretimin Çeşitleri :

Yukarıda üretim eklerini ve kökenleri ayrı ayrı incelerken (bkz § 120 v.i.) her ikisinin dörder çeşidi olduğunu göstermiştik. Aslında *köken* üretim mahsulü bir kelime olduğundan *üreme* tarifinden ayrılmazsa da bu terim daha basit olanları için kullanılır. Üreme ise her türlü kelime tabanından, kök, köken, birleşik ve alıntı kelimelerden yapılanlara denir. Burada dört türlü üreme kelimeyi daha genişçe belirleyelim :

1. İsme ek isim üretim ekleriyle yapılan isimden isimler: *yaşlık keskinlik ağırbaşlılık avukatlık* gibi.
2. İsme ek fiil üretim ekleriyle yapılan isimden fiiller: *izlemek bıçaklamak göztaşılamak hazırlamak* gibi.
3. Fiile ek isim üretim ekleriyle yapılan fiilden isimler: *satıcı susturucu gözalıcı tatminedici* gibi.
4. Fiile ek fiil üretim ekleriyle yapılan fiilden fiiler: *sezdirmek görüştürmek başeğdirmek kaydettirmek* gibi.

Üretimi bu dört bölümde inceleyeceğiz.

Üretmede esas, kelime yapıldığı anda kökün, daha geniş anlamı ile tabanın taşıdığı anlam ve ekin getirdiği anlatımdır. Bu iki unsur yeni kelimeye bir anlam verecektir. Başka bir deyimle üreme *üreten*lerinin (formans) o zamandaki *anlam yükleri*ne (contenu) göre bir anlam alacaktır.

2. Köklerde ve Eklerde Değişmeler :

127. Kelimenin yapıldığı zaman önemlidir. Çünkü kökler de, ekler de yaşayan unsurlardır, zaman içinde şekil ve anlam değiştirmiş olabilirler. Arada kullanılmaz olmuş, *bırakılmış* kökler ve ekler de vardır. Sonra zaman içinde, veya aynı zamanda birden fazla anlam taşımış ve taşımakta olan kök-

lerin ve eklerin hangi anlam ve anlatımla ele alındığı bilinmelidir. Üretimde kelime ona göre anlam alacaktır. *(yaşlık yaşarmak,* fakat *yaşlı yaşlanmak).*

a. Kökler yönünden bu değişmeleri şöyle özetleyebiliriz :

1. Hiç kullanılmaz olmuş kökler:

kü (ün) *bün* (çorba) *ıdmak* (göndermek). *kolmak* (dilemek) gibi.

2. Eski üremelerde kalmış kökler, bkz § 121 :

öksüz (anasız) *kınamak* (*kın* = ceza) *sancı, sancak (sanç-mak* = sapla-mak). gibi.

3. Birleşiklerde kalmış kökler :

ev bark (yapı) *subaşı (sü* = ordu) *vazgeçmek (baz* = barış). gibi.

4. Pek şekil değiştirmiş kökler :

taş (dış) *kop* (hep) *égen* (en) *bérmek* (vermek) gibi.

5. Anlam değiştirmiş kökler :

yaz (bahar > yaz) *yapmak* (örtmek > kılmak) *turmak* (kalkmak > durmak) gibi.

6. Şekil ve anlam değiştirmiş kökler :

tün (gece > dün) *berk* (sağlam > pek) *ton* (elbise > don) gibi.

b. Ekler yönünden de önemli değişiklikleri göz önünde tutmak gereklidir. Eklerden zamanla şekil değiştirmiş *(-gerü > -eri, -güçi > -ici)* ve anlatım değiştirmiş *(bérgeli>ver-eli yég-rek × ekşi-rek)* olanlar vardır. Ancak onları canlılıklarına, anlatımlarını ve yaratıcılıklarını koruma derecelerine göre tanımak daha önemlidir. Bu yönden şöyle sıralanırlar :

1. Dilimizde iz bırakmamış ekler :

-sire- élsiremek (yurtsuz kalmak), *-igme keligme* (gelen) gibi.

2. Üremeler bırakmış cansız ekler :

-e- dilemek yaşamak, -ik- gecikmek gözükmek, -el çatal çekel gibi.

3. Canlı, az verimli ekler :

-it geçit umut, -si çocuksu kızılsı, -se- susamak darsamak gibi.

4. Canlı, çok verimli ekler :

-ci gözcü işçi, -le- ellemek taşlamak -iş görüş kalkış gibi.

Köklerin ve eklerin bu durumlarını bilmek dilde yaşayan üreme kelimelerin yaşlarını ve anlam özelliklerini kavramak hususunda faydalı olduğu gibi yeni kelimeler üretme yolunda da kılavuz olur.

I. İSİMDEN ÜREME İSİMLER

128. İsimden isim tabanları çoğu asıl üretim ekleriyle yapılmış, bir takımı da çekim eklerinin anlatımlarına uygun bir üretim işleyişi kazanmaları yoluyla meydana gelmiş görünürler. Üremeleri eklerin alfabe sırasıyla göstereceğiz. Üremeler kimi zaman bir, fakat çokluk birkaç söz bölüğüne giren kelimeler olur. Bu sonuncuları biz ağır bastıkları sözbölüğüne göre adlandırdık ve değişik kullanılışlarını belirtmeye çalıştık. Başlıca *isimden isimler* (nom dénominatif) şunlardır :

1. -cc Adları :

-cc aslında sıfatlara gelen vurgulu bir *küçültme* (diminutif) eki, (bkz § 304) yani bir çekim ekidir *(bolca bü-*

yükçe). Uzatılmış bir *-cene* şekli de vardır *(bolcana büyükçene)*. Fakat üretim eki olarak da sıfatlara gelmiş ve birçok çeşitli adlar yapmıştır :

akça (para) *karaca* (yaban keçisi, kol kemiği) *kızılca* (buğday) *gökçe* (güvercin) *bozca* (toprak) *alaca* (dokuma) *kokarca yakarca kaynarca delice ılıca kaplıca* (kapalıca) *böğrülce* < *böğürlüce* gibi.

Bazı hastalık adları da bu ekle yapılmıştır :

doluca sıraca boğmaca akarca sivilce < *siğilce* gibi.

-cc adları sıfatlardan *y c r a d ı* (nom de lieu) koymada çok sevilmiştir :

Düzce Çatalca Derince Doğanca Yenice Yarımca İkizce Çamlıca Taşlıca Tuzluca Kumluca Sütlüce Küplüce Kozluca Eriklice gibi.

Yeradlarında *-ce* ekinin bazı adlara da gelmiş olduğu görülür:

Atça Darıca Kabakça Sapanca İnece İbrice gibi.

Bu ek birleşik *c i n s a d ı* yapmada sıfat olarak da kullanılır *(akçaağaç sarıcaarı karacakaz)*, fakat bu birleşikler daha çok *y e r a d l a r ı* nda görülür :

Akçadağ Karacaova Bozcaada Delicesu Akçakoca Kırcasalih Gökçegöl Alacahöyük Kızılcahamam Güzelcehisar gibi.

Farsçadan dilimize geçmiş *-çe k ü ç ü l t m e* adları vardır. Bunlardan bir takımı kulakla alıntıdır :

bahçe < *bağçe* < *bāg-çe nalça* < *na'l-çe kelepçe* < *külep-çe kepçe* < *keſçe*, birtakımı gözle alıntıdır, *tarihçe lûgatçe divançe kemançe dimagçe* gibi.

Bunlardan kitapça olanlar *-cik* ekiyle Türkçeleştirilebilir *(lûgatçık tarihçik kemancık beyincik)*. Yoksa yabancı eki benimseyip (ki sesli ve sesdeş uyumundan ka-

çar) onunla küçültme, veya *b e l g e* adları yapmak Türkçe olmaz *(ilçe tümçe dilekçe gerekçe)*.

2. -ce Zarfları :

129. Bu *-ce* aslında isimlere gelen vurgusuz *g ö r e l i k h a l i, k i'm c e h a l i* ekidir *(baba'mca se'nce devl'tçe,* bkz § 288). Öncekinin vurgusuz bir addaşıdır, karıştırmamalı. Üretim eki olarak da işleyişine uygun zarflar yapar ki bunlar yerine göre sıfat da olurlar :

a. Kimce halindeki adlardan birçoğu sözlük kelimesi değeri kazanmışlardır. Bunlar tabanlarının vasıf ve davranışlarını, gereklerini belirten zarflar ve sıfatlar olurlar :

erke'kçe çocukça eşekçe insanca dostça mertçe evce gönülce görenekçe kanunca akılca hesapca gibi.

Bu ekin uzatılmış *-cesine* şekli de vardır *(çocukçasına eşekçesine)*. Bu adlardan kimisi bir iyelik eki de almış bulunurlar :

yolu'nca gereğince suyunca usulünce kararınca gibi.

b. *-ce* eki türlü bölüklerden kelimelere de gelerek dilimizin zarflar dağarcığını zenginleştirmiştir :

ö'nce nice bunca iyice başlıca ayrıca başkaca doğruca oldukça olanca böylece usulca topluca gibi.

Bu anlamda *-ce* ekinin *-cik* küçültme ekiyle *-cecik* şekline de rastlanır :

yava'şçacık usulcacık hafifçecik sessizcccik gibi.

Bu eki addaşı olan *-cek-cik* > *-cecik* ekiyle karıştırmamalı, bkz § 130.

Gene bu ekin uzatılmışı olarak bir vurgusuz *-cene* eki vardır ki aynı anlatımda konuşmada rastlanır :

iyi'cene yavaşçana sessizcene usulcana aptalcana hayvancana.

Bunu da addaşı olan vurgulu *-cene'* küçültme ekiyle karıştırmamalı, bkz § 128 *eskicene' fazlacana'.*

c. Aynı *-ce* eki ulusların adlarına geldiğinde onların hallerini, davranışlarını belirten zarflar, dolayısıyla sıfatlar yapar, *Türkçe karşıladılar. Türkçe cömertlik* gibi. Ancak bu kelimeleri biz daha çok o ulusların dillerine, lehçelerine ad olarak kullanırız :

Türkçe Farsça Almanca Japonca Gagavuzca Kırgızca gibi.

Yazı dilimizin millileşmesi akımında *-ce* zarfları önemli bir vazife görmektedir :

a. Arapça *-en* zarflarından bir takımını karşılayorlar :

ferden = fertçe hukuken = hukukça şeklen = şekilce ırken = ırkça müçtemian = topluca sarahaten = açıkça gibi.

b. Farsça *-âne* zarflarını bütünüyle karşılayorlar :

cahilâne = cahilce rezilâne = rezilce sâfiyane = sâfça dostane = dostça merdane = erkekçe mecnunane = delice gibi.

c. Arapça *-î nispet sıfatlarını* birçok yerde karşılayorlar :

Arabî = Arapça keyfî = keyifçe vicdanî = vicdanca bedenî = bedence indî = kendince an'anevî = gelenekçe gibi.

3. -cek Adları :

130. Adlarda ve sıfatlarda sınırlı yerlerde küçültme eki olarak kalmış olan *-cek* (bkz § 296, 304) sözlüğümüzde de az sayıda adlar, sıfatlar ve zarflar bırakmıştır :

yavrucak yumrucak sıcak < ısıcak yalıncak böcek < böğcek oyuncak şimdicek çabucak demincek hemencek sağlıcak-la sevdiceğ-im gibi.

Bu ekin uzatılmış *-cek-cik* > *-cecik* şekliyle de bazı zarflarımız vardır :

şimdicecik < *şimdi-cek-cik hemencecik çabucacık* gibi, krş § 129.

-cek adlarına memleketimizde yeradları olarak da rastlanır :

Kuyucak Bulancak < *Bulanıkcak Göynücek* < *Göynükcek Bürücek* gibi.

4. -ci Adları :

131. Bu ek dilimizin en verimli üretim eklerinden biridir. En eski ve esas işleyişi adlardan *kılıcı adı* (nom d'agent) yapmaktır. Ancak anlatım alanı çok genişlemiş olduğundan *-ci* adlarının başlıca anlam çeşitlerini göstermek yerinde olur:

a. Türlü adlara gelip o nesne ile uğraşanı, onu yapanı, satanı gösteren *sanatçı adları* (nom d'artisan) yapar, krş *-ci-lik* § 159 :

şütçü demirci ekmekçi boyacı doğramacı işçi çiftçi kapıcı odacı denizci eczacı gazeteci eğitimci tarihçi gibi.

b. Bir nesne ile daha başka türlü ilgili kişiyi gösteren adlar yapar :

yolcu öncü gözcü yabancı konuşmacı aracı dünürcü kiracı davacı gibi.

c. Adlara ve bazı sıfatlara gelerek kişinin bir şeye alışkanlığını gösteren *alışkanlık sıfatları* yapar :

yalancı doğrucu şakacı kavgacı inatçı batakçı vurguncu ucuzcu uyarıcı dalgacı akşamcı nişancı dedikoducu karahaberci nemelâzımcı gibi.

Bu kullanışta ekimiz bayağı bir çekim eki gibi her isme gelerek onu seveni, âdet edineni gösterebilir :

Osman pilâvcıdır (pilâvı sever). *Sen fazlaca uykucu oldun.* gibi.

d. Bir düşüncenin, bir inanışın, veya sahibinin taraflılarını gösteren sıfatlar yapmaya yarar :

ülkücü akılcı maddeci sezgici kaderci ilerici milliyetçi halkçı serbestçi Darwinci Atatürkçü Hitlerci Maocu gibi.

e. *-ci* kılıcı adları eki ve uzatmalarıyla yapılmış birçok yeradlarımız vardır :

Demirci Çeltikçi Sabuncu Sığırcı Bostancı Cebeci Ayrancı Kazancı Tuzlukçu Sütçüler Yağcılar Evciler Akıncılar Sağmalcılar Doğancılar Sığırcılı gibi.

-ci adları yazı dilimizdeki Arapça ve Farsçadan türlü üremeleri Türkçeleştirmekte çok işe yaramıştır :

a. *-ci* adları Farsçadan birçok *-ger -kâr kılıcı adlarını* karşılamaktadırlar:

Bestekâr > *besteci* *san'atkâr* > *sanatçı* *sahtekâr* > *sahteci*
kimyager > *kimyacı* *nağmeger* > *şarkıcı* *hayırkâr* > *iyilikçi*
gibi.

b. Farsça *-dar sahiplik adlarından* birçoğunu karşılayorlar:

kindar > *kinci* *türbedar* > *türbeci* *veznedar* > *vezneci*
pişdar > *öncü* *dümdar* > *artçı* *sancakdar* > *sancakçı*
gibi.

c. Arapça *-î nispet sıfatlarından* birtakımını da *-ci* adları karşılar :

kemanî > *kemancı* *tanburî* > *tamburcu* *reybî* > *şüpheci*
nef'î > *faydacı* *batınî* > *içyüzcü* *hesabî* > *hesapçı* gibi.

d. Arapça *sıfatfiller*in birçoğunu da bu ekle Türkçeleştirebiliyoruz, krş *-lik* § 160 :

mukallit > *taklitçi* *muakkip* > *takipçi* *mümessil* > *temsilci*
müddet > *davacı* *naşir* > *yayımcı* *muharip* > *savaşçı*
nasir > *neşirci* *müsted'i* > *dilekçi* gibi.

5. -cik Adları :

132. -cik aslında çekim eki olarak adlara ve sıfatlara gelen vurgulu bir *küçültme* ekidir *(odacık kısacık* krş § 296, 304).

Adlarla bu ek aynı zamanda çeşitli adlar yapan verimli bir üretim eki olur :

gelincik bademcik kızılcık bağcık kapçık dipçik tosuncuk tomurcuk dağarcık maymuncuk tatarcık elmacık bürümcük gibi.

Bazı hastalık adları da *-cik* ile yapılmıştır :

hıyarcık arpacık kızamukçuk yılancık kabarcık kurbağacık gibi.

Çok dolaylı çağrışımlarla yapılmış olan bu kelimelerde çoğu zaman ekin küçültme anlatımı hissedilmez. Ancak kişi adlarına geldiğinde kelime bu anlatımın izini taşır :

Osmancık (I. Osman) *Mehmetçik* (Türk askeri) *Ayşecik* (kızcağız), fakat *yusufçuk süleymancık* gibi.

Yer adlarında da *-cik* adları sevilmiş görünür :

Gölcük Çınarcık Ovacık Germencik Kalecik Ayvacık Kıbrıscık Kuzguncuk Osmancık Ayancık Yakacık Mihalıççık Pazarcık (Bulgaristanda) *Karacuk* (Türkistanda) gibi.

Bu küçültme adları terimlerde Fransızcadan Arapçaya tercüme Osmanlıca küçültme adlarının yerini tutmaktadır :

ventricule = buteyn = karıncık auricule = uzeyn = kulakçık cervelet = muheyh = beyincik nucléole = nuveyt = çekirdekçik corpuscule = cüseym = cisimcik granule = hubeybe = tanecik gibi.

Sıfatlara geldiğinde *-cik* eki *aşırı küçültme*yi (diminutif excessif) karşılar *(kısaca kısarak kısacık* krş § 304) ve vurgusunu düşürür. Bu haliyle başka bölüklerden kelimelere de gelerek küçültme anlamında ve türlü kullanışta üremeler yapar :

inceecik ufacık sıcacık küçücük daracık azacık biricik (bkz § 34 ve 39) *kimsecik şuracık minicik hoppacık* gibi.

-cik ekinin aşırı anlatımıyla *-ce* zarflarını ve *-cek* adlarını uzatmaya da yaradığını gördük, bkz § 129, 130.

6. -cil Adları :

133. Az kelime vermiş vurgulu bir üretim ekidir. Lehçemizde bir takım avcı kuşları, yırtıcı hayvanları yedikleri hayvanın, nesnenin adıyla adlandıran kelimeler vermiştir :

balıkçıl tavşancıl yılancıl sıçancıl adamcıl çamurcul gibi.

Ancak daha geniş anlatımını Anadolu ağızlarında kalan üremeleri gösterir :

evcil bencil anacıl babacıl elcil öncül soncul avcıl gibi.

alımcıl İnsancıl (insan seven) da böyle, fakat *ölümcül* (ölücü) ayrıdır.

Eski Türkçede de nadir kelimeler bırakan *(yagmurçıl tüpüçil)* bu ekin lehçemizde hakim anlatımı *yeyen* ve *seven* olarak belirmektedir.

Daha Kaşgarlının (1072) az verimli saydığı bu ek anlatım özelliği sebebiyle terimler yapmak hususunda zamanımızda işlek hale gelmiş ve işe yaramıştır. *-cil* adları Fransızcadan *-vore* (kemiren) *kök-eki* (racine - affixe) ile gelen kelimeleri gereği gibi karşılamaktadır :

piscivore = ākil ül-esmāk = balıkçıl granivore = ākil ül-hubūbāt = tanecil insectivore = ākil ül-haşarāt = böcekçil omnivore = ākil ül-kül = herşeycil gibi.

Bunun gibi :

carnivore = ākil ül-luhūm = etçil herbivore = ākil ül-haşāiş = otçul olur. *Etobur otobur* karşılıkları ancak *aşağılayıcı* (péjoratif) bir anlam taşıyabilir. Belki *budjetivore = ulūfehār, vazîfehār = bütçeobur* karşılığı olabilir.

-cil ekinin anlatımı Fransızca karşılığındaki gibi *-cide* (öldüren) anlatımına yaklaşmaz, *-phile* (seven) anlatımına kaçar. Bu sebeple *-phile* = *muhibb-* kök-eki ve yakınları ile yapılmış terimleri karşılamakta da başarıyla kullanılmıştır.

hydrophile (sinek) = *muhibb ül-mā'* = *sucul muhibb ür-rutūbe* = *nemcil muhibb ül-yubūse,* = *kurakçıl muhibb ül-milh* = *tuzcul muhibb ül-kils* = *kireççil arémicole* = *kumcul saprophyte* = *çürükçül* gibi.

Ama *soycul* = *asil,* dersek olmaz. Bizim o anlamda *soylu soydan* kelimelerimiz vardır.

7. -cin Adları :

134. Eski bir üretim eki olmakla birlikte az kelime vermiştir. Vurguludur ve aslında bir nispet eki olduğu bellidir. Ona bir sıra kuş adlarında rastlayoruz :

balıkçın (balıkçıldan ayrı) *kaşıkçın güvercin bayırcın bıldırcın* gibi.

Daha birkaç kelimede *-in* × *-im değişik*leri (variante) ile göründüğünü sanıyoruz :

tokurcun × *tokurcum ikircin* × *ikircim* × *ikilcim.*

8. -çil Sıfatları :

Anlatımı ve önsesinin akıcılar önünde ünlüleşmemesi ile *-cil* ekinden ayrılır. At rengi olarak *demir kır* gibi *demir çil, çil at* birleşik sıfatları bu ekin belki çok eski olmayan bir zamanda *çil* (benek benekli) kelimesinden doğduğunu gösterir. Pek sayılı renk sıfatlarına gelerek bu renklere *benzer, bunlarla benekli* anlamlarını getirir :

akçıl kırçıl gökçül (-imtrak sıfatlarına yaklaşırlar).

9. -de Zarfları :

135. Bu ek isim çekiminin *kimde hali*ni meydana getiren vurgulu çekim ekidir *(evde tarlada* krş § 286, 287).

Fakat yer yön, zaman, mikdar ve hal gösteren isimlere geldiğinde belli anlamda zarflar yapar :

önde artta yanda içte dışarıda günde geçende dakkada yüzde hesapta elde sözde görünürde gibi.

Bu isimler bir iyelik eki de almış olabilirler :

yerinde sırasında yolunda üzerinde tavında çağında vaktinde aslında hakkında formunda gibi.

-de zarfları türlü isim bölüklerine geçerek çok çeşitli kullanılırlar :

müdürün gözdesi ayakta bira sahanda yumurta hakkında konuşmak yarındası gün mesele üzerinde gibi.

-de zarfları yazı dilimizdeki Arapça *-en* zarflarından birçoğunu karşılamaktadır :

halen = halde mahallen = yerinde zahiren = görünüşte esasen = esasında gıyaben = gıyabında zaten = aslında gibi.

10. -dek Adları :

*136. Yansılamalar*dan *-de-* ekiyle yapılmış fiil kökenleri vardır *(kütürde- takırda-)*. Bunlardan üremiş *-ik* sıfatları *(kütürdek fırıldak)* ad da olurlar, bkz § 171. İki ek kaynaşmış, isim tabanları olan yansılamalardan doğrudan doğruya *yansılama adları* (nom - onomatopée) yapan bir *-dek* eki meydana gelmiş olduğu görülmektedir :

kıkırdak çekirdek böğürdek bıngıldak fırıldak yapıldak donguldak çakıldak fıkırdak şakırdak Zonguldak gibi.

Bunlar *-de-* filleriyle yanyana yaşamakta ve birtakımının *-de-k* ayrı ekleri ile, birtakımının *-dek* birleşik eki ile yapıldıklarını kabul etmek gerekmektedir.

Bunlardan kimisi *aygıt adları*dır (nom d'instrument). Yeni Türkçede *-dek* ekinin bu anlatımla değerlendirildiğini görüyoruz :

ışıldak = *projecteur* *pırıldak* = *réflecteur* gibi.

11. -dem Adları :

Eski ve Orta Doğu Türkçesinde sayılı kelimeler canlı bir *-dem* ekinin varlığını gösteriyor :

kündem (güneşli) *erdem* (yeğitlik) *öktem* (gururlu) *teñridem* (ilâhî) *saydam* (duru) *birdem* (birlikte) *bogdam* (küflü) *tildem* (dil çevikliği).

Bunlara karşılık dilimizde de az sayıda sıfat ve ad olan *-dem* isimleri kalmıştır :

yıldam koldam yoldam ildem yordam çiğdem gibi.

Kimi ad, kimi sıfat olan bu kelimeler aslında nispet sıfatları olmuş olabilirler. *Gündem erdem saydam* gibi bırakılmış *-dem* isimleri yazı dilimizde farklı anlamlarla yeniden yer almaktadır.

12. -den Zarfları :

137. Bu ek de vurgulu olup aslında isim çekiminin *kimden hali*ni meydana getirir *(evden tarladan* krş § 286, 287). Fakat *-de* eki gibi yer yön, zaman, mikdar ve hal gösteren isimlere geldiğinde belli anlamda zarflar yaratır :

üstten arkadan tepeden baştan dıştan dünden birazdan sonradan eskiden toptan hepten yokan gerçekten candan şakadan mahsustan gibi.

Bu isimler bir de iyelik eki almış olabilirler :

içinden arkasından arasından gecinden yüzünden aslından kökünden gibi.

-dcn zarfları da türlü isim bölümlerine geçerek çeşitli kullanılırlar :

Bir candanım yok, havadan kazanç polis tarafından temelinden bozuk kafadan atmak önceden söylemek gibi.

-den zarfları da Arapçadan yazı dilimize gelmiş bazı kelime şekillerini karşılamakta işimize yaramıştır :

a. Arapça *-en* zarflarından birçoğunu dilimizde *-den* zarfları ile karşılamaktayız:

dahilen = içeriden haricen = dışarıdan hakikaten = gerçekten bağdeten = aniden muahharen = sonradan hilkaten = yaratılıştan

gibi.

b. Arapça *-i* nispet sıfatlarından bir takımı da *-den* sıfatlarıyla karşılanmaktadır:

samimi = candan kalbî = gönülden semaî = kulaktan tabiî = kudretten cezrî = kökten kablî = önceden gibi.

13. -deş Adları :

138. Bu ek Eski Türkçeden beri tanıdığımız, az verimli olmakla birlikte anlatımı belirli, kullanışlı bir üretim unsurudur. Aslında kişiler arasında ortaklık, beraberlik bildiren *eşlik adları* (nom de communauté) ve sıfatlar yapar :

karındaş > kardeş yoldaş arkadaş koldaş boydaş tayadaş omuzdaş ayaktaş addaş > adaş gönüldeş evdeş sınırdaş gibi.

Bu ekle yapılmış kelimelerin en çoğu kalın sıradandır. Belki bu sebeple bazı alıntı tabanlardan yapılmış, veya daha yeni *-deş* adlarında ekin sesli uyumundan kaçarak kalın sırada kaldığı, bazan da sesdeş uyumundan kaçtığı görülür :

vatandaş sırdaş haldaş aşıkdaş gibi *dindaş meslekdaş, emekdaş köydaş* argo *büzügdaş* gibi.

-deş ekinin *karın-da eş* > *karın-daş* gibi bir birleşikten geldiği sanılıyor.

Yeni Türkçede *-deş* eki erkenden canlılık göstermiş ve daha geniş bir anlatım ile yaratıcı olmuştur :

yurttaş soydaş ırkdaş çağdaş ülküdaş oydaş

gibi kelimeler sevilmiştir. Terimleşmede de bu ek çoğu zaman Farsçanın *hem-*, Fransızcanın *co- (con- com- col-), syn- (sym-), homo-* gibi öneklerini, Arapçanın *mutafaal* sıfatfiillerini karşılamaktadır :

compatriote = hemşehri = yerdeş yurttaş synchrone = hemzaman = zamandaş sympathisant = hemdil = duygudaş coïncident = müterafık = olumdaş homogène = mütecanis = cinsdeş homochrome = hemreng = renkdeş homomorphe = hemşekil = şekildeş gibi.

Ve bu kitapta :

synonyme = müteradif = anlamdas homonyme = hemnâm = addaş consonne = hemâheng = sesdeş gibi.

14. -dirik Adları :

Bu ek az sayıda aygıt adları vermiştir :

boyunduruk burunduruk diş(in)dirik eğindirik çiğindirik cibindirik gömüldürük oğulduruk sakalduruk gibi.

Buna göre bu ek insan ve hayvan organları adlarına gelerek onlarla ilgili aygıt adları yapmaktadır. *-duruk* durmak fiilinden *tutan* anlamında bir birleşenden gelmekte olmalıdır. Aynı anlamda *burunduruk = burunsalık değişiği* faraziyemizi destekler, sanıyoruz.

15. -e Zarfları :

139. Türemeli ve vurgulu *-e* eki *-de* ve *-den* ekleri gibi as-

lında isim çekiminin *kime halini* meydana getirir *(eve tarlaya,* krş § 286, 287). Fakat bu da onlar gibi yer yön, zaman, mikdar ve hal gösteren isimlere geldiğinde belli anlamda zarflar yapar :

öne sağa uca alta yukarıya beriye yarına haftaya yaza ucuza sıraya havaya gürültüye gibi.

Bu isimler bazan bir iyelik eki almış olarak da *-e* ekini kabul ederler :

dibine ortasına dikine tersine aksine yanlamasına akşamına boyuna boşuna suyuna başına inadına gibi.

-e zarfları da farklı isim bölümlerinde görülürler :

öne sürmek yukarıya dönük ucuza almak tersine çıkış inadına sert boşuna gayret gibi.

-e eki Eski Türkçe aynı anlatımda *-ge* ekinden gelmektedir. Dilimizde bu eki eski şekliyle taşıyan birkaç *donuş-muş* (figé) kelime vardır :

özge başka dizge (uzun çorap) *içge* (iç taraf) gibi.

Deyimler ve terimlerde de *-e* eki kimi zaman Lâtincenin *ad* öntakısını karşılar : *ad gloriam = şereje, havaya ad patres = geçmişlerine* (kavuşmak, ölmek), *ad litteram = harfi harfine ad libitum = keyfe* (göre). Bu kitapta : *adnominal = isme (ek) adverbal = fiile (ek).*

16. -eç Adları :

-eç eski bir küçültme, dolayısıyla berkitme eki olup düşmeli ve vurguludur. Az sayıda adlar ve sıfatlar bırakmıştır :

topaç kıraç kulaç bakraç küpeç gedeleç anaç yamaç babaç E. T. *begeç ekeç ataç* gibi.

Bu küçültme adlarını fiilden *-eç* adlarıyla karıştırmamalı, (bkz § 195).

17. -edek Zarfları :

Kapalı tek heceli yansılamalara gelerek *yansılama zarfları* (adverbe - onomatopée) yapan vurgusuz bir ektir *(Gemi zıngadak karaya oturdu)*. Yansılamanın kökü çoğu zaman çift sesdeşle biter :

hartadak gümbedek şırpadak cumbadak tıngadak zartadak gibi.

Vurgu kök üzerinde kaldığından tek sesdeşle biten yansılamalarda bu ses çoğu zaman ikizleşir :

patadak × pattadak hoppadak loppadak güppedek küttedek rappadak cuppadak şappadak gibi.

«Düştü gönül bahrı gama cuppadak».

18. -eği Adları :

140. Aşağıda fiilden *-gi* adlarında bu ekin isimden *-e-* fiillerine de gelip adlar yaptığını görürüz *(bil-e-ği kaş-a-ğı* bkz § 208). Bu iki ek erkenden kaynaşarak bir yandan da isimden isimler yapan bir *-egi* eki meydana gelmiş olmalıdır (E. T. *bozagu bukagu küdcgü)*. Gerek fiil tabanından *-gi* ile, gerekse isim tabanından *-egi* ile yapılmış olsun bu kelimelerde damak sesi iki sesli arasında sızmalı olmuştur. Dilimizde bu üretimden bir sıra adlar ve bazı sıfatlar kalmıştır :

kılağı bukağı karağı itoği yağlağı yapağı dumağı buzağı güveği üneği öneği güneği kuzayı (kuzağı) gibi.

Damak sesinin erimesiyle bu ek dilimizde bazı kelimelerde *-ey* görünüşünü almıştır :

E.T. *küdegü* > E. O. *güyegü* > ***güyeği*** > Y. T. *güycy* × *güvey güneği* > ***güney kuzağı*** > *kuzay* > ***kuzey bileği*** > ***biley*** gibi.

Kuzey lehçelerinde ve Özbekçede bu kelimeler aynı sebepten seri halinde *-eğü* > *-ev* görünüşünü almışlardır:

bilev kaşav kılav bukav kırav buzav gibi.

Sonseste yarım sesliler dilimizde alışılmış ve sevilmiş değildir. Fakat her halde aydınlardaki yabancılaşma etkisiyle *-egi* ekinin iki türlü büzülmesinden meydana gelen bu sesler zamanımızda rağbet görmüştür.

Başlıca terimlerde *-ey* ile ad ve sıfatlar yapılmıştır. Ancak bu ek zaten belirli bir anlatım taşımadığından rastgele isim ve fiil tabanlarına getirilmiştir:
Tatar bilginleri kanalından da *-ev* adları gelmiştir:

düzey uzay birey deney dikey yatay düşey yüzey.
görev ödev sınav türev söylev saylav.

Bunlardan birincisi şivemize aykırı, ikincisi dilimize yabancıdır.

Türkçede *-tay* diye bir ek de yoktur. Moğolcadan Türk dillerine geçmiş *kurilta* kelimesinden gelen *kurultay*'a yersiz bir örnekleme ile:

danıştay sayıştay yargıtay kamutay yapılmıştır.

19. -ek Adları:

141. Bunların Eski Türkçede canlı *-gek* küçültme adlarından kaldıkları anlaşılıyor *(başgak buçgak tamgak)*. Dilimizde bu ek türlü adlar bırakmış olmakla beraber işlek değildir:

başak bucak damak benek kozak topak yolak
bardak çanak sağrak kısrak köşek oğlak
şişek malak gibi.

Bu *-ek* isimden isimlerini *-ek* fiilden isimleri *(bin-ek dur-ak)* ve düşmeli *-ik* fiilden isimleri *(dile-k ada-k)* ile karıştırmamalı, (bkz § 197, 215).

20. -clek Adları :

İsimden küçültme, veya aşağılama anlatımları ile başlıca meyveler, bitkilerle ilgili bir sıra adlarda rastlanan bu vurgulu ek *-e-le-k* gibi, veya *-el-ek* gibi eklerden meydana gelmiş olacaktır :

kozalak mozalak topalak domalak kobalak
öşelek kızalak kabalak böğelek gibi.

Bazı sıfatlarda da görülür *(dangalak tombalak).*
Bunlardan birtakımı eklerin yığılması ile de meydana gelmiş olabilir.

Fiil tabanlarına gelip sıfatlar yapan *-elek* eki de vardır, karıştırmamalı *(yatalak asalak),* bkz § 199.

21. -en Adları :

142. Eski Türkçedeki anlatımı tartışılmış olan bu ekin asıl işleyişi bizce dilimizde bıraktığı adların da yardımı ile daha yakından belirtilebilecektir :

eren oğlan kızan köken kolan çiten belen
sapan tümen yemşen köşen gözen gibi.

Bu adlar yukarıda gördüğümüz (bkz § 141) *-ek* küçültme adları tarzında eski bir küçültme ekinin mahsulleri gibi görünür. Kaldı ki iki ek arasında bir işleyiş paralelliği de olmuş olacaktır :

oğlan (kişi yavrusu) / *oğlak* (keçi yavrusu)
köşen (tavşan yavrusu) / *köşek* (deve yavrusu)
gibi.

Her ikisini eski *küçültme adları* (nom diminutif) sayacağız.

Eski Türkçede *eren oğlan* gibi kelimeler çoklu hali değil de, *topluluk adı* olarak kullanılmış olmalıdırlar. Küçültme anlatımının sevgi, tercih, takdir anlatımları yoluyla

berkitme (intensif) ve *büyültme* (augmentatif) anlatımlarına kaçtığını ise biliyoruz, bkz § 161.

Bunları fiilden *-en* adları *(döğ-en kır-an)* ve fiilden düşmeli *-in* adları *(beze-n ora-n)* ile karıştırmamalı, bkz § 201 222.

22. -eri Zarfları:

Eski Türkçede adın *yönlem* (directif), *kimeri* halini yapan birleşik *-ge-rü* çekim eki Eski Osmanlıcada henüz azçok canlı görünür *(dikerü añaru)*. Yeni Türkçede ancak zarf olan birkaç kelimede kalmıştır:

içeri dışarı ileri yukarı.

Bu zarfları fiilden *-eri* sıfatlarıyla karıştırmamalı *(uç-arı göç-eri)*, bkz § 203.

23. -ez Adları:

Batı Türkçesinde *az* kelimesinden gelmiş bir *-ez* küçültme ekinin varlığını gösteren sayılı örneklere rastlanır:

geñez çerez çöpez yalaz kepez göğez ayaz
gibi.

Yazı lehçemizde verimsiz olan bu ek Anadolu ağızlarında daha canlı görünmektedir. Eski Osmanlıcada *-cük* küçültme eki ile *-icek* zarffiil ekini uzatan *-ez* de aynı ek olmalıdır *(yér-cüg-ez* = Y. T. *yer-ceğiz* ve *çıkar-ıcag-az)*.

24. -i Zamirleri:

143. İyelik eklerinin dilimizdeki geniş kullanış alanını aşağıda (bkz § 313) belirtiyoruz. Bunların, özellikle 3. kişi ekinin kelime üretimindeki türlü işleyişlerini de topluca burada göstereceğiz.

İyelik zamirlerinin 3. kişi eki *(ev-i tarla-sı)* farklı ilişkilerle isim tabanlarına gelerek türlü üremeler meydana getirir. Başlıca :

a. *-i* eki sıfatlara geldiğinde onları belirler ve zamirleştirir, bkz § 297. *Küçüğü geldi*, dediğimizde bu *çocukların küçüğü, çocuklardan küçük olan* takdirinde olup burada zamirin *ö n c ü l ü* bellidir. Fakat belirsiz sıfatlara ve zamirlere geldiğinde ek zamirin öncülü belirsiz olur ve o kelimelerle belirsiz zamirler yapar :

biri başkası kimi çoğu hangisi öbürü böylesi nicesi kaçıncısı herbiri birkaçı gibi, bkz § 319.

Bunlardan bazılarının *-i* ekini iki defa almış şekilleri bulunur:

hep-i-si kimisi bazısı birisi öbürüsü gibi.

Bu belirsiz zamirler çoklu iyelik zamirleri de alabilirler *(birimiz hepiniz hangileri)*.

b. Zaman adlarının çoklu hallerine gelerek zaman zarfları yapar :

geceleri (her gece) *gündüzleri sabahları akşamları öğleleri önceleri sonraları ay başıları hafta sonları* gibi.

c. Takı alan adlara gelip birleşik zarflara girer :

gereği gibi dolayısı ile yerine göre sonuna doğru başından beri haddinden aşırı süresi içinde gibi.

Bunlardan *ile* takısı alanlar kaynaşmış ve o şekilleri ile yaygınlaşmışlardır :

dolayısıyla sırasıyla takımıyla bütünüyle vaktiyle haliyle tamamiyle yoluyla hakkıyla gibi.

d. Yukarıda gördüğümüz gibi (bkz bu dilimde I. No. 2 9

12 15 37) kelime yapımında çekim eklerinden önce gelip o zarfların yapısına girer.:

dikine boşuna oluruna yerinde yolunda sırasında ucundan kökünden arkasından kararınca boyunca gereğince yoluyla sırasıyla gibi.

25. -il Sıfatları :

144. Eski Türkçede adlardan sıfat yapan az verimli bir *-il* ekinin varlığını sayılı kelimelerle tanıklayabiliyoruz *(kızıl yaşıl başıl)*. Bu belki aynı lehçede örnekleri bulunan *-gil* ekinden geliyor *(kırgıl üçgül)*. Batı Türkçesinde kesinlikle bu üremeye mal edebileceğimiz kelimeler de azdır :

usul kundul dördül kırtıl güdül kumul? gibi.
kızgıl kırgıl üçgül gibi bir damak sesi taşıyan birkaç kelime de bu ekle ilgili görünür.

Bu sıfatları fiilden *-il* adları ile karıştırmamalı *(çak-ıl çök-ül)*. bkz § 217.

Türkçede *-il* üremeleri sınırlı ve eski olup çözümlenmeleri güç ve şüphelidir.

Yeni terimlerde bu ek de denenmiştir :
tekil = müfret çoğul = cemi eril = müzekker dişil = müennes gibi.

Ancak bu deneme de anlatımı sezilmez olmuş eklerin canlanmasındaki güçlükle karşı karşıya bulunmakta ve bu kelimeler yadırganmaktadır.

26. -im Adları :

İyelik zamirlerinin 1. kişi eki olan *-im* yakınlara ve büyüklere hitap için sıkça kullanılan isimlere gelir *(Beyim! Oğlum! Kardeşim!)*. Bu kullanıştan Türk dillerinde donuşmuş birkaç kelime vardır :

hanım (bizde) *bégüm* (Hindistanda) asil kadın unvanı.

Bunlar kazandıkları anlamla çekim ve üretime tabi olurlar :

hanım-ım hanımınız hanımlar hanımlık hanımcağız gibi.

Balum (Baba, Sultan) da bu türlüdür.

İlk iki kelime sebebiyle *-im* ekinin *dişilik* (féminin) eki olduğu sanılmıştır. Oysa Türk gramerinde *cins* (genre) sınıfı yoktur. Yeni zamanlarda böyle bir şey icadedilmek istenmiştir :

(bay / bay-an), hatta İslavca *-çe* ekiyle *Tanrıça* (?) = *İlâhe (kıraliçe çariçe* gibi).

Yükseğe hitapta göze çarpan başka kelimeler :

Teñrim! (Uygurca) *Hanum!* (Oğuzca) *Efendim!* (Osmanlıca).

Teklifsiz hitapta ve cevapta ise :

kardeşim canım yavrum şekerim güzelim sevdiğim sevdiceğim gibi.

Bunlar da artık ad ve sıfat olarak kullanılabilir :

evet efendimci canım İstanbul ömrüm Ayşe o güzelim bahçe gibi.

27. -imser Sıfatları :

145. Bu sıfatlar *-imse-* isimden fiillerinin şimdiki geniş sıfatfiili diye adlandırılabilir. Şu var ki yenidirler ve fiil tabanları oluşmadan doğrudan doğruya isim tabanından yapılmış görünürler. Bu sebeple *-imser* ekini bağımsız, vurgulu ve düşmeli bir birleşik ek saymaktayız :

iyimser kötümser karamsar.

Bunlardan ilk ikisi sırasıyla Farsça ve Fransızcadan :

nigbin = optimiste bedbin = pessimiste kelimelerini karşılayor.
siyehbin = karamsar'ın zıt anlamlısı da *pembemser* olmalı.
Anlatımı belirli ve kurallı olan bu yeni üreme verimli olabilir.

28. -imsi Sıfatları :

Bu ek aslında sıfatlara gelen bir *benzerlik* (simulatif) ekidir *(sertimsi sulumsu)*. Adlara da gelip onların bir türlü *benzerlik haller*ini meydana getirir *(ormanımsı = ormana benzer deremsi = dereye benzer)*, krş *-si* § 164.

Bunlardan renk ve tat sıfatları ve bir şekil, bir vasıf andıran adlarla yapılmış olan bazıları sözlük kelimesi değeri kazanmışlardır :

yeşilimsi kırmızımsı karamsı acımsı tatlımsı kekremsi kubbemsi ayımsı (adam) *balımsı kadifemsi köylümsü* gibi.

Yeni terimler yapmada bu ekten faydalanılmıştır :

anthropoïde = şibhi insanî = insanımsı platanoïde = isfendan çınarı = çınarımsı tubiforme = enbubî = borumsu pateux = acinî = hamurumsu gibi.

-imsi eki *eskimiş* sayılan *-si* ekinin uzatılmış ve hemen hemen yerini tutmuş şeklidir. Ancak bugün daha işlek olan bu yenisi «andıran», *-si* eki ise daha ziyade benzeyen» anlatımında görünürler. Aşağıda ikisini karşılaştıracağız, bkz. § 166.

29. -imtik Sıfatları :

146. Eski Türkçeden beri renk ve tat sıfatlarına gelerek benzerlik sıfatları yapan bir *-imtik* eki olmuş olabilir. Doğu Türkçesinde bu ek ve değişiği olan *-imtil* eki erkenden yaygın görünür. Batı Türkçesinde ise anlamdaşları olan *-imsi* ve *-imtrak* ekleri yanında her ikisi daha az verimli olmuşlardır :

bozumtuk sarımtık karamtık, değişiği *ekşimti, göğümtül sarımtıl acımtıl* D. T. *agımtul kızımtul yaşımtul.*

Bu iki ek ve aşağıda görülen *-imtrak* eki hep Eski Türkçede addan sıfatlar yapan *-ti* eki *(el-ti koy-tu)* çevresinde oluşmuş *(-im-ti-k -im-ti-l -im-ti-rek)* birleşikler olup aynı

kelime alanında benzerlik sıfatları yapmışlardır. Yukarıda gördüğümüz *-imsi* eki de bunların anlamdaşıdır. Böylece ilk ikisi donuşmuş, son ikisi canlı olmak üzere dilimizde aynı anlatımda dört ek ve aynı kökten aşağı yukarı aynı anlamda dört kelime bulabilmekteyiz :

sarımtık sarımtıl sarımtrak sarımsı.

Başka bazı küçültme ve *benzerlik sıfatları* da anlamca bunlara yaklaşır :

sarıca sarırak sarman kırçıl kızılsı gibi.

30. -imtrak Sıfatları :

Bu ek önceki *-imtik* ekinin *-rek karşılaştırma* ekiyle uzatılmış daha yeni ve canlı şeklidir. Orta hece düşmesiyle büzülmüş ve sesli uyumundan kaçmış görünür. Orada belirttiğimiz gibi değişikleri, rakipleri vardır. Netekim Yeni Türkçede anlamdaşı *-imsi* eki ile yarışa girişmiş, fakat geri kalmıştır. *-imsi* eki geniş bir kullanış kazanarak bir çekim eki halinde sıfatlara ve adlara gelip bir benzerlik sıfatları sınıfı meydana getirdiği halde (bkz § 145) *-imtrak* üretimde renk ve tat sıfatları yapma sınırını pek aşamamıştır :

Yeşilimtrak kırmızımtrak bozumtrak sarımtrak mavimtrak morumtrak acımtrak ekşimtrak mayhoşumtrak gibi.

31. -in Zarfları :

147. Bu vurgusuz *-in* eki Eski Türkçede isim çekiminin *bilelik* (instrumental), *ki'min* halini meydana getirir *(adag-ın = ayak-la elig-in = el-le)*. Eski Osmanlıcada henüz oldukça canlıdır *(ayag-ın diz-in yol-ın)*. Bu ek zaman içinde çekim eki işleyişini yitirmiş, ancak zarf niteliğinde kelimelerde kalmıştır. Başlıca :

a. Zaman zarflarında görülür :

ya'zın kışın güzün baharın gündüzün ikindiyin yatsıyın ilkin demin değin ansızın gibi.

b. Tekrarlamayla tarz zarfları yapar :

azın azın ucun ucun için için kıçın kıçın götün götün üstün üstün gibi.

Çok tartışılan *örneğin* kelimesinde bu eki geniş anlamında canlandırma arzusu vardır. *-leyin* eki bunun uzatılmışıdır, bkz § 156.

32. -in Adları :

Eski Türkçede isimden bir sıra, dilimize de gelmiş sıfatlar yapan bir vurgulu *-in* eki buluyoruz *(uzun yakın yogun)*. Çok eski üremeler olduğu anlaşılan bu sıfatların köklerini gerçeklemekte güçlük çekeriz. Çünkü kimi zaman bunları bilinen lehçelerde yalın halleriyle, veya hiç bulamayız. Biz bu ekte eski bir küçültme, dolasıyla berkitme anlatımı seziyoruz (krş No. 20 *-en)*. Ek öncekinden farklı olarak vurguludur. Aşağıdaki sıfat ve adların bu ekle yapılmış olduklarını sanıyoruz :

yeğin üstün kalın serin çetin tekin karın eğin boyun koyun (göğüs) *yağrın kulun oyun evin öyün koyun,* E. O. *öcün* gibi.

33. -iñ Adları :

Eski Türkçede damaksı *ñ* ile bir *-iñ* ekinin de isimden isimler yapmış olduğu anlaşılıyor. Bugün yazı lehçemizde tam addaş olmuş bazı kelimelerde bu ekle öncekinin o zaman ayrıldığını görüyoruz :

kayın (hısım) *kayıñ* (ağaç) *yalın* (alev) *yalıñ* (çıplak) *kalın* (yoğun) *kalıñ* (bedel. paha) gibi.

Sonsesleri yazı lehçemizde dişsileşmiş olup halâ bazı Anadolu ağızlarında damaksı kalan bu kelimelerden bazıları şunlardır :

deriñ beliñ usuñ oduñ kıra-ñ ala-ñ E. T.
yeliñ kölüñ.

Bu üç türlü *-in* isimlerini aralarında ve fiilden *-in* isimleriyle (bkz § 222) karıştırmamaya çalışmalı.

34. -iş Adları :

148. Eski Türkçede *-iş* küçültme adlarından örnekler vardır *(terkiş yémiş Türkiş).* Dilimizde *-iş* eki çok kelime bırakmamış *(yemiş geniş kele-ş yokuş),* fakat sınırlı anlatım alanlarında canlı kalmıştır.

1. İnsan tipi belirten *okşama sıfatları* (adjectif hypocoristique) yapar :

göğüş maviş tombiş nonoş minnoş kirloş gibi.

Birkaç renk sıfatında yakın bir anlatımda görünen *-şin* ekinin de *-iş* ekinden bir uzatma olduğunu sanıyoruz *(sarışın karaşın akşın).*

2. Kişi adlarından *okşama adları* (nom hypocoristique) yapar :

Aliş (Ali) *Memiş* (Mehmet) *İbiş* (İbrahim) *Mutuş* (Mustafa) *Abduş* (Abdullah) *Fatuş* (Fatma) *Hatuş* (Hatice) *Rükiş* (Rükiye) gibi.

Bu adlarda görülen kısaltmalar (iki heceye indirme) ve sesli uyumu bozulması da okşamayla ilgili olsa gerektir. Yukarıda okşama adlarından meşhur olanları kaydettik. Gerçekte yakıştırabildiğimiz kişi adlarını, özellikle kadın adlarını hep bu okşama kalıbına sokmaya çalışırız :

Meduş (Mediha) *Nezuş* (Nezihe) *Ülkiş* (Ülker) *Semruş* (Semra) *Emnuş* (Emine) *Sabruş* (Sabri) gibi.

Yeni zamanlarda *Memoş Fatoş Aloş* gibi şekiller daha yaygın hal almıştır (galiba *Mem-o* > *Mem-o-ş*). *-iş* adlarına tarihî kişi adları arasında da rastlanır :

İnüş Tegin Tekiş Alâeddin Memiş Paşa gibi.

Bu *-iş* küçültme isimlerini fiilden *-iş* adlarıyla karıştırmamalı (bkz § 226).

35. -it Adları :

149. İsimden isim yapan bir *-it* ekinin varlığını pek az örneklerle tanıklayabiliyoruz. Bunun Eski Türkçede de verimli bir ek olduğunu sanmayoruz *(öçüt = intikam yégit sıgıt = inilti)*.

Canlı *yaşıt* ve ona örnekleme *eşit* kelimelerinde *(bağlam öbeği* kalıbında ortaklık anlatımında görünürse de bunu destekleyen başka üremeler yoktur. Bu ekle yapılmış sayabileceğimiz :

ağıt öñüt = önce *kakıt yeğit* kelimeleri vardır.

Bu cansız ek terim yapmak için kök ve anlatım gözetmeksizin zorlanmıştır :

somut boyut (Arapça *bu'ud*'tan galat) gibi.

İsimden *-it* isimlerini fiilden *-it* isimleriyle karıştırmamalı *(geçit ayırt)*, (bkz § 228).

Eski Türkçede birkaç kelimede görülüp Moğolcadan geldiği sanılan bir *-it* çoklu ekini *(tigit alpagut)* Arapçanın *-āt* dişi çoklu ekiyle bir tutarak Türkçe kelime (!) yapanlar olmuştur: *efrād = erāt*.

36. -iz Sıfatları :

Asıl anlatımını Eski Türkçeden önce kaybetmiş bir *-iz ikili* (duel) ekinin varlığını kabul ediyoruz. *-iz* Eski Türk-

çede olduğu gibi dilimizde de canlı çekim eki olarak, fakat *çoklu* anlatımı ile yaşamaktadır. Zamir ve fiil çekimlerinde 1. ve 2. kişi çoklu eki olarak :

ev-im-iz ev-in-iz (E. T. *bér-d-i-m-iz) ver-di-n-iz*
ver-ir-(im)-iz ver-ir-sin-iz ver-se-n-iz ver-in-iz
genc-(im)-iz genç-sin-iz gibi, krş § 379.

Aslında kişi zamirlerinin *biz siz* çoklu şekilleri de bu ekle *ben sen* teklilerinden gelmiş olmalıdır.

Üretim eki olarak *-iz* sayı sıfatlarından birkaçına gelerek *topluluk sayı sıfatları* yapmış görünür :

ikiz üçüz dördüz beşiz altız.

Bu ek bazan da bir *-li* eki ile uzatılır *(ikizli üçüzlü beşizli).*

İkili organların adlarında da bu ekin bulunduğunu sanıyoruz :

boynuz omuz göğüs < *gögüz geniz beniz,* belki *göz diz.*

37. -ki Sıfatları :

150. -ki ekini cevher fiilinin hal sıfatfiili olarak tanıdık, bkz § 402 :

şimdiki = şimdi olan *evdeki* = evde olan, bulunan *seninki* = senin olan, sana ait olan gibi.

Burada *-ki* ek kelime olarak öbür sıfatfiiller gibi sıfat ve zamir hükmünde olup eklendiği kelimeyi de sıfat ve zamir yapar. *(şimdiki zaman / evdeki pazar / benimki geldi).*

Zaman ve yer yön zarflarına doğrudan doğruya geldiği hallerde *-ki* bir üretim eki sayılır, sıfat ve zamir olan kelimeler yapar :

önceki sonraki şimdiki sabahki demink: ya-

rınki geçen seneki öteki beriki içerki dışarki aşağıki karşıki gibi.

Yer yer işaret ettiğimiz gibi (bkz § 64, 81) *-ki* sesli ve sesdeş uyumlarından kaçan sayılı eklerden biridir. Bununla beraber Anadolu ağızlarında daha çok, yazı lehçemizde daha az olmak üzere uyuma yatkın *-ki* sıfatları da vardır *(hangi dünkü bugünkü öbürkü)*.

-ki eki yeni terimler yaratma işinde fazla verimli görünmemiştir *(fihrist = içindekiler hal sıgası = şimdiki zaman)*.

38. -le Zarfları:

151. Aslında *ile* takısından gelmiş olan *-le* eki adların *kimle halini*, *bilelik halini* meydana getirir *(elle atla)*. Ancak oluşturduğu kelime bir takı öbeği hükmünde olduğu için bir çok hallerde zarflar yapmak istidadını gösterir:

a. En çok tarz zarfları meydana getirir:

yolla zorla hızla hınçla usulla sırayla gönülle güçlükle tatlılıkla öfkeyle beklemeyle şöyle böyle birle > bile.

b. Zaman zarfları ve bazı mikdar zarfları da yapar:

tanla şafakla geceyle öyle < öd'le öncelikle zamanla (bkz *-leyin* § 156) *tancyle hesapla avuçla sürüyle arabayla* gibi.

Yukarıda gördüğümüz gibi (bkz § 143) *-le* bir iyelik eki üzerine de gelmiş bulunur:

yoluyla sırasıyla dolayısıyla eliyle vaktiyle haliyle hakkıyla tamamıyla tabiatiyle şartıyla gibi.

Bunlar çoğu takı olarak da kullanılırlar.

Yazı dilimizin millileşmesinde *-le* eki çok iş görmektedir :

1. Arapça ve Farsçadan öntakılar taşıyan kelimeler bu ekle Türkçeleştirilmektedir:

maalmemnuniye = memnuniyetle maalesef = esefle bittesadüf = tesadüfle · bilvasıta = vasıtayla bittecrübe = tecrübeyle batapu = tapuyla bamukavele = sözleşmeyle bahusus = hususiyle.

2. Arapçadan gelen *-en* zarflarının birçoğunu onunla karşılamaktayız:

mezunen = izinle salimen = selâmetle vekâleten = vekillikle müevvelen = teville şifahen = sözle tahriren = yazıyla teamülen = görenekle mebzulen = bollukla müstacelen = ivedilikle tamamen = tamamiyle ismen = adıyla gibi.

3. Farsça *-âne* zarflarından bir takımını da, sıfat olan tabanlarını adlara çevirerek, *-le* zarflarıyla karşılayoruz:

halisane = hulusla musırrane = ısrarla cesurane = cesaretle sadıkane = sadakatla vakıfane = vukufla anudane = inatla gibi.

Bu ek vurgusuzdur. Onu *-le-* isimden fiillerinin *-le-k* > *-le* eki ile *(kış-la tuz-la)* karıştırmamalı, bkz § 152.

39. -lek Adları :

152. -le- isimden fiillerine gelen düşmeli *-ik* eki bu fiillerin bir türlü sıfatfiillerini meydana getirir. Bunlar sıfat olurlar (bkz § 215). Ancak bu iki ekin kaynaşması ile birleşiğin farklı bir anlatım kazandığı ve doğrudan doğruya isimden sıfatlar ve adlar yaptığı görülür :

Türlü adlar ve sıfatlar :

evlek gönlek > *gömlek gırtlak çaylak bellek, bağırtlak ıslak ablak* gibi.

Mekân adlar :

otlak sulak kışlak > *kışla yayla tuzla suğla* < *suwla güzle kumla* gibi.

Sonsesinin düşmesiyle meydana gelen *-le* eki verimli olmadığından ayrı ek sayılmaz.

-lek eki insan tipleri belirten *aşağılama* anlatımıyla sıfatlar da yapar :

ödlek dişlek torlak dazlak cavlak götlek aylak çıplak şallak civelek semelek yamalak gibi.

-le- fiilleri bulunan çoğu yansılama isim köklerinden de aynı anlatımda *-lek* sıfatları yapılmış, veya bunların *-le-k* sıfatları örnekleme ile aşağılama anlamı kazanmış olmalıdır :

çatlak taslak hortlak haşlak cırlak zırlak zırtlak gibi, krş *-elek* § 141.

Bunlara da *yansılama sıfatları* (adjectif - onomatopée) deyeceğiz.

40. -leme Zarfları :

-me sıfatlarından birçoğu da *-le-* fiillerinden yapılmıştır (bkz § 231 *kaplama buğulama*). Bunlar o üremenin mahsulüdürler. Ancak bu türlü sıfatların zarf olarak kullanılması ile bu iki ek yeni bir anlatımda kaynaşmış ve adlardan doğrudan doğruya tarz zarfları yapar olmuştur. Bu birleşik ek bir sıra sıfatlara gelerek zarf ve sıfat olan kelimeler yapar :

dikleme düzleme yanlama uzunlama yassılama ortalama gibi.

Aynı anlatımla bir takım adlara da gelir :

şavullama kılıçlama kararlama körleme keşişleme, nihayet yüzmede *balıklama çivileme köpekleme kurbağalama.*

Zarf olarak bunların uzatılmışları da kullanılır *(yanlamasına düzlemesine kılıçlamasına kararlamadan).*

Bu *-leme* zarf ve sıfatları yön gösteren bir üreme olarak gelişme vaadetmektedir. Karşılığını bulmamış bazı terimleri bu sıfatlarla Türkçeleştirebiliriz :

amudî = *dikleme* (dikey) *şakulî* = *şavullama* (düşey) *canibî* = *yanlama* (yanay) *seviye* = *düzleme* (düzey) *ufkî* = *yassılama* (yatay) gibi, krş § 140.

41. -ler Adları :

153. Çoklu eki olan *-ler* gramer işleyişinin dışında bazı anlatımlar kazanmış, bu sıfatla da kelime yapımı alanına girmiştir :

a. İsmin çoklusu belirsiz anlamlıysa (bkz § 283) bu haliyle isim sayısı belirsiz bir topluluk adı niteliği kazanır *(insanlar çocuklar dağlar havalar sular yıllar)*. Bu çoklular tekli topluluk adları hükmünde olup sözdiziminde hemen daima tekliye uyarlar :

«İnsanlar anlaşıldı, hayatın da sırrı yok».
«Yıllar geçer, haber gelir, yar gelmez».
«Karşı yatan ulu dağlar!
Kar kuşar bellerin senin.
Yazın kışın bell' olmaz.
Sert eser yellerin senin».

Bunun gibi : *havalar soğudu. Yemekler yendi. Konuşmalar oldu.* deriz.

b. Topluluk adı niteliğiyle *-ler* adları *a i l e a d ı* (nom de famille), soyadı olurlar :

Ahmetler Doğanlar Düzceliler Topaloğulları Eczacılar Balcılar Amcamlar Teyzenler Komşular Aşağıkiler gibi.

Bu kullanışta çokluk ekinin iyelik eki üzerine gelmesi anlatımı belli eder :

amcalarım teyzelerim değil, *amcalar teyzemler,* fakat *Topaloğlular* değil, *Topaloğulları* gibi.

Bu adlar firma adı olarak da kullanılır :

Bu malı Koçaklarda bulursun. Akdağlılar Adana'da şube açmış, gibi.

Bunun gibi boy, ulus, millet, hanedan mezhep, meslek adları da aynı anlatımda *-ler* eki almış topluluk adlarıdır :

Avşarlar Oğuzlar Cermenler Türkler İtalyanlar Habsburglar Abbasiler Ortodokslar Alevîler Kaderciler Darwinciler Atatürkçüler.

Nihayet yanyana özlük adlara getirmek suretiyle *-ler* çoklu ekini «*ve benzerleri*» anlamı ve *o b a r t m a* (emphase) anlatımı ile kullanırız :

Mithat Paşalar, Namık Kemaller... Londralarda. Parislerde... (bkz § 283) gibi.

c. Anadolu ağızlarında yaşayan *gil* takısı *-ler* gibi aile topluluk adları yapmakta yeterlidir. *(Osman gil Tuzcu gil Halam gil).* Ancak bu aynı anlatımda *-ler* ile uzatılmış olarak da kullanılır *(Tuzcu giller Ablam giller Dünürüm giller). -gil* ve *-giller* ek halinde yeni soyadlarında ve terimlerde kullanılmıştır, krş § 155.

d. Birçok yeradlarımız da *-ler* çoklu ekini taşıyor :

Çifteler Pasinler Çobanlar Hocalar Hacılar Şehler Gaziler Tatarlar Küpeler Kılavuzlar Orhanlar (krş *-ci-ler Sütçüler Yağcılar* § 131).

Sıradağlar ve takımadalar da bu eki alırlar :

Toroslar Zıganalar Alpler Atlaslar (Kızıl) Adalar Oniki Adalar Antiller.

154. Eski yazı dilimizde Arapça ve Farsçadan gelmiş kelimeleri o dillerin şekillerine göre çoklu yapmak esas olduğu gibi *(musafirin muallimat kütüp ecsam dilberan)* bu çokluları topluluk adı olarak kullanmak *(memurin ulema mülhakat verese yaveran)*, teklilerinden farklılaşmış anlamlara bağlamak *(ukalâ talebe eşya havadis yâran)*, veya teklileri kullanılmayan kelimelerin çoklularını aynı, veya farklı

anlamda kullanmak *(halayık züyuf eclâf eramil hazele)* yaygındır. Böylece Osmanlıca kelime dağarcığını bu yoldan da bir hayli zenginleştirmiştir.

Eski yazı dilimizde bunlar bilinmeli ve ona göre kullanılmalıydı :

bir hademe değil, *hademeden biri, hademeler* değil, *hademe, bir eşkiya* değil, *eşkiyadan biri, eşkiyalar* değil, *eşkiya.*

Yeni yazı dilimizde yabancı çoklu şekilleri erkenden terkedilmiş, topluluk adı anlamı almış olanlar da kimi Türkçe çoklularına, kimi Türkçe asıllarına çevrilmiştir *(memurlar bilginler mirasçılar dullar yaverler).* Çoklu kullanışını yitirmiş olanlarını ise artık Türkçe kurallara göre kullanırız :

bir talebe bir eşkiya eşyalar azalar havadisler gibi.

155. -ler eki Arapça terimlerin Türkçeleştirilmesinde ve Batı dillerinden yeni terimlerin çevrilmesinde -özellikle tabiat bilgilerindeki aile adlarında- geniş ölçüde kullanılmıştır :

1. *-ler :*

mantarlar = futur = champignons süngerler = isfenciye = spongiaires mersinler = mersiniye = ganoïdes likenler = şeybiye = lichens taçsızlar = adimetüttüveyç = apetales tırmananlar = mütesallika = grimpeurs yırtıcılar = câriha = rapacès balıklar = esmak = poissons yumşakçalar = nâime = mollusques gibi.

2. *-liler :*

kavuzlular = zülhasale = glumiflores palamutlular = belûtiye = cupulifères açıktohumlular = uryanülbüzur = gymnospermes ikiçenekliler = zatülfilkateyn = dicotylédones kabuklular = kışriye = crustacés omurgalılar = fıkariye = vertebrés memeliler = zatüssedaya = mamifères gibi, bkz *-li* § 158.

3. *-giller :*

Bu takı yaşayan dilde (bkz § 153) insan ailesi anlatımıyla mevcut olduğundan hayvan ve bitki ailesi adlarında kullanılması yadırganmıştır.

buğdaygiller = necliye = graminés çınargiller = delbiye = platanacées kendirgiller = kendiriye = cannabinacées karanfilgiller = karanfiliye = caryophyllacées karabuğdaygiller = ravendiye = polygonacées tavukgiller = dücaciye = gallinacés kurbağagiller = dıfdaiye = batraciens aslangiller = esediye = félidés gibi.

4. *-siler, -imsiler :*

maymunsular = hayaliye = lemuriens ipsiler = haytiye = nèmatodes buğdaysılar = şibhi necliye = graminidées tulumsular = kırbaviyyüşşekil = ascons insanımsılar = şibhi insaniye = anthropoïdes v.b.

Terimlerde *-si* gibi *-si-ler* eki de gereği gibi değerlendirilmemiştir.

Bizce hayvan ve bitki aile adları yapmada *-si-ler* ekini sadece «*benzeyenler*» anlatımında değil *(ipsiler)*, aynı zamanda «*ve benzerleri*» anlatımında *(turpsular)* almak gerekti (bkz *-si* sıfatları). O zaman :

tavukgiller yerine *tavuksular*, *turunçgiller* yerine *turunçsular* derdik.

42. -leyin Zarfları :

156. İki bilelik hali ekinin (bkz § 151, 147) üst üste gelmesiyle erkenden bir *-leyin* birleşik eki meydana gelmiştir. Eski Osmanlıcada bir benzerlik hali anlatımına sahip olarak canlıdır *(ogrılayın bülbülleyin nerkisleyin)*.

Yeni Türkçede yalnız zaman adlarından yapılmış *-in* zaman zarfları değerinde birkaç kelimede görülür :

geceleyin gündüzleyin sabahleyin akşamleyin öyleyin.

43. -lez Sıfatları :

Anadolu ağızlarında daha çok yansılamalara gelerek aşağılama anlatımı ile sıfatlar yapmış bir *-lez* eki vardır :

haylaz oflaz üflez iğlez × ihlez yallaz yırtlaz

gibi.

Bu ekin *-le-* fiilleri üzerine *-iz* ekinin gelip kaynaşmasıyla oluşmuş bir birleşik olduğunu sanıyoruz, krş § 228.

44. -li Sıfatları :

157. *-li* (E. T. *-lig*) en verimli üretim eklerimizden biridir. Eski Türkçeden beri yaygın ve her isme gelir bir *donan-*

m a hali, k i m l i k a l i eki niteliği de vardır *(Evden şemsiyeli çıkmıştım, Oraya arabalı gitmeli).* Bu kullanışta *-li* eki *ile* takısı anlatımındadır, bkz *-siz* § 168. İyelik eki üzerine kullanıldığı da olur *(kardeşimli kardeşimsiz).* Bu anlatımda ikilemeler de yapar (E. T. *begli budunlıg inili içili)* :

analı babalı kadınlı erkekli yazlı kışlı irili ufaklı içli dışlı gibi.

Üretim eki olarak oldukça geniş bir anlatımı vardır.

a. *-li* adlara, bazan da sıfatlara gelir ve donanmış olan, sahip olan, sıfatlanmış olan anlamlarında *d o n a t ı m s ı f a t l a r ı* (adjectif munitif) meydana getirir :

tatlı kokulu güçlü sesli ışıklı sürekli gösterişli korkulu kirli anlayışlı yaşlı değerli öfkeli varlıklı yeşilli ekşili, ufaklı gibi.

Dilimizde bırakılmış ve ancak bazı üremelerde kalmış köklerden *-li* sıfatları da vardır :

uslu türlü gizli saklı belli denli gibi.

b. Ülke, şehir, yer ve hanedan adlarına gelerek kopuş yeri bildiren nispet sıfatları yapar :

Asyalı Çinli İsveçli Konyalı Edirneli Beykozlu Gölköylü Karahanlı Osmanlı Karamanlı gibi.

c. *-li* ekini taşıyan pek çok yer adlarımız vardır :

Denizli < Domuzlu Turgutlu Salihli Muratlı Kozlu Cihanbeyli Polatlı Erdemli Sungurlu Kadirli İmranlı Fındıklı Şemdinli gibi.

Bu adlardan *-li-ce* uzatılmış şekilleri de vardır (bkz § 128 *tuzluca taşlıca).*

158. -li sıfatları yazı dilimizin Türkçeleşmesinde çok işe yaramıştır. Başlıca :

1. Arapça donatma hali niteliğinde ön takılar taşıyan kelimeler *-li* ekiyle Türkçeleştirilmiştir :

zikıymet = kıymetli zinufuz = nufuzlu zu vücuhu kesire = çok yüzlü zevilhayat = canlılar zevil'ukûl = akıllılar zatülhareke = hareketli zatülercülilbatniye = karından bacaklılar (bkz *-ler* § 155) gibi.

2. Farsça *-kâr* ve *-ger* sıfatlarından birçoğunu *-li* sıfatlarıyla karşılayabilmekteyiz:

azimkâr = azimli heveskâr = hevesli namuskâr = namuslu vefakâr = vefalı tasarrufkâr = tutumlu hürmetkâr = saygılı sebatkâr = dayanıklı sihirkâr = büyülü hahişger = istekli sevdager = sevdalı gibi.

3. Farsça *-dar* sıfatlarından birçoğu da *-li* sıfatlarına karşılık olur:

namdar = namlı manidar = manalı alâkadar = ilgili kıymetdar = değerli sayedar = gölgeli ziyadar = ışıklı şaibedar = lekeli gibi.

4. Arapça nispet sıfatlarının Türkçede birinci derecede karşılığı da *-li* sıfatları olur:

İranî = İranlı Bağdadî = Bağdatlı Selçukî = Selçuklu kasdî = kasıtlı tedricî = dereceli daimî = sürekli asabî = sinirli demevî = kanlı tecrübî = denemeli mahallî = yerli şifahî = sözlü leylî = yatılı kışrî = kabuklu gibi.

5. Arapçadan birçok sıfat fiilleri de, tabanlarını adlara çevirerek, *-li* eki ile Türkçeleştiriyoruz, krş § 160:

elim = elemli mütekebbir = kibirli muzir = zararlı merhum = rahmetli mukayyet = kayıtlı kavi = güçlü mücrim = suçlu mahkûm = hükümlü talip = istekli gazup = öfkeli gibi.

45. -lik Adları:

159. Çok işlek eklerimizden biri olan *-lik* de (E. T. *-lik*) bir çekim ekini andıran bir kullanılışa sahiptir. Adlara gelip *için* takısı anlatımında bir *içinlik hali* (destinatif) meydana getirir *(elli kuruşluk bilet üç günlük iş Yarınlık çay şekeri var).*

Üretim eki olarak *-lik* çok çeşitli anlatımlarda görülür.

a. Çekim eki anlatımına uygun olarak adlara gelip içinlik sıfatları yapar:

yazlık şapka bayramlık elbise dolmalık biber yemeklik turşuluk gömleklik tohumluk müsveddelik kiralık satılık.

b. Bu sıfatlar yoğun anlamları ile geniş ölçüde isimleşirler ve nesneye mahsus nesneyi gösterirler, bazı *aygıt adları* olurlar :

başlık gözlük kulaklık ağızlık yağmurluk güneşlik gecelik tuzluk sabunluk kâğıtlık salatalık gelinlik gibi.

Bu sırada derece derece yalın anlamlı adlar da bulunur :

yolluk harçlık dünyalık arpalık ondalık evlâtlık korkuluk hazırlık görümlük ömürlük hediyelik gibi.

c. Bunlar yine içinlik anlamından ötürü belirtilmiş *mekân adları* (nom de place) olurlar :

samanlık odunluk kömürlük kitaplık güvercinlik çöplük yemlik fidelik buzağılık mezarlık çiftlik gibi.

d. *-lik* adları nesnenin tabiattaki topluluğunu, bollukla bulunduğu yeri de gösterirler :

ağaçlık çamlık ormanlık dutluk söğütlük fundalık çalılık bağlık çayırlık kayalık taşlık kumluk gibi.

Bu anlamda birçok kelimelerimiz yer adları olmuşlardır :

Arnavutluk Kızanlık Boyalık Ayvalık Susurluk (su sığırlık) Güllük Etlik Yumurtalık Killik Zeytinlik Pirinçlik (bkz *Tuzlukçu* § 131) gibi.

e. *-lik* eki sıfatlara gelerek geniş ölçüde yalın adlar yapar :

bolluk azlık büyüklük güzellik ucuzluk kötülük yokluk zorluk memnunluk mutluluk titizlik ferahlık cimrilik sıkışıklık sorumluluk.

f. Birçok adları da ana vasıflarıyla sıfat gibi alarak onlara *-lik* eki getirir ve yalın adlar, *hal adları* (nom d'état) yaparız :

İnsanlık kadınlık analık çocukluk kardeşlik arkadaşlık erkeklik akrabalık hemşehrilik hayvanlık domuzluk gibi.

g. Nihayet *-lik* meslek adamları adlarına gelip *meslek adları* (nom de profession) yapar :

rençperlik çobanlık ebelik doktorluk askerlik esnaflık işçilik çiftçilik balıkçılık taşçılık kitapçılık gibi.

-ci eki ile yapılmış siyasi ve felsefi meslek ve inanış adamları adlarından bu mesleklerin adları da bu ekle üretilir, bkz § 131 :

halkçılık milliyetçilik Türkçülük ırkçılık maddecilik ülkücülük ilericilik akılcılık hayalcilik Titoculuk gibi.

h. Adlardan rütbe ve makam adları da yine bu ekle yapılır :

muhtarlık imamlık ağalık kaymakamlık müftülük valilik onbaşılık albaylık generallik müdürlük bakanlık başkanlık.

i. *-lik* adları, bazan topluluk adları gibi de kullanılırlar :

Türk gençliği Ortaçağ hıristiyanlığı insanlığın geleceği Türklük ve Yunanlılık gibi.

160. -lik adları özellikle yalın adları karşıladıklarından yazı dilimizin millileşmesinde çok iş görmüşlerdir :

1. Arapça *-iyet* birleşik ekini taşıyan yalın adlar dilimizde yaygındır *(asabiyet*

insaniyet). -î nispet sıfatları eki ile onu isimleştiren *-at* dişilik ekinin birleşiği olan *-iyyat = -iyet,* Arapça yalın adları bizim *-lik* adlarıyla karşılanır:

meşruiyet = meşruluk muafiyet = muaflık ahlâkiyet = ahlâkilik islâmiyet = müslümanlık memnuniyet = memnunluk mebzuliyet = bolluk zıddiyet = zıtlık kat'iyet = kesinlik şahsiyet = kişilik gibi.

2. Arapça mastarlar da yalın adlar olarak dilimize bol bol girmiştir *(akıl cesaret).* Bunların Arapça sıfat fiilleri, sıfat şekilleri de mutlaka bulunur *(makul cesur).* Kaldı ki ad ve sıfat olarak bunların aynı köklerden çeşitleri de vardır *(teakkul muakale ictisar âkil mütecasir* v.b.).

Yukarıda gördüğümüz gibi bunlardan ad şekilleri Türkçeye daha yatkın olanlarının sıfat ve zarflarını Türkçe eklerle, sıfat şekilleri Türkçeye daha yatkın olanlarının da adlarını Türkçe eklerle yaparız *(zararlı hükümlü* [§ 158], *temsilci taklitçi* [§ 131], *izinle selâmetle* [§ 151]). Burada aksine *hisset = hasislik vilâyet = valilik).* Böylece bu yalın adları sadece yapıları yönünden, veya kökten Türkçeleştiriyoruz:

vekâlet = vekillik garabet = gariplik fena = fanilik butlan = batıllık meskenet = miskinlik sefaret = elçilik husumet = düşmanlık cinnet = delilik liyakat = yararlık kıllet = azlık gibi.

3. Arapça *-î* nispet sıfatlarından bir takımını da *-lik* sıfatlarıyla karşılayoruz:
yevmî = günlük senevî = yıllık dünyevî = dünyalık zatî = özlük fuzulî = fazlalık süflî = aşağılık rubaî = dörtlük gibi.

46. -men Sıfatları:

161. -men ekinin Eski Türkçeden önce büyültme anlatımıyla kullanılmış olduğunu farzedebiliriz *(Türkler* ve *Türkmenler* ayırımında = Koca Türkler). Bunun benzerleri gibi küçültme anlatımından *b ü y ü l t m e* anlatımına geçmiş olduğu da düşünülebilir, bkz § 142. Eski Türkçede *Kögmen* (Sayan dağları) *Azman* (Köl Tégin'in bir atı, *Az* bir ulus adıdır. Kelime belki anlam karıştırmasıyla dilimize geçmiş). Bu genel anlatımdan gelen çeşitli anlamda isimden adlar sayılıdır:

değirmen < tegir = teker yasıman közmen ilikmen göçmen yalman kölemen gibi.

Eski Türkçede fiillere gelen ve zaman ve alet adları yapan başka bir *-men* eki olmuş olabilir *(kurtarman örtmen sıkman sökmen)*. Bunun *-me* sıfatfiilerinden uzatma (?) olduğu farzolunur.

Dilimizde azçok canlı olan yönüyle *-men* eki sıfatlara gelerek «*pek, veya biraz*» anlatımıyla hemen hepsi kişileri vasıflayan sıfatlar yapmıştır :

akman karaman gökmen kırcaman sarman (kedi) *kocaman kücümen şişman delişmen dalaşman toraman kodaman dızman kösemen,* yeradları *Dikmen Karaman Çölmen?* gibi.

Yeni Türkçede *-men* ekiyle birçok kelime ortaya atılması bu ekin sezilen anlatımını değerlendirme anlayışıyla değil, Cermen dillerine akrabalık iddiasından başlayarak *Mann* kelimesinin bu dillerdeki «*kişi ve yapıcı kişi*» anlatımına özenmek yoluyla meydana gelmiştir. Böylece *-men* fark gözetilmeksizin isim ve fiil tabanlarına getirilmiştir :

uzman ökmen sözmen denetmen sayman yazman seçmen öğretmen yönetmen çevirmen danışman gibi.

Pekçok soyadları da bu modaya uygun düşmüştür.

47. -re Zarfları :

162. -re eki Eski Türkçede isim çekiminin eskimiş bir *kimre hali, erişme halini* meydana getirir *(taşra)*. Orada *-rü* eki de aynı işleyiştedir *(ebimrü)*. E. T. *-gerü*, Y. T. *-cri* (bkz § 142) bu sonuncunun *kimge = kime hali* eki üzerine gelmesiyle oluşmuştur. *-re* eki de daha Eski Osmanlıcada donmuş görünür (dikkate değer *depere* = tepesine doğru *gögsire* = göğsüne doğru).

Dilimizde zarf ve takı olarak bu *erişme halinden* (allatif) kimisi eskimiş nadir örnekler kalmıştır :

içre taşra sonra üzre × *üzere* gibi.

Bunlarla *bu ara* > *bura şura ora nere* birleşik *zamirsi zarfları* karıştırmamalı.

48. -rek Sıfatları :

Eski Türkçede berkitme sıfatları yapan bu ek *(yégrek = pek iyi begrek)* Eski Osmanlıcada henüz canlı olarak karşılaştırma sıfatları meydana getirir *(yégrek* = daha iyi *tézrek karañurax xōbrax).*

Dilimizde bu karşılaştırma anlatımını yitirmiş, yalnız başlıca renk ve tat sıfatlarında «*oldukça*» (salt karşılaştırma) anlatımında bir küçültme eki gibi kalmıştır. Donuşmuşluk sebebiyle o artık bir çekim eki sayılmaz :

akrak kararak gökrek bozrak sarırak siyahrak acırak ekşirek kısarak küçürek ufarak gibi.

Bu *-rek* eki *-e* zarffiil eki ile *-imti* benzerlik ekini uzatarak *-erek* ve *-imtirek* birleşik eklerini meydana getirmiştir, bkz § 203, 146.

49. -sek Adları :

163. -dek ve *-lek* ekleri gibi (bkz § 136 ve 152) isimden *-se-* fiili tabanlarına düşmeli *-ik* ekinin gelmesi ve önceki ile kaynaşmasından doğmuş bir *-se-k* > *-sek* birleşik eki olacaktır. Öbürlerinde olduğu gibi *-sek* ile biten kelimelerden de hangilerinin *-se-* fiillerinden, hangilerinin doğrudan doğsuya isim kökünden geldiklerini her zaman kesinlikle bilemeyiz. Fiilin istek anlamı da çoğu zaman korunmuş değildir :

er-se-k = erkek delisi (kadın), fakat *su-sak* = su kabı.

Eski Türkçeden beri gelmiş bazı bu türlü ad ve sıfatlar farklı yorumlar istemektedir :

kursak < kurugsak dirsek < tirsgek bağırsak < bağarsuk tümsek yüksek aksak ölümsek kurumsak sarımsak gibi.

-sek eki Doğu Türkçesinde erkenden daha geniş bir kullanış kazanıyor *(keligsek* = gelmek ister *barıgsak* = varmak ister).

50. -si Sıfatları:

164. Eski Türkçeden beri isimden *-si- benzerlik fiilleri* düşmeli *-ig* ekiyle benzerlik sıfatları yapmışlardır *(yag-sı-g suw-sı-g).* Bir birleşik olarak *-sig* ekinin doğrudan doğruya isimlerden benzetme sıfatları yaptığını da Kaşgarlı haber vermektedir *(oglansıg ersig begsig).* Yine ona göre daha Eski Oğuzcada ekin son damak sesi düşmüş bulunuyor *(tebretigsi tawratıgsı).*

-si eki dilimizde az işlek olmuş, fakat canlılığını koruyarak benzerlik sıfatları yapmıştır. Renk ve tat sıfatları alanında yerini kendi birleşiği ve genç rakibi olan *-imsi* ekine bırakmış gibidir, bkz § 145. Başka sıfatlara gelmesi de oldukça seyrektir :

kızılsı kumralsı kekresi ayrıksı arıksı yanıksı bulanıksı çalıksı abdalsı budalası gibi.

Bu ekin en anlatımlı üremeleri adlara gelerek onların belirgin vasıfları ile yarattığı *benzerlik sıfatları*dır (adjectif simulatif).

ersi erkeksi kadınsı çocuksu hayvansı maymunsu yılansı gibi.

Burada o açık olduğu kadar geniş bir anlatım alanına sahiptir.

165. Dilimizin bugünkü terimleşme devrinde *-si* benzerlik sıfatları *-imsi* sıfatlarından daha ziyade adlaşmaya müsait görünmüşler ve yeni bir üreme hızı kazanmışlardır :

1. Terim olarak kullanılan nispet sıfatları çoğu zaman benzerlik nispeti anlamı taşırlar. Başka bir deyimle biz terimlemede, «*özel anlamla kullanışta*» nesneyi çok defa benzetme yoluyla adlandırır, veya vasıflarız.

Osmanlıca terimlerde Fransızcanın benzerlik sıfatlarından gelenler üretimde aşağı yukarı belli şekillerle karşılanmıştır *(-ïde* = *şibh -forme* = *-şekl -eux* = *-î).*

Ancak bunların Osmanlıcada kesin kullanış sınırları bulunmamış, aslında benzerlik anlatımı olmamakla beraber pratik görünen *-î* nispet eki buralarda da tercih edilmiştir. Şimdi biz bunları en iyi *-si* sıfatları ile Türkçeleştiriyoruz:

metaloïde = *şibhi maden* = *madensi cristalloïde* = *şibhi billûrî* = *billûrsu spongeoïde* = *şibhi isfencî* = *süngersi arachenoïde* = *ankebutî* = *örümceksi thyroïde* = *derekî* = *kalkansı saccaroïde* = *sükkerî* = *şekersi caliciforme* = *ke'siyyüşşekl, ke'sî* = *çanaksı fusiforme* = *migzaliyyüşşekl, migzalî* = *iğsi plexiforme* = *şebekevî* = *ağsı fungiforme* = *kem'evî* = *mantarsı grappeux* = *unkudî* = *salkımsı pavimenteux* = *rasafî* = *kaldırımsı* gibi.

Başlıca anatomi terimlerinde görülen bu kullanış yerindedir ve yayılmalıdır.

2. Terimlerde *-si* ekinin kullanışında Fransızca, veya Osmanlıca örnekler değil, anlatım esas olmalıdır. Netekim Fransızcada başka çeşitli, Osmanlıcada ise hemen daima *-î* nispet ekiyle yapılmış daha bazı benzerlik ad ve sıfatlarını da *-si* sıfatlarıyla karşılayabiliyoruz:

cilliaire = *hedebî* = *kirpiksi pinéal* = *sanavberî* = *kozalaksı pectiné* = *muştî* = *taraksı unguéal* = *zıfrî* = *tırnaksı chaume* = *kasaba* (sap) = *kamışsı chaton* = *sünbülü müzekker* = *tırtıllı paramecium* = *mütesaviyülehdab* = *terliksi* gibi.

166. 3. Sesli ile biten tabanlara geldiğinde *-si* eki iyelik ekini andırdığından yadırganmış ve buralarda *-imsi* eki tercih edilmiş görülür, bkz *-imsi* § 145:

coronoïde = *minkarî* = *gagamsı styloïde* = *ibrevî* = *iğnemsi mastoïde* = *halemî* = *mememsi oval* = *beyzî* = *yumurtamsı deltoïde* = *dalî* = *deltamsı* gibi.

Bu kullanış *a y ı r d e d i c i* (diacritique) nitelikte kalabilir, veya kaybolur.

4. Tabiat bilgilerinde ailelere ad koyarken çoğu zaman benzerlik nispetine başvurulduğunu gördük (bkz § 155). Burada aile adı olarak benzetilen nesne ailenin içinden bir cins, veya türün adıysa çoklu halindeki aile adı «*ve benzerleri*» anlatımını taşır (*Mongoloïdes* = *Moğolsular* = Moğollar ve benzerleri). Benzetilen nesne ailenin dışından bir cins, veya tür adıysa çoklu halindeki aile adı «*onun benzerleri*» (o hariç) anlatımını taşır (*anthropoïdes* = *şibhi beşeriye* = *insanımsılar*).

Burada terim aslından düzeltilmek gerektir. Benzetilen nesne ailenin dışından bir cins ve tür adıysa, yada aynı zamanda iki aile adına temel oluyorsa bu dış benzerliği başka bir yapılık ile anlatmak doğru olur. Meselâ:

anthropoïdes yerine *semi-hominiens* = *yarı insanlar graminidées* yerine *semi-graminées* = *yarı buğdaylar* gibi.

Yukarıda da belirttiğimiz sebeplerle (bkz § 145 ve 155) biz tabiat bilgilerinde aile adları yapımı için *-siler* ekini, *-imsiler* ve *-giller* birleşiklerine ihtiyaç bırakmayacak şekilde, uygun ve yeterli buluyoruz. Kaldı ki *-si* ekinin —bu kitpta örnekleri görüldüğü gibi— daha geniş bir «*ile ilgili*» anlatımı ile geniş ölçüde nispet sıfatları yaratacağına inanıyoruz *(dişsi damaksı zamirsi)*.

51. -sik Adları :

167. Tıpkı *-dek -lek -sek* isimleri gibi (bkz § 163) *-si-* isimden fiillerine gelmiş düşmeli *-ik* ekinin meydana getirdiği benzerlik sıfatlarından kopmuş ve biraz da doğrudan doğruya isimlere gelmiş eski bir *-sik* eki olmuş olmalıdır. Bunun esas fiilden gelmiş bazı örneklerini belgeleyebiliyoruz *(eksü-k porsu-k darsı-k)*. Fakat birçok benzerleri de doğrudan doğruya isimden gelmiş olmalıdırlar :

yüksük tansuk bagırsuk (bağırsak) ***sümsük*** *sumsuk* (sumsak) ve *-im* eki üzerine ***ağlamsık kınamsık*** gibi.

-se- ve *-si-* fiilleri arasında olduğu gibi *-sek* ve *-sik* adları arasında da *karıştırma* olduğu anlaşılıyor.

52. -siz Sıfatları :

168. *-siz* eki *-li* ekinin zıt anlatımlısı olarak Eski Türkçeden beri her ada gelir bir *giderme hali, kimsiz hali* niteliği taşır *(Evden şemsiyesiz çıkmayın. Oraya arabasız gidilmez)*. Aynı anlatımda ikilemeler de yapar :

anasız babasız uçsuz bucaksız tatsız tuzsuz ipsiz sapsız gibi.

-siz üretim eki olarak adlara gelir ve o nesneden, o nitelikten yoksul olanı gösteren *giderme sıfatları* (adjectif privatif) yapar. Bunlar *-li* eki ile yapılanların aksi anlamlıları olurlar :

tatsız kansız cansız sonsuz yolsuz soysuz

köksüz süreksiz akılsız emeksiz umutsuz keyifsiz dayanıksız gibi.

Dilimizde bırakılmış ve ancak bazı üremelerde kalmış köklerden *-siz* sıfatları vardır :

öksüz ıssız densiz hırsız ansız gibi.

-siz eki nadir olarak sıfatlara da gelip onların zıt anlamlılarını yapar :

uygunsuz hoşnutsuz tekinsiz yetersiz bellisiz gibi.

Bu kullanış Eski Türkçede *(tüzsüz arıgsız bütünsüz)* ve halk dilimizde *(memnunsuz mümkünsüz lâyıksız)* oldukça yaygındır.

Türkçenin sadeleşme ve terimleşme davasında *-siz* eki zıt anlatımlısı *-li* gibi, fakat daha dar ölçüde faydalı olmuştur :

1. Yazı dilimize girmiş Arapça *lâ- bilâ- gayr- adem-* gibi, Farsça *bi- nâ-* gibi giderme hali öntakılarının yerini tutmuştur :

lâilâç = çaresiz lâyemut = ölümsüz bilâücret = ücretsiz bilâmünakaşa = tartışmasız gayrımümkün = imkânsız gayrımahdut = sınırsız ademiiktidar = iktidarsızlık ademiitimat = güvensizlik bitaraf = tarafsız bilüzum = gereksiz naçar = çaresiz nakâfi = yetersiz gibi.

169. 2. Yazı dilimiz halâ *-siz* ekini *(gayr- nâ-* ve Fransızcadan *a- in-* önekleri gibi) sıfattan onun zıt anlamlısını yapan bir yapılık olarak kabullenmemiştir. Bu sebeple öncekileri *-siz* ekiyle Türkçeleştirirken taban olan sıfatın ad şekline, veya onun Türkçesine dönüyoruz :

gayrıciddi = ciddiyetsiz gayrımuntazam = düzensiz naehil = ehliyetsiz nadan = anlayışsız gibi.

Fransızcanın aynı anlatımdaki öneklerine gelince bu daha yeni sevdalısı olduğumuz bir yabancı dil olduğu için moda kelimelerde kökün ad şekline dönüp onları *-siz* eki ile karşılayamayoruz, bu yabancı giderme eklerini de çoğu zaman birlikte benimseyoruz :

normal / anormal politik / apolitik direkt / endirekt reel / irreel gibi.

3. Yukarıda belirttiğimiz durum, ihtiyaç ve eğilimlere göre *-siz* ekinin sıfatlardan daha verimli ölçüde giderme sıfatları yapacağını anlatıyor. Gerçekten kullanışta ve yeni kelimelerde bunların örneklerine şimdi daha çok rastlayoruz:

eşitsiz geçersiz yararsız tutarsız tutuksuz meşrusuzluk gibi.

4. Terimler yapımında *-siz* eki yeri geldikçe yararlı olmuştur. Yukarıda gösterdiğimiz yabancı öneklerin terimler alanında yerini almıştır:

illogique = gayrı mantıkî = mantıksız asymétrique = gayrı mütenazır = bakışımsız apetales = adimetüttüveyç = taçsızlar inégalité = ademi müsavat = eşitsizlik indifférence = lâkaydî = ilgisizlik impeccable = lâyuhti = hatasız involontaire = bilâ ihtiyar = ihtiyarsız infini = namütenahi = sonsuz amorphe = bişekil = şekilsiz gibi.

5. *-li* donatma ekinin kullanışı genişledikçe tabiî olarak onun zıt anlatımlısı olan *-siz* eki de daha geniş bir kullanış kazanıyor. Özellikle Türkçesini *-li* ile verdiğimiz kelimenin karşıt kavramlısını Osmanlıcasındaki köke bağlı kalmaksızın *-siz* ile kuruvermek kolaylığından faydalanıyoruz:

phanérogames = zatülilkahüzzahire = çiçekliler cryptogames = zatülilkahülhafiyye = çiçeksizler positif = müspet = olumlu négatif = menfi = olumsuz interne = leylî = yatılı externe = neharî = yatısız voyelle = sait = sesli consonne = samit = sessiz (bu son terim yanlıştır bkz § 9) *défini = ma'rife = belirli indéfini = nekre = belirsiz* gibi.

53. -ti Adları:

170. Türkçede isimden isim yapan bir *-ti* ekinin bulunduğunu sayılı örnekler gösteriyor. Anlatımı küçültme ve aşağılama olsa gerektir:

elti koytu tortu ekti pırtı pinti gibi.

Bu ek işlek olarak iki heceli, *-ir* ve *-il* ile uzatılmış yansılamalara gelir ve onlardan adlar yapar. Diyebiliriz ki onlardan yapılan *-de-* fiillerine paralel olarak *-ti* adları da vardır:

gürül-de- / gürül-tü patırtı hırıltı dırıltı fısıltı cayırtı şangırtı şarıltı çatırtı cıvıltı fingirti kımıltı parıltı gibi.

Bunlar çoklukla ses, bazan da renk ve hareket ifade ederler.

Türkçede *-ti* ekinin isimlere gelen eski bir aşağılama eki olduğunu ve bir yandan bu yansılama adlarında canlılığını korumuş, bir yandan da fiillere gelen aynı anlatımda *-inti* ekini yaratmış bulunduğunu *(kırıntı çarpıntı)* sanıyoruz.

II. İSİMDEN ÜREME FİİLLER

171. İsimden fiil (verbe dénominatif) yapan ekler nispetçe daha az sayıdadırlar. Aslında da hepsi asıl üretim eklerinden olmalıdırlar. Çünkü bunlar isme geldikleri için fiil çekimi eki, fiil yaptıkları için de isim çekimi eki olamazlardı. Bununla birlikte birleşik ek oldukları zaman bu sınırlamadan kaçabilirler *(ben-imse-mek kaba-laş-mak)*. Dilimizde başlıca isimden fiil tabanları şunlardır :

1. -de- Fiilleri :

-de- fiilleri *-le-* fiillerine benzer donatma anlatımında Eski Türkçede ve Doğu Türkçesinde oldukça geniş bir üreme alanına sahip olmuşlardır *(istemek < izdemek aldamak koldamak)*.

Dilimizde bu ek bir yandan canlılığını kaybetmiş, bir yandan ise iki heceli yansılamalara mahsus çok canlı bir ek halini alarak onlardan fiiller yapar olmuştur. Yukarıda işaret ettiğimiz gibi (bkz § 170) yansılama adları yapan *-ti* ekine paralel olarak her tabandan *yansılama fiilleri* (verbe - onomatopée) yapmaktadır.

Asıl anlatımında *-de-* fiilleri dilimizde nadir ve çokluk uzatılmış örneklerde daha kullanışlı görülür :

aldamak istemek yeltemek bağdamak ündemek yaldamak aldatmak aldanmak yeltenmek bağdaşmak yaltakmak gibi.

Yansılama fiillerine gelince onlar çoğu sesle, kimi renk ve hareketle ilgilidirler :

tıkırdamak şakırdamak fısıldamak oğuldamak gümbürdemek höpürdemek parıldamak ışıldamak fingirdemek kımıldamak, bkz *-dek* § 136.

2. -e- Fiilleri :

172. Erkenden rakibi *-le-* eki tarafından itilmiş gibi görünen *-e-* fiil yapma eki En Eski Türkçede çok verimli olmuş olmalıdır. Çünkü kelime dağarcığımızda *-e-* fiillerinin ve yarattığı birleşik eklerin sayısı hatırı sayılır ölçüdedir. Ekin anlatımı zaman içinde çeşitlenmiş olup geçişli ve geçişsiz birçok fiil bırakmıştır :

yaşamak kanamak boşamak dilemek türemek ödemek tünemek donamak bezemek uzamak bunamak kınamak denemek tozamak benzemek oynamak uğramak kocamak yumşamak gevşemek gibi.

-e- fiil yapma ekinin Eski Türkçeden buyana işlek olmadığı anlaşılıyor. Çünkü müslümanlıkla birlikte (X. yüzyıl) dilimize bol bol giren Arapça ve Farsça kelimelere pek nadir olarak geldiği görülür *(harcamak rencemek).*

Buna karşılık *-e-* ekinin fiil çatı ekleriyle uzatılmış şekilleri uzunca bir süre doğrudan doğruya kelime yaratma gücünü korumuşturlar *(-el- -en- -eş- -et- -er-* fiilleri). Dilimizde basit tabanları tanıklanmamış *-e-* fiillerinin bu türlü uzatılmış şekillerine, aldıkları ikinci eke göre, geçişli, veya geçişsiz fiiller halinde çok rastlarız. Kaldı ki tanıklanmış olanlara da birleşik ekler doğrudan doğruya gelmiş olabilirler. Bu sebeplerle onları artık kazandıkları yeni anlatıma göre müstakil birleşik ekler olarak ele alacağız.

Bu *-e-* ekini ve uzatılmışlarını fiil köklerine gelen *-ge->-e-* eki ile karıştırmamalı, bkz *-e-* § 242.

3. -el- Fiilleri :

173. *-el-* eki başlıca sıfatlara gelerek onlarla vasıflanma anlamında bir sıra geçişsiz fiiller meydana getirmiştir. Aslında bu birleşik, *-e-* fiillerinden *edilen fiiller* anlatımını taşır :

azalmak çoğalmak düzelmek daralmak bolalmak sertelmek sağalmak kartalmak kovalmak gencelmek dincelmek domalmak dinelmek yönelmek körelmek şenelmek gibi.

Bugün sesliyle biten fiil tabanlarının edilen çatılarını da *-in-* ekiyle yapıyoruz *(denenmek başlanmak).* Eski Türkçede bunlar da *-il-* eki aldığı içindir ki bu birleşik meydana gelebilmiş ve *-e-* fiillerinin *-e-l-* edilen çatılarına paralel olarak doğrudan doğruya isimden *-el-* fiilleri yapar olmuştur. Ancak isimden *-e-* fiilleri olsun, fiilden *-ge-* > *-e-* fiilleri olsun (bkz § 242), yahut bunların üremelerinden olsun kelime dağarcığımıza intikal etmiş *-e-* ile biten fiil ve *-e* ile biten isim tabanları vardır. Öncekilerden *-il-* şekilleri dilde yaşayanlar ya eski edilen fiilleri, ya da isimden paralel *-el-* fiilleridir. Bunların oluşumunu kesin olarak ayırdetmek için her kelimenin anlamını ve tarihini araştırmak gerektir :

boş-a-l-mak / boş-al-mak bun-a-l-mak / bun-almak koc-a-l-mak / koc-al-mak uz-a-l-mak / uz-al-mak gibi.

Öbür yandan aslında Eski Türkçe fiilden *-ge-* fiillerinin edilen çatıları olup dilimize gelmiş kelimeler vardır ki onları bazı üremeleriyle gerçekleyoruz :

kısga-l-mak > *kısalmak inçke-l-mek* > *incelmek yuwga-l-mak* > *ufalmak ulga-l-mak* > *ulalmak* gibi.

Dilimizde bu fiil tabanlarının *-ik* sıfatfiillerinden damak seslerini düşürmüş, veya düşürmemiş bazı sıfatlar kalmıştır :

kısa ince ufak ulak gibi.

Her iki takdirde *-l-, -il-* yapılığı edilen çatı esas anlatımı ile üretimde farklı kullanışlarından ibaret olup buralarda başka bir *-il-* eki araştırmak gerekli değildir.

-el- fiillerinin genç rakipleri ve kullanış farklarıyla aşağı yukarı anlamdaşları *-len-* ve *-leş-* fiilleridir *(düzelmek düzlenmek düzleşmek).*

4. -en- Fiilleri :

174. Bu da *-e-* fiillerinden *dönüşlü,* edinen çatısının anlatımını taşıyan bir birleşik ektir. Adlara ve sıfatlara gelerek onlarla donanma ve vasıflanma anlamlarında bir sıra geçişsiz ve geçişli *içedönük fiiller* (verbe subjectif) yapmıştır :

gücenmek utanmak özenmek inanmak beğenmek güvenmek kıvanmak üşenmek ilenmek gönenmek kaşanmak ağnanmak gibi.

Çok eski üremeler olduğu anlaşılan bu kelimelerde ekin anlatımı tutarlı, fakat kimi köklerin belgelenmesi güçtür. Bunlardan doğrudan doğruya *-e-* fiilleri, yada onların başka üremeleri dilde yaşayanları — *-el-* fiillerinde olduğu gibi — (bkz § 173) *-e-n-* eklerinden mi, yoksa *-en-* birleşik ekinden mi geliyor, kesin olarak bilemeyiz :

us-a-n-mak / us-an-mak dil-e-n-mek / dil-en-mek gibi.

Eski Türkçedeki fiilden *-ge-* fiillerinin dönüşlü görünüşünden dilimize gelmiş kelimeleri de bu *-en-* fiilleriyle karıştırmayalım :

kazga-n-mak > kazanmak bulga-n-mak > bulanmak tatga-n-mak > dadanmak tolga-n-mak > dolanmak gibi.

-en- fiillerinden bazıları *-e-* fiillerinden düşmeli *-in* adları ile aynı kalıba dökülmüşlerdir (bkz § 222 *güven-mek / güven inan düzen özen usan).* Bunları ortak taban saymak yanlış olur.

5. -er- Fiilleri :

175. Bu ek *-e-* fiillerine *ettiren görünüşü* yapan *-ir-* ekinin gelip kaynaşmasıyla meydana gelmiş bir birleşik sayılır. Gerçekten ettiren anlatımına uygun olarak isimlere gelip bir mikdar geçişli fiiller yapar :

başarmak becermek evermek gözermek otarmak suvarmak, onarmak, fakat geçişsiz *gölermek yaşarmak tozarmak* gibi.

-er- eki oluşmasındaki ettiren anlatımına uymayan bir kullanışta daha canlı görünür. O da renk sıfatlarından ve düşmeli olarak «*o renge dönme*» anlatımında geçişsiz fiiller yapmasıdır :

ağarmak kararmak kızarmak sararmak bozarmak göğermek yeşermek morarmak pusarmak gibi.

Bu iki kullanışta *-er-* ekinin aynı kaynaktan gelip gelmediği araştırılmalıdır.

Yeni kelime : *önermek* (teklif etmek) *önerge öneri.*

Bu *-er-* fiillerini fiilden *-er-* fiilleriyle karıştırmamalı *(çıkarmak gidermek koparmak).*

6. -eş- Fiilleri :

176. Yine o eski *-e-* fiillerinin *edişen, karşılıklı görünüş* eki almış tabanlarında birleşmiş ve edişenlik an-

latımı alıp gelmiş bir ek bu *-eş-* eki olmalıdır. Çoğu karşılıklılık, bir takımı da edilenlik anlamında kelimeler bırakmıştır :

güreşmek savaşmak uğraşmak sarmaşmak karmaşmak üleşmek yanaşmak kamaşmak gibi.

Bunları da eski *-ge-* fiilden fiillerinin edişen görünüşü ile karıştırmamalı :

sat-ga-ş-mak > *sataşmak tolga-ş-mak* > *dolaşmak* gibi.

-eş- fiillerinden karşılıklı anlatımını koruyanların tabanları ile aynı anlamdaki isim tabanları üstüste düşmüşlerdir *(savaş-mak / savaş güreş uğraş üleş sarmaş)* bkz § 226. Bunların hece binişmesi ile meydana geldiklerini kabul ediyoruz *(savaş-ış* > *savaş)*, krş § 37.

7. -et- Fiilleri :

177. *-e-* fiillerinden doğmuş birleşik eklerden biri de *-et-* olmuştur. *-el-* ve *-en-* eklerinin dilde birçok geçişsiz fiiller bırakmış olmalarına karşılık *-et-* eki de taşıdığı *ettiren* anlatımına uygun olarak isimlerden bir hayli geçişli fiiller meydana getirmiştir :

gözetmek yönetmek iletmek öğretmek düzetmek yaratmak onatmak dinetmek gönetmek donatmak gibi.

-e- isimden fiillerinin fiil çatı ekleriyle uzatılmasından meydana gelen, yukarıdan beri gösterdiğimiz, beş türlü birleşik kullanışta farklılaşmışlar, fakat anlatımda akrabalıklarını azçok korumuşlardır. Basit *-e-* fiillerinden kiminin yerini birleşiklerinden biri almış *(kartalmak utanmak evermek yanaşmak gözetmek)*, çoğu zaman da bırakılmış olan *-e-* fiilleri dilde biri geçişsiz, biri geçişli iki halef bırakmış bulunurlar :

tükenmek / tüketmek öğrenmek / öğretmek yönelmek / yönetmek düzelmek / düzetmek dinelmek / dinetmek donanmak / donatmak gibi.

Şu var ki yazı lehçemizde burada da *ek yığılması* yoluna giderek daha çok geçişsiz şekilleri esas alıp onları ettiren görünüşüne sokmak suretiyle geçişlilerini yapmayı tercih ediyoruz :

azalmak, fakat *azatmak* değil, *azaltmak daralmak,* fakat *daratmak* değil, *daraltmak özenmek,* fakat *özetmek* değil, *özendirmek gücenmek,* fakat *gücetmek* değil, *gücendirmek ağarmak,* fakat *ağatmak* değil, *ağartmak yanaşmak,* fakat *yanatmak* değil, *yanaştırmak* gibi.

-el- ve *-et-* eklerinin isimlerden karşılıklı geçişsiz ve geçişli fiiller yapması yer yer *olmak* ve *etmek* yardımcı fiillerinin isimlerden birleşik fiiller yapmalarını andırır :

boş olmak / boşalmak düz etmek / düzetmek gibi.

Bununla beraber oluşmaları ayrı olan bu şekiller dil şuurunda karıştırılmaz. Rumeli ağızlarında bir karıştırma örneğine rastladık :

kayb etmek / kayb-el-mek, aynı zamanda *kayb olmak / kaybo-t-mak.*

-et- fiillerinin genç rakipleri *-let-* fiilleridir *(düzletmek tozlatmak).*

8. -i- Fiilleri :

178. İsimden *-i-* fiilleri dilimizde daha az sayıda, fakat her halde çok eski dil yadigârlarıdır. Bunları Eski Türkçede canlı *-e-* fiillerinin bir değişiği farzetmemiz mümkünse de anlatımları bakımından aralarında belirli bir fark tespit etmemiz mümkün olmadığından bu sesli daralmasını da köklerde ol-

duğu gibi *(taş / dış ağaç / yıgaç)* bu eklerde de *(kanamak / kanımak kürcmek / kürümek)* eski bir büküm izi saymak yerinde olmaz :

kaşımak taşımak karımak irimek bayımak kurumak korumak çürümek tökezimek ağrımak yavaşımak dalabımak ve yansılamalardan: *dokumak farımak şakımak ışımak yalabımak* gibi.

-i- fiillerinden kiminin de yalnız doğrudan doğruya isme gelmiş gibi görünen çatı şekillerini tanırız :

sakı-n-mak darı-l-mak barı-n-mak barı-ş-mak dağı-l-mak dağı-n-mak öcü-ş-mek berki-t-mek > peki-t-mek peki-ş-mek gibi.

Bununla beraber bu uzatmaların *-e-* fiillerinde olduğu gibi birleşik ekler haline gelemediği anlaşılıyor. *-i-* fiillerinin kaynakta isimden *-ik-* fiilleri ile ilişkisi de araştırılabilir, bkz § 178.

-i- fiillerinin tabanları kimi zaman kendilerinden gelmiş ad, yada sıfatlarla, bir damak sesi düşmesi sebebiyle, *ü s t - ü s t c d ü ş m ü ş* (collision) olur :

irimek / iri < iri-g karımak / karı < karıg kuru ağrı doku koru gibi.

Tabii bunları aslından hem fiil, hem isim tabanı olabilen kelimeler saymayacağız.

9. -ik- Fiilleri :

Eski Türkçede isimden geçişsiz fiiller yapan bir ek olarak görülür *(tagıkmak taşıkmak* > Y.T. *çıkmak içikmek)*. Dilimizde az sayıda örnekleri kalmıştır :

birikmek gözükmek gecikmek acıkmak usukmak darıkmak kanıkmak = kan oturmak gibi.

Bunları fiilden *-ik-* fiilleriyle karıştırmamalı *(durukmak yorukmak)*.

10. -imse- Fiilleri :

179. Aşağıda *-se-* ve *-si-* fiillerinde ve yer yer bu eklerin birleşiklerinde görüleceği gibi Eski Türkçeden beri *-se- istek fiilleri* (verbe désidératif) isim köklerinden *(suwsamak yagsamak)* ve fiilden yalın ad tabanlarından *(kül-üm-se-mek bar-ıg-sa-mak)* yapılmışlardır. *-imse-* birleşik eki Batı Türkçesinde fiilden az sayıda fiiller vermekle beraber (bkz § 248) isimden fiil yapan bir addaşa örnek olmuştur.

Belki burada da *ben-im-se-mek* fiilinde, başka anlatımda olan (iyelik) bir *-im* eki aracı olmuş ve isimden *-imse-* fiilleri baş göstermiştir. Ek az sayıda sıfatlara gelmiş olarak görülür :

azımsamak çoğumsamak küçümsemek gücümsemek kurumsamak (kuru yemiş istemek).

Bu kullanışta *-imse-* eki daha çok benzerlik anlamını, «*öyle saymak*» anlatımını korumuş görünür. *-se-* istek ve *-si-* benzerlik ekleri anlatımlarının dilimizde basit şekillerinde olduğu kadar birleşiklerinde de karıştırıldığını yer yer göreceğiz, bkz § 189, 190. Bu fiillerin hal sıfatfiilleri olarak gelen bazı yeni kelimelerin yayılma imkânına yukarıda değindik, bkz *iyimser* v.b. § 145.

İsimden ve fiilden *-imse-* fiilleri yeni örnekler vermektedir :
yoğumsamak = inkâr etmek durumsamak tereddüt etmek
gibi.

11. -ir- Fiilleri :

180. Aslında isimden fiil yapan eski bir *-ir-* ekini çözümü oldukça güç sayılı örnekleriyle tanıyoruz. Belki *-i-* ekinden bir uzatmadır. Doğu Türkçesinde *-gür-* ile de ilgili görünür :

köpürmek götürmek delirmek belirmek sömürmek gibi.

Dilimizde bir alanda işlek olarak görülen *-ir-* eki sesli bazı fiziyolojik işleyişleri andıran yansılamalara gelerek onların kılınışı anlamında fiiller yapar :

çağırmak bağırmak böğürmek öğürmek üfürmek tükürmek anırmak geğirmek osurmak hapşırmak öksürmek tıksırmak aksırmak.

Yukarıdaki isimden *-ir-* fiillerini fiilden ettiren *-ir-* fiilleriyle karıştırmamalı *(geç-ir-mek).*

12. -irge- Fiilleri :

Eskiden beri çok yaygın olmayan ve bir türlü benzerlik anlamı (gibi saymak, gibi davranmak) taşıyan fiillerdir (E.T. *alpırkanmak esirgemek busurgamak tañırkamak).* Dilimizde de sayılı yadigârları kalmıştır. *-imse-* eki ile aynı kökten anlamdaşı vardır *(azırganmak = azımsamak).*

yadırgamak esirgemek azırganmak gecirgemek taşırgamak (hayvan tırnağını taşta zedelemek) *gücürgenmek yedirgemek* gibi.

Rastlantılı olarak, yada anlatım birliği sebebiyle *-imse-* benzerlik eki gibi *-irge-* benzerlik eki de hem isim, hem fiil tabanlarından fiil yapar olmuştur (bkz § 253 *kasırgamak, acırganmak).*

13. -kir- Fiilleri :

Bu ek yukarıda gördüğümüz (bkz § 180) *-ir-* isme fiil ekinin *-k* ile kapanan iki heceli bir isme gelmesinden *(sümük* gibi) birleşme yoluyla doğmuş olmalıdır *(sümük-ür- > sümkür-).* Bu da kapalı hecelere gelerek *-ir-* eki gibi hemen daima sesli fiziolojik işleyişlerin kılınışı anlatımı ile fiiller yapar :

hıçkırmak hınçkırmak pufkurmak püskürmek haykırmak fışkırmak kışkırmak çavkırmak hünkürmek püfkürmek gibi.

14. -le- Fiilleri :

181. -le- fiilleri kelime dağarcığımızda en kalabalık fiil ailesini teşkil ederler. Bu ek eski Türkçeden beri çok verimli olmuş ve sonraları isimlerden fiil yapma alanında bayağı rakipsiz kalmıştır. Münasebet düştükçe her türlü adlara ve birçok sıfatlara gelir. Anlatımı zamanla dallanmış, çeşitlenmiştir. Genel olarak nesneyle ilgili bir şey yapmak, veya olmak anlatımını getirir. *-le-* fiillerini farklı bakımlardan öbekleyebiliriz :

a. Bir takımının tabanları dilimizde bırakılmış, veya değişmiştir :

anlamak dinlemek söylemek eylemek beklemek bellemek gizlemek saklamak taslamak eslemek sallamak damlamak gibi.

b. Her zaman canlı kalmış bu ekle baştan beri Türkçeye yabancı dillerden gelmiş kelimelerden fiiller yapılmıştır ve yapılmaktadır :

nomlamak bağlamak muştulamak paralamak zorlamak paklamak şartlamak kefenlemek sabahlamak haklamak tamamlamak ferahlamak poyrazlamak vidalamak betonlamak gazlamak gibi.

c. Dar seslilerle biten iki heceli tabanlardan *-le-* fiilleri bazan orta hece düşmesine uğramış olurlar ve ek tekheceli bir köke gelmiş görünür :

sızılamak > sızlamak yasılamak > yaslamak inilemek > inlemek kokulamak > koklamak besilemek > beslemek belki *anlamak < añlamak derlemek < tériglemek* gibi.

d. *-le-* eki çoğu kapalı tek heceli yansılamalara gelerek bir sıra *yansılama fiilleri* yapar :

çatlamak patlamak fırlamak hoplamak foslamak horlamak fıslamak vızlamak cızlamak üflemek gürlemek harlamak hortlamak parlamak tıslamak melemek havlamak gıdaklamak şakşaklamak kekelemek gibi.

e. Bir de kökün anlamından uzaklaşmış, *-le-* fiilleri dikkati çeker :

atlamak (ata binmek) *yoklamak ıslamak* < *ısılamak saplamak* (bıçağı sapına kadar sokmak) *kullanmak eğlemek* (eteğinden çekmek, bekletmek) *eğlenmek kollamak* gibi.

f. Aslında *-le-* eki doğrudan doğruya *mecazlı anlamda* (sens figuré) fiiller yaratmaya çok elverişlidir :

iplemek sepetlemek çuvallamak kalaylamak kazıklamak koltuklamak iğnelemek taşaklamak köpeklemek gibi.

182. -le- fiilleri yaygınlıkları ölçüsünde anlatımca da çeşitlenmişlerdir. Geçişli olanları, geçişsiz olanları, kimi de iki türlü kullanılanları vardır :

a. Adlardan yapılanların çoğu geçişli fiillerdir :
tuzlamak bağlamak katlamak avlamak gözlemek yavrulamak öğütlemek süngülemek özlemek adımlamak sabunlamak hatırlamak gibi.

Geçişsiz olanları da vardır :

güneşlemek kıyılamak karlamak yağmurlamak güzlemek lodoslamak gibi.

b. Sıfatlardan yapılanların birçoğu ise geçişsiz fiiller olurlar :

yozlamak genişlemek sollamak yavaşlamak ucuzlamak semizlemek serinlemek topallamak şişmanlamak hamlamak zenginlemek gibi.

Geçişli olanları da vardır :

düzlemek ağırlamak kolaylamak temizlemek karalamak rastlamak gibi.

c. *-le-* fiillerinden bir takımı da geçişli ve geçişsiz, veya *etkin* ve *orta* iki anlamda kullanılırlar :

toplamak kötülemek aşağılamak kışlamak yazlamak yanlamak gibi.

Yukarıda gördüğümüz gibi anlatım çeşitlenmesi ve çok kullanış sebepleriyle *-le-* eki bir çok birleşikler de meydana getirmiştir. Onlardan fiil çatı ekleriyle oluşmuş olanları bu bölümde göreceğiz.

183. -le- eki yazı dilimizin millileşmesi hareketinde özellikle yaratıcı bir rol oynamaktadır. Aşağıda belirttiğimiz gibi (bkz § 278) esasta *-le-* ekinin anlatımını karşılayan önce *kılmak bolmak*, sonra *etmek, eylemek, olmak* gibi yardımcı fiiller öteden beri dilimize yabancı kelimelerin rahatça girmesi için elverişli bir köprü olmuşlardır :

namaz kılmak kabul bolmak tavaf etmek nikâh olmak mayna etmek şoke olmak gibi.

a. Bunlardan halklılaşmış olanlar, yukarıda bazı örneklerini gördüğümüz gibi, (yardımcıysalar) öteden beri yer yer *-le-* fiillerine ve onun uzatmalarına dönerler :

ihtiyar olmak = ihtiyarlamak hesap etmek = hesaplamak tayip etmek = ayıplamak tuhaf olmak = tuhaflaşmak hasta olmak = hastalanmak defetmek = defelemek ayar etmek = ayarlamak tekrar etmek = tekrarlamak ihtar etmek = hatırlatmak perdah etmek = perdahlamak borda etmek = bordalamak gibi.

Osmanlı lûgatçıları (Türkçe Sözlük dahil) yardımcılarla yapılmış birleşik fiilleri hemen hiç vermemişlerdir. Yabancı, hele Arapça kılış adları onlarca mastar sayılmıştır *(kabul iptal tenzil)*. Oysa yabancı dillerden yalnız isim tabanları almak karakterinde olan dilimiz onları fiilleştirirken bir yandan üretim ekleri, bir yandan da aynı anlatımda yardımcı fiiller kullanıyor ki her iki kelime aynı lûgat bilgisi değerinde oluyor *(hesap etmek / hesaplamak)*. Şu farkla ki ekle yapılan daha çok Türkçeleşmiş bulunuyor.

b. Yeni zamanlarda yazı dilimizde asılları muhafaza edilen yardımcılı birleşiklerden bir takımı halk kullanışı yönünde *-le-* fiillerine, veya uzatmalarına çevrilmişlerdir :

kıyas etmek = kıyaslamak itmam etmek = tamamlamak tahfif etmek = hafifletmek teslih etmek = silahlamak mağrur olmak = gururlanmak tertip etmek = tertiplemek tebellür etmek = billûrlaşmak istifade etmek = faydalanmak mükedder olmak = kederlenmek, yarı yardımcı fiillerden: *rası gelmek = rastlamak cevap vermek = cevaplamak telgraf çekmek = tellemek* gibi.

184. c. Dilin yukarıda belirttiğimiz imkân ve eğilimleri yazı dilinde ve terimleşmede Türkçeleştirme için bir haylı değerlendirilmiştr:

teyit etmek = doğrulamak tekzip etmek = yalanlamak ikmal etmek = bütünlemek tetkik etmek = incelemek tahkik etkek = gerçeklemek tayin etmek = belirlemek tanzim etmek = düzenlemek tevsik etmek = belgelemek imhal etmek = ertelemek tebrik etmek = kutlulamak tenvir etmek = aydınlatmak tekellüs etmek = kireçleşmek tekabül etmek = karşılamak mürakabe etmek = denetlemek ittihat etmek = birleşmek istikraz etmek = borçlanmak gibi.

d. *-le-* eki fiilden isim tabanlarına geldiğinde yarattığı fiil anlamca çoğu zaman kök fiille ilgili, fakat herzaman ondan farklı olur: Bunlar *fiilden isimden fiil* olurlar:

çelmek / çelmelemek sıkmak / sıkılamak konmak / konaklamak katmak / katıklamak yonmak / yongalamak gibi.

Kelime içinde bu iki ek bazan kaynaşmak ve *edeleme* fiillerinde olduğu gibi bir anlatım kazanmak istidadı gösterir (bkz § 242 v.i. *didiklemek duraklamak öperlemek dürtüşlemek* v.b.).

Yalın kavramları karşılama özelliği gösteren bu model *-le-* fiilleri Arapça birçok kelimelerin yerini tutmaya yarayor. Yeni zamanlarda başlıca üç fiile ek üzerine yapılan *-le-* fiilleri dikkati çekiyor. Dilde mevcut yoğun ve yalın örneklerine uygun olarak:

düğümlemek yudumlamak gibi *yorumlamak = tefsir etmek çözümlemek = halletmek yayımlamak = neşretmek bölümlemek = tasnif etmek, sürgülemek yargılamak* gibi *sorgulamak = istintak etmek eşikilemek = tesir etmek uygulamak = tatbik etmek yetkilemek = salâhiyetdar kılmak, iliklemek konuklamak* gibi *açıklamak = izah etmek tutuklamak = tevkif etmek. tanıklamak = işhat etmek* gibi.

15. -len- Fiilleri :

185. -le- ekinin isimlerden hem geçişli *(tuzlamak temizlemek)*, hem geçişsiz *(karlamak yavaşlamak)* fiiller yaptığını gördük. Geçişli olanlar fiil çatısının hem *edilen*, hem de *dönüşlü* görünüşleri için *-in-* eki aldıklarında (bkz § 354) geçişsiz olurlar *(tuzlanmak temizlenmek)*.

Ancak isimlerden doğrudan doğruya edinen anlamlı fiiller yapmak istendiğinde sonraları, herhalde erkenden birleşik *-lan-* ekiyle fiiller yapılmıştır. Buna göre burada *-len-* fiili bir *-le-* fiilinin edilen, veya dönüşlü görünüşü değildir, ayrı bir fiildir. Böylece aynı kökten de *-le-n-* ve *-len-* fiilleri olabilir :

yağ-la-n-mak (yağ sürünmek) *yağ-lan-mak* (yağ bağlamak) *para-la-n-mak* (parçalanmak) *para-lan-mak* (para sahibi olmak) *baş-la-n-mak* (girişilmek) *baş-lan-mak* (baş bağlamak).

-len- fiilleri ile aynı kökte *-le-* fiilleri çoğu zaman bulunmaz, yahut bırakılmış olabilir. *-len-* fiilinin yaygın anlatımı «*ile donanmak*» dır. Bunlara *donatım fiilleri* (verbe munitif) deyeceğiz.

evlenmek yaşlanmak uslanmak ayaklanmak karıncalanmak öfkelenmek dallanmak kuşkulanmak dillenmek kanatlanmak hastalanmak canlanmak dertlenmek kibirlenmek çiçeklenmek filizlenmek tüylenmek kurtlanmak kuvvetlenmek gibi.

Yaygın genel anlatımı ile birlikte :

a. Bu ek «biri nesne edinmek» anlatımı ile uygun düştükçe pek çok adlara getirilebilmektedir :

arabalanmak geyimlenmek pabuçlanmak şaplalanmak mallanmak paralanmak şöhretlenmek adlanmak dişlenmek kapılanmak gibi.

b. *-len-* fiillerinden bir takımı da «*gibi davranmak, gibi görünmek*» anlatımıyla bir türlü dönüşlü benzerlik fiilleri olurlar :

yeğitlenmek dişilenmek horozlanmak çakallanmak büyüklenmek domuzlanmak huysuzlanmak bilmezlenmek âcizlenmek gibi.
«*Âlâlara âlâlanuruz, pest ile pestüz*».

Yukarıda *-le-* fiilleri bahsinde belirttiğimiz gibi Arapça mastarlardan yardımcılarla yapılmış birleşik fiilleri (isim kökünden) Türkçede çoğu zaman *-le-* fiilleri, kimi zaman da onların uzatılmışları karşılar. Bu mastarlardan daha çok Arapça fiil çatısının geçişsiz fiil kalıplarına göre olanlar ise çoğu zaman *-len-* fiilleri, yada *-leş-* fiilleri (bkz aşağıda) ile karşılanırlar :

tenevvür etmek = *aydınlanmak* *teheyyüç etmek* = *heyecanlanmak* *müdahene etmek* = *yaltaklanmak* *tecahül etmek* = *bilmezlenmek* *iştidat etmek* = *şiddetlenmek* *intifa etmek* = *yararlanmak* *istigna etmek* = *nazlanmak* gibi.

16. -leş- Fiilleri :

186. *-leş-* fiilleri de tıpkı *-len-* fiillerinde olduğu gibi bir *-le-ş-* > *-leş-* birleşik ekinin meydana gelmesiyle gelişmiş olmalıdır. Burada da isimlerden doğrudan doğruya, fakat çoğu zaman *-iş-* ekinin öbür anlatımıyla (bkz § 356) dönüşlü anlamlı fiiller yapmak istendiğinde birleşik *-leş-* ekinden faydalanılmıştır. Artık *-leş-* fiili de bir *-le-* fiilinin karşılıklı, yada dönüşlü görünüşü değildir, ayrı bir fiildir. Aynı kökten *-le-ş-* ve *-leş-* fiilleri olabilir :

taş-la-ş-mak (birbirini taşlamak) *taş-laş-mak* (taş kesilmek) *bek-le-ş-mek* (birlikte beklemek) *pek-leş-mek* (katılaşmak) *ters-le-ş-mek* (birbirini terslemek) *ters-leş-mek* (huysuzlaşmak) gibi.

Aynı kökten *-le-* fiilleri bulunmayan *-leş-* fiilleri pek çoktur. Ekin asıl anlatımı karşılıklı fiil sayılmakla birlikte *-iş-* fiillerinde olduğu gibi (bkz § 356) o hem karşılıklı, hem

katılmalı değil, fakat dönüşlü fiil anlatımlarını taşır. Bu sebeple başlıca iki türlü fiil yapar :

a. Doğrudan doğruya karşılıklı ve birden fazla kimseli fiiller :

sözleşmek birleşmek uzlaşmak antlaşmak şakalaşmak haberleşmek vedalaşmak mektuplaşmak tokalaşmak dertleşmek helâllaşmak gibi.

Bu fiillerin tek taraflıları çoğu zaman yardımcılarla yapılmış birleşiklerdir :

söz vermek razı olmak şaka etmek haber vermek dert yanmak veda etmek helâl etmek gibi.

b. Daha geniş ölçüde dönüşlü anlamı ile sıfatlardan ve bazı adlardan yapılmış geçişsiz ve tek kimseli fiiller :

güçleşmek sertleşmek irileşmek sıklaşmak seyrekleşmek güzelleşmek alıklaşmak pisleşmek ciddileşmek modernleşmek zübbeleşmek kurtlaşmak çocuklaşmak hayvanlaşmak kömürleşmek yerlileşmek gibi.

Bu anlatımda *-leş-* fiilleri *-iş-* fiillerinde olduğu gibi dönüşlü fiil anlamını taşıdıklarından *(büzüşmek kızışmak) -len- fiillerine* yaklaşırlar. Ancak bunlarda onlardan kiminin «ile donanmak» ve «*nesne edinmek*» anlamları *(tüylenmek mallanmak)* yoktur. «*Olmak*» genel anlamı ile *(zorlaşmak)* «*gibi davranmak, gibi görünmek*» anlamları *(domuzlaşmak)* vardır. Böylece *-len-* fiillerinde «*edinme*» anlamı, *-leş-* fiillerinde «*değişme*» anlamı belli ve hakimdir, diyebiliriz *(paslanmak / paslaşmak kabuklanmak / kabuklaşmak).*

187. Bununla birlikte *-len-* ve *-leş-* fiilleri bazan anlamca çok yaklaşırlar ve bazan birbirinin yerine kullanılırlar :

sertlenmek / sertleşmek aksilenmek / aksileşmek şıklanmak / şıklaşmak ballanmak / ballaşmak keyifsizlenmek / keyifsizleşmek gibi.

Bu birleşik eklerle isimlerden yapılmış geçişsiz fiiller geçişli kılınmak istendikte artık geçişlileri sayılacak *-le-* fiillerine dönmezler, *ettiren* fiil çatı ekleri alarak uzatılırlar. Sonra yeniden edilen çatı eki alıp daha da uzayabilirler. Böylece *ek yığılmasına* (cumul) uğrarlar :

havalanmak, geçişlisi *havalamak* değil, *havalandırmak,* onun geçişsizi *havala-n-mak* değil, *havalandırılmak güzelleşmek,* geçişlisi *güzellemek* değil, *güzelleştirmek,* onun geçişsizi *güzelle-n-mek* değil, *güzelleştirilmek* gibi.

Bu ek yığılması her zaman gerekli değildir. Gerçekte çokluk basit *-le- (havalamak güzellemek)* fiil kalıpları boş bırakılıp yerlerine dört ekten birleşik *-lendir-* ve *-leştir-* fiil kalıpları alınmaktadır.

Yeni yazı dilimizde Arapça mastarlardan fiil çatısının daha çok geçişsiz fiil kalıplarında olanları *-len-* fülleri gibi *-leş-* fiilleriyle de karşılanıyor :

münavebe etmek = nöbetleşmek temeyyu etmek = sıvılaşmak tebahhur etmek = buharlaşmak tekâsüf etmek = yoğunlaşmak ittihat etmek = birleşmek infisah etmek = bollaşmak istihale etmek = başkalaşmak gibi.

17. -re- Fiilleri :

188. Bu ek çok eskiden verimli olmuş olmalıdır. Eski türkçede sayılı ve bazı uzatılmış örneklerine rastlanır *(kewremek yigrenmek kekreşmek).* Dilimizde kalan *-re-* fiilleri de çözümleri güç ve şüpheli yadigârlardır. Onları kabataslak öbeklemeye çalışıyoruz :

a. Eski metinlerde ve Anadolu ağızlarında yansılamalardan yapılmış görünen ve çoğu zaman hayvan sesleri veren fiiller :

añramak (arslan) *ıñramak* (köpek) *okramak* (at) *kökremek* (sığır) *şakramak* (kuş) *çokramak çıñramak çiñremek* gibi.

b. Bazı hareketleri gösteren fiiller :

titremek tepremek kıpraşmak kıvramak kavramak davranmak sıçramak yıpramak doğramak imrenmek iğrenmek gibi.

c. Çeşitli kavramlar gösteren fiiller :

gevremek kekremek gökremek seyrelmek gibi.

18. -se- Fiilleri :

189. Yukarıda *-imse-* fiillerinde (bkz § 179) işaret ettiğimiz gibi Eski Türkçede *istek fiilleri* anlamında canlı olan *-se-* fiilleri *(suwsamak erüksemek ulugsamak)* dilimizde de özellikle cinsî istek anlamında oldukça canlı kalmıştır :

susamak öksemek tütünsemek ersemek boğursamak (dişi deve) *boğasamak aygırsamak koçsamak tekesemek* gibi.

Ancak istek anlamında *-se-* fiilleri dilimizde sayılıdır.

Eski Türkçede *-se-* fiilleri (istek) ile *-si-* fiilleri (benzerlik) iyice ayırdedilmiştir *(suwsamak* = susamak *suwsımak* = sulanmak, su tadı almak). Fakat yine öteden beri bu iki ekin ve uzatılmışlarının dil şuurunda, belki anlam ve ses yakınlığı sebebiyle, karıştırıldığı görülmektedir. Şöyle ki :

a. Azçok sarih benzerlik anlamında «*bulmak, saymak*» anlatımında *-se-* fiilleri vardır :

tavsamak yelsemek çoksamak darsamak çiğsemek köpeksemek yükselmek ıraksanmak kapsamak çirkinsemek umursamak mühimsemek garipsemek gibi.

Bu fiillerden çoğunun aynı anlamda *-si-* değişikleri de vardır (bkz aşağıda *çoksumak çiğsimek darsımak).* Bunları asıl say-

mak mümkündür. Ancak bir takımının doğrudan doğruya *-se-* ekiyle, fakat benzerlik anlatımıyla yapıldığını kabul etmek yerinde olur.

b. Buna karşılık istek anlamında birçok *-se-* fiillerinin de *-si-* değişikleri vardır. Özellikle «dişi istemek» anlatımında olanların *-si-* şekilleri de yaygındır (bkz aşağıda *ersimek boğasımak tekesimek).* Bunları asıl saymak mümkün değildir.

c. Yukarıda *-imse-* fiillerinde (bkz § 179) belirttiğimiz gibi *-se-* ekinin fiilden yalın ad tabanlarına gelmesiyle de bir çeşit *-se-* fiilleri meydana gelmiştir. Bunlardan *-im-se-* eklerine benzer şekilde *-ik-se-* ekleri de birleşme istidadı göstermiştir (bkz *-iksc-* fiilleri § 246 *kanıksamak duruksamak).* Şu farkla ki burada *-se-* eki *-ik* fiilden isim eki üzerine değil, *-ik-* fiilden fiil eki üzerine gelmiş görünür, bkz *-ik-* fiilleri § 245. Yalnız *gec-ikse-n-mek / gec-iksi-n-mek* örneğinde birleşik ek yukarıda *-imse-* fiillerinde olduğu gibi isim köküne gelmiş bulunur.

-se- fiilleri Yeni Türkçede artık benzerlik anlamında, «*öyle bulmak, saymak*» anlatımında fiiller yaratmak istidadını göstermektedir:

uzaksamak = istib'at etmek büyüksemek = izam etmek gereksemek = ihtiyaç duymak hafifsemek = istihfaf etmek rakipsemek = istirkap etmek gibi.

19. -si- Fiilleri:

190. Yukarıda *-se* ve *-imse-* fiillerinde işaret ettiğimiz gibi (bkz § 189 179). Eski Türkçede *-se-* ekinden sarih olarak ayrı *benzerlik fiilleri* (verbe simulatif) yapan bir *-si-* eki vardır *(suwsımak yagsımak eksümek).* Belirttiğimiz gibi *-si-* eki ve uzatmaları anlam ve kullanışça *-se-* ve uzatmaları ile karıştırılmış olmakla birlikte dilimizde de canlı kalmıştır.

a. Benzerlik anlamında olup pek çoğunun, yukarıda gösterdiğimiz gibi, dilimizde *-se-* değişikleri de bulunan fiiller:

darsımak yañsımak çiğsimek çoksumak ayrıksımak ıraksımak güçsümek çirkinsimek gibi.

b. Yine benzerlik anlamında birçok *-si-* fiilleri edilen, daha çok dönüşlü fiil çatı ekleriyle uzatılmış olarak görünürler :

eksilmek yüksünmek tiksinmek çoksunmak güçsünmek ayıpsınmak zahmetsinmek gibi.

c. *-se-* fiillerinin değişiği olarak, veya başkaca bir takım *-si-* fiilleri de istek anlamındadırlar, çoğu «*dişi istemek*» manasına gelir, krş § 189 :

öksümek ersimek (insan) *dalapsımak* (büyük baş hayvan) *bogursumak* (dişi deve) *düvesimek* (boğa) *boğasımak* (inek) *tekesimek* (keçi) *gürüksümek* (tavuk).

Yukarıda gördüğümüz gibi (krş § 184) *-si* isimden isim eki bu *-si-* fiillerinin bir *-si-g* sıfatfiil ekinden gelmektedir.

-si- eki ile de kelime karşılamaları denenmiştir :

yabansımak = istigrap etmek yadsımak = inkâr etmek gibi.
Ancak bu ek dilimizde daha canlı görünen *-se-* eki ile anlatımca artık üstüste düşmektedir.

III. FİİLDEN ÜREME İSİMLER

*191. Fiilden isim*ler (nom déverbatif) isimden isim tabanları gibi çoğu asıl üretim ekleri ile kurulmuş, bir takımı da üretim değeri kazanmış çekim ekleriyle yapılmışlardır. Dilimizde fiil köklerinin isim köklerinden kesin olarak ayrılmış ve sayıca çok olmaları sebebiyle bu tarz üretim geniş ölçü kazanmış ve çok kelime vermiştir. Ancak yazı dilimizde yabancı kelimelerin istilâsı sebebiyle Türkçe fiilden yalın adlar ve sıfatlar gereği gibi gelişememiştir.

Fiil tabanlarının yalnız emir kipinde yalın olarak görüldüklerini kaydetmiştik (bkz § 119). Dilde ek almaksızın isimleşmiş fiil tabanları hiç de yok değildir :

gitgel tutkal varagel yazboz tahtası gibi.

Ancak koşma takım kalıbındaki bu nadir birleşiklerde fiilden *(sıfır yapılıkla)* isimler aramak yerinde değildir.

Şu var ki yeni zamanlarda yalın fiil tabanlarından iddialı kişi ve soyadları, firma adları başgöstermiştir :

Sevil Okşan Şanver Yücel Başol Tatlan Seçal gibi.

1. -ce Adları :

Fiil tabanından *-ce* adları aslında yalın kılış adları olarak görünüyor. Oldukça nadir şeylerdir. Ek dönüşlü fiil tabanları üzerine gelmektedir :

düşünce eğlence dinlence öğrence inanca yapınca dirence umunca söylence, bir uzatılmışı *sürünceme* gibi.

Bu ekin oluşması hakkında bir tahmin yürütemeyoruz. Kullanıştaki şekline göre bunu bir *-ince* eki diye de anabiliriz.

Terimleşmede bu adları kullanma ve çoğaltma yolunda denemeler olmuştur :

düşünce = fikir sakınca = mahzur inanca = teminat imrence = magbut öğrence = temrin, talim övünce = mefharet gibi.

Fiilden yalın adlar yapma istidadı gösteren bu ek *-iç* × *-inç* adlarında olduğu gibi dönüşlü fiil tabanlarına gelerek *kılışın ürünü* anlamıyla daha pek çok verimli olabilir :

sorunca (sorun yerine) = *mesele güvence = kefalet özence = merak, hobby* v.b.

2. -di Adları :

Geçmiş kipinin 3. kişi eki olan *-di* bir birleşik sayılır *(-it-i* fiilden isim üzerine iyelik eki). Bu dilimizde bir sıfatfiil eki değildir. Bununla birlikte ekin yüklemce kullanışından gelen isimleşmiş kelimelerimiz vardır :

bastı türedi buyurdu ve *buyuruldu döğdü pişti Döndü* (kız adı) gibi.

Bu kelimelerin oluşmasını yargı öbekleri halinde doğan ve yaşayan bazı örnekleri aydınlatır :

imam bayıldı hünkâr beğendi Hüdaverdi kül bastı miras yedi gece kondu zırt çekti şıp sevdi dedi kodu papas kaçtı kaptı kaçtı olup bitti gibi.

Bu kipin 1. kişi eki de bazı kelimeler vermiştir :

küstüm otu buldumcuk olmak Yoruldum Yokuşu Bayıldım Sokağı, gibi.

-di canlı bir üretim eki olma istidadını göstermektedir :

alındı = makbuz uydu = peyk verdi = sarfiyat girdi = tagdiye = input çıktı = istihsal = output gibi.

3. -dik Sıfatları :

192. Eski Türkçedeki *-dik* geçmiş sıfatfiilleri o işleyişte dilimizde daha çok eklerle uzatılmış sıfatfiiller ve zarffiiller halinde görülür (bkz § 362, 369 v.i. *gördüğün anladığım bildikleri için buluştuğumuzda).* Nadir olarak isimleşmiş olanları vardır :

bildik tanıdık güvendik (başkasına sırt veren) *doğurduk* (piç) *sündük* (miskin) *avunduk* (gebe) *sidik* < *siğdük saltık* (bırakılmış, serbest) *Taptuk Emre Saru Saltuk Sırpsındığı Bilemedik* gibi.

Bunlar olumsuz sıfatfiil şeklinde daha canlı görülür. Yaygın sıfat olarak kullanılanları, birleşiklerde kalmış olanları vardır :

olmadık ummadık beklenmedik görülmedik duyulmadık işitilmedik çıkmadık can er görmedik kız saçı bitmedik yetim gibi.

4. -dikçe Sıfatları :

Bir zaman zarffiili eki olarak göreceğimiz *-dikçe* birleşik eki ile bazı donuşmuş zarflar da meydana gelmiştir. Sayıları azdır :

oldukça gittikçe vardıkça estikçe gibi.

5. -e Zarfları :

193. Eski Türkçeden beri çok canlı olarak hal zarffiilleri yapmış olan *-e* ekinin dilimizde o işleyişle tek ve yalın olarak kullanışı azalmıştır, bkz § 367. Ancak dilde canlılığını gösteren birçok zarflar (dolayısıyla takı ve bağlamlar) da bırakmıştır :

ile daha < *taka yine* < *yaña göre öte diye çevre basa tuta sapa geçe kala* gibi.

-e eki isimden *-leş-* fiillerine gelerek zarflar yapmada yeni bir canlılık gösteriyor :

ortaklaşa = *müştereken nöbetleşe* = *münavebeten* gibi.

Sıfat olarak da kullanışlı olan bu kelime kalıbı çok verimli olabilir :

yardımlaşa destekleşe haberleşe yarılaşa v.b.

-e zarffiil eki tek kullanışta yerini *-erek* birleşiğine bırakmış bulunursa da *(gül-erek),* çift kullanışta yerinde *(gül-e gü-l-e düşe kalka)* ve tasvir fiillerinin yapısında *(gör-e bilmek düş-e yazmak* v.b.) tam canlı görünür, bkz § 203, 410 v.i.

-e- zarffiil ekinin bir değişiği olan eski *-i-* zarffiil eki de dilimizde bazı üremeler bırakmıştır :

dahi < *takı karşı* < *karışı aşırı deyi* × *diye ötürü dolayı götürü* gibi.

Bu ek Eski Türkçede daha çok *-ü* × *-u* şekliyle *(yitürü oplayu)* değişiği olan *-e* ekinden daha çok kullanılmış, Eski Osmanlıcada da canlı kalmıştır :

«Şol cennetüñ ırmıkları
Akar Allah déyü déyü».

Anadolu ağızlarında da daha çok rastlanır :

«Çıktım Kozan'ın dağına
Karı dizleyi dizleyi».

Yazı lehçemizde tasvir fiillerinde *(gel-i vermek)* ve bazı birleşiklerde *(üstün kör-ü yüzün koy-u > yüzü koyun)* kalmıştır.

Bunları fiilden *-i-* adları ile karıştırmamalı *(dizi yapı* bkz § 211).

6. -ecek Sıfatları :

194. Daha yeni bir birleşik ek olan *-ecek* ile yapılmış gelecek sıfatfiilleri de *-dik* sıfatfiillerine benzer şekilde asıl işleyişlerinde daha çok eklerle uzatılmış olarak görülürler (bkz § 364, 372 v.i. *göreceğim alacağınız kalacağına göre dönmeyeceğinden).* Ancak bunlar yalın halleriyle *-dik* sıfatfiillerinden daha geniş ölçüde sıfat ve ad olarak da kullanılırlar. *-ecek* sıfatları nesneyi fiille ilgili kılar :

içecek su oturacak yer söylenecek söz olmayacak iş gibi.

Fakat daha çok adlaşarak fiille ilgili her türlü nesneyi gösterirler :

yiyecek içecek yakacak alacak verecek gelecek gibi.

Bunlar arasında mekân ve aygıt adları çoktur :

bakacak savacak kavuracak yonacak sürtecek kesecek çekecek gibi.

Aygıt adlarını birleşik kelimelerle belirtir ve çeşitlendiririz :

kâğıt kesecceği ceviz kıracığı şişe açacağı Kitap açacağı gibi.

7. -eç Adları :

195. Eski Türkçede canlı ve bir birleşik olması muhtemel *-geç* ekinden damak sesinin düşmesiyle meydana geldiği görülüyor *(açkaç kısaç).* Bu ek eski şekliyle ve anlatımları ile de dilimizde canlı kalmış (bkz *-geç* fiilleri § 206 *süzgeç dayangaç),* hattâ bazan kelime eski ve yeni şekliyle yanyana yaşamıştır *(kıskaç × kısaç).* Başlıca aygıt adlarında görülür :

tutaç dürteç tokaç dikeç bakaç gömeç gögeç > güveç gibi.

Aynı ekin sıfatlar ve bu yoldan adlar da yapmış olduğu görülür. Bunlar dilimizde nadirdirler *(güleç kımaç).*

Aygıt adları yapmada *-eç* eki zamanımızdc özel bir canlılık göstermektedir. Yeni terimler arasında bu ekle yapılmış aygıt adları tutunuyor :

sayaç = muaddit sarkaç = rakkas büyüteç = pertevsuz soğutaç = müberrit kaldıraç = manivelâ ayıraç = miyar üreteç = müvellit (générateur) gibi, bkz *-iç* adları § 214.

8. -egen Sıfatları :

196. Bu ek fiilden *-ge- > -e-* *berkitme fiillerinin (tıkamak dolamak)* eski bir *-gen* sıfatfiilinden erkenden kopmuş bir birleşik ek olmalıdır (tep-ge-gen > tep-egen). Belki elimizdeki en eski örneği *Kapagan Kagan'ın* adıdır. Aslında bunlar fiilden *berkitme sıfatları* (adjectif intensif) anlamını korumuşlardır :

tepegen ivegen kaçagan yatagan olagan sıçagan gezegen bişegen küsegen çalagan gelegen gibi.

Bu sıfatlardan bir takımı aynı zamanda bir nesneye ad olmuştur *(yatagan küsegen)*. Kimisini de yalnız ad olmuş olarak tanırız :

buragan kesegen süregen kayagan uragan
gibi.

Bu ekteki damak sesinin ince sırada daha ziyade patlamalı kaldığı, kalın sırada ise süreklileştiği görülür *(kesegen,* fakat *yatağan)*.

Canlılığını ve özel anlatımını korumuş olan *-egen* eki terimlerin yapımında işe yarayacaktır :

gezegen = seyyare durağan = sabite olağanüstü = fevkalâde
gibi.

9. -ek Adları :

197. Bu da fiilden *-ge- > -e-* fiillerinin eski bir *-ik* sıfatfiilinden kopmuş bir birleşik ek olmalıdır *(kaç-ga-k > kaçgak > kaç-ak)*. Zaten bu ekle yapılmış türlü anlamda sıfatlar ve adlardan birçoğu Eski Türkçeden dilimize damak seslerini düşürerek gelmişlerdir :

kurgak > kurak kergek > gerek emgek > emek kürgek > kürek orgak > orak kapgak > kapak yapurgak > yaprak eşkek> eşek gibi.

-ek eki dilimizde çeşitli anlatımlarla canlıdır. Bu sebeple tek kaynaktan gelen bir birleşik olmayabilir de. Başlıca üremeleri şunlardır :

a. Fiilden karakter gösteren daha çoğu aşağılayıcı berkitme sıfatları yapar (E.T. *saçgak tezgek) :*

atak dönek kaçak sezek korkak ürkek sarsak kıyak kokak verek salak savrak apışak kırnak paytak bitek artak sünek yedek binek
gibi.

b. Fiilden mekân adları yapar. Bu anlatım lehçemizde yaygındır :

durak yatak batak çekek sapak gömek konak yunak oturak kavuşak buluşak çatak sancak dernek barınak korunak sığınak gibi.

c. Fiilden aygıt ve organ adları yapar (E. T. *yapgak tirsgek)* :

bıçak saçak ölçek savak ısınak basak süzek yonak kayak dürtek çırpak kaydırak dirsek yanak tırnak yutak duynak gibi.

d. Nihayet fiilden bazı yalın adlar ve çeşitli yoğun adlar yapar :

sürek sorak kesek tutak erek yığınak dokunak yumak kucak tütek çapak gibi.

Bu yalın adlardan bazıları *-li* eki ile kullanışlı sıfatlar yaparlar :

sürekli dokunaklı okunaklı oturaklı.

-ek adları yer yer terim değeri kazanmışlardır ve yeni kelimelere örnek olmaktadırlar :

ölçek = mikyas dayanak = mesnet uçak = tayyare tapınak = mabet çarpak = sathı mail başvurağı = merci çıkak = mahreç gibi.

Bu ek mekân ve aygıt adlarında yeterince değerlendirilmiş değildir.

Fiilden *-ek* adlarını isimden *-ek* adlarıyla *(başak benek)* ve *e a* ile biten fiil tabanlarının *-ik* sıfatfiilleriyle *(işle-k buna-k kıpırda-k erse-k dola-k)* karıştırmamalı.

10. -el Adları :

198. Dilimizde bir iki anlatım öbeğine girebilen, veya hiç girmeyen *-el* adları ve sıfatları vardır. Sonuncuların fiilden mi, isimden mi geldiklerini de çoğu zaman belirleyemeyiz.

a. Bu ek az sayıda fiilden aygıt adları yapmıştır :

çatal çekel dikel çökel kural (pusat, düzen)
engel gibi.

Bu anlatımda ekimiz Doğu Türkçesinde *kurgal çatgal*, Batı Türkçesinde *çekkel tutkal ?* üremeleriyle ilgili olabilir.

b. Az sayıda eski sıfatlar vardır :

dükel < tüke-l güzel < göze-l ?

c. Bu ekle aşağılama anlatımında insan tipleri gösteren sıfatlar vardır :

aval şaşal dadal partal şapşal apşal apal
kaşal yapal gacal savşal şavşal andaval ?
gibi.

Derviş anlamıyla dilimize giren Arapça *abdal* kelimesi de benzerlik sebebiyle bu anlam ailesine katılmış olsa gerek. Bu kelimeler hep kalın sıradandır.

Bu *-el* aşağılama sıfatlarının *-ek* küçültme ekiyle uzatılmış şekilleri de vardır. Onları fiilden ve isimden *-elek* fiilleriyle karıştırmamalıyız :

şaşalak apalak avalak apşalak şapşalak
şavşalak gibi.

d. Çeşitli anlamda ve çözümü daha güç bazı kelimelerimiz de *-el* ile biter :

kartal sakal kaval topal paçal çepel gibi.

Doğu Türkçesine sonradan Moğolcadan geldiği anlaşılan bir *-el (-il)* ekiyle yapılmış kelimeler dilimizde yoktur *(kapal yasal bukal).*

Bizim donuşmuş *-el* ekine Lâtinceden bir anlatım yakıştırarak fiilden sıfatlar yapmak başarıdır :

dural = sakin (statique) *doğal = tabiî istenel = ihtiyarî* gibi.

11. -elek Adları :

199. Bu ek fiilden *-ele- edeleme fiillerinin -ik* sıfatfiillerinden kopmuş bir birleşik olsa gerektir *(kov-ala-k > kov-alak)*. Bu anlatımda sıfatlar ve çeşitli adlar yapar :

kovalak asalak yatalak kasalak yapalak
çökelek yuvalak kavalak takalak gezelek
gibi.

Bu sıfatları ve adları isimden *-elek (kozalak topalak* § 141), fiilden *-el-ek (şaşalak şapşalak* § 198) sıfatları ve adları ile karıştırmamalı. Bununla beraber bu üç türlü *-elek* eki arasında, hatta bunlarla isme ek *-lek* arasında *(dazlak dişlek* § 152) bir anlatım benzerliği farkedilir. Hepsi bir yönleriyle aşağılama, kabalık, irilik anlatımına yaklaşırlar.

Dialecte = diyelek ise Türk irfanı adına bir ayıptır.

12. -em Adları :

Belki *-ge- > -e-* ile uzatılmış bir berkitme fiilinden yapılmış bir *-im* isminden kopma bir birleşiktir. *(dol-a-m > dol-am)*. Az örnekler bırakmıştır :

tutam kuram buram gerem koşam yordam
artam görkem gibi.

Bu işlek olmayan *-em* ekinin *-im* eki anlatımından başka bir şey getirmediği görülür. Bununla birlikte *-em* ekiyle de yeni kelimeler denenmiştir *(dönem = devre kuram = nazariye)*.

13. -emeç Adları :

200. Burada da berkitme fiillerine gelmiş *-meç* ekinin bir birleşiği karşısında olduğumuzu tahmin ediyoruz *(dön-e-meç> dön-emeç)*. Az sayıda mekân ve aygıt adları bırakmış bir ektir :

dönemeç güdemeç sekemeç gibi.

Bu kelimelerin *dönembeç* < *dönenmeç güdembeç* şekilleri de vardır, bkz *-mec* adları § 234.

14. -emek Adları :

Bunun da bir berkitme fiilinden bir adfiilin kaynaşmış eklerinden geldiği farzedilebilir *(tık-a-mak* > *tık-amak)*. Bu da oldukça verimli olmuş, türlü örnekler bırakmıştır. Mekân ve aygıt adları ve yalın adlar, fakat adfiiller değil.

basamak sekemek tutamak aşamak gezemek geçemek oturamak güdemek duramak kuramak koşamak kaçamak gibi.

Bu ek aygıt adları yapmada işe yarayabilir.

15. -en Sıfatları :

201. Türkçede geniş kullanışı olan bu hal sıfatfiillerini (E.T. *-gen)* her fırsatta sıfat ve ad olarak (kılıcı adı) da kullanırız :

alan yazan gelen gören çalışan yaptıran bilinen gibi.

Bunlardan isimleşmiş olanlar sabit sıfat ve adlar olurlar :

geçen kalan sevilen düven (döğen) *kıran kapan kalkan çapan tüten çağlayan* gibi.

Eski Türkçeden birçok *-gen* adları bize damak seslerini yitirip gelmişlerdir :

kazgan > *kazan* gibi *sıçan tavşan yalan yaradan.*

Bu sıfatfiiller çeşitli birleşikler yapmış olarak da görülür :

göç kaçıran ahmak ıslatan başı çeken yere bakan sözü geçen gibi.

Yazı dilinin ve terimlerin Türkçeleşmesinde *-en* adları çok kullanılmıştır :

mürsil = gönderen sami' = dinleyen muayyin = belirten mucir = kiralayan mecur = kiralanan müteveffa = ölen müdahil = katılan maksum = bölünen kasım = bölen vekil = bakan gibi.

Kılıcı adı olarak *-en* sıfatfiilleri anlamca *-ici* sıfatfiillerine yaklaşırlar. İsimleşmede onlarla eşdeğerde olurlar *(dinleyici × dinleyen)*. Aslında Arapça sıfatfiillerden gelen kelimelerin doğru Türkçe karşılığı bu *-en* isimleridir :

muallim = öğreten (öğretmen değil) *eğiten okutan yöneten çeviren* v.b., krş § 161. *Bulletin = belleten* ise ayıptır.

16. -enek Adları :

202. Bu birleşik ekin çözümlenmesi kolay görünmez. Bir mikdar mekân ve aygıt adları, yalın adlar ve çeşitli adlar, bazı sıfatlar bırakmıştır. Düşmeli bir ektir :

ekenek biçenek kesenek görenek takanak deynek < degenek kapanak bakanak örnek < örenek (Ermeniceden değil) *sağanak serpenek çağanak çapanak sığanak gezenek avanak* gibi.

-enek eki yazı dilimizde yeniden canlılık göstermiştir. Yine çeşitli anlatımlarda:

gelenek = an'ane yetenek = kabiliyet olanak = imkân tutanak = zabıt ödenek = tahsisat gibi.

00. -er Sıfatları (bkz -ir sıfatları § 225).

17. -erek Adları :

Bu birleşik ek belki *-er* geniş zaman sıfatfiili ekinin *-ek* küçültme eki ile uzatılmasından meydana gelmiştir. Belki de *-elek* ekinin bir değişiğidir. Nadir örneklerde görülür :

tutarak çökerek everek gibi.

-erik ekini de bunun bir değişiği saymak isteyoruz *(tutarık basarık)*.

Bu görünüşte incelenmeye muhtaç bazı yer adlarımız da vardır :

Çekerek Gemerek Everek Siverek gibi.

18. -erek Zarfları :

203. Öncekinin addaşı olan bu ek ondan ayrı ve daha yeni zamanlarda *-e* zarffiili eki üzerine *-rek* karşılaştırma sıfatları ekinin gelmesiyle oluşmuştur. Yeni Türkçede bu zarffiil *-e* zarffiilinin yerini tutmuştur, bkz § 193 *(gülerek kızarak)*. Bunlardan bir takımı kullanışta sabit zarflar olmuşlardır. Onların vurguları da geriye sürülmüştür :

olarak giderek bakarak vararak gülerek koşarak bilmeyerek üzülerek sevinerek bağırarak gibi.

Yeni Türkçede Arapçadan gelmiş *-en* zarflarının bir takımı da bu zarflarla karşılanmaktadır :

kasten = bilerek tevfikan = uyarak itibaren = başlayarak istinaden = dayanarak zuhulen = yanılarak tashihen = düzelterek tebdilen = değiştirerek nakzen = bozarak gibi.

-erek zarflarına konuşma dilinde uzatılmış olarak da rastlanır *(diyerektcn koşaraktan)*, bkz § 367.

19. -eri Sıfatları :

Fiilden berkitme sıfatları yapan bu ek *-er-i* şeklinde bölünebilecek bir birleşik olabilir. Bunun birinci parçası geniş zaman hal sıfatfiili eki olabilirse de ikinci parçasının iyelik eki olması uzaksanır. Az sayıda ve çoğu karakter sıfatları bırakmıştır :

uçarı göçeri aşarı haşarı tutarı çıkarı soytarı gibi.

Bu sıfatları isimden *-eri* zarfları (bkz § 142 *ileri dışarı)* ve isimden *-er-* fiillerinin *-i* isimleriyle karıştırmamalı *(göğ-er-i ağ-ar-ı).*

20. -esi Sıfatları :

204. Eski Oğuzcada ve Eski Osmanlıcada yaygın olan *-esi* gelecek sıfatfiilleri yazı lehçemizde yerlerini *-ecek* sıfatfiillerine bırakmış, sınırlı bir kullanışta kalmışlardır :

Kargışlarda (malédiction) : *yıkılası geberesi patlayası kör olası ocağı sönesi* gibi.

Zarffiillerde : *ölesiye doyasıya çıldırasıya gelesiye kadar* gibi.

Birleşiklerde : *göresi gelmek gülesi tutmak içesi olmamak* gibi.

Çekimde, *göresim geldi,* fakat hece binişmesiyle *gülesi(si) tutmuş içesi(si) yok;* ama *gelesi değil.* Sayılı kelimelerde ad olmuş olanları görülür :

veresi gèyesi boğası yiyesi çalası alasılı gibi.

Kargış anlamında bu ekin küçültme ekiyle uzatılmışı da kullanılır :

geberesice sürünesice batasıca gözü çıkasıca gibi.

Ancak işe bir yandan da şefkat ve kötü dileğin gerçekleşmesi korkusu karışıyorsa o zaman fiilin olumsuz tabanı, veya zıt anlamlısı kullanılır :

gözü çıkmayası kör olmayasıca boyu devrilmeyesice Elin kırılmasın. ocağı yanası canı sağ kalası gibi.

Bu ek eski Oğuzcada gelecek kipini (bugünkü dilek kipi) teşkil eden *-e* sıfatfiili üzerine *-si* iyelik ekinin gelmesiyle gelişmiş olmalıdır.

21. -ge Adları :

205. Eski Türkçede oldukça yaygın şekilde ve türlü anlatımda adlar ve sıfatlar yapmış olan bu ekin daha eski bir *-ge-g* birleşiğinden geldiğini sanıyoruz *(tal-ga-g > dal-ga* gibi *bil-ge-g > bil-ge).* Bu ek dilimizde katı sesdeşlerden sonra damak sesini kaybetmiş görünür :

inçge > ince kıska > kısa yumurtga > yumurta gibi.

Akıcı sesdeşlerden sonra ise bu damaksı korunmuştur :

tamga > damga kölige > gölge yorıga > yorga yonga soyka yuwga > yufka öwke > öfke tayga bölge karga çerge çavga kavga (Farsçada *gavgā) burga* gibi.

Bu ekle çok heceli tabanlardan başlıca aygıt, organ, hayvan, bitki, yemek adları vardır :

sürünge götürge çevirge süpürge kaburga omurga < oñurga çekirge sakırga acırga korunga kavurga kasırga yedürge gibi.

Bu görünüşte yer adlarımız da vardır *(Pötürge Dodurga Çekirge).*

-ge adları anlatımı belirtilmiş olmaksızın terimleşmede ve yeni kelimeler halinde görülmektedir.

belge = vesika önerge = takrir bildirge = beyanname değiştirge = tadil teklifi gösterge = müş'ire sömürge = müstemleke yörünge = mahrek gibi.

Ancak —bazan da uydurma— isim tabanlarına *-ge* eki getirerek onları bu üretime mal etmek ana dili duygusundan mahrum olanların işidir :

imge (image) *= hayal çizelge = cedvel genelge = tamim* gibi.

Yukarıda gösterdiğimiz gibi damak sesini kaybetmiş *-ge* isimlerinde bu ek fiil tabanına gelmiş bir *-e (kıs-a)* görünü-

şündedir. Bunu fiilden zarf yapan *-e* ile karıştırmamalı *(göre)*. Ancak bu *-e* ayrıca verimli olmadığı için bir ek sayılmaz. *-lek* adlarından son damak sesini düşüren kelimelerdeki *(kışla yayla) -le* eki isimden isim yapan ayrı bir ek olmadığı gibi, krş. § 152.

22. -geç Adları :

206. Fiile ek *-eç* bahsinde (bkz § 195) belirttiğimiz gibi *-geç* eki Eski Türkçeden beri başlıca aygıt adları ve berkitme sıfatları yapmıştır. Damak sesini düşürmüş şeklinin yanı başında bu eski şekil de canlı kaldığından onları iki ayrı ek gibi gösteriyoruz. Aslında bu ek fiile ek *-ge* nin *-eç* küçültme ekiyle uzatılmışı olabilir :

a. Çoğu aygıt adları olan adlar yapar :

kıskaç süzgeç tepgeç burgaç yülgeç < yülüsilgeç angaç oturgaç yastangaç salıngaç > salıncak çevirgeç dayangaç ilgeç ve *dolangaç yengeç* gibi.

Bunlardan kimisinin *-güç* ekiyle yapılmış değişikleri, veya benzerleri de vardır :

sülzgüç oturguç silgiç tepkiç yülgüç yangıç yüzgüç gibi.

b. Berkitme sıfatları yapar :

yüzgeç utangaç üşengeç iğrengeç eringeç > erincek gibi.

Yeni kelime yapımında bu ekin damak sesi düşmüş *-eç* şekli tercih ediliyor, bkz § 195.

Bununla birlikte : ***solungaç*** = *galsama* *yüzgeç* = *misbah* vardır.

23. -gel Sıfatları :

-gel eki Anadolu ağızlarında özel anlatımıyla canlı kalmış bir ektir. «*Fiile kabiliyet*» anlatan sıfatlar yapar *(piş-*

gel = çabuk pişen). Bunlar anlamca bir yönüyle geniş zaman sıfatfiillerine, *-ir* × *-er* sıfatlarına yaklaşırlar *(olur)*.

pişgel × *bişgel yengel yeygel seçgel geçgel deşgel yongal yangal* gibi.

Anlatım farkı açık olmakla birlikte bu *-gel* ekinin fiile ek *-el* ile ilişkisi araştırılabilir, bkz § 198.

24. -gen Sıfatları :

207. Eski Türkçe *-gen* hal sıfatfiili eki dilimizde bir yandan damak sesini düşürerek aynı anlamda *-en* sıfatfiillerini veredursun, bir yandan da damak sesini koruyup anlatımca farklılaşarak fiilden berkitme ve *alışkanlık sıfatları* (adjectif habituel) yapar olmuştur. Bu işleyişte daha çok çift heceli tabanlara gelir :

çalışkan unutkan alıngan girişken sıkılgan utangan sokulgan dövüşken konuşkan çekingen sırıtkan doğurgan somurtkan solugan ağlağan ağnağan gibi.

Tek hecelilere daha nadir olarak gelir :

kaygan ivgen çözgen gezgen ergen gibi.

Az sayıda adlaşmış *-gen* sıfatlarına da rastlanır :

sergen yelken ısırgan ilişken sütleğen kırlağan şırlağan gibi.

-gen eki yeni kelimeler ve terimler yaratmaya elverişli olmuştur. Ancak ekin dildeki işleyişine uygun olarak onu çok heceli tabanlara getirmek yerinde olur. Tek hecelilere aşağıda göreceğimiz gibi aynı anlatımda *-gin* eki gelecektir, *etken* değil, *etkin* gibi :

sürüngen = *zâhife* *kemirgen* = *kâdıma* *saldırgan* = *mütecaviz*
değişken = *mütehavvil* *devingen* = *müteharrik* (dynamique)
üretken = *müvellit* (reproductif) gibi.

Dilimizde isme ek başkaca bir *-gen* yoktur. Eski Türkçede rastlanan *temürgen* > *demren yetigen* = *Ülker* gibi kelimelerdeki ek *-en* küçültme ekinin daha eski şeklinden kalmış olabilir. *Üçgen beşgen* gibi yeni kelimelerimizde ise bu ek Fr. *tri-gone* < Yun. *gônia* = *köşe* kök-ekinden *k o p y a* dır (calque).

25. -gi Adları :

208. Eski Türkçeden beri çok verimli olmuş *(belgü biçgu)* ve birleşikler yaratmış bir ektir. Dilimizde sıfatfiil anlatımıyla *-güçi>ici* birleşiğinde de kalmıştır, bkz § 213. Daha çok tek heceli tabanlardan bir kaç farklı anlatımda adlar yapar :

a. Aygıt adları :

burgu keski çalgı sürgü düzgü silgi askı tepki sargı dergi süzgü atkı yaygı yuvgu bıçkı kargı süngü baskı küskü bileği kaşağı kılağı karağı sıyırgı götürgü düşüngü donangı üzengi gibi.

b. Çeşitli anlam öbeklerinden yoğun adlar :

örgü biçki büzgü çözgü bürgü çatkı yatkı çizgi belgi sergi sızgı çapkı içki yeygi dolgu bitki vergi salgı ezgi gibi.

c. Fiilden yalın adlar yapma bakımından da bu ekin özel bir işlekliği vardır :

sevgi saygı bilgi görgü duygu sezgi sorgu kurgu yargı kaygı bulgu ilgi etki üzgü umgu gibi.

Yoğun ad anlamındaki bazı *-gi* adları Yalın ad anlamı da kazanmışlardır *(askı baskı vergi* v.b.).

Türkçeleşme yolunda yalın adlara çok ihtiyacı olan yazı dilimiz erkenden *-gi* adlarına da baş vurmuştur. Yaşayan kelimelerden birçoğu terim olarak değerlendirilmiş ve yenileri yapılmıştır :

dergi = mecmua baskı = tabı' sergi = meşher bitki = nebat ezgi = nağme bilgi = malûmat sezgi = tehaddüs sorgu = istintak etki = tesir tepki = aksi tesir duygu = tehassüs bulgu = keşif kurgu = nazariyat katkı = ilâve durgu = vakfe yurgu = şiddet (accent) *yetki = salâhiyet dizgi = tertip övgü = methiye vargı = istidlâl* gibi.

Yukarıda görüldüğü gibi bu ek dildeki işleyişine uygun olarak yeni kelimelerde de tek heceli fiil tabanlarına gelmektedir. Çift hecelilerle de bazı kelimeler denenmiştir *(ilişki yenilgi görüngü)*.

Dilimize daha geniş bir kelime ailesi vaadeden bu eki kötüye kullanmamalıyız. Netekim bu ekle anlatım bakımından yetersiz teklifler yadırganmıştır *(düşkü = hadise düzgü = kaide tutku = ihtiras)*. Hele bu eki isim tabanlarına getirerek ortaya atılmış kelimeler Türkçe değildir *(zorgu = istibdat songu = ecel özgü = hās, mahsus)*.

-gi ekinin birleşiklerinden biri isme ek *-eği* dir *(kırağı güneği,* bkz § 140).

26. -giç Adları:

209. Yukarıda gördüğümüz *-eç* ve *-geç,* (bkz § 195, 206) aşağıda göreceğimiz *-iç* (bkz § 214) adlarıyla ilgisi aşikâr olan *-giç* adları Eski Türkçede *-geç* adlarının bir değişiği gibi görünürler *(açkaç × açkıç)*. Dilimizde de bazı kelimeler bu ikiliği devam ettiriyor *(süzgeç × süzgüç tepkeç × tepkiç* bkz § 206). Öbür yandan bu iki ekin damak seslerini düşürmüş görünen şekilleri, *-eç* ve *-iç* ekleri de bir köke aynı anlatımda gelmiş bulunurlar *(tok-aç × tok-uç)*.

Gerçekten *-giç* eki işleyişi bakımından da *-geç* ekine paralel görünür:

a. Bir çoğu aygıt adları olan adlar yapar:
süzgüç tepkiç çalgıç oturguç baskıç kesgüç
yülgüç delgiç örgüç yangıç hörgüç görgüç
sorguç tonguç silgiç gibi.

b. Fiilden berkitme sıfatları yapar:
bilgiç dalgıç yüzgüç sorguç (müstentik)
yaygıç aldagıç gibi.

Bunun bir birleşiği olan *-ingiç* eki için, bkz § 223.

Yeni kelimelerde bu ekin de damak sesi düşmüş şekli *(-iç)* yeğlenmektedir, bkz § 214.

27. -gin Sıfatları :

210. Bu da *-gen* eki gibi başlıca berkitme ve alışkanlık sıfatları yapar. Eski Türkçede bir sıfatfiil işleyişi yoksa da çok canlıdır *(kaçgın tutgun tirgin).* Dilimizde de çok verimli olmuştur. Ancak bu geçişsiz anlamlı birçok sıfatlar da yapmış *(keskin,* fakat *küskün)* olup öncekinin aksine hemen daima tek heceli fiil tabanlarına gelir :

dalgın yorgun üzgün bezgin yaygın süzgün
kızgın keskin gergin girgin şaşkın olgun
ergin pişkin uygun durgun ölgün düşkün
geçkin coşkun bitkin seçkin azgın gibi.

Fiil tabanları yazı lehçemizde anlam ve şekilce değişik, yada kullanılmaz olmuş *-gin* sıfatları da vardır :

bıçkın baygın çapkın çılgın argın eşkin
dargın gibi.

Çok heceli fiil tabanlarına bu ek nadir olarak gelmiş bulunur :

yetişkin erişkin alışkın semirgin dedirgin ×
tedirgin gibi.

Bu sıfatlardan bir takımı ya aynı zamanda, yada başlıbaşına ad olmuşlardır. Bunlar arasında afetleri, zorlu davranışları gösterenler ve başkaları vardır :

taşkın yangın salgın kırgın tutkun bozgın
baskın vurgun soygun sürgün uçkun düzgün
serpkin gibi.

Ad olanlar arasında da fiil tabanları anlam ve şekilce değişmiş bulunanlar vardır :

ılgın sıpkın × *zıpkın dizgin kuskun kuzgun*
gibi.

Yeni Türkçede *-gin* eki de ad ve sıfat olarak değerlendiriliyor. Yukarıda örneklerini gördüğümüz zengin anlam ailesi yazı dilimizde hızla yabancı anlamdaşların yerlerini almıştır:

üzgün = müteessir yaygın = şayi kızgın = mütehevvir uygun = muvafık gergin = mütevettir seçkin = mümtaz düşkün = müptelâ alışkın = me'lûf taşkın = seylâp bozgun = hezimet sürgün = menfa ılgın = serap gibi.

Sıfat ve ad olarak yeniden ortaya atılmış kelimeler de vardır.

etkin = faal yetkin = kâmil ilişkin = müteallik belirgin = mütebariz bilgin = âlim gibi.

Burada da ekin dildeki işleyişine uygun olarak onu yeğlikle tek heceli fiil tabanlarına getirmek yerinde olur *(ilişkin* değil, *ilgin* fakat *belirgen).*

00 -i Zarfları, bkz -e zarfları § 139.

28. -i Adları:

211. Türk dillerinde çok eski ve yaygın bir sıfatfiil eki olduğu anlaşılan *-ig* daha Eski Türkçede damak sesini tektük düşürmüş görünüyor *(köni yazı).* Batı Türkçesinde ise erkenden bu işleyişini ve son damak sesini yitirmiş, fiilden adlar ve sıfatlar yapan bir ek olarak canlılığını azçok korumuştur. Başka bir deyimle burada *-ig* sıfatfiillerinden gelen kelimeler sonseslerini düşürmüşler ve yenileri *-i* ekiyle yapılır olmuştur. Ek hemen daima tek heceli tabanlara gelir:

tirig > diri gibi *ölü dolu katı sıkı yası duru şaşı sarı.*

Ancak Dilimizde bu üremeden kalan kelimelerin daha çoğu yoğun ve yalın türlü anlatımda adlardır. Aralarında *kılışın ürünü* (nom de produit) hakim görünür:

Yoğun adlar:

yapı çatı pişi çizi dizi dürü yazı kapı kesi bini takı sürü pusu çeki koşu yakı yatı sayı doğu batı satı saçı koku ölçü tartı örtü gibi.

Yalın adlar :

soru küsü bili tutu korku ivi sanı umu gibi.

Bu ekin çok hecelilere gelmesi nadirdir. *-ir-* ve *-dir-* ettirme ekinden sonra görülür :

eg-ir-i > *eğri yumru çağrı kaldırı endiri düttürü çektiri* gibi.

Düşmeli olan bu ek sesliyle biten çok heceli tabanlara geldiğinde büsbütün düşmüş görünür. Başka bir deyimle Eski Türkçedeki son damak sesleri düştükten sonra bu üremede *sıfır yapılık* (morphème zèro) durumu meydana gelmiş ve fiil tabanı ile ondan üreme isim addaş olmuştur :

boya-g > *boya kuru-g* > *kuru ota-g* > *oda agrı-g* > *ağrı ekşi-g* > *ekşi.*

Böylece dilimizde hem fiil, hem isim tabanı olan, daha doğrusu bir ses düşmesi sebebiyle fiil ve ondan üreme isim tabanları üstüste düşmüş bulunan bir sıra kelime daha doğmuştur, krş § 178.

eski- × *eski iri-* × *iri iti-* × *iti sivri-* × *sivri acı-* × *acı karı-* × *karı sıva-* × *sıva koca-* × *koca koru-* × *koru kuru-* × *kuru kekre-* × *kekre sıvı-* × *sıvı arı-* × *arı yansı-* × *yansı yama-* × *yama damla-* × *damla* v.b.

Bu türlü sonses düşmesi sebebiyle «fiil tabanının açık kalması» haline yukarıda bazı birleşik eklerde de rastlamıştık (bkz § 152 *kış-la-g* > *kış-la* § 205 *kıs-ga-g* > *kıs-a).* Bu gibi kelimelerden yalın fiil tabanları dilimizde bırakılmış olanların bazılarını da çatı ekleriyle uzatılmış şekillerinden gerçekleyoruz.

yüce-l- × *yüce ince-l-* × *ince kısa-l-* × *kısa peki-ş-* × *peki katı-l-* × *katı* gibi.

212. Demek ki fiil tabanları ile aynı görünüşte olan bütün bu isimleri *-ig* > *-i* adlarından sayacağız. Bu aynılık bazı bilginleri yanıltmış ve onlar bunu da Türkçede isim - fiil ayrılığının kesin olmadığına delil saymışlardır.

Terimlerin yapımında *-i* adları da işe yaramış ve çoğu tam isimleşmiş olmaları bakımından aktarma, veya yeni yalın adlara örnek olmuşlardır :

artı kazı duyu çarpı açı konu sıvı gezi anı veri güdü
gibi.

Bunlar arasında yukarıda görülen örneklere uygun olarak *sıfır yapılık* ile yapılmış görünenler de vardır ki yadırganmaz *(eksi sıvı katı).*

Çok hecelilerden de yine yukarıda görülen örneklere uygun olarak, yani ettiren anlamlı —ancak *-r-* ile kapanan fiil tabanlarından— kelimeler yapmaktayız :

saldırı bildiri duyuru andırı güldürü gösteri başarı gibi.

29. -ici Adları :

213. Sıfatfiil eki olarak canlı olan *-ici* eki kılıcı ad ve sıfatlar yapan bir üretim eki olarak da dilimizde geniş ölçüde yaratıcı olmuştur. Bu ek Eski Türkçede canlı *-güçi* birleşik hal sıfatfiil ekinden *(korguçı ölürgüçi)* gelmekte olup burada *-gü* eki isme ek *-ci* nin (krş § 131) fiil tabanlarına gelmesine köprü olmuştur, diyebiliriz *(kazma-cı* × *kaz-ıcı)*. Böylelikle bu fiilden *kılıcı adı* üremeleri meydana gelmiştir :

1. Bu ek bir işi meslek olarak yapanı gösteren adlar yapar :

satıcı sürücü örücü dikici bakıcı yazıcı kesici yıkıcı okuyucu yıkayıcı arayıcı dilenci <
dilenici devşirici gibi.

2. Bir işi alışkanlık ve başarı ile yapanı gösteren sıfatlar verir :

yiyici binici koşucu yüzücü atıcı vurucu gezici kırıcı yırtıcı saldırıcı bölücü oyalayıcı karıştırıcı ayırıcı gibi.

3. Bir çok da geniş anlamda kılıcı adları ve sıfatları yapar :

alıcı geçici kalıcı çekici üzücü yakıcı görücü yorucu aldatıcı patlayıcı bunaltıcı uyarıcı dondurucu düşündürücü.

-en sıfatları olduğu gibi (bkz § 201) bunlar da çeşitli birleşikler yapmış olarak görülürler :

gelin alıcı odun yarıcı diş çekici ara bulucu gönül açıcı can sıkıcı baştan savucu yüze gülücü.

Hemen her fiil tabanına gelebilen *-ici* eki yeni yazı dilimizde çok verimli olmuş, birçok Arapça sıfatfiilleri karşılamıştır :

kurucu = müessis geçici = muvakkat yapıcı = bani dürtücü = müşevvik kışkırtıcı = muharrik koruyucu = hami dağıtıcı = müvezzi inandırıcı = mukni' dinleyici = sami' okuyucu = kari' zorlayıcı = mücbir yönetici = müdür üretici = müstahsil tüketici = müstehlik gibi.

-ici adları terimlerde de geniş bir kullanış alanı bulmaktadır :

Teknikte : *alıcı verici ısıtıcı soğutucu toplayıcı susturucu.*
Tıpta : *önleyici taşıyıcı uyutucu uyuşturucu uyarıcı bulaşıcı* v.b.

30. -iç Adları :

214. Eski Türkçede *-geç* ekinin değişiği bir *-güç* ekinden *(kesgüç bıçguç)* geldiğini ileri sürdüğümüz bir *-iç* eki dilimizde bu öncekilere yakın anlatımda kelimeler yapmış ve canlılığını azçok korumuştur. Sesliyle biten tabanlardan sonra düşmeli olarak bu ekin *(-eç* ekinin değil) varlığını kabul ediyoruz, krş § 195, 206, 209 :

çekiç × çöküç eğiç döğüç kakıç umuç tıka-ç argaç hamlaç gibi.

Bu ekle yapılmış bazı gramer terimleri öne sürülmüştür :

ula-ç = gérondif bağlaç = conjonction tümleç = complément koş-aç (-eç ekiyle) *= copule* gibi.

Yoğun aygıt adları yapan bu ekle denenmiş bu yalın aygıt adları (?) pek sevimli olmamıştır. *Orta-ç = participe ara-ç = vasıta* ise Türkçe olmaz. *Süreç* de *-eç* ekinin rastgele kullanılması demek olur.

31. -ik Sıfatları :

215. Eski ve çok yaygın bir geçmiş sıfatfiili şeklidir. Ek dilimizde bu işleyişini yitirmiş, geniş ölçüde ve çoğu zaman edilen anlamlı *(kesik × kes-il-miş)* fiilden sıfatlar yapar olmuştur. Anadolu ağızlarında bu üremenin eski sıfatfiil işleyişini andıran kullanışlara rastlanır *(Ali gelmeyiktir = gelmemiş olmalıdır).*

Eski Türkçede fiilden isim yapan ayrı *-ik* ve *-ig* eklerinden birincisi olduğu gibi, ikincisi ise damak sesini yitirerek (bkz § 211) dilimize gelmiştir. Ancak yakın anlatımda olan bu eklerin daha o zaman kullanışta iyi sınırlanmadığı ve karıştırıldığı da olağandır. Bu hal onların üremelerinde görülür *(açuk × açıg yasık × yasıg).*

Buna göre *-ik* ve *-i* isimlerinin dilimizde de azçok karışmış olması mümkündür *(yaya × yayak kışla × kışlak).* Ancak bunlar genel olarak bizde daha açık bir anlatım ayrılığına gitmiştir. *-ig* isimleri daha çok ad, *-ik* isimleri daha çok sıfat yapar olmuştur. Aynı kökten :

Adlar : *batı yatı pişi bini çizi kesi tutu çatı.*

Sıfatlar : *batık yatık pişik binik çizik kesik tutuk çatık.*

-ik ekinin tek heceli köklerden daha çok sıfatlar yaptığını görürüz :

ezik kırık donuk açık yanık yitik bitik bozuk basık çözük yırtık çarpık kalkık gibi.

Bu ek nadir hallerde de türemeli görünür :

ağlayık çağlayık cırlayık işi kavrayık sözünü anlamayık.

Düşmeli olarak birçok sıfatlar yapar :

işlek oynak patlak gevşek büyük çürük soğuk ılık eksik aksak bunak ıslak esnek gibi.

Çok heceli tabanlardan da bir haylı sıfat yapmıştır :

kabarık pusarık karışık değişik buruşuk dolaşık alışık yayılık bulanık uyanık dağınık karmaşık gibi.

Bu sıfatlardan bir takımı aşağılama yoluyla insan karakterleri gösterir :

alık sapık cıvık kopuk sürtük savruk kavruk uyuşuk yılışık apışık sırnaşık şımarık gibi.

Sıfatlar kolaylıkla adlaşarak *kılışın ürünü* adı da olabilirler :

artık yırtık yarık delik göçük soğuk kırık bulaşık ilişik gibi.

Bir takımı ise hemen yalnız ad olarak tanınmış ve kullanılmıştırlar :

bölük konuk sarık katık yatık kertik tatık emik beceerik yakışık sarmaşık öksürük buyuruk uyduruk gibi.

216. Yukarıda *-ik* ekinin dilimizde ve Türkçenin tarihî devirlerinde işleyişine ait örnekler verebildiğimizi sanıyoruz. Oysa kelime dağarcığımızda çok eski kavramları karşılamakta olmaları lâzım gelen çokheceli kelimeleri gözden geçirirsek bunlardan bir çoğunun da *-ik* ve birleşikleri ile yapılmış isimler görünüşünde olduklarını farkederiz, organ adlarında ve iptidaî aygıt adlarında görüldüğü gibi (krş § 197 v.b.) :

kasık kemik ilik aşık topuk kirpik kuyruk dalak böbrek kulak kursak kıkırdak kazık kaşık beşik kayık yayık çomak direk kızak tuzak kundak v.b.

Çözümleri güç, veya şüpheli bu türlü kelimeleri de *-ik* ekinin çok eski üremeleri saymak isteyoruz. Kaldı ki yer yer tek heceli isim tabanlarında bile bu eki teşhis etmeye çalışıyoruz :

Türk < *tür-ük* veya < *türü-k* *bark* < *barı-k*
görk < *kör-ük* *köşk* < *köş-ük,* hatta *yok*
<**yo-k* *tok* <**to-k,* krş § 119.

Başka eski ekler üzerinde de yapılan bu türlü derinliğine çalışmalara biz bu kitapta girişmedik. Burada sadece dilimizde bugün de azçok canlı olan bir ekin tarih öncesi derinliklerindeki verimliliğine işaret etmek istedik.

Yeni yazı dilimizde birçok Arapça sıfatfülleri de *-ik* sıfatları ile karşıladık :

açık = vazıh seçik = bariz düşük = sakit karışık = müşevveş çapraşık = muğlâk birleşik = müttehit bitişik = muttasıl dağınık = müteferrik uyanık = müteyekkız yerleşik = mütemekkin gibi.

Yeni terimler arasında da kolayca adlaşan *-ik* sıfatları çok yerinde bir kullanış kazandılar :

tanık = şahit sanık = maznun tutuk = mevkuf dönük = müteveccih eğik = mail yamuk = münharif duruk = sakin (statique) *ayrık = munfasıl bakışık = mütenazır karmaşık = mu'dil çelişik = mütenakız yaratık = mahluk.*

32. -il Adları :

217. Eski Türkçeden beri tanıdığımız *(kısıl amul tükel mal)* az işlek, anlatımı kararsız, düşmeli fiile ek bir *-il* vardır ki dilimizde de sayılı adlar ve sıfatlar bırakmıştır. Bu üremeye kaydedebileceğimiz :

Adlar : *çökül çakıl çapul* belki *anıl oğul,*
sıfatlar : *yeñil...*

Bunları isimden *-il* sıfatlarıyla karıştırmamaya çalışmalı (bkz § 144 *yeşil usul).*

Koşul = şart Türkçe olmaz. Çünkü *koşmak (şart koşmak*'ta) yardımcı fiildir. Burada şart anlamını taşıyan *koşmak* değil, *şart* kelimesinin kendisidir. Bizim *-il* eki de zaten —yukarıda gördüğümüz gibi— bir kılışın ürünü adı anlatımı getirmeyor.

33. -ili Sıfatları :

218. Yukarıda işaret ettiğimiz gibi (bkz § 215) eski sıfatfiiller olan *-ik* sıfatları çoğu zaman edilen görünüşü anlamını taşırlar *(kes-ik* × *kes-il-miş)*. Aynı fiil tabanının edilen görünüşünden de aynı anlatımla bir *-ik* sıfatı yapabiliriz *(kes-il-ik* × *kes-il-miş)*. Ancak dilimiz geçişli fiillerden gelen ve bu edilen anlamının belirtilmesi gerekli olan üremelerde kullanmak üzere bu *-il-ik* eklerinden değil de, *-il-ig* > *-il-i* eklerinden bir birleşik meydana getirmiştir: *-ili (as-ılı = as-ıl-mış)*. Bunun gibi :

ek-ili sürülü dikili dürülü bükülü takılı örülü serili yazılı dizili sarılı gömülü kurulu yığılı sayılı tartılı örtülü ölçülü serpili çevrili geçirili.

Sesliyle biten tabanlara geldiğinde bunun önsesi düşer : *kapa-lı tıkalı döşeli dayalı bürülü* gibi.

-ili sıfatlarını *-li* eki almış *-i* adlarından ayırdetmeliyiz : *ipe diz-ili, üç dizi-li başı ört-ülü, baş örtü-lü orada yaz-ılı, yazı-lı imtahan, sür-ülü tarla, sürü-lü çoban.*

Ama bazan ayırdetmek güçleşir : *çat-ılı ev çatı-lı ev.*

Eski Türkçede aynı anlatımda ve bizim ekimizin ilk örneği gibi görünen bir üreme vardır: *kur-ug-lug ya = kurulu, kurulmuş yay.* Bu örneğe uyarsak ekimizi *-il-i* değil, *-i-li* şeklinde bölmeliydik. Şu var ki dilimizde *-i-li* ayrı ekler olarak yaşayor, *-il-i* > *-ili* ise *edilen* anlatımı hakim bir birleşiktir.

Bazı adlardan *-li* sıfatları onlardan yapılmış *-le-* fiillerinin edilen sıfatfiilleri anlamını almışlardır *(bağ-lı = bağ-la-nmış)*. Bu anlam gelişmesini ancak *-le-* fiillerinden düşmeli *-ili* ekiyle yapılan sıfatlarda bu iki benzer ekin binişmesiyle yorumlayabiliriz *(bağ-la-lı > bağ-lı)*. Böylece isimden *-li* sıfatları görünüşünde, fakat aynı kökten *-le-* fiillerinin sıfatfiilleri anlamında bir sıra kelime meydana gelmiştir :

top-lu = top-la-n-mış saplı = saplanmış çivili mıhlı saklı gizli ekli kaplı sallı, hatta *karalı ütülü kilitli* gibi.

Bu bakımdan bazı eski *-li* sıfatları bizi aldatıyor demektir :

gizli < giz-li değil, *< giz-le-li,* bkz § 157.

Bunlardan bazıları isimden gelmiş gibi, fakat olumsuz sıfatfiil anlamıyla *-siz* ekini de almış bulunurlar *(ütü-süz = ütüle-n-me-miş bağsız kilitsiz çivisiz).*

-ili sıfatları yeni yazı dilinde birçok Arapça sıfatfiilleri karşılamıştır :

kurulu = müesses çevrili = muhat dayalı = müstenit sayılı = madut gömülü = medfun ekili = mezru döşeli = mefruş asılı = muallak dikili = merkûz.

Bu sıfatlar terimlerde de yer alıyor :
örtülü ödenek kapalı hece basılı kâğıt liseye dayalı gibi.

34. -im Adları :

219. Eski Türkçeden beri bir anlatım özelliği ile fiilden yalın adlar yapan *(togum istem)* düşmeli *-im* eki dilimizde de canlı kalmıştır. Bu kelimeler aslında birden ve bir defada, yada aralıklı meydana gelen kılışlara, dolayısıyla bunların ölçülerine, zamanlarına ad olurlar. Onları *birkez adları* (nomen vicis) diye isimlendireceğiz :

doğum ölüm yudum atım sayım seçim dönüm yarım.

Birkez anlatımını, zaman, veya ölçü anlamını açıklamak için onları bir belirtme öbeği içine de alabiliriz :

bir yudum su bir pişirim bulgur bir taşım kaynatmak bir cıgara içimi yol bir ok atımı yer ekim ayı bağ bozumu koç katımı gibi.

Bu anlatımda *-im* adları öbür kılış adlarından ayrılır : *alım satım* (mülkte), *alış veriş* (pazarda).

-im adlarının birkez, bir parça kılış ifade etmeleri sebebiyle bunlar tekrarlanarak o kılışı tasvir etmeye yararlar, sıfat ve zarf olurlar :

yudum yudum içmek büklüm büklüm saçlar
tıklım tıklım dolu kıvrım kıvrım kıvranmak
adım adım gezmiş olmak gibi.

Bu kullanış ayrı anlatımlı bir hal almış ve tasvir edilen fiil tabanından ona zarf ve sıfat olmak üzere *-im* isimleri yapılır olmuştur :

sürüm sürüm sürünmek melim melim melemek
ve hatta örneklemeyle : *dürüm dürüm dürzü*
gibi.

Başka yalın ve yoğun anlamlara da kaçmakla birlikte *-im* adları çokluk bu özel anlatımla ilgili görünürler. Çoğu tek heceli fiil köklerinden gelir :

içim tadım doyum sokum dürüm yeyim
(türemeli), fakat *yem* (düşmeli) *kesim dilim*
biçim boğum kısım bölüm süğüm takım ekim
sağım silkim kırkım katım bozum geyim ko-
şum adım kurum çalım düğüm bitim yalım
gibi.

Ekimizin sesliyle biten çift heceli tabanlara gelmesi, veya orta hece düşmesine yolaçması sebebiyle daha bir sıra çift heceli kelimeler verdiği görülür :

salkım < salkımak bağlam kavram deprem
dolam kuşam sağlam büklüm kıvrım çevrim
yaylım ayrım gibi.

Üç heceli olanlar az sayıdadır :

uçurum götürüm oturum bitirim devşirim
kaldırım seğirdim yıldırım gibi.

220. Ancak kaydedelim ki *-im* ekinin tarihî anlatımının zıddına bazı üremeleri de geniş süreli bir kılış anlamı almışlardır :

geçim bakım verim sürüm tutum kırım yıkım durum gibi.

-im adlarından pek azı sıfat olarak kullanılır *(sağlam yarım götürüm).*

Dilimizde bazı *-im* adları da dahaçok uzatılmış şekilleriyle kullanılmakta, yada ancak uzatılmışları içinde kalmış bulunmaktadır :

bilimli sevimli artımlı çelimsiz görümlük doyumluk kuyumcu < koyumcu bürümcük örümcek sarımsak gibi.

-im eki yer yer gördüğümüz gibi bazı birleşikler de meydana getirmiş bulunmaktadır, bkz § 145 v.i. 179, 248.

221. Tamamiyle ad karakterinde ve yalın kavramlara yatkın bir üreme olmaları sebebiyle *-im* adları yeni yazı dilimizde özel bir rağbet görmüşlerdir.

1. İlk Türkçeleşme akımından başlayarak bu adlarla birçok Arapça adfiilleri karşıladık :

doğum = tevellüt ölüm = vefat durum = vaziyet bölüm = fasıl geçim = maişet sürüm = revaç tutum = hattı hareket yorum = tefsir güdüm = sevk ve idare seçim = intihap sayım = tadat kurum = müessese akım = cereyan deprem = zelzele oturum = celse gibi.

2. Dilimizde salt kılış adları ençok *-me,* biraz da *-iş* adfiilleriyle yapılıyor *(kalkma çalışma varış).* Yeniden kılış adları yaparken salt anlamlı olanlarında da bazan *-me* yerine *-im* kullanmak birçoklarımıza daha çekici, veya değişik gelmiş görünür, bkz § 230 :

gelişme yerine *gelişim oluşma* × *oluşum soluma* × *solunum sindirme* × *sindirim* gibi.

-im eki güzel bir canlılık kazanmış, ancak bu arada onun özel birkez adları anlatımı silinerek genişlemiş, daha çok kılışın ürünü anlatımına kaçmıştır :

sorum duyum çözüm basım uyum işlem toplam anlam kapsam uzam devrim (ihtilâl) *artırım yatırım yönetim üretim tüketim karışım eğilim bunalım titreşim birleşim dağılım çağrışım* gibi.

Bununla birlikte salt kılış adlarında *-me* eki hakim kalacaktır.

3. *-im* eki yukarıda işaret ettiğimiz gibi asıl anlatımından farklı geniş süreli kılış anlatımında da dikkate değer bir canlılıkla yeni kelimeler vermektedir. Bunlar çokluk bizim eski yazı dilinde Arapça çoklular, özellikle dişi çoklularla ifade ettiğimiz kavramlardan bir takımını karşılamaktadır:

yapım = i'mâlât yayım = neşriyat onarım = tamirat donatım = techizat eğitim = maarif öğretim = tedrisat indirim = tenzilât dağıtım = tevziat gibi.

4. Yukarıda *-le-* fiilleri babsinde (bkz § 184) işaret ettiğimiz gibi özellikle yalın *-im* adları *-le-* ekiyle uzatılıp kökleri fiille ilgili, fakat ondan farklı anlamda fiiller yaratmak istidadı gösterirler. Bu fiiller de yalın kavramları karşılamaya yarar:

yormak × yorumlamak yaymak × yayımlamak çözmek × çözümlemek bölmek × bölümlemek tanımak × tanımlamak gibi.

-im adlarının başka uzatmaları da yazı dilinde yer buluyor:

güdümlü ılımlı indirimli sorumsuz anlamsız yorumcu eğitimci evrimcilik yaratımcılık gibi.

Dikkat etmeli, bunlarda da bazan ek yığılması oluyor:

sorum = mes'uliyet sorumlu = mes'ul sorumluluk = ?

Arapçada sıfattan ad, Türkçede addan sıfat yapılıyor da ondan şaşırıyoruz.

Yukarıdan beri gördüğümüz gibi bu *-im* fiile ektir. Onu isim tabanlarına getirip adlar yapmak Türkçe olmaz:

birim bağım (*bağım* < *bayım = büğü* demektir) *ortam toplum* gibi.

Bunların Türkçesi:

birlik bağlılık ortalık topluluk'tur.

35. -in Adları:

222. Eski ve oldukça verimli olmuş düşmeli bir ektir (E.T. *tütün yalın*). Dilimizde edilen anlamlı ve çoğu zaman *kılışın ürününü* gösteren bir sıra adlar bırakmıştır:

yığın ekin tütün akın koşun düşün (baskın)
esin çakın sökün sağın yalın dizin gelin düğün.

Sesliyle biten tabanlardan :

ışı-n ürün düzen talan oran dolan, gibi.

Sesliyle biten iki heceli tabanlardan yapılmış *-in* adlarından birçoğu fiil tabanının edinen görünüşüyle üst üste düşmüşlerdir :

utan × *utanmak güven* × *güvenmek inan* × *inanmak özen* × *özenmek üşen* × *üşenmek usan* × *usanmak bezen* × *bezenmek* gibi.

Bu kelimeler dilimizde yalın tabanları bırakılmış, başka bir deyimle yerlerini dönüşlülerine bırakmış *(uta- ina- usa-)* fiillerin bu yalın tabanlarından anlatım ve kullanışça ayrı *-in* ve *-in-* ekleriyle yapılmış ayrı kelimelerdir. Yoksa aynı zamanda isim ve fiil tabanı olan kelimeler değildirler (krş § 174, 226). Netekim aşağıda aynı tabanlardan *-inç* adları da yapıldığını göreceğiz (bkz § 223).

Fiilden bazı *-in* sıfatları da vardır *(dolun bütün)*. Bazılarının ise damak sesi düşmesiyle *-gin* sıfatlarından geldiğini sanıyoruz :

satın < *satkun sayın* < *saygın,* gibi.

Bazı *-in* adları da *-im* adlarının değişiği olarak görünürler :

yalın = *yalım düğün* = *düğüm,* gibi.

Yeni kelimelerde *-im* ve *-in* eklerinden birincisini salt kılış adı, ikincisini kılışın ürünü adı olarak kullanma denemesi yapılmıştır :

basım = *tabaat basın* = *matbuat yayım* = *neşir yayın* = *neşriyat yapım* = *i'malât yapın* = *mamulât* gibi.

Ancak ikinci ekin canlılığı ve özel anlatımı dil şuurunda donuşmuş olduğu için bu ayırım indî kalmıştır. Bu sebeple *düşün sorun yazın* gibi zorlamalar da yersizdir.

Buralarda *-ince* × *-ce* eki kılışın ürünü anlatımını daha canlı olarak temsil edebiliyor *(düşünce sorunca)*, krş § 191.

36. -inç Adları :

223. Dönüşlü *-in-* fiilleri üzerine gelen ve fiilden isim yapan bir *-iç* ekinin öncekiyle erkenden kaynaşması bir *-in-iç* > *-inç* birleşik ekinin doğmasına yol açmış olmalıdır. Bunun yaptığı kelime dönüşlü bir kılış adı, veya bir berkitme sıfatı olur (E.T. *kılınç utunç)*. Buradaki *-iç* birleşeni yukarıda gördüğümüz fiilden aygıt adları yapan *-iç* ile ilgili olmayacaktır. Getirdiği anlatıma göre bunun adfiil eki *-iş* den gelmekte ve *kıl-ın-ış* > *kıl-ınç* şeklinde gelişmiş olması mümkündür.

Bu ek kaynaşmasında dönüşlü anlatımı eke geçmiş demek olur. Buna göre ekimizi yalın tabanlara geldiğine göre *-inç*, dönüşlü tabanlara gelmiş göründüğüne göre *-iç* saymamız mümkündür, ama bu anlatımca birşey değiştirmez.

1. Bu ek Fiilden yalın adlar yapmıştır :

kazanç üşenç inanç güvenç usanç utanç ilenç kıvanç sevinç ödünç sagunç kakınç basınç,
gibi.

2. Fiilden berkitme sıfatları da yapmıştır :
iğrenç kıskanç aldanç yeñlenç korkunç gülünç,
gibi.

Az çok canlı kalmış bu üretimi yazı dilimizde eğri doğru değerlendirmeye çalışıyoruz. Bunlardan kavramı andırmayanlar tutunmayor :

basınç = tazyik dayanç = mukavemet kıvanç = iftihar sapınç = dalâlet bilinç = şuur bulunç = vicdan gibi.

İlginç olmaz. Çünkü Türkçede *ilgimek* diye bir fiil yoktur. *İlinç* olur ama, *ilgi çekici* daha iyidir.

37. -ingiç Adları :

Öncekine benzer bir kaynaşma mahsulü olan bu ek fiil

tabanının *-in-* dönüşlü eki üzerine aygıt adı anlatımında *-giç* ekinin gelmesiyle açıklanabilir, bkz § 209. Az sayıda aygıt ve oyuncak adları bırakmıştır :

patlangıç aldangıç bızlangıç dürtlengiç pırlangıç atlangıç ve farklı anlatımda *yıylangıç kırlangıç başlangıç* gibi.

38. -inti Adları :

224. Öncekiler gibi bu da *-in-* ile uzatılmış dönüşlü fiil tabanına fiilden ad yapan *-ti* ekinin gelmesi (bkz § 239) ve öncekiyle kaynaşması mahsulü görünür (önce *gezin-ti,* sonra *gir-inti).* Burada da dönüşlü anlatımı eke geçmiş ve birleşik ek *-ti* ekinden aldığı «*parçalılık*» anlatımını da korumuştur. Bunlara *kılıntı adları* (nom fragmentaire) adını veriyoruz.

Buna göre ekimiz yalın tabanlara geldiğinde *-inti (üz-üntü birik-inti),* dilde dönüşlüleri yaşayan tabanlara gelmiş göründüğüne göre de *-ti (kaşın-tı çırpın-tı)* sayılabilir, krş *-inç* adları § 223. Anlatımca farketmez. Bu ek yaptığı adlara hemen daima kılış ve adlandırdığı ürününde bir eksiklik ve dağınıklık *ayrıltısı* verir *(yeme esme,* fakat *yeyinti esinti). -inti* adları oldukça yaygındır. Onları azçok farklı anlam öbeklerine ayırabiliriz :

1. Parçalı ve sürekli kılışı gösteren adlar :

akıntı sızıntı kesinti çarpıntı söylenti çalkantı sarsıntı salıntı gezinti çözüntü silkinti ilinti gibi.

2. Parçalı ürün ve artıklara ad olurlar :

kırıntı döküntü arıntı saçıntı kıvrıntı kırpıntı irkinti çıkıntı çöküntü yığıntı kusuntu yıkıntı serpinti süprüntü.

3. Elemli duygulara ad olurlar :

bulantı buruntu tiksinti ezinti ıkıntı sıkıntı kuruntu ürküntü iğrenti bıkıntı kazıntı gibi.

4. Bu adlar kılış ve kılıcı hakkında aşağılayıcı anlamda kullanılırlar :

özenti boğuntu derinti takıntı esinti bozuntu yapıntı yamantı sığıntı sarkıntı uyuntu koşuntu kasıntı şırfıntı gibi.

Bu üremede yukarıki anlamlardan birkaçını taşıyan kelimeler de vardır: *kazıntı* (midede), *kazıntı* (teknede).

Bununla birlikte *-inti* adlarından yukarıda saydığımız özel anlatımları kaybetmiş kelimelerimiz de vardır *(toplantı bağlantı).*

-inti adları da yazı dilimizde kullanılmış birçok Arapça kelimeleri kullanıştan düşürmüşlerdir :

söylenti = şayia üzüntü = teessür sarsıntı = tezelzül çarpıntı = halecan kuruntu = evham ürküntü = tevahhuş iğrenti = istikrah yıkıntı = harabe gibi.

Bu kullanış yeni kelimeler ve terimler yaratılmasına da yol açmıştır :

görüntü = tayf uzantı = istitale saplantı = fikri sabit kesinti = kat'iyat ödenti = aidat yapıntı = tasnî' gibi.

Ancak bu canlı eki de yukarıda belirttiğimiz anlatımlarına uygun olarak kullanmak gerektir. Meselâ *yaşantı* kelimesi *sergüzeşt, macera* karşılığında kullanılabilir. *Hayat* karşılığında bizim *yaşama yaşayış dirim* gibi kelimelerimiz vardır. Bunun gibi *bağıntı* (doğrusu *bağlantı*), isimdense olmaz, fiildense başka anlamda *(bağmak < bayımak = büğülemek,* bkz *bağım* § 221) olur.

39. -ir (-er) Sıfatları :

225. Geniş zaman sıfatfiil eki olarak Eski Türkçeden beri *-ür* ve değişiği daha az sayıda belli tabanlara gelen *-er* kullanılmış ve bunlar bir yandan da kullanışlı adlar ve sıfatlar yaratmışlardır. Anlatım farkı olmaksızın dilimizde zaman

içinde bazı fiil tabanları ek değiştirmiş görünmektedir *(al-ar> al-ır)*, bkz geniş zaman sıfatfiilleri § 376.

1. *-ir* sıfatlarını her şeyden önce belli adlara sıfat olmuş olarak görürüz :

akar su yanar dağ yenir ayva çalar saat olur iş güler yüz bakar kör görür göz anlaşılır sebep gider ayak gibi.

2. Bunlardan (çoğu *-er-* ile) sıfatlar ve çeşitli adlar meydana gelmiştir :

uçar kaçar yakar kokar yarar uyar gelir çıkar yeter geçer çakar akar Yaşar tutar değer benzer yatır döner keser gibi.

3. *-ir* sıfatları ikileme olarak da yaygındır :

yanar döner okur yazar yazar bozar konar göçer gelir geçer açılır kapanır kısalır uzar gibi.

-ir sıfatları türlü kullanışlarıyla yeni kelimelerin doğuşuna örnek olmuşlardır :

bilir kişi atar damar akar yakıt döner kapı taşınır mal döner sermaye uçar balık yüzer buz.

Eski yazı dilindeki birçok yabancı ad ve sıfatları karşılarlar :

gider = masraf okur = kari yazar = muharrir düşünür = mütefekkir çözünür = münhal ister = icap, tutarlı = münsecim geçerli = mer'i yeterlik = kifayet çıkarcı = menfaatperest yararlanmak = istifade etmek gibi.

İkili kullanışta da yeni kelimelerimiz vardır :

biçer döğer biçer bağlar uyur gezer gibi.

-ir sıfatlarının olumsuz şekilleri için bkz *-mez* sıfatları § 236.

40. -ir Adları :

Geniş zaman sıfatfiil eki olan *-ir* den ayrı gibi görünen bir *-ir* eki (E.T. *kömür kısır)* daha vardır ki dilimizde türlü

anlamda bir sıra adlar ve sıfatlar bırakmıştır. Bunlar zaman kavramı olmayan fiilden yapılmış eski kelimelerdir. Çözümleri çok defa şüphelidir :

katır çadır kömür (belki *demir bakır) kısır çakır sokur çukur çopur kepir* gibi.

41. -iş Adları :

226. Dilimizde adfiil şekillerinden biridir. Yatık fiil olarak geniş bir kullanışı vardır, bkz § 360. Bunlar Kılış adı olarak özellikle «*kılışın tarzı*» anlamını taşırlar *(duruş geliş oturuş* bkz § 360). Bunlara *tarz adları* (nom de manière) deriz :

«*Her yeğidin bir yoğurt yeyişi vardır*».

-iş adları bazan da *-im* adlarına benzer bir kullanışta sınırlı, birden, *birkez* kılışlar bildirir :

dalış uçuş kalkış bir bakışta bir vuruşta gibi.

Bununla birlikte *-iş* adları genel olarak da *asıl kılış adı* anlamını taşırlar (E.T. *busuş alış).* Kelime dağarcığımızda yalın ve yoğun anlamlı pek çok *-iş* adları vardır :

geçiş satış atış akış gülüş çıkış artış yağış dikiş iniş atılış yanlış < yanılış gösteriş ürperiş aldırış gibi.

-iş adlarından pek azı sıfat olarak kullanılmıştır *(yanlış yokuş iğdiş).* *-iş* eki Dilimizde türemelidir :

yürü-yüş yaşayış kükreyiş bekleyiş anlayış gibi.

Eski Türkçede ise düşmeli görünür *(irte-ş arkı-ş).* Dilimize geçmiş bazı eski üremelerde de böyledir *(alkı-ş kargı-ş).*

Edişen görünüşündeki tabanlara geldiğinde *-iş* eki hece binişmesine uğrar :

döğ-üş-üş > döğüş boğuş vuruş itiş kakış kapış yarış güreş barış savaş dalaş değiş tokuş oynaş sarmaş dolaş uğraş bağdaş biliş tanış
gibi.

Demek ki burada *boğuşmak* × *boğuş yarışmak* × *yarış* gibi ortaklık ve birlikte anlamlı fiillerle onlardan üreme ve aynı anlatımı taşıyan kılış adları üst üste düşmektedir (E.T. *keñeşmek* × *keñeş*). Ayrıca yalın tabandan gelen *-iş* adı ile ortaklık tabanından gelen *-iş* adı da üst üste gelmektedir :

vuruş (vurma) < *vurmak* ve *vuruş* (vuruşma) < *vuruşmak*.

227. Burada da öncekileri hem isim, hem fiil tabanı saymak ve bununla Türkçedeki isim - fiil ayrılığını çürütmek (bkz Deny S. 541 dip, Böhtling'e karşı) mümkün olmaz. *Vurma* anlamındaki *vuruş* ile *vuruşma* anlamındaki *vuruş* ve benzerlerini ise ayrı ve addaş kelimeler saymamız gerektir.

Üst üste gelen *-iş-iş* eklerinden birincisi düşmeli olduğundan binişmede bu etkili olmuş ve sesliyle biten tabanlardan gelmiş bu tür adlarda ses düşmesi meydana çıkmıştır *(oyna-ş-ış > oyna-ş bağda-ş-ış > bağda-ş dola-ş-ış > dola-ş)*.

Bunlardan gelen adlar artık yalın tabanlardan gelen adlarla addaş olmaz. Çünkü onlar koruma sesdeşi almışlardır :

oynaş / oynayış dalaş / dalayış uğraş / uğrayış tanış / tanıyış gibi.

Dilimizde kullanılmış birçok Arapça, Farsça adfülleri de *-iş* adları karşılamıştır

gidiş = azimet dönüş = avdet kalkış = hareket varış = muvasalet giriş = medhal barış = sulh savaş = harp buluş = icat artış = tezayüt çekiliş = keşide açılış = küşat uyanış = intibah kurtuluş = halâs davranış = tavır.

Yatık fiil vasfı üstün olan *-iş* adları terimleşmede *-me* adlarına paralel, fakat onlardan daha az kullanışlı olmuşlardır. Bununla birlikte anlam özellikleri onlara bu rada da ayrı bir yer vermektedir :

görüş = noktai nazar kavrayış = telekki anlayış = zihniyet oluş = tekevvün kuruluş = teşkilât dağılış = tevezzu sunuş = maruzat kalış = amel, fiil geçişli = müteaddi dönüşlü = mutavaat barışçı = sulhperver, gibi.

42. -it Adları :

228. *-it* çok eski bir adfiil eki olup bunun geçmiş kipini meydana getirdiği kabul edilir *(geç-it-im > geçtim* bkz § 376). Eski Türkçeden beri yalın adlar, yer ve aygıt adları v.b. yaptığı görülür *(ölüt köçüt yanut karşut konut).* Eski Osmanlıcada henüz canlı *(binüt yüklet içüt aşut),* yazı lehçemizde ise daha az verimli görünür. Bununla birlikte dilimizde türlü anlamda bir hayli kelime bırakmış bulunmaktadır :

geçit düşüt umut öğüt kurut kavut sürüt gülüt çeşit < şeş-it ayırt yoğurt kavşıt göze-t oña-t evet suvat bölet Korkut Turgut gibi.

Bu ekin zamanımızda adeta yeniden işlek hale gelmesi dikkate değer bir gelişmedir. Ancak aslında anlatımı seçilmez olmuş bir ek olduğundan bu defa da çok türlü anlam öbeklerinden kelimeler yapımında, yani rastgele kullanılmıştır :

yakıt kesit anıt taşı-t yazıt kanıt gibi.

Soyut yanında *somut* (isimdendir) olmaz. Bunların Türkçeleri vardır *(yalın yoğun). Yapıt* fazla yadırganmaktadır. *Özemek,* sözü uzatmak demektir, *öze-t* = sözün kısası demek olur mu? (krş *-it* adları § 149).

43. -iz Sıfatları :

Canlılığını erkenden kaybetmiş bir ek olduğu anlaşılan bu *-iz* (E.T. *yitiz köwe-z)* dilimizde az sayıda sıfatlar bırakmıştır. Bunların çözümleri oldukça şüphelidir :

tıkız titiz ucuz yavuz cılız temiz semiz kuduz uyuz ütüz diniz yağız gibi.

Bunları isimden *-iz* sıfatlarıyla karıştırmamalı (bkz § 149).

Bu ekin *-le-* ekiyle kaynaşarak isme ek *-lez-* ekini verdiğini sanıyoruz (bkz § 156 ***haylaz oflaz).***

44. -me Adları :

229. En çok kullanılan adfiil şekillerinden biridir. Bu anlamda onu Batı Türkçesinde ve daha çok yakın zamanlarda yazı lehçemizde gelişmiş görüyoruz. Gerçekte Eski Türkçeden, Eski Osmanlıcadan beri fiilin adını (mastar) yapan *-mek* eki çekim halinde iki sesli arasında kalıp süreklileşen son damak sesini düşürerek (hafif mastar) yapan *-me* haline gelmiştir :

yağmur çile-meğ-e başladı. > çile-me-ye > çile-me. Yağmur yağ-mağ-a başladı. > yağ-ma-ya > yağ-ma gibi.

Süreklileşme olmayan kullanışlarda ise *-mek* adfiilleri (sakil mastar) kısmen kalmıştır :

«Kaç-mak-tan kovala-ma-ya vakit yok». Bekle-mek-sizin gidin.

Eski harflerle *-meğ- -mağ-* yazılışı sonuna kadar devam etmiştir *(ağla-mağ-ı bırak gör-meğ-e geldim > ağla-ma-ya görme-ye). Ağlamıya görmiye* yazılışları yersizdir (bkz § 74).

Buna göre *-me* adları dilimizde yeni olup bunların Eski Türkçeden ve Eski Osmanlıcadan beri tanıdığımız *-me* sıfatlarıyla *(kesme aş kıyma göz)* ilgisi yoktur. Başka bir deyimle aslında sanıldığı gibi *-mek* eki *-me* den gelmiş olabilir (?), ama burada *-me* eki başka bir anlatımla *-mek* ten gelmektedir. Bu sebeple şimdi addaş olmuş bu iki *-me* yi ayrı iki bölümde gözden geçireceğiz.

230. Adfiil olarak geniş kullanışları biryana (bkz § 360), *-me* adları Yeni Türkçede *kılış adları* (nom d'action) olmada en ön safa geçmişlerdir (Fr. *-tion,* Al. *-ung* adları gibi, bkz *-mek* adları § 235). Hemen her fiilden yapılabilen bu adlar yeni zamanlarda her türlü yalın kavramları karşılama yeterliğini de göstermişler, *asıl kılış adları* sayılmışlardır (nom d'action proprement dit).

düşme kalkma çıkma inme düşünme anlama bekleme gibi.

Bilindiği üzere Osmanlıcada kılış adlarının, hele yalın anlamlılarının Arapçalarını, bazan da Farsçalarını kullanmak esas olmuştur. Yeni yazı dilimizde bunları Türkçeleştirme yolunda ençok *-me* adları kullanılmıştır. En elverişli, canlı ve tabii kalıp buydu. Bu sebeple bilgince kelime yapmak (!) gayretiyle başka yönlerdeki zorlamalar iflâs etti (*çarpma* yerine *çarpay konuşma* yerine *söylev* bkz § 140) ve binlerle sayılacak yazı dili kelimesi kendiliğinde bu kalıba döküldü:

düşme = sukut geçme = murur okuma = kıraat korunma = muhafaza övme = sitayiş inleme = naliş okşama = nevaziş çıkarma = ihraç gecikme = teehhur geçirme = teşvi' karşılama = istikbal boşaltma = tahliye ödeme = tediye uzama = temadi = yükleme = tahmil artırma = müzayede gibi.

Terimlerde de asıl kılış adı olarak *-me* adları hakim olmuştur:

çıkarma = tarh bölme = taksim sağlama = mizan bozma = nakz kaldırma = lâgv yasama = teşri' yürütme = icra mayalanma = tehammür arıtma = tasfiye sıvılaşma = temeyyu' gerçekleme = tahkik araştırma = taharri çelişme tenakuz karşılaştırma = mukayese küçültme = tasgir gibi.

Terimlerde *-me* yerine *-im* kullanılmasından da yukarıda bahsettik (*oluşma* × *oluşum* § 221).

45. -me Sıfatları:

231. Bu Eski Türkçede doğru teşhis edilmemiş bir ektir. Orada adfiil değil, sıfatfiil anlatımındadır ve kılış adları değil, sıfatlar ve sıfattan gelme adlar yapmaktadır. Onun *-ik* sıfatfiiline benzer bir geçmiş sıfatfiili anlatımı vardır. Ancak daha orada bu işleyişini yitirmiş olmalıdır. Çünkü olumsuz şekline rastlanmaz (*kesme aş tikme neñ köçürme oçak tegme neñ barma yıl* ve *bulgama kesme* v.b.).

Yukarıda (bkz § 229) belirttiğimiz gibi Eski Türkçeden ve Eski Osmanlıcadan buyana bu ekin sıfat yapma kullanışı pek değişmemiş görünür. Dilimizde de *-ik* eki gibi çoğu zaman edilen anlamlı (*kırma = kır-ıl-mış*) *fiilden sıfatlar* yapar, krş § 215. Kimisi sınırlı bir kullanışta sıfat olur-

lar ve vasıfladıkları nesne adlarının düşmesiyle o yoğun nesneleri fiilin ürünü olarak adlandırırlar :

yazma (kitap yemeni yorgan yüzü) *basma* (kitap bez) *açma* (tarla çörek) *sürme* (boya sürgü çekmece) *kırma* (arpa köpek dere çifte sucuk peşkir tarla v.b.).

Bu *-me* üremeleri çokluk geniş kullanışta da sıfat olmuşlardır :

yapma takma kesme dökme süzme düzme kakma işleme kaplama elleme aşırma uydurma devşirme serpme yapıştırma gibi.

-me sıfatları sıfatfiiller gibi zarf öbekleri içinde de görülürler, kimden halinde adlarla bir sıra birleşik sıfatlar yapmışlardır :

anadan doğma babadan kalma sonradan görme cennetten çıkma yerden bitme kökten sürme baştan savma ağızdan dolma gibi.

-me sıfatları zarf olarak da kullanılırlar *(silme dolu tepelemc verdi. karma karışık sıvama pislemiş).* Bu anlatımla zarf yapan iki birleşik ek de yaratmıştırlar (bkz *-mece* zarfları § 233, *-leme* zarfları § 152).

232. Pek çok *-me* sıfatları ise yoğun anlamda adlaşmışlardır. Bunlar arasında yeyecek adlarının çokluğu dikkati çeker :

dolma sarma ezme gömme banma silkme tarama bulama bazlama akıtma taplama şekerleme sündürmc çiğleme katlama çürütme oturtma dondurma bandırma boğma kıtlama gibi.

Et yemekleri ise ayrı bir liste teşkil eder, diyebiliriz :

kıyma dürme kavurma haşlama kızartma kapama çevirme buğulama söğürme tuzlama pastırma közleme gibi.

Nihayet *-me* sıfatlarından esasta fiilin ürünü olarak çok çeşitli adlar doğmuştur :

dikme asma daldırma burma eneme besleme tutma yanaşma kapatma eşme içme yarma kazma saldırma tasma kantarma çıkma bölme döşeme sundurma doğrama çözme çatma dokuma çizme büzme düğme uçurma çıkartma inme sıtma < ısıtma dolama koşma taşlama koçaklama saçma bağlama donanma
gibi.

Bu adları yukarıda gördüğümüz *-me* kılış adlarından ayırdetmek o kadar güç değildir. Farklı anlatımda ve oluşmaları ayrı iki ekle yapılmış bu addaşları ayrı kelimeler olarak kaydetmek gerektir *(asma / asma inme / inme)*. Oysa sözlüklerimiz bunları tek kelime gibi alıp aynı maddede gösteregelmişlerdir. Bizce onlar dil şuurunda karıştırılmış değildir. Bunların asıl kılış adı gibi görünenleri dahi öbür *-me* adlarından seçilebilir *(tekme < tepme çelme)*.

-me sıfatları da yazı dilinde bir takım yabancı sıfatları karşılamıştır : *karma = muhtelit katma = mülhak yapma = sun'i seçme = müntehap düzme = sahte takma = müstear çevirme = mütercem üreme = müştak derleme = muktataf ekleme = munzam*
gibi.

46. -mece Zarfları :

233. Daha çok zarf işleyişinde kelimelerde gördüğümüz bu ekin *-me* sıfatları üzerine gelen *-ce* görelik ekinden doğmuş bir birleşik olduğunu kabul etmek isteyoruz. Şu var ki çok eski olmadığı anlaşılan bu birleşikte son hecenin vurgulu olması tereddüt uyandırıyor. Bir fiili kılmak yoluyla, şartıyla, suretiyle anlamında fiilden tarz zarfları yapar *(Kesmece satıyorum. = kesmek şartıyla)* :

kesmece silmece yutmaca bitirmece götürmece doldurmaca gibi.

Bunlar sıfat ve ad da olurlar :

aldatmaca sözler darılmaca yok kandırmaca yutturmaca köşe kapmaca esir almaca koşmaca bilmece bulmaca, farklılaşmış : *atmaca çekmece boğmaca* gibi.

Bu sonunculardan bazıları da addaş farklı bir birleşikten gelmiş olabilirler.

47. -meç Adları :

234. Bu ek de *-me* sıfatlarının *-eç* küçültme ekiyle uzatılmasından doğmuş bir birleşik olsa gerektir. Farklı olarak bu daha eski görünür (E.T. *kıymaç kavurmaç).*

1. Az sayıda aygıt, yer v.b. adları ve sıfatlar bırakmıştır: *sekmeç girmeç germeç yırtmaç yanıltmaç soymaç* gibi.

2. *-mec* ekinin yine çeşitli anlamlarda dönüşlü tabanlardan yaptığı birkaç kelime vardır ki dilimizde ses değişmelerine uğramışlardır (bkz § 88) :

dola-n-maç > dola-n-baç > dola-m-baç saklambaç atlambaç dönembeç güdembeç bazlambaç bulambaç gibi.

Bu sonuncu kelimelerin *-emeç* ekiyle yapılmış görünenleri de vardır ki *-emeç* ekinin bu *-embeç* şeklinden geldiğine işaret ederler (bkz § 260 *dönemeç güdemeç).*

3. Eski Türkçeden beri bu *-meç* eki, yahut bir addaşı da yemek adları yapmakla tanınmıştır. Burada bu ekin bir *-me* sıfatı üzerine *aş* kelimesinin gelmesinden doğduğu *(sütlü aş > sütlaç güllaç* gibi) farzedilir : *bulgama aş > bulgamaç.* Bunlar da az sayıda adlardır :

tutmaç uvmaç sıkmaç dürmeç bulamaç çalmaç kavurmaç koyultmaç çığırtmaç bazlama × bazlamaç × bazlamba × bazlambaç gibi.

Görüldüğü gibi ekimiz belli yoğun ve dar kullanışlarda donuk kalmış bir yapılıktır. Ona yalın bir anlatım vermeye kalkışmak *(de-mec = beyanat)* yersizdir.

48. -mek Adları :

235. Fiilin salt adı, *mastar* şeklidir. Eski Türkçeden beri adfiil ve kılış adı olarak canlı kalmış, ancak dilimizde bu sonuncu işleyişte yine kendisinden doğan daha genç *-me* şekline çok yer bırakmıştır, bkz § 229 v.i. Başka bir deyimle bütün fiil tabanları *-mek* ekini alıp fiilin salt adı oldukları gibi çok yerde adfiil olarak da kullanılırlar. Ancak *-mek* adları kullanışta en yaygın kılış adları değildir. *Yalın kılış adlarını* (substantif verbal) daha çok *-me* eki ile yaparız.

Eski yazı dilimizi yabancı kılış adlarının sınırsızca kaplaması sebeplerinden bir başlıcası Türkçe kelimelerde böyle bir anlatım eksikliği duygusudur. Yeni Türkçede *-me* ve *-iş* adları ve başkalarıyla bu boşluğu geniş ölçüde karşılamış bulunuyorsak da Batı dillerinden gelen kelimeler hâlâ o duyguyu uyandırıyor. Meselâ *plantation* yerine *dikme*, *démonstration* yerine *gösterme* (ayrıca *gösteri*) *information* yerine *danışma* demek birçok «yarı aydınlarımızı» tatmin etmeyor.

Yukarıda gösterdiğimiz ses düşmesi sebebiyle (bkz § 229) *-mek* adları adfiil ve kılış adı olarak *-i -e -in* hal çekim eklerinden başka düşmeli iyelik eklerini de almaz olmuşlar, başka deyimle buralarda yerlerini *-me* adlarına bırakmışlardır :

yaz-mağ-ım yerine *yaz-ma-m yazman* ve örneklemeyle *yazması yazmamız yazmanız yazmaları* gibi.

-mek şekli yüklem ismi olarak dayanıklı, kimi çekimlerde ise ikilcim görünmektedir :

Maksadı işini bitirmek değil, seni oyalamaktır.
«Bakmakla (bakmayla) öğrenmek olsa it kasap olurmuş».

Bunlara karşılık yoğun anlamda *-mek* adlarında damak sesi dayanır :

Ye-meğ-in-i getirsinler, fakat, *Ye-me-n-i azaltma.*

Bir haylı eski oldukları anlaşılan yoğun anlamlı *-mek* adları (E.T. *başmak türmek)* az sayıda yemek, aygıt, organ, geyesi, akar su v.b. adları olurlar.

yemek ekmek < etmek kaymak uvmak çakmak tokmak ilmek boğmak parmak paşmak yaşmak ırmak azmak oymak uçmak gibi.

-mek adfiillerinin *-lik* ekiyle uzatılmış şekli onları anlatımca biraz daha adlaştırır :

görmeklik bilmeklik tanımaklık anlamaklık gibi.

Bunlar çekim ekleri alırlar *(görmekliğe bilmekliğiniz).* Fakat yazı lehçemizde pek kullanılmaz olmuşlardır.

49. -mez Sıfatları :

236. -ir (-er) geniş zaman sıfatfiillerinin, dolayısıyla *-ir (-er)* sıfatlarının olumsuz şeklidir. Bu sıfatfiilin olumsuzu baştan beri *-me-r* yerine *-me-z* şeklinde görülmekte ve bunlar Eski Türkçeden beri olumsuz sıfat olarak kullanılmaktadır *(bilmez kişi ermez iş).*

-mez sıfatları dilimizde herşeyden önce olumluları gibi belli adlara sıfat olarak görünürler :

görünmez kaza çıkmaz hesap olmaz iş dönülmez yol bulunmaz fırsat inanılmaz hikâye gibi.

Daha geniş kullanışta sıfatlar, dolayısıyla adlar da vermişlerdir :

yılmaz şaşmaz ölmez yaramaz utanmaz çekilmez usanmaz pekmez tükenmez çıkmaz açmaz kaymaz söylenmez gibi.

-mez sıfatları yine olumluları gibi sıfat olan ikilemeler de yaparlar :

düşmez kalkmaz yenmez yutulmaz olur olmaz çakar almaz bilir bilmez gibi.

Yeni yazı ve ilim dilimizde *-mez* sıfatları da Arapçadan bazı olumsuz şekilleri karşılamaya yaramıştır (krş *-siz* sıfatları § 168 v.i.) :

lâyemut = ölmez lâyenfek = ayrılmaz lâyuat = sayılmaz lâyetegayyer = değişmez lâyuhti = yanılmaz gayrı malûm = bilinmez gayrı menkul = taşınmaz gayrı kabili içtinap = kaçınılmaz, gibi.

-mez sıfatları sevilen bir üremedir. Birleşikler yaratmışlar (bkz § 406), yeni zamanlarda kişi adı olarak alınmışlar *(Yılmaz Korkmaz Solmaz)* ve pekçok iddialı soyadları vermişlerdir.

50. -mezlik Adları :

237. -lik ekiyle uzatılmış *-mez* sıfatları bir türlü *olumsuz kılış adı* anlatımı kazanmış ve bir birleşik ek gibi bir sıra kelimeler vermiştir :

duymazlık işitmezlik saymazlık anlamazlık aldırmazlık dinlemezlik doymazlık utanmazlık gibi.

Bu şekil yeni yazı dilimize verimli bir örnek olmuş ve özel bir anlatımla kelimeler vermeye başlamıştır :

saldırmazlık = ademi tecavüz uyuşmazlık = ademi i'tilâf anlaşmazlık = ihtilâf dokunulmazlık = masuniyet gibi.

-mezlik eki fazladan bir ikinci olumsuzluk ekiyle geriye doğru uzatılmış olarak da kullanılmaktadır. Bu da bir türlü ek yığılmasıdır :

görmemezlik bilmemezlik anlamamazlık işitmemezlik gibi.

Bu kullanış bazı birleşiklerde yerleşmiş görünür :

görmemezlikten gelmek bilmemezliğe vurmak işitmemezliğe getirmek gibi.

51. -mik Adları :

Başlıca kılışın ürününü, küçültücü bir anlatımla, gösteren sayılı adlar bırakmıştır :

kesmik kıymık soymuk çiğnemik yutmuk kusmuk ilmik irmik tırmık, gibi.

Farklı anlamlarda da :

yasmık karamuk kızamuk çitlemük × *citlenmük* > *çitlembik kısmık* gibi.

52. -miş Sıfatları :

238. Eski ve yaygın geçmiş sıfatfiilleridir. Eski Türkçeden beri dolaylı geçmiş kipine taban olmuşlar ve sıfat olarak kullanılmışlardır *(kötrülmiş nom kurmış ya).* Dilimizde sınırlı sıfat olarak belli adlarla birlikte görülenleri vardır :

geçmiş zaman okumuş kimse pişmiş aş görmüş adam gibi.

Daha geniş kullanışta sıfatlar da olurlar :

çökmüş kokmuş yanmış olmuş donmuş kızarmış boşanmış yetişmiş gömülmüş kullanılmış.

Dolayılı geçmiş kipi içinde «*k e s i n o l m a y a n d e y i ş*» anlamı veren *-miş* sıfatfiilleri sıfat olarak böyle bir *a y ı r t ı* (nuance) taşımazlar. Aksine bu sıfatlar halden uzak bir geçmişte gerçekleşmiş bir vasfı belirtirler.

Bunların sıfatfiil olarak kullanışı geniştir (bkz § 362). Ancak sıfat olarak olduğundan da daha az ad olmuşlardır :

geçmiş dolmuş ermiş okumuş yaratılmış Ödemiş gibi.

-miş sıfatlarına VIII. yüzyıl Türkiş ve Uygur kaganların-

dan başlayarak Türk hükümdarlarının unvanlarında rastlanır :

İl Étmiş İl Tutmış Kut Bulmış Kut Almış
gibi.

Türklerde inanışa bağlı olarak (çocuğun yaşaması için) kişi adı da olmuşlardır :

Durmuş Satılmış Toktamış (Yaşar Dursun Satuk gibi).

-mek adfiilleri gibi *-miş* sıfatfiillerinin de *-lik* ekiyle uzatılmış şekli olur. Bunlara sıfatfiil işleyişinde *(Görmüşlüğüm var. Bize gelmişliği yoktu)* ve adlaşmış olarak *(okumuşluk bilmişlik)* seyrek rastlanır.

Ancak bu kalıp yeni bir tür yalın adlar vermeye başlamıştır :
yetişmişlik = kemal = maturité gelişmişlik geri kalmışlık gibi.

53. -nez Sıfatları :

Bu ekin oluşması hakkında tatmin edici bir tahmin yürütemeyoruz. Dilimizde az sayıda berkitme sıfatları bırakmıştır :

tıknaz kurnaz buynaz kırnaz eğnez tahnaz
yanaz gibi.

54. -ti Adları :

239. Yukarıda yaygın bir birleşiğini gördüğümüz (bkz § 224 *kılıntı adları)* fiile ek *-ti* yine akıcılarla kapanan çok heceli başka tabanlara da gelerek aynı anlatımda adlar yapar. Başka bir deyimle *-inti* eki de zaten anlatımını bu *-ti* ekinden almıştır ki o da kılışta eksiklik, dağınıklık, yada ürününde artık ve kırıntı özellikleridir. Orada gösterdiğimiz anlam öbeklerine *-ti* adları da serpiştirilebilir. Zaten onlardan bir takımını da *-ti* adları saymak mümkün olduğunu gösterdik *(gezinti eğlenti)*. Berikiler daha az sayıdadırlar :

kızartı göğerti ağartı morartı öğürtü geğirti
bağırtı kabartı karaltı bunaltı sızıltı daraltı
gibi.

İsme ek *-ti* anlatımca ekimizi andırır ve çift heceli yansılamadan adlar yapar, bkz § 170 *gürültü patırtı*. Bunlar addaştırlar ve aralarında bir akrabalık da düşünülebilir. Ancak onlar dilimizde tamamiyle farklı tabanlara gelirler ve ayrı anlam öbeklerinden kelimeler yaparlar :

şapırtı oğultu isimden yansılama adlarıdır.
geğirti bunaltı fiilden fiil ürünü adlarıdır.

-inti adları gibi bu *-ti* adları da yeni yazı dilimizde daha çok yer almaktadır : *belirti* = *araz ayırtı* = *âlât doğrultu* = *istikamet* gibi.

IV. FİİLDEN ÜREME FİİLLER

240. Türkçede *fiilden fiiller* (verbe déverbatif) kök fiilin anlamına değişiklik getiren bir takım eklerle yapılıyor. Gramer işleyişi ölçüsünde bu değişikliği fiil çatı ekleri yapmaktadır (bkz § 352 v.i.), ki bunları çekim eklerinden sayarız. Lügat işleyişi ölçüsünde kalıcı değişiklik yapan ve yeni kelimeler yaratan fiile ek fiil ekleri de vardır, bunlar da yapım ekleridir.

Burada esas konumuz sonunculardır. Ancak fiil çatı ekleri, hemen hepsi, bir ucundan fiil kökünün anlamında kalıcı değişiklikler de yaparak yeni kelimeler yaratmışlardır. Yalnız olumsuz tabanlar yeni kelime anlamında gelişmezler. Bu sebeple bu bahiste yapım eki oldukları ölçüde fiil çatı eklerini de gözden geçireceğiz. Bu çekim ve yapım ekleri arasında tarihî yönden girişme çoktur. Bugün yapım eki olarak tanıdıklarımızdan birçoğunun da zaten eski çatı ekleri, veya birleşikleri olduğunu farkedeceğiz. Bir takım da *fiilden isimlerden fiil* yapmış iki ekin kaynaşarak farklı anlatımda birleşikler yaratmış olduklarını göreceğiz. Türkçede fiilden fiil

ekleri de bir hayli çeşitlidir. Bunlar aslında zengin olan fiil köklerimizi üretip renklendirerek lûgatimizin fiil varlığını artırmışlardır. Canlı olanları daha da artırmaktadırlar.

1. -der- Fiilleri :

Eski Türkçeden beri bazı kelimelerde rastlanan *(axtarmak yumdarmak) -dcr-* eki *-dir-* ettiren fiil çatı ekinin bir değişiği gibi görünür. Belki bu da *-it-ir-* > *-dir-* yerine *-it-er-* > *-dcr-* şeklinde meydana gelmiş (bkz aşağıda *-dir-* ve § 244 *-er-)* daha eski bir birleşiktir. Dilimizde kalan sayılı örneklerinden bazılarında iki şekil görülür :

göndermek × *göndürmek döndermek* × *döndürmek aktarmak kotarmak kaytarmak göstermek kantarmak* gibi.

Hepsi etkin fiiller olup ettiren anlamını saklamışlardır.

2. -dir- Fiilleri :

241. İki ettiren çatı ekinin, *-it-* ile *-ür-* eklerinin üst üste gelmesinden doğmuş bir birleşik olduğu görülüyor (E.T. *akturmak öldürmek).* Bu iki ek aksi sırayla da üst üste gelebilir, fakat kaynaşmaz *(gcçirtmek yatırtmak).* O zaman bu kelime kök fiilin iki kademe aracılığıyla, yada üçüncü kişi eliyle işlendiğini anlatır. *-tir-* birleşiği ise birleşenlerini itmiş ve dilimizde onlardan daha çok tek kademeli ettirme çatısı yapar olmuştur, bkz § 358.

Eski Türkçeden dilimize ses düşmeleriyle gelmiş *-dir-* fiilleri vardır :

olturmak > *oturmak keltürmek* > *getirmek kalıturmak* > *kaldırmak.*

Bazı fiillerimiz de ettiren anlatımını bir kullanışta, yada tamamiyle yitirmiş, basit taban anlamına, veya bir başka *ü r e m e a n l a m a* (sens dérivé) dönmüş görünürler :

saldırmak bastırmak çıldırmak aldırmak daldırmak sardırmak tuttırmak döktürmek kestirmek söktürmek gibi.

-dir- fiillerinden bir takımında ise ettiren anlatımı sadece imkân vermek, hatta «iradesizce sebep olmak» ayırtısına dönmüştür, bkz olduran görünüşü § 357:

kaptırmak çaldırmak öptürmek sezdirmek çaktırmak küstürmek ezdirmek andırmak çarptırmak burkturmak gibi.

Nihayet birçoğu da ettiren anlatımı içinde çeşitli anlamda lûgat değeri bağlamışlardır :

bildirmek durdurmak yıldırmak saydırmak doldurmak caydırmak çektirmek indirmek kandırmak sevdirmek gibi.

Dönüşlü ve karşılıklı fiil çatısında tabanlardan *-dir-* fiilleri üreme kavramlar bağlamaya elverişli görünürler :

bulundurmak düşündürmek uyandırmak dolandırmak, karıştırmak ulaştırmak yakıştırmak karşılaştırmak gibi.

Bunlara yapıları yönünden genellikle *ettiren fiiller* (verbe factitif) deriz. Bunlardan sonuncusunda karşılaşan iki ek kaynaşıp bir de birleşik yaratmışlardır (bkz *çekiştirmek dürtüştürmek* § 256).

3. -e- Fiilleri :

242. Eski Türkçede fiil köklerine berkitme eki olarak gelen *(tolgamak bulgamak) -ge-* ekinin damak sesini düşürmesiyle meydana gelmiş bir ek sayılır. Başka bir deyimle (ek canlı olmadığına göre) bu fiiller Eski Türkçeden gelmiş *-ge-* *berkitme fiillerinin* (verbe intensif) dilimizde kalan yadigârlarıdır :

dolamak bulamak ulamak tıkamak kapamak taramak dada-n-mak kaza-n-mak gibi.

Bazı birleşiklerde bu *g* sesinin kalmış olduğunu sanıyoruz *(çalkamak kıskanmak yadırgamak ımızganmak).*

Bunları isimden *-e-* fiilleriyle karıştırmamalı *(kanamak dilemek).*

4. -ekle- Fiilleri :

Fiilden isimler üzerine *-le-* isme ek fiil ekinin gelmesi ve öncekiyle kaynaşması ile dilimizde bazı birleşikler meydana gelmiştir ki eskilerinden biri bu *-ekle-* ekidir. *-ikle-* şeklini de onun bir değişiği sayabiliriz. Bunlar «fiilin tekrarlanması» anlatımını bağlamaktadırlar. Eski Türkçede *karaklamak satıglamak emge-kle-mek* gibi fiilleri bu tür fiillerin ilk örnekleri gibi gösterebiliriz. Dilimizde birçok fiil tabanlarında görülürler :

duraklamak tartaklamak itıklemek évcklemek öpeklemek öreklemek sezeklemek pineklemek didiklemek dürtüklemek sayıklamak uyuklamak savsaklamak sürüklemek ayıklamak gibi.

Yansılamalardan gelen aynı anlatımda bazı kelimeler de vardır :

gıdıklamak mıncıklamak tırtıklamak patıklamak gibi.

5. -ele- Fiilleri :

243. Yanyana yaşayan değişiklerinden anlaşıldığına göre daha açık bir *c d e l e m e f i i l i* anlatımı kazanmış olan *-cle-* eki damak sesi düşmesiyle önceki *-ekle-* ekinden meydana gelmiş olacaktır :

iteklemek × *itelemek duraklamak* × *duralamak*

éveklemek × *évelemek savsaklamak* × *savsalamak öreklemek* × *örclemek.*

-cle- fiilleri dilimizde sayılı olmakla birlikte *edeleme fiilleri* (verbe fréquentatif) olarak canlı ve gelişmeye istidatlı görünürler. Bu sebeple bu tür fiillerin adlarını bu üremeden alıyoruz :

eşclemek ekelemek oğalamak kovalamak çözelemek şaşalamak kakalamak sekelemek sepelemek × *serpelemek silkelemek gevelemek çabalamak* gibi.

Bu birleşik *-ekle-* ve *-cle-* eklerini rastgele karşılaşmış olanlarından ayırdetmeli *(konaklamak berelemek).* Bununla birlikte damaksı, veya sesli düşmesiyle bazı edeleme fiillerimizin fiil tabanından *-le-* fiilleri görünüşünde kaldıkları da görülür :

çalkalamak çisclemek ırgalamak örselemek gibi.

-ele- fiilleri yeni yazı dilinde yer almaktadır :

çabalamak = *gayret etmek kovalamak* = *takip etmek irdelemek* = *tetebbu etmek çözelemek* = *tahlil etmek,* bu kitapta *edeleme* = *tekerrür* gibi.

6. -er- Fiilleri :

244. -ir- ettiren fiillerinin eski bir değişiği gibi görünürler (E.T. *çıkarmak köngermek)* :

çökermek × *çökürmek onarmak* × *onurmak kurtarmak* × *kurturmak* şekillerinde görüldüğü gibi.

Dilimizde az sayıda örnekler bırakmıştır :

çıkarmak koparmak gidermek yakarmak belermek ölçermek gibi.

7. -erle- Fiilleri :

-er sıfatfiilleri üzerine isme fiil eki *-le-* gelmesiyle oluşmuş bir ek olacaktır. Oluşmasında olduğu gibi bunlar anlatımında da edeleme fiili olarak *-ekle-* fiillerine benzerler. Az sayıdadırlar ve verimli görünmezler :

öperlemek kaparlamak sıkarlamak yuvarlamak tekerlemek aparlamak gülerlenmek
gibi.

8. -gin- Fiilleri :

Eski Türkçeden beri nadir örnekleri bulunan bir fiil şeklidir *(tezginmek). Berkitme fiilleri* yapan fiile ek *-ik-* üzerine *-in-* dönüşlü çatı ekinin gelmesiyle oluşmuş olabilir :

dezginmek × *değzinmek yutkunmak taşkınmak uckunmak* gibi.

9. -i- Fiilleri :

245. Bunlar berkitme anlamında az sayıda fiillerdir. Eski Türkçeden aynı anlatımla gelen örnekleri vardır *(kazımak yorımak > yürümek)*. Onların berkitme anlatımını da taşıyan ve Eski Türkçede canlı bir *-ik-* edilen çatı eki ile ilgili oldukları düşünülebilir :

sürümek bürümek kazımak yürümek sancımak
gibi.

Bunları isimden *-i-* fiilleriyle karıştırmamalı *(taşımak tökezimek)*.

10. -ik- Fiilleri :

Eski Türkçede ayrı bir *edilen* çatı eki *-ik- (basıkmak soyukmak)* vardır ki bununla yapılmış kelimelerden dilimiz-

de edilen, edinen ve berkitme anlamlarında bir sıra kelimeler kalmıştır :

basıkmak ayıkmak sınıkmak yanıkmak arıkmak görükmek yorukmak kanıkmak durukmak sürükmek karıkmak tezikmek gocukmak bezikmek dolukmak gibi.

Bu *-ik-* eki bazı kelimelerde akıcı sesdeşler önünde seslisini, yada düşmeyle eklendiği tabanın seslisini düşürmüş görünür :

bur-uk-mak > burkmak koru-k-mak > korkmak ürkmek kırkmak alkmak kalkmak silkmek sarkmak gibi.

Bunları isimden *-ik-* fiilleri *(birikmek gecikmek)* ile karıştırmamalı.

11. -ikse- Fiilleri :

246. İsme ek *-se-* fiilden *-ik* adları üzerine gelmiş, böylece fiilden yukarıda gördüklerimize benzer bir *-ikse-* birleşiği meydana gelmiştir. Anlamca Eski Türkçede istek fiili olarak çok yaygın ise de *(keligsemek barıgsamak)* dilimizde kalan nadir örnekleri daha ziyade *benzerlik fiili* anlamı almıştır. *-ik-si-* şekli de bunun bir değişiği olmuştur, krş § 248 *-imse-* fiilleri :

kanıksamak × kanıksımak duruksamak yanıksamak acıksınmak gibi, krş § 189.

12. -iktir- Fiilleri :

Bunlar için herhalde yeni ve oluş halinde bir türlü *edelgeme fiilleri* diyebiliriz. *-iştir-* fiillerine (bkz § 256) paralel gibi görünürler. Fiilden *-ik-* fiillerine *-dir-* ettiren ekinin gelmesiyle oluşmaktadırlar :

çiziktirmek × *çızıktırmak basıktırmak körüktürmek* gibi.

Bunları isimden *-ik-tir-* fiilleri *(biriktirmek geciktirmek)* ile karıştırmamalı.

13. -il- Fiilleri :

247. *-mc-* olumsuzluk ekinden sonra fiil çatı eklerinin en geniş kullanışı olanı *-il-* edilen ekidir. Çekim eki olarak belli haller dışında (bkz § 251) edilen görünüşünü meydana getirmek üzere her fiil tabanına gelebilir sayılır. Eski Türkçede de en yaygın edilen eki olup burada sesliyle ve *l* sesiyle biten tabanlara da geldiği görülür *(okı-l-mak togra-l-mak kıl-ılmak)*. Bunlardan dilimizde kalmış eski kelimeler vardır *(koca-l-mak bunalmak)*.

-il- çatı eki anlam yakınlığı sebebiyle eskiden beri edinen anlatımında da fiil tabanları yapar. Yapım eki olarak da kullanışta biri ağır basmak üzere her iki anlamda lûgatimize birçok kelime vermiştir :

1. *duyulmak görülmek sevilmek sayılmak seçilmek bakılmak bıkılmak götürülmek işitilmek.*

2. *çekilmek kapılmak atılmak yorulmak üzülmek sıkılmak katılmak sokulmak büzülmek ayılmak irkilmek.*

Bunlar *etkin fiil* (verbe actif) de olabilirler.

Dilimizde, veya yazı lehçemizde bazı fiil kökleri yalın olarak kullanılmaz olmuş, onların başlıca edilen çatıları, veya daha bazı üremeleri kalmıştır :

yañ-mak'tan *yanılmak yanılış* > *yanlış bay-ılmak* / *bay-gın yam-ul-mak* / *yam-uk kurt-ulmak* / *kurt-ar-mak tagı-mak*'tan *dağı-l-mak* / *dağıtmak* / *dağınmak* gibi.

Sesliyle biten çift heceli bir sıra isim tabanlarımız vardır ki onları son damak sesleri düşmüş fiilden isimler *(ince doğru)* sayarız, bkz § 205, 178 v.b. Bunlar yapıldıkları fiil tabanıyla üstüste düşmüşlerse de çoğu zaman o artık fiil tabanı olarak *(incemek doğrumak)* bırakılmış, fakat onun edilen çatı şekli devam etmiştir :

ince-l-mek doğrulmak kısalmak eğrilmek durulmak sivrilmek koyulmak yücelmek dirilmek
gibi.

Bunları isimden (hemen hepsi sıfattır) bir *-il-* ekiyle yapılmış fiiller saymak elbette yanlış olur. Tabanları sesliyle bittiği halde edilen çatısında *-in-* değil, *-il-* almış olmaları da Eski Türkçeden geldiklerine işaret eder.

Artık yalın halleriyle ne fiil, ne isim olarak kullanılmaz, yada damak sesleri düşmemiş bu cinsten bazı kelime tabanlarından kalan edilen çatı şekilleri de *-il-* ile yapılmış görülür :

ufa-l-mak × *ufa-k küçülmek* × *küçük alçalmak* × *alçak seyrelmek* × *seyrek yükselmek* × *yüksek* gibi.

Bunlara yapıları yönünden genellikle *edilen fiiller* (verbe passif) adını veririz.

-il- çatı ekini taşıyan bu çeşitli üremeleri yine bu türlü ek karşılaşmalarından doğmuş daha yeni bir birleşik olan isme ek *-el-* ile yapılan fiillerden ayırdetmeliyiz, krş § 173 *düzelmek çoğalmak*.

14. -imse- Fiilleri :

248. *Fiilden isimden fiil* (verbe nominal déverbatif) kalıbının eski örneklerinden biri de bunlardır. Yukarıda işaret ettiğimiz gibi bu ek (bkz *-imse-* ve *-se-* fiilleri § 170 ve 189) isme ek *-se-* nin *-im* fiilden isimleri üzerine gelip kaynaşmasından doğmuş bir birleşiktir. İsme ek *-imse- (azım-*

samak gücümsemek) sonradan oluşmuş bir örnekleme olup aslolan fiile ek *-imse-* dir.

Yine yukarıda belirttiğimiz gibi *-se-* ve *-si-* istek ve benzerlik fiilleri ve birleşikleri dilimizde anlatımca karıştırılmış olduğundan (E.T. *külümsinmek alımsınmak)* burada da *-imsi-* fiillerini öncekilerin bir değişiği durumunda bulmaktayız. Dilimizde kalan sayılı örneklerde benzerlik anlamı hakimdir :

gülümsemek × *gülümsü-mek ağlamsamak sınamsamak kınamsımak* gibi.

Fülden *-imse-* füllerinden de yeni üremeler denenmektedir :

çekimsemek = istinkâf etmek durumsamak = tereddüt etmek kovumsamak = istiskal etmek gibi.

15. -in- Fiilleri :

249. Fiilin edinen, dönüşlü çatısı eki olarak eskiden beri geniş kullanışı bulunan *-in-* eki *(görünmek örtünmek)* ile yapılmış kelimeler kolaylıkla sabit lûgat değeri kazanırlar. Çünkü Türkçede kişi kendisine dönük her türlü oluş ve kılışları bu fiil görünüşüyle ifade edegelmiştir. Dönüşlü görünüşün temel anlatımı kılış, veya oluşun doğrudan doğruya kimse (kılıcı) üzerine dönmesi olmakla beraber *(Adam öğündü = Adam kendini öğdü)* dilimizde *-in-* fiilleri sadece fiili kimse üzerine çevirmekle kalmazlar, yine kimseyle ilgili daha birçok durumları belirtmeye yararlar. Netekim türlü *-in-* fiillerini anlamca değişik yalın tabanlarına *dönüşlü zamirler*in uygun düşen hallerini getirmek suretiyle (bkz § 317) ayırdedebiliriz :

kaçınmak = kendi (bizzat) *kaçmak çekinmek = kendini çekmek takınmak =* (nesneyi) *kendine takmak sezinmek = kendinde sezmek saçınmak = kendinden saçmak yaranmak = kendince yaramak dikinmek = kendi için dikmek söylenmek = kendi kendine söylemek gibi.*

Buna göre de dönüşlü fiil nesne almaz, veya dönüşlü fiilin nesnesi kimsenin kendisidir, gibi bir genel kural yanlış olur. Bu kural ancak *kendini* zamir haliyle karşılayabileceğimiz fiiller için doğrudur *(çekinmek dövünmek yıkanmak)*. Hepsinde ortak olan şey kimseden yana *içedönük* (subjectif) kavramları karşılamakta olmalarıdır.

250. Kullanış ve anlatım incelikleri yönlerinden *-in-* dilimizde en çok çeşitlenmiş eklerden biri olduğu gibi *-in-* fiilleri de lûgatimizde geniş bir yer tutar. Onları başlıca farklı açılardan azçok öbekleyebiliriz :

1. Canlı geçişli fiillerden yapılmış olup gerçekten kimsesini nesne edinen fiiller yerine göre yalın fiilin bir fiil çatı hali sayılırlar :

dövünmek övünmek soyunmak korunmak yıkanmak kaşınmak süslenmek hazırlanmak silkinmek örtünmek sürtünmek gibi.

2. Kimsenin kendine, kendi için, kendine göre bir iş yapması halidir :

yapınmak edinmek geyinmek takınmak dikinmek kuşanmak sür-ün-mek dilenmek tıkınmak aranmak dökünmek yakınmak gibi.

3. Canlı geçişsiz fiillerden yapılmış olanlarsa edeleme, veya berkitme anlamı edinmişlerdir :

gezinmek bakınmak kalkınmak kaçınmak uçunmak tapınmak sığınmak geçinmek yağınmak doyunmak barınmak homurdanmak gibi.

4. *-in-* eki daha çok yalın ve kimseden yana içedönük bir anlatım getirdiği için bu kavram ailesinden kelimelere herhalde tarihten önceki zamanlardan beri yerli yersiz *-in-* eki getirilmiş ve bu uzatılmış şekiller yalın tabanlarına rakip olarak onları kullanıştan düşürmüşlerdir. Öyle ki çoğu zaman fiilin basit tabanı bırakılmış, dilde onun edinen ve ettiren görünüş-

leri yanyana, veya yalnız *-in-* şekli yaşar olmuştur, krş § 177 v.b. :

**avmak*'tan *avunmak* × *avutmak arınmak* × *arıtmak ısınmak* × *ısıtmak tükenmek* × *tüketmek öğrenmek* × *öğretmek aşınmak kazanmak sakınmak inanmak imrenmek dadanmak gocunmak* gibi.

Bunlardan bazılarını kök fiilin anlamına bağlamak bir hayli güçleşmiştir *(düşünmek sevinmek dokunmak eğlenmek)*.

251. 5. *-in-* eki yaygın kullanışı oranında da kendi anlatımını koruyarak birleşik ekler yaratmak ve bazı ekleri yer yer uzatmakta etkin olmuştur. İsme ek *-e-* ve *-le-* ile yaptığı *-en-* (bkz § 174 *gücenmek özenmek)* ve *-len-* (bkz § 185 *evlenmek uslanmak)* isimden fiil yapan birleşiklerini gördük. Bunun gibi *-inç (gülünç usanç), -ingiç (başlangıç patlangıç), -inti (üzüntü kırıntı)* fiilden isim eklerini de (bkz § 223, 224) *-in-* dönüşlü ekinin birleşikleri olarak tanıyoruz.

-in- eki —yer yer gördüğümüz gibi— daha çok sesliyle biten ve fiil yapan bir sıra ekleri berkitme yollu uzatmaya da yarar :

ıraksanmak çoksunmak gülümsünmek acıksınmak azırganmak kısırganmak iğrenmek güclerlenmek çabalanmak gibi.

6. Yukarıda gördüğümüz gibi (bkz § 247) sesliyle ve *l* sesiyle biten tabanlardan edilen çatısı *-in-* ekiyle yapılır *(gelinmek ödenmek)*. Bunlardan bazı lûgat değeri kazanmış olanlar her zaman dönüşlü anlamı taşımazlar :

tanınmak beklenmek aranmak denenmek okunmak istenmek söylenmek (herkesçe) *bilinmek kılınmak* gibi.

7. Açık tekheceli fiil köklerinden de edilen çatısını düş-

meli *-in-* ekiyle ve tabiî tek heceli bir taban olarak teşkil ederiz *(ye-n-mek de-n-mek)*. Ancak bu türlü yaşayan, veya bırakılmış köklerden dönüşlü anlamını azçok korumuş bir sıra tek heceli *-in-* fiillerimiz vardır ki aynı kökten öbür çatı şekilleriyle karşılaştırıldıkta bizi Türkçe kelime yapımının derinliklerine doğru götürürler, krş § 119 v.b. :

ko-n-mak × *ko-y-mak* × *ko-ş-mak* *sa-n-mak* × *sa-y-mak* *ya-n-mak* × *ya-k-mak* *yu-n-mak* *su-n-mak* gibi.

Bunlara da yapıları yönünden genellikle *dönüşlü fiiller* (verbe refléchi) diyoruz.

16. -ir- Fiilleri :

252. Eski Türkçede başka eklerle birlikte yaygın bir ettiren fiili şeklidir *(ölürmek kopurmak)*. Yukarıda (bkz § 244) gördüğümüz gibi *-er-* eki de eskiden beri nadir kelimelerde bunun bir değişiği gibi görülür. Dilimizde *-ir-* (E.T. daha çok *-ür-)* ettiren ekinin kullanışı daralmış ve yaptığı kelimeler çoklukla lûgat anlamı kazanmıştır. Şimdi ençok diş ve öndamak sesdeşleriyle kapanan tek heceli tabanlara gelen *-ir-* eki fiil çatı eki işleyişini de *-dir-* fiillerindeki anlatımlarla muhafaza eder, bkz § 358 *içirmek pişirmek yatırmak* :

1. Yalın tabanlarıyla yanyana yaşayan *-ir-* fiilleri çoklukla geçişli fiiller olup farklı anlamlar da yüklenmişlerdir :

aşırmak taşırmak şişirmek üşürmek düşürmek geçirmek kaçırmak göçürmek uçurmak sıçırmak bitirmek yitirmek batırmak yetirmek doyurmak duyurmak doğurmak savurmak artırmak gibi.

Eski Osmanlıcada ve bazı Anadolu ağızlarında daha bazı *-ir-* fiilleri vardır ki yazı lehçemizde başka ettiren ekleri almışlardır :

degürmek érürmek tururmak basırmak siñirmek sızırmak gibi.

Eski Türkçede yaygın olan ve *-ig-ür-* eklerinin birleşiği sayılan *-gür-* ettiren çatı ekinden yadigâr birkaç kelimeye de Eski Osmanlıcada rastlayoruz *(ergürmek turgurmak dergürmek).*

2. *-ir-* fiillerimizden birçoğunun da Eski Türkçede *-gür-* şekillerine rastlarız *(belgürmek todgurmak kadgurmak).* Demek ki dilimizdeki *-ir-* fiilleri kısmen *-ür-*, kısmen de damak sesi düşmesiyle *-gür-* fiillerinden gelip birleşmiştir. Bu sebeple *-ir-* fiili görünüşündeki kelimelerimizin eski şekillerini her zaman kesinlikle çıkaramayız.

253. Çatı eki olarak gerilemiş ve yapım eki olarak verimsiz görünmekle birlikte *-ir-* eki çok eski bir yapılık olduğu için dilimizde birçok kelime bırakmıştır. Ettiren anlatımını yitirmiş, anlamca kökünden uzaklaşmış, hatta kökleri bırakılmış, yada belgelenmemiş fiilleri ipuçlarına dayanarak *-ir-* fiillerine mal ediyoruz :

şaşırmak belirmek seğirmek eğirmek yoğurmak kemirmek sömürmek kayırmak devirmek evirmek yaşırmak çevirmak ayırmak uyarmak gibi.

-ir- eki birkaç kelimede *-iş-* ortaklık eki üzerine gelerek bir birleşik teşkil edercesine fiiller yapmıştır :

değşirmek kavşırmak yavşırmak derşirmek > *devşirmek tapşırmak* gibi, krş *-iştir-* § 256.

-ir- eki birleşik ekler yapımına da girmiştir, bkz § 175 *-er-* v.b.

17. -irge- Fiilleri :

Eski Türkçede isimden fiil yapan *-irge-* ekinin (bkz § 180) belki de hem isim, hem fiil kökü olan birkaç kelimeye gelmiş bulunması *(bus-urga-mak tañ-ırga-mak)* sebebiyle bu yapılık aşağı yukarı aynı benzerlik anlatımı ile bir sıra fiil köklerine de gelmiş görünür. Onun oluşmasını yine hem fiile,

hem isme ek olan *-imse-* ekinin farklı bir yoldan gelişmesine benzetebiliriz, krş § 248. Az sayıda olan bu *-irge-* fiillerine daha çok *-in-* dönüşlü ekiyle uzatılmış şekillerinde rastlanır :

kasırgamak kısırganmak basırganmak × *basırgınmak acırganmak* gibi.

Çok heceli tabanlardan *-ge* adları diye gösterdiğimiz (bkz § 205 *kasırga kaburga)* kelimelerden bazılarının bu fiillerden geldiğini sanıyoruz.

18. -iş- Fiilleri :

254. Aslında fiilin *karşılıklı görünüşü*nü yapan *-iş-* eki Eski Türkçeden beri *ortaklaşa fiil* (verbe de coopération) anlatımını da kapsamakta *(tapışmak yıglaşmak),* ayrıca *yardımlaşma fiilleri* (verbe d'assistance) de yapmaktadır *(Ol mañа yıgaç kesişti),* ki bunlar dilimizde gelişmemiştir. Ancak birden fazla kimse isteyen ilk ikisi yanında *anlam yayılması* (extension sémantique) yoluyla *-iş-* ekinin daha erkenden anlamca *dönüşlü fiiller* de yaptığı görülür *(Etmek kamug kuruşdı. Buruşdı neñ. Öd soguşdı).*

Bunlardan karşılıklı ve ortaklaşa fiil anlamında olanları gramerce işleyişleri ölçüsünde fiilin çatısı bahsinde göreceğiz (bkz § 356 *bölüşmek uçuşmak).* Dönüşlü anlatımında ise bu eki tamamiyle bir yapım eki sayacağız. *-iş-* fiilleri de *-in-* fiilleri gibi daha çok kişi ilişkileri belirttikleri için kolaylıkla lûgatça değer kazanmışlardır :

1. Doğrudan doğruya karşılıklı fiillerde geçişli, veya geçişsiz tabanlardan yapıldıklarına göre iki kişi, veya taraf birbirlerine nesne olur, yada olmazlar :

vuruşmak döğüşmek boğuşmak çarpışmak buluşmak sevişmek, fakat *bakışmak küsüşmek sürtüşmek benzeşmek geçişmek* gibi.

Bunlardan üreme anlamlar almış olanlar çoktur ve bazıları tek taraflı olarak da kullanılır olmuşlardır :

bozuşmak atışmak kapışmak çatışmak çekişmek takışmak uyuşmak anlaşmak görüşmek konuşmak gibi.

2. Ortaklaşa fiiller daha çok geçişsiz tabanlardan yapılmış görünürler, geçişsiz olurlar ve nesne almazlar :

koşuşmak üşüşmek akışmak kaynaşmak bağırışmak meleşmek gülüşmek ağlaşmak ürküşmek korkuşmak dağılışmak bekleşmek.

255. 3. Bu ekin ortaklaşa fiil anlatımından geldikleri anlaşılan dönüşlü ve tek kimseli *-iş-* fiilleri de dilimizde yaygındır. Ancak bunlar «kendi kendine, içinden olmak» gibi bir anlam özelliği taşırlar ve çok yerde *-in-* dönüşlü fiillerinden ayrılırlar, *sıkınmak* = kendini sıkmak *etkin fiil, sıkışmak* = kendiliğinden sıkılmak *orta fiil* (verbe moyen) :

gelişmek alışmak büzüşmek buruşmak uyuşmak kızışmak kıpışmak yumuşmak kokuşmak kıvrışmak yatışmak pekişmek tutuşmak gibi.

Bu türlü *-iş-* fiillerinden anlamca farklılaşmış olanlar da çoktur :

çalışmak yılışmak girişmek kalkışmak değişmek erişmek çıkışmak dolaşmak yaraşmak ulaşmak yetişmek ilişmek gibi.

4. Nihayet kök fiilleri yazı lehçemizde bırakılmış türlü anlatımda bir sıra *-iş-* fiillerini de burada bir araya getirmeliyiz :

yakışmak apışmak kavuşmak barışmak sataşmak bağdaşmak sıvışmak dürüşmek çapraşmak v.b.

Anlamca çeşitlenmekle beraber bunlar da yapı yönünden genellikle *karşılıklı fiiller* (verbe réciproque) diye anılırlar.

-iş- eki bazı birleşikler de yaratmıştır. Yukarıda *-leş-* ekinin geniş ölçüde isimden karşılıklı fiiller yaptığını gördük, bkz § 186 *birleşmek sertleşmek*. Bunun gibi *-eş-* fiilleri, *-iştir-* fiilleri ekleri de onun birleşikleridir, bkz § 176, 256.

Eski ve yeni *-iş-* fiilleri türlü anlatımlarıyla yeni yazı dilimizde Arapça mastarlardan bir takımını karşılamaktadır :

tartışmak = münakaşa etmek · görüşmek = müzakere etmek durışmak = mürafaa etmek çarpışmak = müsademe etmek gelişmek = inkişaf etmek oluşmak = teşekkül etmek dönüşmek = istihale etmek çelişmek = tenakuz etmek gibi.

19. -işle- Fiilleri :

256. Bunlar fiilden isim yapmış *-iş* adfiil ekiyle isme ek *-le-* nin kaynaşma istidadından doğmuş nadir kelimelerdir. *-erle-* fiilleri yapısında ve anlatımında olup bu da *-ekle- -ele- -iktir- -iştir-* fiilleri gibi (bkz § 242, 243, 246, 256) *edeleme fiili* anlatımı bağlamaktadır. Sayılı örnekleri :

itişlemek kakışlamak dürtüşlemek taraşlamak türüşlemek çakuşlamak.

Bunlardan çoğunun *-iştir-* ekiyle değişikleri vardır *(itişlemek × itiştirmek)*. Fakat dikkat etmeli, birincisindeki birleşen isim yapan *-iş*, ikincisindeki fiil yapan *-iş-* tir.

20. -iştir- Fiilleri :

Edeleme fiillerinin çok canlı görünen bir örneğidir. Eski Türkçede *-iş-ür- (yapşurmak tapşurmak* krş § 253), dilimizde ise *-iş-tir-* ekleri birleşme istidadı göstermiştir. Bizimkinin özel bir anlatımla birleşik olarak gelişmesi çok eski olmayacaktır. Burada *-iş-* ekinin ortaklaşa fiil anlatımı hakim olmuş görünür :

itiştirmek kakıştırmak dürtüştürmek veriştirmek atıştırmak çakıştırmak çekiştirmek çırpıştırmak geçiştirmek çıkıştırmak kırpıştırmak oğuşturmak savuşturmak kırıştırmak yoruşturmak gibi.

Bunları karşılıklı ve ettiren çatı eklerinin basitçe üstüste gelmesinden oluşmuş fiillerle karıştırmamalı *(döğ-üş-tür-mek tanı-ş-tır-mak)*. Hatta aynı kökten *kar-ış-tır-mak* (süt ve kahveyi) ve *kar-ıştır-mak* (yoğurdu) kelimelerinin addaş iki ayrı kelime olduklarını unutmamalı. *Ko-ş-tur-mak* (atları arabaya), *ko-ştur-mak* (sağa sola koşmak) < *koş-uştur-mak* addaşları da öyle.

-iştir- eki kullanışlı edeleme ve yerine göre berkitme fiilleri yapmakta, bu sebeple birçok yalın kavramları karşılayacak kelimeler yaratmak istidadı göstermektedir (Fransızca *chercher rechercher* gibi). Bu yolda verimli olmaya başlamıştır:

araştırmak = *taharri etmek* *soruşturmak* = *tahkikat yapmak*
kovuşturmak = *takibat yapmak* *eleştirmek* = *intikad etmek*
(*tariz* değil) gibi.

21. -it- Fiilleri:

257. En eski ettiren eklerinden biri olan *-it-* fiil çatı eki olarak erkenden birçok kullanışta yerini anlatımlarıyla birlikte birleşiği ve daha genç rakibi *-dir-* ekine bırakmış, dilimizde de yalnız, çok heceli sesliyle biten ve başlıca akıcılarla kapanan tabanlara gelir olmuştur, bkz § 358 *başlatmak düzeltmek*.

Yapım eki olarak bu yapılığın baştan beri çok verimli olduğu ve lûgatimize çeşitli, fakat başlıca etkin fiiller verdiği görülür. Bunlar da *ettiren fiiller* diye anılır:

1. Fiil çatı eki işleyişine uygun olarak iki heceli, *r l* sesdeşleri, veya seslilerle biten tabanlardan *-it-* fiillerimiz çoktur. Burada seslilerden önce olduğu gibi akıcılardan önce de ekin seslisi *kurallı* (reglé) olarak düşer:

doğrultmak kısaltmak azaltmak yanıltmak inceltmek belirtmek kabartmak oturtmak seğirtmek şaşırtmak üşütmek arıtmak kurutmak donatmak acıtmak eritmek bekletmek gibi.

2. Tek heceli tabanlardan çoğu katı sesdeşlerin birkaçı ile kapanmış olanlara *-it-* eki geldiği görülür. Bu sayılı kelimelerde ek seslisi düşmez :

akıtmak kokutmak ürkütmek korkutmak sarkıtmak eğitmek sapıtmak sıpıtmak azıtmak kırıtmak gibi.

Bunlardan bir takımı geçişsiz fiiller olurlar.

3. Birinci maddede elealdığımız iki heceli tabanlar takımından, fakat yazı lehçemizde bırakılmış bir sıra tabanlardan da *-it-* fiillerimiz vardır. Bunların yalın hallerini belgelemeye çalışırız, ama bir takımının ettiren anlamından uzaklaştığını da görürüz :

işitmek somurtmak aldatmak × *aldanmak ısıtmak* × *ısınmak avutmak* × *avunmak arıtmak* × *arınmak dağıtmak* × *dağılmak pekitmek* × *pekişmek incitmek* × *incinmek obartmak şoşartmak sırıtmak unutmak* gibi, krş § 250.

4. Bir de *-it-* ekinin daha eski bir verimlilik devrinden kalmış olmaları gerekli tekheceli *-it-* fiillerimiz vardır ki bunlar bugünkünün aksine bu ekin akıcılarla kapanan tek heceli köklere gelmesiyle ve sesli düşmesiyle oluşmuş olmalıdırlar :

yırtmak < *yır-ıt-mak sürtmek örtmek tartmak burtmak iltmek yontmak eytmek* < *ay-ıt-mak* gibi.

22. -iy- Fiilleri :

258. Daha Eski Türkçede canlı sayılmayan ve tek açık heceden ibaret bazı fiil köklerine gelmiş görünen berkitme

anlatımında bir *-id-* eki vardır *(ko-d-mak to-d-mak)*. Orada bunun birleşiği *-ed-* eki de bir sıra isimden fiiller yapmıştır *(kut-ad-mak yok-ad-mak)*. Bu ise bir *-e-id* > *-ed-* birleşiği olsa gerektir.

Batı Türkçesinde erkenden *-id-* > *-iy-* değişmesine uğrayan bu ek bir hatıra olarak bazı kelimelerimizde kalmıştır :

ko-y-mak sa-y-mak yu-y-mak do-y-mak yo-y-mak gibi.

23. -iz- Fiilleri :

Eski Türkçede oldukça yaygın *ettiren fiilleri* olan bu fiiller *(tutuzmak emüznek)* dilimizde tanınmaz olmuş, basit, veya uzatılmış bazı yadigârlar bırakmıştır :

tütüzmek ütüzmek damızmak emzirmek < *emiz-ir-mek ımız-ga-mak* gibi.

24. -mele- Fiilleri :

259. Bunlar yukarıda gördüğümüz *-işle-* fiilleriyle yapı ve anlatımca aynı, fiilden isimlerden fiil örneğinde, kelimelerdir *(dürtüşlemek* × *dürtmelemek)*. Bu az sayıda *edeleme fiilleri* böyle bir birleşiğe mal edilebilir :

karmalamak kırmalamak çığmalamak sarmalamak kakmalamak tırmalamak gibi.

25. -meş- Fiilleri :

Bu oluşması fiilden *-imse-* fiillerine benzeyen ve berkitme anlatımı kazanmakta olan yayılmamış bir ektir, deyebiliriz. *-im* adlarına isme ek *-eş-* gelmiş ve *-meş-* birleşiği karşılıklı anlatımını da korumuştur. Bu fiilleri *-eş-* fiillerinin bir özel hali saymak da mümkündür, bkz § 176.

sarmaşmak karmaşmak almaşmak ilmeşmek gibi.

Bu fiiller terim dilinde yer tutmak istidadı gösteriyor: *karmaşık = mu'dil almaşık = mütenavip* gibi.

26. -ne- Fiilleri:

Eski Türkçede oldukça yaygın olan ve fiilden *-in* adlarına isme ek *-e-* gelmesi ile oluşmuş olduğu anlaşılan bir birleşik ektir *(es-in-e-mek > esnemek yaşnamak)*.

Dilimizde kalan örnekleri çok değildir:

esnemek kösnemek çiğnemek kişnemek kaynamak gibi.

2. Dilim: **Birleşim**

1. Birleşik Kelime:

260. Yukarıda kaydettiğimiz gibi kelime dağarcığımızın yaratıcı kaynaklarından biri de birleşimdir, bkz § 115, 125. İki, veya daha çok kelimeyi farklı bir kavram karşılamak üzere belirli şekiller içinde bir araya getirerek birleşik kelimeler kazanırız.

Üretimde birleşenlerden yalnız biri, taban müstakil anlam taşır, ek o anlamda değişiklik yapan bir unsurdur. Birleşimde ise iki kelime önceden, ayrı anlamlar taşırlar. Bunların tek kelime gibi ayrılmaz bir tek kavramı karşılayacak şekilde kaynaşması *birleşik kelime*yi meydana getirir.

zeytin yağı kara dut iş görmek az çok gibi.

Burada birleşenler kendi anlamlarını yeni bir kavram yaratmak için eşit değerle ortaya koymuş olabilecekleri gibi bunlardan biri ötekini daha yakından belirtmek, yada tasvir

etmek için anlamını yitirmiş olabilir *(az çok,* ikisi ortası demek olur, ama *zeytin yağı* artık zeytin değildir). Birleşimde asıl olan anlamın bütünlüğüdür.

2. Birleşimin Oluşması :

261. Türkçede birleşim iki kelimenin belli bir sıraya göre sayılı *birleşim kalıplarına* (moule de composition) dökülmesi ile gerçekleşir. Bu kalıplar da hemen daima dilin sözdizimi kurallarından gelir. İleride göreceğimiz gibi (bkz § 417) söz içinde kelimeler ilk önce kavramları daha belirli hale getirmek üzere yaklaşarak *belirtme öbekleri* meydana getirirler *(ağacın dalı renkli ışık uzaktan bakmak).* Türkçede birleşikler hemen daima bu belirtme öbeklerinin özel bir anlam bağlayarak tek kelime gibi kullanılır olması ile meydana gelir.

Ancak belirtme öbekleri ile birleşik kelimeler arasında kesin bir sınır çizmek her zaman kolay olmaz. Çünkü birleşik kelimelerde anlamca ve şekilce *bütünleşme* (intégration) derece derecedir. Kimisi daha tıkız, kimisi daha çözük görünürler *(kızkuşu* × *su kuşu pazartesi* × *bayram ertesi),* krş § 49. Ayrıca bir belirtme öbeği olarak anlam taşıyan bir kalıpta iki kelimenin bir üreme anlatımla birleşik kelime olduğu görülür :

kuş palazı (yavru kuş) *kuşpalazı* (bir hastalık)
kara tavuk (kara bir tavuk) *karatavuk* (bir kuş)
gibi.

Bununla birlikte bazı *birleşim kalıpları* ve yer yer vurgular birleşik kelimeyi belirtme öbeklerinden ayırdetmeye yardım ederler: *Bahçenin kapısı* bir birleşik değildir, ama *bahçe kapısı* bir birleşik olur. Çünkü anlamca cins özelliği kazanmış bir belirtme öbeğidir. Bunun gibi *açık göz* bir belirtme öbeği, *açıkgöz* bir birleşik sıfattır.

3. Farklı tarifler :

262. Aslında ayrı bir lûgat değeri kazanmış olan her belirtme öbeğini birleşik kelime saymak yerinde olur :

ayakkabı elbezi dereotu kuruyemiş sivrisinek karaağaç başçavuş biraz karakuru vazgeçmek ilerigelmek seçebilmek aravermek kabuletmek gibi.

Oysa çoğu zaman birleşim iki kelimenin yeni bir kelime meydana getirmek üzere şekil, yapı, vurgu, veya anlamca bir değişikliğe uğrayarak kaynaşması diye dar bir tarife sokulur. Gerçekten her dilde bu cinsten çoğu eski birleşikler de vardır :

hanımeli göztaşı kırkayak karafatma öteberi üstünkörü dalkavuk düztaban kaynana kahvaltı kılıbık doksan nasıl yalnız öbür, bkz § 49, 50.

Bunları *asıl birleşik kelimeler* (composé proprement dit) diye ayırmak yerinde olmaz. Bu tarif kelime dağarcığımızın zenginliklerinden biri olan birleşimi bütünüyle kapsamaz. Kavram bütünlüğü esas olduğuna göre Türkçede birleşik kelimeyi şekil değişikliği ile sınırlayamayız.

Birleşik kelimede birleşenlerin birlikte, yada ayrı yazılmaları itibaridir, bunun anlamla ilgisi yoktur. Meselâ Almancada birleşikler geniş ölçüde birlikte yazıldığı halde Fransızcada bunlar daha ziyade ayrı yazılırlar. Dilimizde ise şekilce ve bazı anlamca değişikliğe uğramış birleşiklerin birlikte yazılması benimsenmiş, daha birçoklarının birlikte yazılması için de kurallar konmak istenmiştir. Bazan sırf pratik, çoğu zaman indî mülâhazalarla ileri sürülmüş olan bu yazılışlarla birleşik kelimeler sözde sınırlanmış, gerçekte ise ölçülerin tutarsızlığı ve anlaşılmazlığı sebebiyle bu yönden imlâmız ve —ona bağlı ise— birleşik anlayışımız kararsız kalmıştır. Meselâ:

açıkgöz yeşilbaş karakaş, fakat *eli açık başı boş ağzı kara* yazacağız. *reddetmek mahcubolmak* birleşik sayılacak, *kabul etmek pişman olmak* sayılmayacak.

Terkipçi bir dil olan Türkçemizde birleşik kelimeleri birlikte yazmak eğilimi kuvvetlidir. Yazılışta bitiştirmenin zamanla ilerileyeceğini tahmin ediyoruz. Bu kitapta da bitişik yazılışa biraz daha çok yer verilmiştir.

Dilimizde birleşik kelime ile deyim terimlerinin de çok defa karıştırıldığı görülür. İlkin şu noktayı gözden kaçırmamalı ki *birleşik kelime* bir yapıbilgisi terimi, *deyim* ise bir anlambilgisi terimidir. Birleşik kelime yeni bir kavram karşılamak üzere müstekil anlamları olan iki, bazan daha çok kelimenin yukarıda belirttiğimiz gibi —özellikle dilimizde— belli kalıplar içinde kaynaşmasıyla meydana gelir.

Bu yeni kelime anlamca birleşenlerinin tek tek anlamlarına yakından, veya uzaktan bağlı olabileceği gibi *(balkabağı sivrisinek ebegümeciği)*, birleşenlerinden ayrı, hatta başkaca karşılığı olan bir kavramı daha kuvvetli ve renkli ifade eden *mecazlı bir anlam* da taşıyabilir *(gözağrısı fındıkkurdu sapsilik deveyapmak)*.

Bu sonuncular da yapıca birleşik kelimelerdir. Onları anlamca deyim saymak bu niteliklerini değiştirmez. Kaldı ki dilimizde birleşikler —deyim sayılsın sayılmasın— hep belirtme öbeklerinden geldiği halde deyimlerin bir çoğu da yargı öbeklerinden doğmaktadır *(Oldu olacak. İki elin kanda olsa... Yer pek, gök yüksek. Gördün peşin parayı)*, bkz § 434.

4. Birleşiklerde Çekim ve Birleşim :

263. Yukarıda belirttiğimiz gibi Türkçede birleşim başlıca belirtme öbekleri kalıplarına uygun olarak oluştuğu için biz de onları bu kalıplara göre sınıflayacağız. İşaret etmeliyiz ki biz Türkçede (bkz § 417) bağlam, ikileme ve yardımcı öbeklerini de belirtme öbekleri arasında mütalâa ediyoruz. Buna göre birleşik kelimeleri aşağıda isim ve fiil tabanları olduklarına göre iki bölümde ve her birini yapıldıkları belirtme öbekleri sırası ile gözden geçireceğiz.

Birleşik kelimeler tıpkı kök ve üreme kelimeler gibi anlamca sekiz kelime sınıfından birine girerler, onlar gibi sınıf değiştirebilirler. Şekilce de isim ve fiil tabanları olarak isim, veya fiil çekimlerine uğrarlar. Söz içinde de kök ve üreme kelimeler gibi cümlenin unsurlarından olurlar. Öbür yandan bu birleşikler üretime ve birleşime tabi olarak yeni üremeler ve birleşikler verirler, bkz § 118 :

ayakkabıcı aşıboya(sı)lı ağırbaşlılık elçektirmek önyüzbaşı ayçiçeğiyağı birazönce işbaşı-etmek gibi.

I. BİRLEŞİK İSİM TABANLARI

264. Birleşik isim tabanları sözdizimindeki belirtme öbeklerine paralel olarak : 1. Adtakımı, 2. Sıfattakımı, 3. Zarf öbe-

ği. 4. Takı öbeği, 5. Çekim öbeği, 6. Bağlam öbeği kalıplarında ve onların çeşitlerinde görülür.

1. Adtakımı Kalıbında :

Adtakımının çeşitlerini aşağıda göreceğiz, bkz § 290. Kimin hali ekiyle «nesneyi ferde maletme» anlamını getiren *belirli adtakımı* birleşik kelime oluşturmaya pek elverişli değildir. Çünkü burada *belirten* değişmekle ana kavram değişmez *(evin kapısı bahçenin kapısı)* ve belirtme öbeği yeni bir kavram yaratmış olmaz. Bununla birlikte kimi zaman *obartmalı anlatma*da (expression emphatique) kullandığımız deyimler bu kalıba uygun birleşiklerdir :

işin başı malın gözü çocuğun zoru elinin körü devenin başı.

Bir de berkitme maksadıyla bir sıfattakımını sıfatı belirtilen yaparak adtakımına çevirdiğimizde bu kalıpta birleşikler elde ederiz :

sözün kısası işin kötüsü ziftin peki delinin biri Allahın günü yolun doğrusu yalanın kuyruklusu malın iyisi gibi, bkz § 291.

Buna karşılık *belirsiz adtakımı* kalıbındaki belirtme öbekleri dilimizde ençok birleşik kelime veren şekildir. Çünkü burada «nesneyi ferde maleden» kimin hali eki yoktur, *belirtilenin* aldığı iyelik eki ise onu sadece cinse maleder. Böylelikle belirtme öbeği cinsadı olma istidadını kazanır *(evkapısı bahçekapısı)*. Bunlar taşıdıkları özelliklere göre sabit farklar gösteren yeni kavramları karşılayabilirler. Ayrıca unutulmamalıdır ki burada iki kavram arasında dar anlamda malolma söz konusu olmayıp belirten pek çeşitli ilişkilerle cins belirtici, yada vasıflayıcı olabilir, mülkiyetten tutunuz da benzerlik nispetine varıncaya kadar :

babamalı Turgudeli külrengi başörtüsü gündönümü kuşbaşı ekmekayvası suböreği taşocağı ipekböceği gibi.

265. Eski Türkçeden beri yaygın olan belirsiz adtakımı *(erdem begi sü başı kişi oglı Türk teñrisi)* geniş bir kullanış kazandığından yalnız yukarıda gösterdiğimiz anlamca kaynaşma derecesinde birleşik adlar yaratmakla kalmamış, türlü kelime sınıflarına giren birleşikler meydana getirmiştir :

a. Yoğun ve yalın anlamlarda pekçok cins adları vermiştir :

devedikeni katırtırnağı yabangülü suaygırı dağkeçisi yeryüzü kayatuzu yüzbaşı beylerbeyi candamarı başağrısı göznuru elemeği balayı yüzkarası işbirliği gibi.

b. Yer, topluluk, orun ve kişi adlarında belirsiz adtakımı kalıbı gerek çözük *(Marmara Denizi Macar Kıralı)*, gerekse tıkız *(Beypazarı Köroğlu)* anlamlı birleşikler oluşturmuştur:

Aral Gölü Türk Milleti Kafkas Irkı Rumeli Akdağmadeni Kadınhanı Süleymaniye Camisi Bolubeyi Karamanoğlu kızlarağası gibi.

Bazı yeradlarında sondaki iyelik ekinin kısaltma yollu düştüğü görülür :

Beyşehir Koçhisar Hasankale Kazova Hacettepe Yerköy Tekirdağ Galatasaray Edirnekapı gibi.

Bunlardan kimisinde belirtenin sıfat olarak kullanıldığı düşünülebilir, kimisinde düşmenin başka sebepleri aranabilir. Şu var ki çoğunun aslında iyelik eki taşıdıkları eski yazılıştan, hatta çekim halinde ekin yine de başgöstermesinden anlaşılır *(Kadıköyü-ne Edirnekapısı-ndan)*.

Ayrıca adtakımı öbeğindeki iyelik eki anadili Türkçe olmayanlar için kullanışlı

değildir *(evin anahtar bahçe kova)*. Bu sebeple o çevrelerden taşan yabancı kısaltma örneklerine de yeradlarında rastlanır:

Balyoz Sokak, hatta *Sultan Mektep Sokak Tünel Han Zindan Han* gibi.

266. c. Yeni zamanlarda «*Denizbank*» örneği tartışma konusu olmuş, bunun Türkçe bir birleşik kalıbı olduğu o yeradlarıyla belgelenmek istenmiş, sonunda bu kurumun adı yerinde olarak *Denizcilik Bankası*'na çevrilmiştir. Gerçekten Türkçede bu türlü bir birleşim kalıbı yoktur, ama benzeri kurumları önceki örneğe göre adlandırma modası devam etmiştir. Bunlar yabancıya özentiden başka birşey değildir:

Şekerbank Pamukbank Başak Sigorta Ünal Ticaret Koç Holding İpek Palas Deniz Otel Hacıbaba Restaurant gibi.

Gerçi kurum ve firma adlarından birtakımı üçlü adtakımlarından kısaltma yoluyla gelip bu kalıba dökülmektedir. Böylece belirtilen düşmüş, belirtenler onun yerini tutmuş oluyor. Ama o da aynı kapıya çıkıyor:

İstanbul Spor Kulübü > *İstanbul Spor Varan Turizm Şirketi* > *Varan Turizm.*

Bu birleşik kalıbı terimlerde de denenmiştir:

toplumbilim bakır sülfat sodyom klorür demir oksit.

Görülüyor ki bu kullanış bir *Denizbank* hikâyesinden ibaret değildir. İngilizce adtakımı kalıbının dilimize sokulması demek olan bu türlü birleşiklerin ilk örnekleri 19. yüzyıl ortalarından beri memleketimize ve dilimize girmeye başlamıştır:

Robert College Yacht Club Pera Palas banknote steamboat garden party football jazzband beefsteak gibi.

Bu ingilizce birleşikler son zamanlara kadar başka dillerden aldığımız birleşikler gibi yabancı sayılmış ve benzerleri de aynı dillerden kelimelerle yapılmıştır:

Dar-ül-Fünun Encümeni Danis Cercle d'Orient Garden Bar.

Şu var ki bunlardan ilk üç yabancı dil birleşiklerinde kelime sırası Türkçedekinin tersine (yani belirtilen önce, belirten sonra), İngilizce birleşiklerde ise Türkçedekine uygundur (belirten önce, belirtilen sonra). Ama Türkçede belirtilen iyelik eki alır. Öteki yabancı dil birleşiklerini Türkçeleştirirken kelime sırasını tersine çevirmek gerekli olur *(Fenler Evi)*. İngilizce birleşiklerde olmaz *(Bahçe Barı)*.

Belki bu sıra benzerliğinin de yanıltıcı etkisiyle son zamanlarda belli çevrelerde Türkçe kelimeleri bu yabancı kalıbın içine sokarak birleşikler yapmak yaygınlaşmıştır. Bu başka dillerde de örneğine rastlanan bir *ingilizsime* (anglicisme) dir.

Dahası var: Türkçe kelimeleri Latinceden gelen bir birleşim kalıbına sokmaya başladık:

Ferro-çelik Ferro-döküm Petro-kimya gibi.

d. Belirsiz adtakımı kalıbındaki birleşiklerden birçoğu daha ziyade sıfat olarak kullanılırlar. Renkler :

külrengi ceket kahverengi gülkurusu narçiçeği vişneçürüğü yavruağzı camgöbeği sütmavisi kavuniçi kıznazı, gibi.

Türlü karakter belirten birleşikler :

südirisi balıketi yüzkarası başbelâsı çamyarması paradelisi sırküpü nurtopu içkidüşkünü şöhretbudalası.

267. e. Bu kalıba göre yapılmış birleşiklerden zaman, yer ve hal ile ilgili bazılarının sıfat ve zarf olarak kullanıldığı görülür :

haftaarası akşamvakti bayramertesi harmansonu yolortası ayaküzeri yurdiçi sırtüstü edepdışı olağanüstü sözgelişi gibi.

f. Belirsiz adtakımlarında belirten vasıflayıcı bir anlatım taşıdığından çoğu zaman adtan sıfatların yerini tutar ve takım bir sıfattakımına denk bir anlam alır :

çocukca iş × *çocuk işi köylü kadın* × *köy kadını kışlık elbise* × *kış elbisesi leşçikarga* × *leşkargası* gibi.

Dilimiz birleşiklerle adlandırmada belirsiz adtakımı kalıbını sever, tercih eder. Birçok dillerde sıfat takımlarıyla karşılanan kavramları biz bir belirsiz adtakımıyla ifade ederiz :

Millet Meclisi (Assemblée Nationale) *Türkiye Cumhuriyeti Alman Hükûmeti Dünya Harbi İnsan Hakları Beyannamesi Avrupa Birliği* gibi.

Burada belirten sıfat yerini tutmakta, bu sebeple dilimizde nispet sıfatlarına daha az ihtiyaç duyulmaktadır.

g. Yukarıda belirttiğimiz kullanış sebebiyle Yeni Türkçede Osmanlıcanın birçok Arapçadan gelmiş nispet sıfatlarını bu kalıp içinde Türkçeleştiriyoruz :

cezayi nakdi = para cezası senei şemsiyye = güneş yılı terbiyei bedeniyye = beden eğitimi üssü bahrî = deniz üssü sıhhî muayene = sağlık yoklaması vatanî hizmet = vatan hizmeti idarei beytiyye = ev idaresi mahsulâtı arziyye = toprak mahsulleri.

Bu uygulama müspet ilimler terimlerinin Türkçeleşmesinde de geniş yer almıştır :

üzengi kemiği = azmı rikâbî çekirdek zarı = gışayi nevatî göğüs boşluğu = cevfi sadrî koltuk tomurcukları = ezrarı ıbtiyye bitki toprağı = türabı nebatî elektrik akımı = cereyanı elektrikî kadın hastalıkları = emrazı nisaiyye göktaşı = haceri semavî.

Buna göre de :

hayvansal ürünler değil, *hayvan ürünleri dinsel tören* yerine *din töreni toplumsal düzen* yerine *topluluk düzeni ruhsal bunalım* değil, *ruh bunalımı* doğru Türkçe olur.

2. Sıfattakımı Kalıbında :

268. Sıfattakımı kalıbı da dilimizde pekçok birleşik kelime vermiş olup bu da en işlek birleşim kalıplarından biri sayılır. Vasıflama sıfatları ve türlü belirtme sıfatlarıyla kurulmuş sıfattakımları özel anlam kazanarak birleşik isim tabanları olurlar ve ad, sıfat, zarf işleyişlerinde görülürler *(akçam hergün birtakım).*

a. Yoğun ve yalın anlamda sıfattakımı kalıbında pekçok cinsadları vardır :

akdarı karaağaç alabalık kuruyemiş acıbadem kötügün iyiniyet boşlâf sivriakıl incehesap.

b. Yer, yön, sıra adlarını sıfat olarak kullanıp yaptığımız sıfattakımlarından birleşikler ayrı bir tür teşkil ederler :

dışgörünüş içyüz sağkanat altkenar yankapı önsıra başçavuş sondurak ilkbahar anayol ortakat gibi.

Eski terimlerde bunlar da Arapça nispet sıfatlarıyla karşılanmıştı :

üstyan = tarafı ulvî altyüz = vèchi süflî iç = ünsî dış = vahşî ön = kuddamî art = halfî yan = cenbî gibi.

Yeni Türkçede özel bir canlılık kazanan bu tür sıfattakımları Batı dillerinde *öntakılar* (préposition) ve *önekler*le (préfixe) yapılmış birleşikleri karşılamaktadır:

öntakı = préposition önek = préfixe önsöz = Vorwort öntasarı = avant projet sonsöz = postface sonek = suffixe artdüşünce = Hintergedanke altkomisyon = sous-commission altyapı = infrastructure yanetki = side effect içgüdü = instinct gibi.

c. Dilimizde yeradları, lâkaplar, dolayısıyla tarihi adlar birçok zaman da sıfattakımları kalıbındadır :

Karadeniz kızılırmak Bozdağ Acıgöl Çukurova Eskişehir Akhisar Uzunköprü Ulukışla Karşıyaka Toprakkale Uzun Hasan Deli Dumrul Yıldırım Bayezit Sarı Selim Dördüncü Murat Koca Yusuf gibi.

269. d. Sıfattakımı kalıbında birleşik isim tabanları sıfat olarak da kullanılırlar. Ancak bu takdirde bu *birleşik sıfatlar* (adjectif composé) anlam, vurgu ve şekilce değişmiş ve çeşitlenmiş olarak görülürler. Birleşik sıfatlar 1. *açıkgöz*, 2. *açıkgözlü*, 3. *gözüaçık* örneklerine göre üç türlüdür.

1. *Açıkgöz* kalıbındaki birleşik sıfatlarda cinsadı değerindeki sıfattakımının vurugusunu son hecesine kaydırarak *(açı'kgöz > açıkgöz')* ona kavramın sahibini vasıflayan, yani *açıkgözlü* anlamını kazandırıyoruz. Demek ki birleşiğin vasıfladığı artık başka bir nesne (kimse) oluyor. Bu çeşit birleşik sıfatlar çoklukla insan tiplerini göstermeye yarar :

karagöz aksakal delibaş pisboğaz boşboğaz alyanak eğriboyun düztaban bolgöbek karabaş yeşilbaş kırıkkanat gibi.

Bu kalıp içinde sıfat yerine benzerlik nispetiyle bazı adlar da kullanılır :

cingöz daltaban palabıyık koçburun kılkuyruk yelkenkulak gibi.

Bu kalıptaki bazı birleşikler de yoğun, veya yalın adlar olmuşlardır :

kırkayak beşbıyık kabakulak kızılbaş sarıkanat kargaburun dişbudak gibi.

Açıkgöz kalıbındaki Türkçe birleşik sıfatları aynı tertip ve anlatımdaki Farsça birleşik sıfatlarla karıştırmamalı :

hafif meşrep giran baha sahte vekar sade dil gibi.

2. *Açıkgözlü* kalıbındaki birleşik sıfatlar ise ad olarak alınmış sıfattakımlarından anlamca yerinde *-li* sıfatlarıdır. Ekin anlatımı vasıflananın değil, birleşiğin anlamına eklenir. *Tokgözlü* dediğimiz zaman *karnı tok* ve *gözü olan* değil, *gözü tok olan* anlaşılır. *-li* eki pekçok sıfattakımlarına getirilebilmekte ve onların birleşik anlamını berkitmektedir. Bu kalıpta da insan karakteri belirten birleşikler çoktur :

darcanlı sertbakışlı uzunboylu kırbıyıklı sarısaçlı kalınkafalı ağırbaşlı tekkatlı dargelirli kısavadeli gibi.

Bir adla ve sıfattakımı kalıbında benzerlik nispetiyle yapılmış olan birleşikler ise bu ekle daha geniş bir kullanış bulurlar :

palabıyıklı yelkenkulaklı elmayanaklı kirazdudaklı koçburunlu bademgözlü kalemkaşlı taşyürekli gibi.

3. *Gözüaçık* kalıbına gelince burada birleşenler ileri geri alınmış ve bir vasıflanana belirti olmak üzere adın sonuna bir iyelik zamiri getirilmiştir. Bu ek anlam kaynaşmasını berkitir. Bunlar da çokluk karakter sıfatları olurlar :

gözüpek alnıaçık eliuzun ayağıuğurlu sütübozuk bağrıyanık başıboş canıtez aklıerik kanısıcak dinibütün şekeriaz ayarıbozuk gibi.

Bu birleşik sıfatlardan birtakımı da daha çok zarf oarak kullanılırlar :

başıboş dolaşmak elibağlı üstükapalı gözüyaşlı gelişigüzel gibi.

Nihayet birtakımı da yoğun adlar olmuşlardır :

karnıyarık sarığıburma ağzıaçık baldırıkara başıbozuk baldırıçıplak Pabucubüyük Adıyaman, gibi.

e. Belirtme sıfatlarıyla yapılmış sıfattakımları ençok birleşik zarflar olma istidadı gösterirler. Bunlar belirsiz sıfat, soru sıfatı, zarf ve bağlam olarak da kullanılırlar.

bugün buara buderece ozaman osıra şukadar birtakım birkere hergün herçeşit çokdefa nebiçim? nevakit? gibi.

Bunların çekim ekleriyle uzatılmış olanları da vardır :

birbakıma ozamanda herhalde öteyandan buyönden nesebeple? gibi

Bununla beraber vasıflama sıfatlarıyla yapılmış olanlar da zarf olabilirler :

doludizgin koşaradım yalınayak bozukdüzen tamyol gibi.

3. Zarf Öbeği Kalıbında :

270. Zarf öbeği kalıbındaki birleşik isim tabanları sıfatlara, bazan da zarflara gelmiş zarfların onlarla anlamca kaynaşmaları mahsulüdürler. Zarf öbeği kalıbındaki birleşik fiil tabanlarına bakarak sayıları azdır :

pek iyi > peki pekalâ enaz enaşağı dahaçok dahaiyi azsonra ilkönce çokfazla hepbirden hiçşüphesiz gibi.

Aşağıda göreceğimiz gibi (bkz § 325) biz sıfatları karşılaştırmada da bir türlü zarf öbekleri teşkil ederiz *(daha güzel en güzel)*. Bu öbekler de öteki sıfatlar gibi iyelik eki alıp adlaşırlar ve bazıları birleşik kelime değeri kazanırlar :

eniyisi dahadoğrusu enkötüsü dahakısası gibi.

Sıfatları yakından belirtmek, çeşitlendirmek için zarf gibi kullandığımız sıfatlar ve adlarla yapılmış zarf öbekleri de birleşikler teşkil ederler :

gökkır koñural > kumral sarıkara kankırmızı sütbeyaz gibi.

Görüldüğü üzere zarf öbeği kalıbındaki birleşikler daha çok zarf ve sıfat olarak kullanılırlar.

4. Takı Öbeği Kalıbında :

271. Dilimizde isim tabanlarına gelerek ilişki belirtmeye yarayan takılar (bkz § 333) ekler gibi ancak bir anlatım getiren kelimecikler olduklarından teşkil ettikleri öbekler de kolayca sabit anlamlar alıp kullanışlı birleşikler meydana getirir :

kar gibi deve kadar sürü ile Allah için âdet üzere gibi.

a. İsmin kime ve kimden hallerini isteyen takılar ve zaman, yer ve hal adlarıyla kurulmuş öbekler gerçek birleşikler meydana getirirler :

sabaha karşı akşama doğru yüze karşı görünüşe göre yemekten sonra meclisten dışarı öğleden önce dünden beri baştan aşağı gibi.

b. Yer, yön adlarından olup adı katkı alan takılarla yapılmış öbeklerden birçoğu da birleşik kelimeler sayılır :

yüzüstü ayaküstü sözarası haftaarası safdışı

evönü akşamüzeri bayramertesi saçakaltı aybaşı harmansonu gibi.

Bu takı kalıbında yazı dilimiz birçok yeni kelimeler yaratmaktadır:

yurdiçi kanundışı tarihöncesi uluslararası (arsıulusal !) tabiatüstü şuuraltı (altbilinçsel !) harpsonrası denizaltı.

Bunların çekim ekleri almış olanları da ayrı bir tür teşkil ederler :

başüstünc isteküzerine suiçinde gözönünde elaltından gibi.

c. Türlü belirtme sıfatları, soru ve işaret zamirleri ile yapılmış takı öbekleri de birleşikler teşkiline yararlı olmuşlardır :

ne için > niçin bu ile > böyle bir ile > bile negibi onuniçin bunagöre nedensonra şundandolayı ondanbaşka gibi.

Takı öbeği kalıbındaki birleşikler ençok zarf ve bağlam olarak kullanılırlar.

5. Çekim Öbeği Kalıbında :

272. Sözdizimi bölümünde gösterdiğimiz gibi (bkz § 424) kim, kimi, kime, kimde, kimden çekim hallerindeki isimler de söziçinde isimler ve fiillerle öbekleşmeye yolaçarlar ve bu öbek kalıbında da birleşik kelimeler meydana gelir. Burada yer yön halleri ve iki ismin öbekleşmesi sözkonusudur. Çekim eki almış isim belirten işleyişiyle bir zarf gibi çoğu zaman kendisinden sonra gelen bir sıfatı, bazan da bir adı belirtmektedir. Dolayısıyla buradan doğan birleşik bir sıfat olmaktadır.

dile kolay cana yakın geçmişe bağlı ava meraklı keyfe keder yükte hafif yaşta küçük solda sıfır kafadan sakat yandan çarklı ağızdan dolma yerden yapılı gibi.

İsme gelen ekler bazan da bir iyelik eki üzerine gelmiş bulunurlar :

başına buyruk keyfine mecbur etine dolgun sözüne sadık yerinde ağır aslında bir içinden pazarlık başından belli gibi.

Bu kullanışta belirten isim *-e, -de, -den* zarflarına (bkz § 135 v.s.) işleyişçe benzer. Şu var ki onlar basit kelimeler olmuşlardır.

Bir de bu çekim ekleri almış adların adlara gelmesiyle oluşan aynı görünüşte öbekler vardır ki yukarıdakiler gibi birleşik sıfat değil, ad olurlar :

çamaşıra mandal dolmaya biber denizde balık çantada keklik sahanda yumurta, fırında makarna kardan adam havadan nem gibi.

6. Bağlam Öbeği Kalıbında :

273. Geniş ölçüde bağlam öbeklerinden aşağıda bahsediyoruz. Ancak anlam, yada şekilce ilgili kelimelerden oluşmuş bağlam öbekleri, *koşma takımlar* (bkz *tas tarak iri yarı* § 428) ve onların bir çeşidi olan *ikilemeleri* (bkz § 303 v.b.) aşağıda gösteriyoruz. Bunlar aslında bağlamsız bağlam öbekleridir. En basit örneği sıfat ve zarf olarak kelimenin belirtme gücünü arttırmak için ikilenmesidir *(Kara kara yandı).*

Geniş ölçüde bağlam öbeklerinde iki kelimeyi anlam, veya şekil ilişkileri birbirine yaklaştırmıştır. Bunlar aynı, zıt, yada ilişkili anlamda olabilirler. Ancak *koşma takım* (hendiadyoin) ve *ikilemelerde* (réduplication) tekrar, veya ön ve sonseslerde şekilce benzeşme bulunur, bkz § 428. Birbirini çağrıştıran bir yönleri vardır. Dilimiz Eski Türkçeden beri *(iş küç yabız yablak)* hem yeni kelime yaratma bakımından yapımca, hem de kavramları renklendirme bakımından üslûpça bağlam öbeklerine geniş yer vermiştir. Bağ-

lam öbeği kalıbında başlıca bu iki takım birleşik kelime yer alır.

Bağlam öbeğinde kelimelerden biri ötekini değil, ikisi birbirini belirttiği için koşma takımda bunların sırası da sözdiziminden çok bazı ses durumu şartlarına bağlı bulunur. Başlıca sesliyle başlayan kelimenin öne gelmesi *(abuk sabuk iyi kötü)*, az heceli kelimenin öne gelmesi *(dal budak günlük güneşlik)*, ilk hecesinde açık düz bir sesli bulunan kelimenin öne gelmesi *(yaz kış hepi,topu)*, son hecesi kapalı olan kelimenin sona gelmesi *(iğne iplik doğru dürüst)* gibi. Koşma takımda isim tabanları bazan bir bağlamla birleştirilmiş olabilirler *(yağla bal etle tırnak kedi ile köpek)* Fakat genellikle yalın olarak iki kelimeyi yanyana getirip yapılırlar ve birleşik olarak türlü kelime sınıflarına girerler. Onları başlıca kelime sınıflarına göre toparlamaya çalışacağız.

1. Ad olanlar :

Ana baba karı koca hısım akraba eş dost kılık kıyafet üst baş iş güç tas tarak çanak çömlek çift çubuk düğün dernek kazma kürek kaş göz saç sakal baklava börek.

2. Sıfat olanlar :

kara kuru deli dolu kaba saba açık saçık güçlü kuvvetli anlı şanlı yorgun argın ipsiz sapsız kırık dökük yamru yumru yalan yanlış delik deşik beş on üçer beşer.

3. Zamir olanlar :

sen ben şu bu falan filân öteki beriki küçüğü büyüğü yenisi eskisi üçü beşi şurdaki burdaki dağdaki bağdaki.

4. Zarf olanlar :

az çok iyi kötü aşağı yukarı ara sıra şöyle böyle er geç ileri geri gece gündüz sabah akşam şurda burda düşe kalka gibi.

Bağlam öbeklerinde adlar çoğu zaman ayrı ayrı çekime tabi olurlar :

tası tarağı toplamak eşe dosta mektup kılığı kıyafeti bozuk.

Bağlam öbekleri içinde saklı kalan bazı bırakılmış kelimeler de vardır. Bunlar *anlamsız* sözler değildir :

ev bark kap kacak çoluk çocuk soy sop bet beniz abuk sabuk eğri büğrü eski püskü çör çöp bet bereket kul karavaş gibi.

II. BİRLEŞİK FİİL TABANLARI

274. Birleşik fiil tabanları da sözdizimindeki belirtme öbeklerinden gelir. Ancak bunların sayıca daha az kalıpları vardır. Onları 1. Zarf öbeği, 2. Çekim öbeği, 3. Bağlam öbeği kalıplarında bulacağız ve gözden geçireceğiz. Bunlar da kök ve üreme fiil tabanları gibi çekimlendikten başka fiil çatı şekillerine de girerler.

1. Zarf Öbeği Kalıbında :

Zarf öbeği kalıbında birleşik fiil tabanları fiillere gelen zarfların bunlarla belirli bir anlamda kaynaşması mahsulü olur :

ileri sürmek ileri gelmek geri kalmak geri dönmek öne düşmek ayrı düşmek geç kalmak denk gelmek hoş görmek karşı koymak yan bakmak boş vermek gibi.

Dilimizde isim ve fiil üreten önekler yoktur. Ancak isimlerde yer, yön, sıra adları sıfattakımı kalıbında (bkz § 268 *önek yanetki*), fiillerde ise zarflar bu zarf öbekleri kalıbında Batı dillerinde önek ve öntakılarla yapılmış üremeleri, veya birleşikleri gereği gibi karşılamaktadırlar:

ileri gelmek = provenir ileri sürmek = prétendre önceden söylemek = vorsagen geri gelmek = revenire yeniden başlamak = recommencer birlikte çalışmak = cooperer araya katmak = intercaler karşı koymak = widersetzen önceden görmek = foresee.

Burada bir gelişmeye de işaret edelim: Dilimizde adı katkı alan takılar teşkil eden (bkz § 271 *yolortası masaüstü*) ve sıfat olarak kullanılıp bir tür sıfattakımlarında (bkz § 268 *ortayol önsöz*) takı işleyişi kazanan yer, yön, ilgi adları için isimler alanında hem sontakı, hem de öntakı sayılırlar, diyebiliriz. Ancak bunlar öntakı olarak fiillere gelmezler.

İmdi bu türlü sıfattakımlarının, özellikle vasıflananı bir fiil üremesi olanlarının yazı dilimizde çoğalması bu öntakı niteliğindeki kelimelerin o isimlere kök olan fiillere de gelmesine yol açacaktır, gibi görünüyor. Şimdilik:

öngörü = prévoyance × öngörmek = prévoire yadırganmayor.

Belki bunu:

önsezi = pressentiment × önsezmek = pressentire altbölüm = subdivision × altbölmek = subdiviser

gibi kelimeler izleyecektir.

2. Çekim Öbeği Kalıbında:

275. Fiilleri belirtme işleyişleri bakımından zarfların bunlarla kaynaşarak birleşikler meydana getirmeleri bir özel hal teşkil eder. Oysa cümlenin öbür unsurları da kullanış yeri sebebiyle fiille öbekleşir (bkz § 424) ve bazan yapışık bir hal alıp özel anlamda birleşik fiiller geliştirir. Bunlar daima çekim halinde ve cümlenin kimsesi, nesnesi, veya isimlemesi olan bir adla fiilin kaynaşması şeklinde görülür:

kar yağmak baş kaldırmak yakayı kurtarmak
dile düşmek yolda kalmak baştan çıkmak gibi.

Çekim öbeği kalıbındaki birleşik fiilleri sözdizimindeki işleyişlerine göre sırayla gözden geçireceğiz. Bunlara yardımcı fiillerle yapılanları ekleyeceğiz.

a. Kimse Olan Adlarla :

Kimse olan adlar kim halinde olurlar ve hemen daima geçişsiz fiillere gelip birleşikler yapmış görünürler. Bunlar *tek kişili (kişisiz)* fiil tabanları olurlar.

yağmur yağmak hava bozmak toz kalkmak dikiş kalmak kan gelmek şafak sökmek gün doğmak kavga çıkmak gibi.

Kimse olan adlarla yapılmış bu tür birleşik fiillerden birtakımını da ada bir iyelik eki getirerek kişilendiririz *(can sıkılmak* yerine *canı sıkılmak).* O zaman fiil bir *iççekim* (conjugaison interne) imkânı kazanır *(can sıkıldım can sıkıldın* ... değil, fakat, *canım sıkıldı canın sıkıldı* ...). Dilimiz bu kalıpta birleşik fiiller yönünden zengindir :

başı dönmek gözü kararmak dili tutulmak ayağı sürçmek kanı kaynamak yüzü gülmek keyfi kaçmak sabrı tükenmek karnı acıkmak gücü yetmek adı çıkmak işi bozulmak gibi.

Bunlar da geçişsiz fiiller olurlar.

b. Nesne Olan Adlarla :

276. Bunlar iki türlü, *belirsiz nesne* (kim halinde) ve *belirli nesne* (kimi halinde) olan adların geldikleri fiille kaynaşması mahsulü olurlar. Her iki halde nesne alan fiil geçişlidir. Belirsiz nesne olan adlarla meydana gelmiş birleşik fiiller dilimizde çok yaygındır :

göz yummak boyun eğmek kulak kabartmak dirsek çevirmek diş bilemek ayak diremek el açmak can atmak kafa tutmak söz açmak and içmek hüküm sürmek kavga çıkarmak gibi.

Bu kalıptaki adla fiil bazan aynı kökten gelmiş olabilirler. Bu türlü birleşik fiillere *türeyişten fiil kalıbı* (figure étymologique) adını veririz :

yemek yemek dikiş dikmek sarma sarmak içki içmek yazı yazmak ekin ekmek av avlamak söz söylemek oyun oynamak gibi.

Bu kalıpta fiilden adları fiili berkitmek için de kullanırız *(Öyle bir vuruş vurdu ki...)*.

Belirli nesne olan adlarla oluşmuş birleşik fiiller ise daha sınırlı şartlarda geçen bir kılış ifade ederler, *tokat atmak* (rastgele), *tokadı atmak* (yerinde) gibi bir anlam farkı taşırlar. Bu kalıpta birleşiklere halkağzı deyimlerde daha çok rastlanır :

parayı saymak işi azıtmak hapı yutmak nalları dikmek postu sermek kapağı atmak tabanı kaldırmak dayağı yemek kafayı çekmek.

Belirli nesne olan ad bir de iyelik eki almış bulunabilir :

gözünü açmak yüzünü güldürmek dilini tutmak başını ezmek aklını çelmek tadını çıkarmak suyunu çekmek gönlünü almak kolayını bulmak.

Bu birleşiklerden tek kişili olanlar *(suyunu çekti)* olduğu gibi taşıdığı iyelik zamirinin öncülüne göre yalnız sonçekime *(tadını çıkardım)*, yada aynı zamanda bir iççekime tabi olanlar vardır *(gönlümü aldın)*.

c. İsimleme Olan Adlarla :

277. Fiilin içinde geçtiği yeri yönü gösteren ve başlıca kime, kimde, kimden hallerinde bulunan adlar o fiile sabit bir yakınlık kazandıklarında bir tür birleşik fiiller yaratırlar. Bunlar da dilimizde yaygındır :

ele almak göze girmek başa çıkmak oyuna gelmek yolda kalmak hatırda tutmak kırda yatmak ayakta durmak baştan savmak elden çıkarmak halden anlamak gözden düşmek gibi.

Adın aldığı çekim ekleri bir iyelik eki üzerine gelmekle bu birleşiklerin bir başka çeşidi elde edilir :

tadına bakmak yüreğine inmek hoşuna gitmek farkına varmak sözünde durmak gözünde tütmek aklında kalmak yerinde saymak hakkından gelmek çığrından çıkmak canından bezmek başından geçmek.

Bu birleşiklerden de tek kişili olanlar *(Çığrından çıktı)*, taşıdığı iyelik ekinin öncülüne göre yalnız sonçekime *(Tadına baktım)*, yada aynı zamanda bir iççekime tabi olanlar vardır *(Sözünüzde durmalısınız)*.

d. Yardımcı Fiillerle :

278. Salt kılış ve oluş bildiren *etmek* ve *olmak* fiilleri ve *eylemek yapmak kılmak* gibi anlamdaşları yalnız kullanışları dışında *yardımcı fiil* (verbe auxilliaire) olarak birçok isim tabanları ile *belirsiz nesne* kalıbında kaynaşarak birleşik fiiller meydana getirirler. Salt anlamda kılış ve oluş ifade ettiklerinden o isim tabanlarını fiilleştirmiş olurlar, isimden (ad, sıfat, zarf) fiil yaparlar :

alt etmek yardım etmek yok olmak deli olmak zarar etmek sarhoş olmak mayna olmak telefon etmek fayrap etmek gürültü yapmak mümkün kılmak sabreylemek gibi.

Etmek ve olmak bu birleşik fiillerin geçişli ve geçişsiz iki çeşidini verirler. Ancak bu yardımcı fiiller bazı çatı ekleri almış olarak da aynı işleyişte görülürler. Başka bir deyimle birleşiğin alacağı görünüş eklerini bunlar taşırlar :

edilmek edişmek yaptırmak olunmak kılınmak eyletmek gibi.

a. Bugün en geniş ölçüde *etmek* ve *olmak*, daha az ve yeni *yapmak* yardımcıları kullanılmaktadır. *Ulama* için (révérence) *etmek* yerine *buyurmak* da geçer *(kabul buyurmak)* :

söz etmek göç etmek baş etmek oyun etmek alay etmek uzun etmek dırdır etmek tedirgin etmek boş olmak kul olmak sağ olmak iyi olmak gelin olmak sağır olmak baba olmak kötürüm olmak şaka yapmak gürültü yapmak uçuş yapmak doğum yapmak.

Yukarıda belirttiğimiz gibi (bkz § 183) salt kılış ve oluş ifade etmeleri sebebiyle yardımcı fiiller kimi zaman *-le-* isimden fiilleri ve uzatmaları ile anlamdaş birleşikler yaparlar.

düz etmek × *düzlemek yağma etmek* × *yağmalamak pis etmek* × *pislemek kötü olmak* × *kötülemek iyi olmak* × *iyileşmek sıra olmak* × *sıralanmak yavru yapmak* × *yavrulamak* gibi.

Bu da gösterir ki yardımcı fiillerle yapılan birleşiklerde, öbür nesne olan adlarla yapılanların aksine, ad yalnız bir belirtici değildir, fiilleşmiş ana kavramı taşır.

279. b. Yine yukarıda (bkz § 183) belirttiğimiz gibi yabancı kelimeleri ancak isim tabanları halinde kabul eden dilimiz bunları fiilleştirmek için dahaçok yardımcı fiiller ile birleşikler yapmak yolına gitmiş, böylece yardımcılar her devirde yabancı kelimelerin dilimize akımını kolaylaştıran bir aracı olmuştur. Bu akım sınırsızdır ve bu yüzden, yeni bir kavram getirenler biryana, eski yazı dilimizde binlerce Türkçe basit, veya üreme fiil tabanları yerine çoğu *etmek* ve *olmak* yardımcılarını almış yabancı birleşikler gelmiştir.

Öyle ki bazı cümlelerde yardımcı fiillerden başka Türkçe kelime kalmamıştır.

«*Edip tezyidi gayret müstefid olmak nedametten*».

Bunun gibi :

sunmak × *arzetmek saymak* × *addetmek buyurmak* × *emretmek onarmak* × *tamir etmek uymak* × *tabi olmak sağlamak* × *temin etmek onamak* × *tasdik etmek kullanmak* × *istimal etmek döşemek* × *tefriş etmek yakalamak* × *derdest etmek incinmek* × *rencide olmak.*

Yukarıda (aynı yerde) yardımcılarla yapılmış yabancı asıllı birleşik fiillerin öteden beri halk dilinde ve yeni zamanlarda yazı ve ilim dilinde isimden *-le-* fiillerine ve uzatmalarına dönüşmelerini gösterdik :

tel'in etmek × *lânetlemek* *tekabbül etmek* × *kabullenmek* *fena olmak* × *fenalaşmak* *tebahhur etmek* × *buharlaşmak* *tasnif etmek* × *sınıflamak* gibi.

c. Yeni zamanlarda Batı dillerinden isim tabanları olarak gelen kelimeleri geniş ölçüde yine bu yardımcılarla fiilleştiriyoruz:

ciro etmek *protesto etmek* *not etmek* *dikte etmek* *curnal etmek* *istop etmek* *sigorta olmak* *grip olmak* *kadük olmak* *rübikon olmak* *banyo yapmak* *cimnastik yapmak* *gol yapmak* gibi.

Bunlar da sınırsızdır. Az yabancı dil bilen «*yarı aydınlar*» konuşmalarında bu kalıp içinde çok ve yerli yersiz yabancı kelime kullanmaya özenirler:

irrité etmek *forcé etmek* *emballé olmak* *choqué olmak* *succès yapmak*, hatta *check etmek* *discuss etmek* *full yapmak* gibi.
Dahası var: *rédacté etmek* *révisé etmek* *sociétique olmak* *appartementisé etmek* (?)...

d. Yine nesne olan adlarla kaynaşmış daha bazı fiiller vardır ki salt kılış ve oluş anlamı taşımamakla birlikte yardımcı fiillere benzer bir işleyişle, yani adın kavramını fiilleştirmek üzere birleşik fiiller yaparlar. Bunlara *yarı yardımcı fiiller* (verbe semi-auxilliaire) adını veririz *(almak vermek bulmak işlemek görmek, koşmak).*

yol almak *tedbir almak* *ara vermek* *karar vermek* *iş görmek* *vazife görmek* *son bulmak* *şifa bulmak* *şirk koşmak* *şart koşmak* *suç işlemek* *günah işlemek* gibi.

Bu yarı yardımcılarla yapılan birleşiklerde de anakavramı taşıyan adtır. Yardımcı fiili ele alıp onun üzerine anakavramda üreme yapmaya kalkışmak abestir:
iş görmek × *görev* *şart koşmak* × *koşul* gibi.

3. Bağlam Öbeği Kalıbında:

280. Bağlam Öbeği kalıbındaki birleşik fiil tabanları aynı kalıpta birleşik isim tabanları gibi anlam ve şekil ilişkilerine göre yapılmıştır. Yani onlar gibi belli şartlar içinde oluşmuş birleşiklerdir. Bunları ya iki adfiil (mastar) halinde, yada

birinci fiili *-ip* zarffiili şekline koyarak gösteririz *(satmak savmak* × *satıp savmak)*. Birinci halde her iki fiil *(sattım savdım)*, ikinci halde yalnız son fiil çekime tabi olur *(satıp savdım)*.

Yine isimden koşma takımlarda olduğu gibi fiilden koşma takımlarda da her iki kelime birbirini tasvire yaramakta olduğundan aralarında kesin bir sıra yoktur. Ancak iki fiilin oluş ve kılınış sırasına göre bir tertiplenme meydana gelir. O da sabit *(atıp tutmak)*, veya yerine göre değişken *(gidip gelmek gelip gitmek)* olabilir. Bunun dışında isimden koşma takımlarda gördüğümüz (bkz § 273) sesçe istiflenme bunlarda da görülür :

sayıp dökmek yeyip içmek batıp çıkmak bıkmak usanmak silip süpürmek yazıp çizmek tellemek pullamak pişirmek kotarmak saçıp savurmak kasıp kavurmak gezip tozmak gibi.

Türeyişten fiil kalıbında da iki fiil bir birleşik fiil teşkil eder. Bunlar edeleme fiillerini berkitme yollu yapılmış görünür :

vermek veriştirmek sürüp sürüştürmek sorup soruşturmak sarmak sarmalamak bulup buluşturmak takıp takıştırmak gibi.

Bağlam öbeği kalıbındaki birleşik fiiller türlü çatı görünüşlerinde de aynı anlamı sürdürebilirler. Bu takdirde ekseri iki fiil aynı zamanda çatı ekleri alır :

Yendi içildi. Asıldı kesildi. Sarınıp sarmalanmış. Döküldü saçıldı. Yaptırıp ettirdi. Döğüştüler sövüştüler. Batırdı çıkardı. gibi.

Yalnız son fiile geldiği de olur *(alıp satılmak çekip çevirtmek)*.

Bu birleşik fiil tabanlarından ve bunların türlü çatı görünüşlerinden üreme isimler (ad, sıfat, zarf) koşma takım

kalıbında birleşik isimler arasında görülür (bkz § 273 *alım satım açık saçık düşe kalka).* Özellikle bu koşma takım kalıbındaki birleşik fiillerden gelen duruk fiiller geniş ölçüde isim tabanları olarak kullanılırlar. Bunlar da çekimde olduğu gibi iki türlü ekleme ile yapılmış bulunurlar.

a. Her iki fiil aynı eki almıştır :

alış veriş yeyecek içecek. kaçma göçme gelen giden konar göçer okur yazar derme çatma bıkmaz usanmaz görmüş geçirmiş bata çıka bağıra çağıra kırmadan dökmeden gibi.

b. Birinci fiil *-ip* zarffiili ekini alıp yalnız ikinci fiile çeşitli duruk fiil ekleri getirilir :

gezip tozma yatıp kalkma gidip gelme bitip tükenmiş gelip geçici alıp verecek basıp geçerek arayıp tarayıp durup dinlenmeden gibi.

Bağlam kalıbında duruk fiiller bazan doğrudan doğruya, yani çekimli fiil şekilleri kullanılmış olmaksızın üretilmiş görünürler :

emme basma biçer bağlar biçer döğer durmuş oturmuş büyümüş küçülmüş doğma büyüme ölen kalan gibi.

Bağlam öbeği kalıbında fiillerden de bazan bir teki bırakılmış kelime olabilir :

yalvarıp yakarmak ovarıp onarmak evirmek çevirmek değiş tokuş gibi.

II. Kısım

KELİME ÇEKİMİ

281. İkinci bölümün giriş kısmında genişçe belirttiğimiz gibi Türkçenin kelimeleri sekiz sınıfa ayrılırlar ve bunlar söz içinde farklı işleyişler alarak ilişkilerine göre türlü çekim ekleriyle birbirlerine bağlanırlar. Aşağıda kelime sınıfları sırasıyla bunların vasıflarını, işleyişlerini ve çekim ekleri alarak uğradıkları değişiklikleri gözden geçireceğiz.

1. Dilim: Ad

I. ADLAR VE ÇEŞİTLERİ

Gerçekte, veya tasavvurda bir varlığa ad olan kelimelere *ad* (substantif) deriz:

taş kavak güvercin Turgut güçlük şeref düşünce gibi.

Bunlardan birtakımı duyularımızla kavranır bir gerçekliği olan varlıkların, nesnelerin adlarıdır *(taş kavak güvercin Turgut)*. Bunlara *yoğun adlar* (nom concret) deriz. Birtakımı ise maddî varlıklara, nesnelere değil, vasıflara manevî kavramlara ad olurlar *(güçlük şeref düşünce)*. Bunlara da *yalın adlar* (nom abstrait) adını veririz. Buna göre adlanan kavramları da *yoğun kavramlar* (concept concret), ve *yalın kavramlar* (concept abstrait) diye anarız. Sadece «*Bu bir kavramdır.*» dediğimiz zaman ise bir yalın kavram anlarız.

Öbür kelimeler gibi adlar da bir *konmuş anlam* (sens fondamental) taşırlar. Buna adın *asıl anlamı* (sens propre) deriz. Birçok adlar *anlamca yayılıp* (par extension) konmuş anlamlar çevresinde ve dışında bazı *yananlamlar* (sens accessoire) yüklenmiş bulunurlar. Meselâ *ayak* insanda ve hayvanda basma, yürüme organıdır. Fakat iskemlenin, masanın, gölün, ırmağın v.b. da ayağı olur. Halk şiirinde ise bu kelime *kafiye* anlamına gelir. Bu sonrakiler hepsi kelimenin *üreme anlamları* (sens dérivé) sayılır.

Anlam genişlemesi yoluyla çoğu zaman yoğun anlamlı bir ad bir de yalın anlam kazanmış bulunur. Bazan da aksine, yalın anlamlı bir ad bir de yoğun anlam alır :

yürek = bir organ / cesaret *destek* = bir direk / yardım *yol* = geçilen yer / usul, aksine *çıkış* = bir davranış / çıkılan yer *pislik* = bir vasıf / bir nesne gibi.

Adlar asıl ve yan anlamlarının dışında ilişki ve benzerlik yoluyla başka bir kavram karşılamak üzere de eğriti olarak kullanılırlar. Bu kullanışa *mecaz* (figure de mot) deriz.

yuva = *ev* *ekmek* = *geçim* *maşa* = *aracı* *tosun* = *gürbüz çocuk* *sopa* = *dayak* *koltuk* = *makam* gibi.

Mecaz doğrudan doğruya nesnenin adı olmaz, kavramı güçlendirmek ve renklendirmek için adın yerini tutar. Bununla beraber alışılmış mecazlara kelimenin *mecazlı anlamı* deriz. Bir çok yan anlamlar ve terimler de mecaz yoluyla gelişmişlerdir, krş § 181.

282. Yoğun adlardan birtakımı ancak bir tek varlığı, veya belli bir topluluğu göstermeye yararlar :

Turgut *Sarman* (kedi) *Adana* *Norveç* *Türkler* gibi.

Bunlara *özlükadlar* (nom propre) deriz.

Yalın kavramlara, yada bir cinsin herbir tekine ad olabilen kelimeleri ise *cinsadları* (nom commun) diye anarız:

çocuk tavşan söğüt çayır güçlük sevinç
gibi.

Başlıca kişi adları, soyadları, yer adları millet, din, adları, makam ve kurum adları özlük adlar olurlar. Bunlar yazıda ilk harfleri büyük yazılmak suretiyle belirtilirler. Türlü belirtme öbekleri kalıbında birleşiklerden özlükadlar da böyle yazılır, bkz § 3 :

Erdoğan Demirtaş (fakat *Mehmet Ali Ali Rıza) Çolakoğlu Taşkapılı Akhisar Beypazarı Akdağmadeni Yeşilırmak Rumeli Köktürkler Karakoyunlular Kızılay Başbakanlık Katolikler*
gibi.

Soy ve yer adlarında yaygınlaşan bu birleşik yazılışa karşılık geniş anlamda birleşiklerden ve *san öbekleri*nden meydana gelen özlük adlarda ayrı yazılış devam eder. Ozaman her kelimenin ilk harfini büyük yazarız :

Ziraat Bankası Küçük Çamlıca Tarım Bakanlığı Altay Dağları Amerika Birleşik Devletleri Türkiye Büyük Millet Meclisi Sultan Mahmut Şah İsmail Yavuz Sultan Selim Emrullah Efendi Süleyman Paşa Ali Bey.

Özlükadlara çekim ekleri getirildikte ekin bir kesme işaretiyle ayrılması faydalı olabilir *(Ankara'ya İhsan'ın Dadaloğlu'ndan)*, yapım ekleri getirildikte doğru olmaz *(Bursalı Arapça Atatürkçülük)*. Özlükadlar kullanış, üretim ve birleşim yollarıyla cinsadı, sıfat ve fiil sınıflarına da girseler

yazılışlarında büyük harfle başlamak eğilimi çoğu zaman hakim olur :

bir İngiliz (lira) *bu malın Avrupası Van kedisi Osmanlı kadın Japon gülü Mehmetçik Turancı Türkleşmiş Batılılaşmak* gibi.

II. ADLARDA SAYI

283. Cinsadları adı oldukları cinsten bir tek varlığı, yada belli bir parçayı gösterirler :

ağaç kum kaz kadın duygu görüş gibi.

Bu yalın halleriyle adlara *t e k l i* (singulier) deriz. Burada tek, veya parça aynı zamanda bir cinsi, yada bir bütünü temsil eder.

Aynı cinsten birden çok varlıkları anlatmak istediğimiz zaman bu adların sonuna bir *-ler* eki getiririz :

ağaçlar kumlar kazlar kadınlar duygular görüşler gibi.

Bu haldeki adları da *ç o k l u* (pluriel) diye anarız.

Bir takım cinsadları çok sayıda bir topluluğa ad olmuşlardır, yani tekli halleriyle toplu bir çokluğu ifade ederler :

ordu bölük sürü takım küme öbek dizi hevenk gibi.

Bunlara *t o p l u l u k a d l a r ı* (nom collectif) deriz. Bunlar da çoklu eki alıp birden fazla toplulukları ifade edebilirler *(ordular bölükler sürüler).*

Aynı cinsten tekleri toplayan ve kapsayan kap, veya bağ adı da topluluk adı olarak kullanılabilir :

bir avuç (fındık) *iki demet* (çiçek) *üç çuval* (patates) gibi.

Çoklu ekini kimi zaman sayıca değil, mikdarca çokluğu anlatmak, kavramı genişletmek ve obartmak için kullanırız. Bunlara *o b a r t m a ç o k l u l a r ı* (pluriel emphatique) adını veririz, krş § 153 :

baklavalar, börekler kürkler, şapkalar ateşler içinde kanlara boyanmış yerlerde yatmak havalara sıçramak gibi.

Özlük adlar bir tek varlığa ad oldukları için mantıkça çoklu eki alamazlar. Ancak bir topluluğu anlattıkları, millet, cemaat, boy, aile v.b. adı oldukları zaman çokludurlar :

Uygurlar Müslümanlar Avşarlar Osmanlılar Türkçüler gibi.

Turgutlar dediğimiz zaman da *Turgud*'un evini ve ailesini kastetmiş oluruz.

Bunun gibi bir kimseyi, yada bir yeri benzerleriyle birlikte anlatmak istediğimizde özlük adlara çoklu eki getiririz, krş § 153 :

Fuzulîler, Bakiler, Sinanlar 16. yüzyılda Türk sanatını yükselttiler. Bir süre Nice'lerde, Riviera'larda gezip tozmuşlar gibi.

Sayı sıfatları çoklu anlamı getirdiği için Türkçede sayı sıfatı almış adlar çoklu eki almazlar *(üç gün beş çocuk yedi metre)*. Ancak bazan bilinen kişiler, veya nesneler topluluğuna ad olmak üzere doğrudan doğruya sayı sıfatlarına, yada onların belirttikleri adlara çoklu eki getirilmiştir :

Kırklar Yediler Otuzbeşler Dört Büyükler Yedi Deliler Kırk Haramiler Altı Kızlar Çiftehavuzlar (İstanbul) *Beşevler* (Ankara) gibi.

III. ADLARDA BELİRTME

284. Özlükadlar bir tek, dolayısıyla belirli bir varlığa ad olmuşlardır. Gerçekten *Ahmet* ve *Doğanca* dediğimiz zaman yalnız bir tek kişiyi, veya yeri kastederiz. Bu adlar bir cinsin tekleri olarak kullanılamaz. Ancak bu kişi ve yerlerin de *adaşları* olur. Her köyde birçok *Ahmet* ve Türkiye'de *Doğanca* adında birçok köy vardır. Adaşları ad ve sıfattakımları kurarak ayırdederiz, bkz § 432 :

Balcı Ahmet Topalın Yusuf Dursunoğlu Cevat
III. Selim Yukarı Doğanca Büyük Çekmece
Marmara Ereğlisi Batı Trakya gibi.

Lâkaplar ve soyadlarıyla belirtme Batı dillerine uyularak tersine çevrilmiştir :

Ahmet Balcı Yusuf Topal Cevat Dursunoğlu,
hatta *Selim III.*

Cinsadları ise aynı cinsten herhangi bir teki gösterebileceklerinden belirli, veya belirsiz olabilirler. Cinsadının bu durumuna *salt hal* (cas absolu) deriz. Türkçede salt hal adın ek almamış yalın şeklidir. Ancak adın yalın çoklusu da salt halinde sayılır. Bir ek alan bütün öbür haller ise *dolayılı haller* (cas oblique) adını alırlar.

Salt hali ile adları tekli ve çoklu olarak bütün bir cinsi, anlatmak için olduğu gibi o nesneden bir mikdarı kastederek de kullanırız. Bu sonuncu kullanışa *bölük hali* (cas partitif) deriz :

Süğlün ormanda yaşar. Elma besleyici bir meyvedir. Sabahları süt içerim. Orhan köyden haberler getirdi. gibi.

Türkçede adları belirtme usulleri çeşitlidir. *Belirli* (défini), yada tam *belirsiz* (indéfini) kılmak için adlara

belirtme sıfatları getiririz. Belirsiz sıfat olarak *bir* önüne geldiği adı belirsiz kılar *(bir adam bir oyun bir mesele)*. Buna karşılık adlara işaret sıfatları getirmek suretiyle onları belirli yapmış oluruz *(bu kadın şu ağaçlar o ödeme)*.

Söz içinde vurgu değişikliği ile de adları belirli, veya belirsiz kılabiliriz. Öyle ki cümlede kimse, veya nesne olan ad cümle vurgusunu üzerine çekiyorsa belirsizdir, bu vurgu yüklem üzerinde kalıyorsa ad belirli olur :

Ayşe buradan yeyec'ek götürdü. Ayşe buradan yeyecek götürd'ü. İzmirden çocukl'ar geldi. İzmirden çocuklar geld'i(ler) gibi, bkz § 94.

285. Nihayet adın bazı başka çekim halleri de adları belirli kılmaya yarar.

1. *Kimin hali* eki olan *-in* aynı zamanda belirticidir. Başka bir deyimle kimin hali belirli bir hal olduğundan teşkil ettiği adtakımında belirten ad da belirli olur, bkz § 291. Dolayısıyla bu adtakımına *belirli adtakımı* deriz. *(ağacın kabuğu evin kapısı kuzunun başı)*. Buna karşılık belirten adın kim hali, yani salt hali ile yapılmış adtakımında birinci ad belirsiz olduğundan takım da belirsiz olur. Buradan *belirsiz adtakımı* adını alır *(ağaç kabuğu ev kapısı kuzu başı)*.

2. *Kimi hali* eki olan *-i* aynı zamanda belirticidir. Başka deyimle kimi hali belirli bir hal olup cümlede nesne olan ad bu hale konduğunda *belirli nesne* olur *(Mektubu almışlar. Tavuğu kestim. İşçiyi gönderecek)*. Buna karşılık cümlede nesne olan ad kim halinde, yani salt halde ise belirsiz olur ve *belirsiz nesne* adını alır *(Mektup almışlar. Tavuk kestim. İşçi gönderecek)*, bkz § 440.

3. *İyelik* ekleri de adı kişiye, yada nesneye tahsis ederek belirli kılarlar. Başka bir deyimle iyelik eki ada bir ikinci kavram ekler ki belirtme öbeklerinde olduğu gibi bunlardan biri ötekini belirtmeye yarar *(baba-m / ben-in baba-sı*

eller-iniz / siz-in eller). Bu sebeple iyelik eki almış adlar cümlede nesne olduklarında her zaman kimi halinde bulunurlar ve belirli nesne olurlar *(Baba-n-ı gördüm. Eller-im-i yıkamalıyım).* Eski Osmanlıcada ve Anadolu ağızlarında bazan nesnenin burada da kim halinde kaldığı görülür *(Başın keserüm. Evüm yıktı. Ayaguñ öpem).*

Söz içinde belirtme öbekleri geniş ölçüde belirtme işleyişini yerine getirirler. Bunları sözdizimi bölümünde göreceğiz, bkz § 417 v.i.

IV. ADLARDA ÇEKİM

286. Adlar söz içinde başka kelimelerle olan ilişkilerine göre farklı hallerde bulunurlar. Bu haller onlara gelen bazı eklerle belirtilir. Farklı hallere *adın halleri* (cas), bir adın bu türlü ekler almasına ise *adçekimi* (déclinaison) deriz. Yukarıda gördüğümüz gibi adın hiç ek almamasını da bir hal sayarız. *Adçekimi ekleri* (désinence casuelle) aslında adlara ve zamirlere gelen yapılıklardır. Fakat dilimizde sıfat, zarf gibi fiiller dışında başka kelime sınıfları da ad yerini tuttuklarında adçekimi ekleri aldıkları için daha geniş anlamda *isim halleri* ve *isim çekimi* terimlerini de kullanırız:

Yeni Türkçede —kelime yapımı işleyişleri ağır basan *-lik -ci -imsi* gibi ekler biryana bırakılırsa— on kadar adhali vardır, diyebiliriz. Bunları sözdizimindeki işlekliklerine göre iki bölüme ayırırız. 1. *İççekim halleri* (déclinaison interne), 2. *Dışçekim halleri* (déclinaison externe).

A. İççekim Halleri:

Adların 6 iççekim halleri vardır. Bunları pratikte *kim?* soru zamirinin beklenen cevabına göre adlandırıyoruz :

1. kim hali	*ev*	*Ev boyandı.*
2. kimi hali	*ev-i*	*Ev-i gördüm.*

3. kime hali	*ev-e*	*Ev-e gidiyorum.*
4. kimde hali	*ev-de*	*Ev-de bekleyorum.*
5. kimden hali	*ev-den*	*Ev-den geliyorum.*
6. kimin hali	*ev-in*	*Ev-in damı*

a. *K i m h a l i,* yukarıda da gördüğümüz gibi, adın çekimce *y a l ı n h a l i* (nominatif), eksiz halidir. Yine yukarıda işaret ettiğimiz gibi bölük hali anlatımında da kullanılır. Ancak söz içinde onun en yaygın işleyişi birşey yapanı ve olanı göstermek, yani cümlenin kimsesi olmaktır *(Taş* camı kırdı. *Cam* kırıldı).

Kim halinde adlar bir kimseyi adı, unvanı, veya bir vasfı ile çağırmada da kullanılır :

Zeynep! Baba! Arkadaş! Hanım! Arabacı! Gocuklu! gibi.

Yalın adın bu ünlem gibi kullanılışına *ç a ğ r ı h a l i* deriz, bkz § 109, 104.

Yukarıda (bkz § 285) ve aşağıda (bkz § 292, 440) gördüğümüz gibi salt haliyle adlar belirsiz adtakımlarında belirten ve cümlede belirsiz nesne olarak da kullanılırlar *(ev kapısı Tavuk kestim).*

b. *K i m i h a l i* adın söz içindeki geçişli fiilden doğrudan doğruya etkilenmesi durumudur :

Taş *camı* kırdı. Kedi *sütü* içiyor. *Takımları* götüreceğim.

Bundan dolayı ona *e t k i l e n m e h a l i* (accusatif) deriz. Ancak bu etkilenme çok defa da itibarî olur :

Kitabı okudum. Gelmeyi düşünmüşler. Örnekleri göreceksiniz.

Yukarıda belirttiğimiz gibi (bkz § 285) kimi halinde nesne olan ad doğrudan doğruya etkilendiği için belirli nesne adını alır.

287. Özlükadlar ve belirtilmiş adlar aslında tek varlığa adoldukları için cümlede nesne olduklarında kimi haline girerler, yani belirli nesne olurlar :

Dündarı çağırdık. Viyanayı tanır mısın? Bu hesabı kapatın. Resmini gösterdi gibi, bkz § 285.

c. *Kime hali* adın *yönelme, girme hali* (datif), *kimde hali* adın *durma, kalma hali* (locatif), *kimden hali* ise *çıkma* (ablatif), *uzaklaşma hali*dir :

Eve gidiyorum. Evde oturuyorum. Evden geliyorum. gibi.

Bu üç hal adın zaman ve mekân içinde yer ve yön gösterme halleridir. Bu halleri ile bu adlar fiilin oluştuğu *yerleme* (localisation) şartlarını belirtirler. Bu sebeple onlara *yer yön halleri* (cas locaux) adını veririz. Bu hallerdeki adlar ençok cümlede *isimleme* adını alan bir sözdizimi unsuru olarak kullanılırlar, bkz § 441. Yer yön halleri birçok zarfların yapımına da girerler, bkz *akşama geçende eskiden* § 135, 137, 139.

d. *Kimin hali* adın *katılma hali*dir (génitif). Bu haldeki adlar sahip olanı, tabi olunanı, kapsayanı gösterirler ve bir sahip olunanı, tabi olanı, kapsananı gerektirirler. Bu sebeple de iki türlü soru açarlar:

— *Ne Durmuş-un-dur?*
— *Durmuş-un ne-si?*

Kimin halinde adlar birinci soruyu yüklem ismi olarak karşılamaya yararlar :

Güvercinler Durmuşun-dur. Bu bahçe sütçününmüş. Tüfek kardeşimin-di. Yavrular senin olacak. gibi.

Bu bahse sözdizimi bölümünde döneceğiz, bkz § 446.

Kimin halinde adlar ikinci soruya bir belirli adtakımı ile cevap verirler :

Durmuş-un oda-sı Sütçünün ineğ-i Kardeşimin bahçe-si güvercin-in yavrular-ı gibi.

Görüldüğü gibi bu ikinci kullanışta sahip olunan, tabi olan sonra gelir ve bir iyelik eki alır. Bu belirtme öbeği kalıbını aşağıda göreceğiz, bkz § 291.

Özlükadlar ve belirtilmiş adlar (bkz § 284) adtakımlarında katılan durumunda kimin halinde görülürler *(çocuk çorabı,* fakat *Emre'nin çorabı şu kadının kocası saat-im-in camı).* Ancak özlükadlar başka bir kullanışta kim halinde de bulunurlar (bkz § 292 *Konya Belediyesi Erzurum Valisi).*

İkinci ad daha belirli ve sınırlı hallerde yalın olarak da kullanılır :

Bakkalın çocuk muhtarın kısrak sizin yeğen Nalbandın Yusuf.

-in eki sesliyle biten tabanlardan sonra bir *n* alır *(dede-nin, dede-yin* yerine), bkz § 310.

B. Dışçekim Halleri :

288. Türkçe tarihi boyunca daha çeşitli adçekimi ekleri yaratmış olup bunlardan birtakımı az, veya çok canlı üretim ekleri olmuşlar, birtakımı ise daha çok üretime yaramakla birlikte azçok çekimdeki işleyişlerini de muhafaza etmişlerdir. Buna göre daha az işlek çekimekleri vardır ki bunların yarattıkları isim çekimi halllerine de *dışçekim halleri* diyoruz. Bunları ek halinde takılar saymak da yanlış değildir, bkz § 333.

Adların 4 dışçekim halleri vardır ki bunları da pratikte *kim?* soru zamirinin beklenen cevabına göre adlandıracağız :

1. kimle hali	*ev-le*	*Ev-le değişirim.*
2. kimce hali	*ev-ce*	*Ev-ce bekledik.*
3. kimli hali	*ev-li*	*Ev-li bağ* (ayrıca sıfat).
4. kimsiz hali	*ev-siz*	*Ev-siz kalmışlar.*

a. *Kimle hali* adın başlıca *bilelik hali (Bıçak-la kesti)* ve *birlikte hali* (sociatif, *Doktor-la geldiler)* gibi iki farklı durumunu karşılar. Vurgusuz olan bu ek *ile* takısından gelmekte ve genç bir ek olup hâlâ aslı olan takı ile yanyana ve aynı anlatımda yaşamaktadır. Eski Türkçedeki *-in* ekini iterek *(aḍag-ın × ayak-la)* yerini tutmuştur, bkz § 147.

Bu iki ek konuşma dilinde yenisi eskisi tarafından uzatılmış bir birleşik olarak da kullanılır, krş § 156 :

gözlen başlan ayaklan diziylen korkuylan gibi.

n ile biten adlardan sonra ek tam benzeşmeyle *-nen* şeklini almış *(tren-nen kadın-nan),* sonra da bu şekil yer yer genelleşme istidadını göstermiştir *(eşeknen kayıknan çapaynan).*

Kimle halinde adlar da yer yön hallerindekiler gibi ençok cümlede isimleme olurlar ve yukarıda gördüğümüz gibi hal ve zaman gösteren birçok zarfların yapımına girerler, bkz *zorla tatlılıkla zamanla* § 151.

289. b. *Kimce hali* adın *görelik hali* (équatif) diye adlandırılabilir. Ancak vurgusuz olan bu ekin anlatımı çok çeşitlidir. Kimce halinde adlar birçok takı öbeklerini anlamca karşılarlar :

hesapça (hesaba göre) *arkadaşça* (arkadaş olarak) *milletçe* (millet bütünüyle) *orduca* (ordu tarafından) *malca* (mal yönünden) *yıllarca* (yıllar boyu) *kazca* (kaz gibi) *kılca* (kıl kadar) gibi.

Kimce halindeki adlar lûgat değeri kazanmaya çok yatkındırlar. Pek çeşitli anlamlarda *-ce* zarflarını ve sıfatlarını yukarıda gördük, bkz *önce başlıca Türkçe* § 129.

c. *Kimli hali* adın *donanma* (munitif), *bezenme hali* dir (zıt anlamlısı *kimsiz hali).*

Sahip olma, birlikte olma, taşıma gibi anlatımları da var-

dır. *-li* eki vurguludur. Kimli halinde adlar söz içinde sıfatların ve zarfların yerini tutarlar.

çantalı adam şemsiyeli kadın tasmalı köpek haberli gelmek şapkalı oturmak atlı gitmek geyimli yatmak gibi.

Bu kullanışta kimli ve kimle halleri çoğu zaman anlamca birbirlerine yaklaşırlar :

arabalı gitmek × *arabayla gitmek hesaplı harcamak* × *hesapla harcamak.*

Ancak *-li* eki dahaçok sabit anlamlı sıfatlar yapmaya yarar olmuştur, bkz *tatlı değerli korkulu* § 157.

d. *Kimsiz hali* adın *giderme* (privatif) *yoksulluk hali* dir. Kimli halinin, bazı yerde de kimle halinin zıt anlamlısı olur. *-siz* eki de vurguludur.

paltosuz adam Azıksız kaldık. Sensiz olmaz. Tehlikesiz değil. Hazırlıksız yola çıkmış gibi.

-siz eki de dahaçok sabit anlamlı sıfatlar üretiminde kullanılır olmuştur, bkz *öksüz soysuz akılsız* § 168.

V. ADTAKIMI

290. Yukarıda kimin halini açıklarken bu haldeki adların bir sahip olanı, tabi olunanı, kapsayanı gerektirdiklerini belirtmiştik, bkz § 287. Fakat aslında iki ad arasında bu ilişkinin iki türlü kurulduğunu gösterdik, bkz § 285. Bunlardan her ikisine, yani kimin, veya kim halindeki bir ada iyelik eki almış bir adın gelmesiyle ortaya çıkan *kelime öbeğine adtakımı* (rapport d'annexion) deriz *(ağacın dalı / ağaç dalı).*

Adtakımı aslında bir sözdizimi birliği olup belirtme öbeklerinden biri sayılır. Bu sıfatla onu o bölümde inceleyeceğiz,

bkz § 418. Öbür yandan adtakımı birleşik kelime yapımında yaygın bir kelime kalıbı teşkil eder ki bunu da yukarıda gördük, krş § 264. Ancak bu kelime çekimi bölümünde adtakımını dilimizde iki ad arasında ait olmak ilişkisinin özel şekli olarak tasvir edeceğiz.

Bir adtakımında *belirten* yalın, veya katılma halindeki birinci ad, *belirtilen* ise iyelik eki almış olan ikinci adtır *(ev kapı-sı Ali-nin köpeğ-i)*. Kelime öbeğinde asıl anlam ikinci kelimeninkidir. Birinci kelime onu belirtir ve sınırlar. *Alinin köpeği Ali* değil, *köpek*tir. *Ev kapısı* bir *kapı*dır. Burada birinci ada *katılan* (annexé), ikincisine *katkı alan* (fond) adını veririz. Buna göre *ev-in* katılan, *kapısı* katkı alan olur.

Eski Türkçede katılma hali dahaçok kim hali ile verildiğinden adtakımı da dahaçok katılanın yalın haliyle *(uçmak yolı taglar başı Kanım Kagan süsi)*, nadir olarak kimin haliyle *(yalñuk-uñ ncñ-i künüñ karşı-sı Türk budun-uñ il-in töri-sin)* kurulmaktadır. Dilimizde kimin hali yaygınlaşmış, açıkça belirtme işleyişi kazanmış (bkz § 285), dolayısıyla kimin hali ile yapılan adtakımları kim haliyle yapılanlardan açık anlam farkıyla ayrılmıştır.

Böylece Yeni Türkçede iki türlü adtakımı meydana gelmiştir : 1. *Belirli adtakımı* (annexion déterminée) *çocuğ-un oyuncağ-ı*, 2. *Belirsiz adtakımı* (annexion indéterminée) *çocuk oyuncağ-ı*.

A. Belirli Adtakımı :

291. Bir belirli adtakımında her iki kelimeye gelen ekler, katılma hali ve iyelik ekleri *ait olma* (appartenance) anlatımında olup bu kavram tekrarlanmış olmaktadır. Gerçekten *kuş-un yuva* şekli bu iki ad arasında ait olma anlatımını kurabilecekken katkıalanın, ikinci adın sonuna da öncülü katılan, birinci ad olan bir iyelik zamiri *(kuş-un yuva-sı)* getiri-

yoruz. Türkçeye mahsus daha sıkı bir bağlantıya sahip ve çok yaygın bir belirtme öbeği olan bu adtakımı kalıbını Batı dillerinden tarifler ve terimler tam karşılamaz, *tamlama, tamlayan, tamlanan* gibi.

Belirli adtakımında katılan cinsadı olsun, özlükad olsun katkıalanı çok sınırlar, özlükadlar derecesinde belirli kılar *(geminin direği Ömerin tabancası)*. Hele katılan bir iyelik zamiri ile zaten belirtilmiş ise katkıalan daha da belirli olur *(gömleğinizin yakası dayımın kızı)*, bkz § 285.

Belirli adtakımı bazı hallerde salt belirtme yerine bir *dıştutma*, veya *yeğleme* anlatımı ile kullanılır, krş § 264 :

Tilkinin postu işe yarar. *Etin suyu* çok besleyicidir. «*Çorumun leblebisi*» «*tavuğun derisiyle gerisi*» «*Ergenenin köprüsü*» *Beylerbeyinin teşrifatı*» «*Kişinin cevheri içinde.*» gibi.

Bu anlatımı daha da berkitmek için katkıalanın vurgusunu yeğinleştiririz *(tilkinin postu' Çorumun leblebisi')* gibi.

Belirli adtakımının yine yeğleme ve berkitme anlatımı ile kullanılan bir çeşidi daha vardır ki burada katkıalan aslında ad olarak kullanılmış bir sıfattır. Başka bir deyimle bir sıfattakımını tersine çevirip adtakımı kalıbına sokmuşuzdur *(güzel kadın* yerine *kadının güzeli)*. Burada ad (katılan) belirtme öbeğinin asıl anlamını muhafaza eder, ad olan sıfat ise (katkıalan) ona ait vasfın adı olur :

kayısının alâsı şarabın eskisi komşunun iyisi doktorun cahili arkadaşın kötüsü «tarlanın taşlısı, karının saçlısı».

Aynı kalıpta belirtme sıfatlarını da kullanırız :

çobanın biri yolcuların üçü defterin hangisi? gibi.

Özlükadlar ve belirtilmiş adlar katılan olduklarında kimin haline girer ve belirli adtakımı yaparlar (bkz § 287 *Emrenin kitabı saatimin camı)* :

Mehmed'in tarlası Anibal'in mezarı amca-n-ın dostu gibi.

Başka kullanışta kim halinde de görülürler, bkz § 293.

B. Belirsiz Adtakımı :

292. Kim halinde bir katılan ad ile iyelik eki getirilmiş bir katkıalan adtan oluşmuş adtakımına belirsiz adtakımı adını veriyoruz :

ev bahçesi at kuyruğu çocuk çorabı ceviz kabuğu gibi.

Yukarıda işaret ettiğimiz gibi dilimizde öncekinden anlatımca farklılaşmış olan bu adtakımı da aslında bir belirtme öbeği olup ona *belirsiz* sıfatını vermemiz ancak itibarîdir. Bununla onun öncekinden daha az belirtici olduğunu anlatmak isteriz. Gerçekten bu çeşit bir adtakımında katılan ad katkıalanı anlamca daha az sınırlar. Belirli adtakımında katılan ad katkıalan nesneyi belli bir varlığa malettiği halde belirsiz adtakımında bir cinsten bir türe maleder. Başka bir deyimle meydana gelen kelime öbeği bir cinsten bir türün adı olur *(çobanın köpeği* × *çoban köpeği keserin sapı* × *keser sapı)*, krş § 264.

Belirsiz adtakımı cinsadı olarak kullanılmaya daha elverişlidir. Bu sebeple yukarıda gördüğümüz gibi geniş ölçüde birleşik kelime yapımına yarar *(göztaşı ketenhelvası ayakkabı)*. Bu yoldan bir cins varlığın tabiatta pekçok olan türlerini ve çeşitlerini adlandırırız :

kızkuşu devekuşu arıkuşu tarlakuşu karkuşu v.b. *ayçiçeği ateşçiçeği kınaçiçeği boruçiçeği düğün çiçeği* v.b. *çakmaktaşı kireçtaşı alçıtaşı kumtaşı bileğitaşı* v.b. gibi.

Bununla birlikte belirsiz adtakımı kimi zaman bir cins varlığın (katılanın) parçalarını, veya şekillerini ayırdetmeye yarar :

zeytin yağı × *zeytin tanesi kuzu haşlaması* × *kuzu kızartması.*

Çoğu zaman belli bir türün adı cinsin adına katılarak o türün mensup olduğu cinsi açıklamaya yarar :

kuğu kuşu çınar ağacı mermer taşı nisan ayı gibi.

293. Katılan durumunda özlükadların kimin halinde bulunmaları esastır, bkz § 287, 291 *Emre'nin kitabı Fatihin ölümü.* Ancak özlükadlar yine özlükadlar, yeradları, kişi, soy, topluluk, orun ve kurum adları alan bir adtakımında katılan olurlarsa kim halinde kalırlar. Başka bir deyimle bu adtakımları belirsiz adtakımı şeklinde olur :

İstanbul Şehri Marmara Denizi Dadaloğlu Karamanoğulları Erzurum Valisi Konya Belediyesi Trabzon Lisesi Merkez Bankası gibi.

Katılan durumunda belirtilmiş adların da kimin halinde bulunmaları esastır, bkz § 287, 291 *saatimin camı amcanın dostu bu kadının kocası).* Ancak yukarıda işaret ettiğimiz gibi (bkz § 290) Eski Türkçeden buyana kimin halinin giderek yayılması ve bunun iyelik eki almış adları kapsaması, kimi hali için olduğu gibi, (bkz § 285 *evüm yıktı)* daha yeni zamanlarda gerçekleşmiştir. Bu tarzda deyimler ve birleşikler halinde belirsiz adtakımı örneklerine Anadolu ağızlarında ve nadir olarak yazı lehçemizde rastlanır :

kardaşı oğlu halam kızı anam südü babam cvi yüzü suyu ebem kuşağı gözüm nuru başın sadakası gibi.

Belirli adtakımının olduğu gibi (bkz § 291 *kadının güzeli)* belirsiz adtakımının da sıfattakımını tersine çevirip adtakımı kalıbına sokulmuş bir çeşidi vardır. Burada da katkıalan ad olarak kullanılmış bir sıfattır, ama çoğu zaman bu sıfat da zaten belirgin vasfı ile alınmış bir adtan başka birşey değildir :

deli Sabri × *Sabri delisi aptal kapıcı* × *kapıcı aptalı baba adam* × *adam babası ayı Osman* × *Osman ayısı* gibi.

Burada katılan «gibi olan» anlamını alır. Bu adtakımı edebiyatta çok yaygın ve sevilen bir mecaz kalıbı teşkil eder ve *benzetme adtakımı* (annexion figurative) adını alır :

gönül bülbülü aşk rüyası talih güneşi ümit ışığı gibi.

Ancak biz bir sıfatı katkıalan olarak kullanıp onunla doğrudan doğruya obartma anlatımı getiren belirsiz adtakımları da yaparız :

para delisi kadın düşkünü şöhret budalası baba şımarığı gibi.

Bunları öncekilerle karıştırmamalı, krş § 266.

Nihayet belirsiz adtakımının bir çeşidi daha vardır ki bir tür takı öbeklerini meydana getirir. Bunlar aslında yer, yön, çağ, ilişki adlarının katkı alması ile oluşmuş belirsiz adtakımlarıdır :

masa üstü deniz dibi şehir içi ırmak boyu dağ ardı ayak ucu saçak altı edep dışı öğle üzeri ortaklar arası gibi.

Bu adtakımları ad, sıfat ve zarf olarak kullanılırlar *(deniz altı olağanüstü hal adamboyu derin)*. Fakat yer yön hallerine konduklarında bir takı öbeği niteliği kazanırlar. O zaman bu yer yön adlarına *adı katkı alan takılar* deriz ki onları yerinde göreceğiz, bkz § 335 :

ırmak boyuna masa üstünde şehir içinden gibi.

C. Adtakımlarının Çekimi :

294. Belirli ve belirsiz adtakımları tek kavram halinde yalın adlar gibi çekim ekleri, birleşik ad sayıldıkları ölçüde de

yapım ekleri alırlar. Her iki türlü takımda ve her iki halde eklerin bir iyelik eki üzerine gelmesi sözkonusu olup bu da bazı değişikliklere yolaçar.

Çoklu eki her zaman kimin hali ekinden önce gelir *(ağaç lar-ın dal-lar-ı yıl-lar-ın emeğ-i)*. Çoklu ekinin sondaki iyelik ekinden de her iki türlü adtakımında önce gelmesi esastır *(kuşun kanat-lar-ı kırçiçek-ler-i)*. Bu türlü ekleme birleşik ad olmuş belirsiz adtakımlarında da devam eder. Yani birleşik kelimenin çoklusu sonundaki iyelik ekinden önce bir *-ler-* eki getirmeyle, adeta bir *i ç e k l e m e* (infixation) ile yapılır :

ateşböceğ-i > *ateşböceği-ler* değil, *ateşböcekler-i, sakızağacı* > *sakızağacı-lar* değil, *sakızağaç-lar-ı, gözyaşı* > *gözyaşı-lar* değil, *gözyaş-lar-ı Karamanoğlu* > *Karamanoğlu-lar* değil, *Karamanoğul-lar-ı,* gibi.

Bununla birlikte bazı kaynaşmış birleşiklerde çoklu ekinin kelime sonuna kaydığı görülür :

yüzbaşı-lar kolağasılar kahvaltılar ayakkabılar × *ayakkap-lar-ı elbeziler denizaltılar* gibi.

Adçekimi ekleri adtakımlarına geldiklerinde iyelik ekiyle karşılaşırlar ve onun çekimine, yani iyelik zamirlerinin çekimine uyarlar, bkz § 313. Bu da iççekim hallerinde yalın adlara gelen eklerin — bir koruma sesdeşi olsun, olmasın — bir *n* sesi *a r a y a k a t m a* ları (intercalation) şeklinde olur. Esasta belirli ve belirsiz adtakımları aynı adçekimine tabi olurlar :

Ayşenin kedisi-ni dolap kapağı-nı öküzün boynu-na buğday ekmeği-nde çarşının ortası-nda Toros Dağları-ndan Hasan'ın kaynı-nın mısır tarlası-nın gibi.

Kimce hali de bunlara uyar *(Ahmed'in aklınca yıllar boyunca)*.

Bazı kaynaşmış birleşikler çoklu eki almada olduğu gibi adçekimi ekleri almada da yalın adlara uymuşlardır :

ayakkabı-yı binbaşıya (fakat *Tepebaşı-nda Eminönü-ne) kahvaltıda pazartesi-den* × *pazartesi-nden.* Kimin hali farketmez.

D. Adtakımının Zincirlenmesi :

295. Bunlardan kimin halinde olanlar yeniden «Nesi?» sorusunu açarlar ve bir sahip olunanı, tabi olanı, kapsananı gerektirirler. Bunun cevabını katılanı bir adtakımı olan üç hadli adtakımları verir :

Hasanın kaynının amcası mısır tarlasının sınırı gibi.

Aksine, katkıalan bir adtakımı olabilir :

komşunun bahçe duvarı yemek odasının balkonu gibi.

Nihayet katılan ve katkıalan her ikisi adtakımları olabilirler :

gece bekçisinin kontrol saati Türkiye Cumhuriyeti Adalet Bakanlığı.

Yada sonraki adlar teker teker zincirlenirler *(Türkiye Cumhuriyeti Hükûmeti temsilcisi).* Bunlara *zincirleme adtakımları* (suite d'annexion) deriz.

Zincirleme adtakımlarında «*tavşanın suyunun suyu*» gibi kimin hali ekinin tekrarlanmasından hoşlanmayız. Onu yer yer düşürürüz :

Hasan'ın amcası(nın) oğlu oda(nın) kapısının kilidi gibi.

Katkıalan bir adtakımı ise onunla kurulan üç hadli adtakımında iyelik ekini de tekrarlamayız. Başka bir deyimle ikinci eki düşürürüz :

işçinin elemeğ-i(-si) Fatmanın başörtü-sü(-sü)
Fakat yine bazı kaynaşmış birleşiklerde aslı unutulmuş olan iyelik eki tekrarlanır :

Mehmed'in onbaş-ı-sı Çiğdem'in ayakkab-ı sı
çocuğun elbez-i-si akşam kahvalt-ı-sı, bkz § 143
kim-i-si hep-i-si v.b.

Belirsiz adtakımları iyelik zamirinin öbür, yani 1. ve 2. kişi eklerini almaları halinde de 3. kişi, yani katkıalan ekini düşürürler :

para çanta(-sı)-m sebze bahçe(-si)-miz söz
sıra(-sı)-n kalem kutu(-su)-nuz gibi.

Belirsiz adtakımları isim tabanları hükmünde olup çok zaman yapım ekleri de alırlar. Bunlarda da çoğu zaman iyelik eki düşer, bazı kaynaşmış birleşiklerde ise kalır :

aşıboya(-sı)-lı domates salçalı Adapazarlı Kuşadalı boyunbağ(-ı)-sız başörtüsüz havagaz(-ı)-cı suyolcu Balmumcu derebey(-i)-lik tereyağlık,
fakat *Pınarbaş-ı-lı kahvaltısız ayakkabıcı binbaşılık* gibi.

Dilimizde çekim halinde fiiller, deyimler, cümleler, atasözleri v.b. hep tek bir admış gibi —belirttiğimiz şekiller ve şartlar içinde— bir katılan işleyişi alabilirler :

düşerim korkusu ne olur, ne olmaz düşüncesi
Ruslar sınırda yığınak yapıyorlarmış söylentisi
işten artmaz, dişten artar atasözü gemileri yakmanın zamanı eden bulur meselesi gibi.

*Duruk fiiller*le teşkil edilen adtakımları Türkçenin sözdiziminde geniş bir yer alır, bkz ileride § 468 v.b.

VI. ADLARDA KÜÇÜLTME

296. Nesneyi küçültmek, azaltmak, yada küçük göstermek istediğimizde adına *-cik (E.O. -cük),* veya *-ceğiz (E.O. -cügez)* eklerinden birini getirir, *küçültme adları* yaparız :

tepecik dilimcik kitapçık parçacık hediyecik evceğiz kuşçağız kızcağız çocukçağız şehirceğiz gibi.

Küçültme adları çok zaman sevgi, şefkat, acıma, bazan da aşağılama anlatımında kullanılırlar :

Anneciğim! Kızcağız bekleyor. Kadıncağız hasta. Arabacığı ile övünüyor.

«Amma biraz vefacığı nakıs, şurası var»..

Küçültme adlarının üstün vasıflı anlamına geldiği de olur :

Mehmetçik Ayşecik «Kadın var, kadıncık var». Bu motorcuk canımızı kurtardı. gibi, bkz § 132.

-cik ekinin gelmesiyle çoğu zaman adın sonundaki damak sesi düşer :

eşekcik > *eşecik köpecik yürecik bardacık kapacık bebecik Kavacık* gibi, bkz § 34.

Az sayıda adlar küçültme için *-cek* eki almış görünürler :

yavrucak yumrucak çocu(k)cak sağlıcak gibi.

Bu eski küçültme eki daha çok sıfatlarda ve kelime yapımında kalmıştır, bkz § 304, 130.

2. Dilim: Sıfat

I. SIFATLAR VE ÇEŞİTLERİ

297. Bir varlığı vasıflayan, veya belirleyen kelimeye *sıfat* (adjectif) diyoruz :

dar güzel mor ekşi yüksek bu hangi kimi üç gibi.

Sıfatlar iki türlü işleyişlerine göre iki takıma ayrılırlar : *vasıflama sıfatları* (adjectif qualificatif), *belirtme sıfatları* (adjectif déterminatif). Öncekiler bir varlığa ilindiklerinde onun bir vasfını gösterirler :

dar yol güzel köpek mor çiçek ekşi erik gibi.

Sonrakiler ise nesneye ilindiklerinde onu bir yönünden belirlerler :

bu çayır hangi sokak? kimi çifçiler üç kavun gibi.

Görülüyor ki sıfatlar aslında ayrı varlıklar değil, varlıklara bağlı kavramlardır. Bunun dışında sıfat ancak yalın bir kavram olarak anlaşılabilir. Bu sebeple sıfat oldukları sürece çoklu eki almazlar. Ancak aynı kelimeler ad ve zamir olarak kullanıldıklarında onlar gibi çoklu haline konurlar ve ad çekimi hallerine girerler :

Küçükler buyana! Şunlar bizim. Doğruyu söylemeli. Bunu beğenmedim. Eskiye dönmeyelim. Açıkta kaldın. Uzaktan geliyorlar. «Güzelin adı var».

Bunun gibi sıfatlar aslında sıfat oldukları sürece iyelik ekleri de almazlar. Başka bir deyimle iyelik eki aldıklarında artık sıfat olmazlar, ya ad olarak kullanılmış olurlar, yada zamir hükmünde kelimeler meydana getirirler :

güzelim sevgilin fakiriniz yakınları gencimiz iricesi iyisi biri hangisi? gibi.

Sonra bunlar çoklulanır ve adçekimine uğrarlar :

sevgililerden iricesini birine hangisinin? gibi.

Sıfatlar ayrı varlıklar olmadıkları, bir varlığa ait bir vasfı, yada bir belirtiyi gösterdikleri için o vasfa, o belirtiye sahip olanı gerektirirler. Bu yönden kimin halindeki adlara benzerler ve iki türlü soru açarlar :

— Ne güzel-dir?
— Güzel ne?

Sıfatlar birinci soruyu *yüklem ismi* olarak karşılamaya yararlar (Bu bahse sözdizimi bölümünde döneceğiz, bkz § 438, 446 v.i.) :

İstanbul güzel-dir. Yol uzun. İşimiz bu. Saat kaç? Dursun hasta-ymış. Hava çok serin-di. Balıklar taze-yse. Cevabım kesin olacak. gibi.

İkinci soruyu ise sıfatlar bir sıfattakımı ile karşılarlar :

güzel çocuk kısa çizme boş teneke bu iş kaç saat gibi.

II. SIFATTAKIMI

298. Yukarıda ikinci halde belirttiğimiz gibi sıfat hiç bir ek almaksızın vasıfladığı, veya belirlediği adın önüne gelerek onunla bir takım teşkil eder. Buna *sıfattakımı* (construction adjective) adını veririz. İleride sözdizimi bölümünde tekrar göreceğimiz gibi bu bir *belirtme öbeği* olup birleşik adlar yapımında da yaygın bir kullanışa sahiptir, bkz § 268. Sıfattakımını burada iki kelime arasında vasıflama ve vasıflanma ilişkisinin özel şekli olarak tasvir edeceğiz.

Bir sıfattakımında birinci kelime sadece *sıfat* (épithète), yada *vasıflayan* (qualifiant) adını alır.

soğuk su yanlış hesap eski dost gen tarla boş kutu

sıfattakımlarındaki birinci kelimeler gibi. Bunlardan sonra gelen adlara da *vasıflanan* (qualifié) deriz. Belirtme sıfatlarında bu terimler *belirten* ve *belirtilen* diye değiştirilebilir *(üç oda şu pencere nasıl iş).*

Sıfattakımları adtakımları gibi bir anlam bütünlüğü meydana getirirler ve yine onlar gibi aslında ad hükmündedirler. Bu nitelikleriyle de adlar gibi çoklulanırlar, adçekimine uğrarlar ve iyelik ekleri alırlar. Bu demektir ki burada adın sonuna gelen ekler sıfattakımına gelmiş sayılır :

yanlış hesaplar eski dostum bu arsaya hangi gözde dört kişiyi kara tavuğun bir işçiden
gibi.

Sıfattakımları bir ad niteliği ile yeniden bir sıfat alarak üç üyeli sıfattakımları meydana getirebilirler. Bu suretle ad iki yönden belirtilmiş daha dar bir kavram kazanır. Sıfatlar çeşitli olabilir :

sağır yaşlı kadın her yeni teklif üç büyük oda küçük sarı defter kârlı bir iş karışık bazı hesaplar bir başka mesele şu son durum.

Ölçü, sayı, biçim, derece v.b. gösteren bazı sıfattakımlarını bir ada sıfat yapmak suretiyle de üç üyeli yeni bir sıfattakımı yapabiliriz :

büyük boy çorap çok mikdar kereste ağır sıklet pehlivan kaç tane kavun üç metre kumaş yeni moda sabahlık gibi.

Bu sıfattakımlarından bazıları çekim halleriyle de alınmış olabilirler :

büyük boyda zarf az sayıda davetli her çeşitten sigara.

Bunun gibi birleşik ad niteliğinde bazı adtakımlarını da sıfat olarak alıp adlara getirerek bir türlü üç üyeli sıfattakımları yaparız :

Allahın belâsı herif evin şenliği çocuk işinin ehli adam Kütahya işi çini yüz karası arkadaş gök mavisi gözler köylü harcı basma gibi.

Yapıldıkları sıfatın aslına göre sıfattakımları çeşitlenir. Çok defa kimi varlıkların adlarını belirgin bir vasıflarıyla alıp sıfat olarak kullanırız. Bu, adın bir sıfattakımına konmasıyla anlaşılır :

baba adam hanım kadın erkek çocuk eşek herif koç burun sırma saç dev teşebbüs Fındık Fatma Yıldırım Bayezit gibi.

299. Yer yön, çağ, ilişki adlarını sıfat olarak kullanıp yaptığımız sıfattakımları ise ayrı bir sınıf meydana getirir :

ön sıra arka kapı üst kat alt tabaka iç hizmet ara sokak ana yol baş çavuş temel düşünce gibi.

Yukarıda belirsiz adtakımı içinde bu kelimelerin sontakı işleyişinde bulunduklarını gösterdik (bkz § 293 *masa üstünde ırmak boyuna)* ve aşağıda (bkz § 335) onları *adı katkı alan takılar* diye sınıfladık. Aynı kelimelerin burada sıfattakımı içinde öntakı işleyişinde olduklarını görmekteyiz. Gerçekten bu sınıf kelimeler her iki halde sonuna, yada önüne geldikleri kelimelerle katkı alma, yada vasıflama ilişkileri kurdukları kadar onların söz içinde başka unsurlarla ilişkilerini kurmaya yararlar. Bunlar her iki halde birleşikler de yaratmışlardır, bkz § 268 *içyüz,* 271 *yurdiçi.*

Sıfattakımları ad hükmünde olduklarından bir ad takımı kuruluşunda basit adlar yerine katılan, katkı alan, veya her ikisi sıfattakımı olabilir.

sarı tavuğun yumurtası bakkalın sarı tavuğu sarı tavuğun boz yumurtası gibi.

Başka bazı adlar da bir nesnenin yapılmış olduğu maddeyi göstermek üzere sıfat olarak kullanılıp sıfattakımları teşkil ederler :

demir kapı altın kalem gümüş şekerlik taş köprü hasır iskemle tahta masa ipek çorap yün ceket Toprakkale.

Sıfattakımlarının adtakımına çevrilmiş şekillerine yukarıda değindik, bkz § 291, 293 *arkadaşın kötüsü kapıcı budalası Osman ayısı.*

Duruk fiillerle yapılan sıfattakımı kalıpları da Türkçenin sözdiziminde önemli bir yer tutar, bkz ileride § 468 v.b.

III. VASIFLAMA SIFATLARI

300. Yukarıda gördüğümüz gibi vasıflama sıfatları adlardan sonra yüklem ismi olarak gelip anlattıkları vasfı kimseye yakıştırırlar *(Hava güzel).* Bu takdirde ek ve yardımcı fiiller de alırlar *(Hava güzel-dir. Hava güzel-miş. Hava güzel olacak).* Sıfattakımında ise vasıflayan olarak daima adtan önce gelip anlattıkları vasfı salt olarak ada malederler *(güzel hava).*

Vasıflama sıfatları vasfın kastedilen yoğunluğuna göre derecelenirler. Vasfın üstün ve düşük derecelerini olduğu gibi göreli ve karşılaştırmalı derecelerini gösteren şekiller alırlar. Bunlar da üç çeşit olup 1. *karşılaştırma,* 2. *berkitme* ve 3. *küçültme sıfatları* adlarını alırlar.

Belirtme sıfatlarında derecelenme yoktur. Bu yönden de vasıflama sıfatlarından ayrılırlar:

1. Sıfatlarda Karşılaştırma :

301. Vasfın yoğunluğunu nispî derecelerle gösteren sıfat şekillerine *karşılaştırma sıfatları* (adjectifs com-

parés) deriz. Eski Türkçede ve Eski Osmanlıcada bir karşılaştırma eki görürüz ki *(öküşrek = pekçok yégrek = daha iyi)* sonradan küçültme eki olmuştur *(ekşirek = ekşice)*. Dilimizde *karşılaştırma* (comparaison) sıfatlara derece gösteren zarflar, veya zarf öbekleri getirerek yapılır. Bu derecelerne çok çeşitli olabilir :

o kadar güzel daha az güzel az daha güzel
daha güzel pek güzel en güzel müthiş güzel
gibi.

Bazan da salt hali ile sıfat bu derecelenmenin başı sayılır : *güzel, salt* (positif).

Ancak bunlardan üç tanesi karşılaştırmaya yarar: 1. *eşitlik derecesi* (équatif), 2. *artıklık derecesi* (comparatif, 3. *üstünlük derecesi* (superlatif) :

o kadar güzel daha güzel en güzel, gibi.

Sıfatlara zarflar getirerek yaptığımız karşılaştırma sıfatları da adlara gelerek sıfattakımları teşkil ederler :

iyi kumaş daha iyi kumaş en iyi kumaş, gibi.

Bunlar yüklem ismi olarak bazı kullanış özellikleri gösterirler. Eşitlik derecesini kurmak için ölçü olan ada *kadar* ve *gibi* takılarından birini getiririz. Bunlardan birincisi mikdarca, ikincisi nitelikçe karşılaştırmayı sağlar :

Yurdumuz cennet kadar güzeldir. Yurdumuz
cennet gibi güzeldir.

Artıklık derecesi aynı vasfın iki nesne arasında eşit olmadığını, birinde ötekinden artık olduğunu gösterecektir. Bunun için de artıklığı olan adı kim halinde başa alıp kimse yaparız. İkinci ad kimden halinde ve bir zarf işleyişinde bulunur, sıfat ise yüklem ismi olur :

Köpek kediden daha sadıktır. Gece gündüzden
daha sıcak. gibi.

Bununla birlikte sıfata gelen *daha* zarfı çok defa atıldığı halde bu *yapılış* (construction) içinde artıklık derecesi anlatımı kalır :

Köpek kediden sadıktır. «Öfke baldan tatlıdır». «Evlilerin sevdası bekârlardan ziyade». «Özrü kabahatinden büyük».

302. Üstünlük derecesine gelince bu sıfatlar ikiden fazla nesne arasında bir vasfı üstün derecesiyle taşıyanı ayırdetmeye yararlar. Yüklem ismi olduklarında *salt üstünlük* (superlatif absolu) anlatımı alırlar :

Yusuf en yaşlı-dır, Zeynep en genç, gibi.

Karşılaştırmalı üstünlük (superlatif comparatif) derecesini kurmak için üstünlüğü olan adı kim halinde kimse yaptıktan sonra topluluğun adını çoklu olarak ve kimin halinde o sıfata katılan yaparız. Böylece meydana gelen adtakımı yüklem ismi olur :

Yusuf çocukların en yaşlısıdır. Zeynep kardeşlerin en gencidir. Köpek hayvanların en vefalısıdır. gibi.

Ancak *belirti* (indice) olan hallerde sıfata gelen iyelik eki, öncülü topluluğun adı olmak üzere, karşılaştırmalı üstünlük derecesinin kuruluşu için yeterli sayılır :

Yusuf en yaşlılarıdır. Zeynep en gençleridir. gibi.

Bazan da sıfata gelen *en* zarfı atıldığı halde bu yapılış içinde karşılaştırmalı üstünlük derecesi anlatımı kalır :

Yusuf kardeşlerin yaşlısıdır. Köpek hayvanların vefalısıdır.

Bu yargılar tersine de kurulabilir :

En yaşlı Yusuftur. Çocukların en yaşlısı Yusuftur. En yaşlıları Yusuftur. Çocukların yaşlısı Yusuftur.

Sıfatı vasıflanana katılan yaparak meydana getirdiğimiz adtakımları (bkz § 291, 293) son kullanışla ilgilidir. Gerçekten onlar başlangıçta bu üstünlük derecesi şeklinden bir berkitme anlatımı almış olmalıdırlar :

arkadaşın iyisi «tarlanın taşlısı» anaların hası
havanın böylesi insan güzeli adam irisi gibi.

Karşılaştırma sıfatları hepsi iyelik eki alıp zamirleşebilirler *(iyisi daha iyisi en iyisi).*

Osmanlı yazı dilinde Arapça ve, Farsçadan alınmış pekçok karşılaştırma sıfatları bulunur. Bunlar dereceli olarak da kullanılmıştır *(âlim alîm allâm a'lem balâ balâter balâterin).* Dilimizde bunlardan birtakımı berkitme sıfatları ve meslek adları olarak kalmış *(gaddar ebleh bakkal tellâk),* pekazı karşılaştırma anlatımıyla, veya karşılaştırmalı kullanılmaktadır :

beter < *bedter* = daha kötü *alâ* = *en iyi asgarî* = *enaz*
nefis × *enfes cahil* × *çehel rezil* × *erzel* gibi.

2. Berkitme Sıfatları :

303. Vasfın yoğunluğunu salt olarak yüksek derecesiyle gösteren sıfatlara berkitme sıfatları adını veriyoruz. Türkçede berkitme sıfatları ençok *benzer hece katkısı* (paronomasie) yoluyla olur. Bu da vasıflama sıfatlarının ilk hecelerini *m p s r* sesdeşlerinden biriyle kapayıp meydana gelen heceyi kelimenin başına getirmek suretiyle yapılır (bkz E.T. *kapkara)* :

apaçık kapkara besbelli tertemiz yemyeşil
kaskatı apak dümdüz cascavlak basbayağı
gibi.

Böylece ilk iki hecede *önseslerin tekrarlanması* sağlanmış olur ki bu katma hece berkitme anlatımı getiren bir *önek* yerini tutar. Bu önek dilimizde sıfatları tekrarlama suretiyle berkitme (bkz aşağıda *kara kara diri diri)* ve koşma takım halinde berkitme (bkz § 273 *kara kuru deli dolu)* şekillerinden örnekleme yoluyla doğmuş olmalıdır.

Az sayıda sıfatlarda ise bu heceden sonra ses akışmasını sağlayan bir düz açık sesli türemesiyle ikinci bir hece meydana geldiği görülür, bkz § 39 :

dübedüz sapasağlam yapayalnız çepeçevre güpegündüz gibi.

Bu berkitme sıfatlarının hepsinde vurgu ilk hece üzerindedir. Sonuncularda ikinci ek hece üzerine geçebilir.

Sıfatları tam tekrarlama, *ikileme* yoluyla da berkitebiliriz. Bunlar sıfatın anlamını yaygınlaştırırlar ve özellikle çoklu halinde adlara gelirler :

kara kara gözler küçük küçük odalar iri iri kestaneler gibi.

Adları ikilemek suretiyle de bir tür berkitme sıfatları yaparız :

takım takım elbiseler kucak kucak hediyeler çeşit çeşit yolcular öbek öbek çalılar yer yer lekeler gibi.

Ancak bunlar dahaçok zarf olarak kullanılan ikilemeler olurlar, bkz § 273 *adım adım gezmek karış karış tanımak.*

Berkitme sıfatları yüklem ismi ve zarf olarak da kullanılırlar :

Ovalar yemyeşildi. Eviniz tertemiz. Basbayağı aldatıyor. Derin derin düşündüm. Akın akın gidiyorlardı. gibi.

3. Küçültme Sıfatları :

304. Vasfı düşük ve hafif dereceleriyle gösteren sıfatlara *küçültme sıfatları* (adjectif diminutif) diyoruz. Bunlar vasıflama sıfatlarına *-ce -rek -cik -cek* ekleri getirilerek yapılırlar. Bu ekler arasında küçüğe doğru derecelenen

anlatım farkları da vardır. Bu derecelenme ise ancak bazı kelimelerde görülebilir, bkz § 132 :

kısaca = biraz kısa kısarak = oldukça kısa
kısacık = pek kısa.

En işlek olanı *-ce* eki olup vurguludur. Bu yönden dışçekim eki olan *-ce* den ayrılır *(güzel-ce' / güze'l-ce)* :

dikçe yaşça iyice büyükçe düzgünce genişçe gibi.

-ce ekinin Eski Osmanlıcadan beri sıfatlara sevgi ve *o k ş a m a* anlatımı da getirdiği görülür *(turuca su sınuxluca gönül)*. Bu anlatım kişi ve yer adlarında da yaygındır, bkz § 128 :

Akça Koca Saruca Bey. Karaca Ahmet Güzelce Hisar Delice Irmak Bozca Ada Derince Taşlıca Tuzluca gibi.

Bu *-ce* ekinin pek yazıya geçmeyen uzatılmış bir *-cene* şekli vardır ki «oldukça» anlatımına kaçar, bazan da *k ü ç ü k s e m e* (détractif) inceliği taşır :

eskicene sulucana aptalcana fazlacana güzelcene gibi.

Bunda da vurgu son heceye kayar. Bunu kimce hali ekinin uzatılmışı olan vurgusuz *-cene* ekiyle karıştırmamalı, bkz § 129 *iyi'cene usu'lcana*

-cek eki pekaz sıfatlarda vurgulu canlı küçültme eki olarak kalmıştır :

büyücek ılıcak yalıncak, bkz § 130 *ısıcak şimdicek.*

Bunun gibi uzatılmış *-cekcik* > *-cecik* eki de sıfatlarda nadir görülür *(küçücecik minicecik)*. Bunu da addaşı kimce hali uzatılmışı olan *-cecik* ekinden ayırdetmeli, bkz § 131 *yavaşçacık hafifçecik)*.

Yukarıda işaret ettiğimiz gibi (bkz § 301) eski bir karşılaştırma eki olan *-rek* bir küçültme anlatımı almış olmak ve «oldukça» anlam inceliğini kazanmış bulunmakla birlikte dilimizde yaygınlaşmamıştır, sayılı sıfatlara gelir. Onu ancak küçültmedeki anlatım inceliği sebebiyle buraya alıyoruz, bkz § 162.

kısarak ufarak küçürek acırak ekşirek gökrek siyahrak gibi.

Daha işlek olan *-cik* eki de aslında adlara gelen bir küçültme eki ise de (bkz § 296 *tepecik parçacık)* «pek» *aşırı küçültme* anlatımı ile sıfatlara da gelir :

kısacık incecik körpecik küçücük ufacık alçacık sıcacık yumşacık ve *daracık azacık biricik,* bkz § 39.

-cek -cik -rek eklerinin geldikleri kelime sonundaki damaksıların düşmekte oldukları da görülüyor, bkz § 34.

IV. BELİRTME SIFATLARI

305. Belirtme sıfatları çeşitlidir. Kullanış bakımından birbirlerine ve vasıflama sıfatlarına benzemekle beraber kaynakları ayrıdır ve anlamca farklı kavram sınıflarına girerler. Dört türlü belirtme sıfatı ayırdederiz : 1. *gösterme sıfatları,* 2. *soru sıfatları,* 3. *belirsiz sıfatlar,* 4. *sayı sıfatları.*

1. Gösterme Sıfatları :

Gösterme sıfatları (adjectif démonstratif) sıfat olarak kullanılan *gösterme zamirleri*dir, bkz § 312. Adlara geldiklerinde nesneyi göstererek belirtirler ve ona mekânda, zamanda, veya tasavvurda uzaklığına göre bir yer tayin ederler :

bu ağaç şu çiftlik o dağlar bu yaz şu günler

o dakika bu davranış şu haberler o anlaşma
gibi.

Yazı dilinde eskimiş olarak görülen *ol şol* < *ış ol işbu* < *ış bu* zamirleri de dahaçok gösterme sıfatı olarak kullanılırlar :

«Ol mahkemenin hükmüne derler mi adalet»?

Belirtme sıfatları, dolayısıyla gösterme sıfatları da tıpkı vasıflama sıfatları gibi yüklem ismi olarak da kullanılırlar :

Mesele budur. Kitaplar şunlar. Anayol oymuş.
gibi.

Burada zamir olarak kullanışı ayırdetmeli.

2. Soru Sıfatları :

Adları soru yoluyla belirten sıfatlara *soru sıfatları* (adjectif interrogatif) adını veririz :

kaç gün hangi tarla neci doktor kaçıncı sınıf
kaçar metre nice anlaşma nelik kumaş gibi.

Sontakı öbeği halinde birleşik soru sıfatları da vardır :

ne asıl > *nasıl ne denli ne gibi ne kadar ne biçim ne boy ne türlü* gibi.

Yüklem ismi olarak :

Hava nasıl? Doktor necidir? Anlaşma niceymiş? gibi.

3. Belirsiz Sıfatlar :

306. Adları kabataslak, yetersizce belirten sıfatlara *belirsiz sıfatlar* (adjectif indéfini) diyoruz. Başka bir deyimle bu sıfatlar ada tek ve belli bir varlığa ad olmamak vasfını getirirler. Zaten adları belirsiz hale koymak için de

bir belirsiz sıfat, *bir* sıfatını kullanırız, bkz § 284 *bir adam bir mesele.* *Belirsiz belirtme sıfatı* demekle düştüğümüz çelişkiyi ise ancak *yetersiz belirtme* diye açıklayabiliriz. Fakat belirsizlik de dereceli olur. Türlü belirsiz sıfatlarla cinsin kapsamı daraltılabilir :

bir kadın her kadın birçok kadın çoğu kadınlar kimi kadın birkaç kadın bir iki kadın gibi.

Bunun gibi daha birçok basit ve birleşik belirsiz sıfatlarımız vardır :

bütün bitkiler ekseri öğrenciler bazı yolcu başka halı öbür iskemle değme oğul hiçbir sakınca gibi.

4. Sayı Sıfatları :

Sayı sıfatları (adjectif numéral) varlıkları sayı, sıra, topluluk v.b. yönlerinden belirten sıfatlara diyoruz. Bunlar çeşitlidirler.

a. Asıl Sayı Sıfatları :

307. Bunlar aslında sayıların adlarıdır. Fakat yoğun kavramları olmamak ve daha ziyade nesneleri mikdarca belirtmek işleyişleri sebebiyle onları *asıl sayı sıfatları* (adjectif numéral cardinal) adıyla anarız. Gerçekten Türkçede mikdarını belirttikleri nesne ile sıfattakımı şeklinde öbekleşirler :

üç koltuk on iki ceviz yüz yirmi beş kuruş gibi.

Dilimizde sayılar sıfırdan sonsuza kadar bir *onlu sistem* içinde yer alırlar. Nazarî olarak sıfırdan eksi sonsuza kadar da uzanırlar. *Birden ona* kadar her tek, ondan yüze kadar her onluk, *bin* ve *tümen* (10.000) adlandırılmıştır. *Milyon (bin bin,* veya *on kerre yüz bin), milyar* v.b. Fransızca-

dan gelmiştir. Sayı adları dilimizde büyük birlikten küçük birliğe doğru şaşmaz bir düzen içinde sıralanırlar. Onları rakamlarla yazdığımızda sağdan sola *birler, onlar, yüzler, binler* v.b. diye adlandırıp sırasıyla soldan sağa okuruz :

22 387 1.618 436.246 3.290.183 gibi.

Eski Türkçede onlardan başlayarak yine onlu sistem içinde bir başka türlü sayma vardır. Bu da birler sayısını başa alıp daha sonraki, varılacak onlar sayısını ondan sonra getirmek suretiyle bir önceki onları saymak usulüdür :

altı yégirmi = 16 bir otuz = 21 üç elig = 43 gibi.

Eski Türkler bizim gibi daha önceki onlar sayısını başa getirip birler sayısını sona koymak isterlerse araya bir *artuka* kelimesi katarlardı *(otuz artuka bir = 31 kırk artuka yéti* = 47).

Yukarıda belirttiğimiz gibi sayı adları çoklu sayıldıklarından ve sıfat olarak geldikleri adları anlamca çoklu kıldıklarından aslında çoklu eki almazlar, bkz § 283.

Asıl sayı sıfatları özel çekim ekleri alarak veya öbekleşerek anlamca çeşitli sayı sıfatları yaratmışlardır.

b. Sıra Sayı Sıfatları :

Asıl sayı sıfatlarına *-inci* eki getirilerek *sıra sayı sıfatları* (adjectif numéral ordinal) yapılır. Eski Türkçede *-inç (üçünç sekizinç)* şeklinde görülen bu ek dilimizde bir iyelik ekiyle uzatılmış bulunur :

üçüncü beşinci on yedinci yüz elli ikinci gibi.

-inci eki sayı ve sırayla ilgili birkaç kelimede daha görülür *(sonuncu kaçıncı)*. İlk sıfatını da *birinci* anlamında kullanırız.

c. Üleme Sayı Sıfatları :

308. Yine asıl sayılardan *-er* eki ile *üleme sayı sıfatları* (adjectif numéral distributif) yaparız :

birer tabak dörder kayısı onar kişi yirmi beşer lira gibi.

Sesliyle biten sayılardan sonra bu ek yapılık genişlemesi ile *-şer* olur ve bir *ş* koruma sesdeşi almış gibi görünür :

iki-şer altışar yedişer yirmişer ellişer.

Besbelli bu ses *beş* sayısından *beş-er altı-şar yedi-şer* şeklinde bir sıçrama ile geçmiştir, bkz § 47.

-er eki de sayı ve üleşmeyle ilgili birkaç kelimeye daha gelmiştir :

yarmışar kaçar azar çoğar teker çifter.

Üleme sayı sıfatlarının ikileme ve koşma takım halinde kullanılışı ayrıca kayda değer. Bunlar zarf olurlar ve fiile «öbekleme» anlatımı katarlar :

beşer beşer ayırmak üçer üçer almak ellişer ellişer yığmak teker teker sormak üçer beşer eksilmek birer ikişer toplanmak gibi.

d. Kesirli Sayı Sıfatları :

Tam sayıların bir parçasını, kesirli sayıları gösteren sayı sıfatlarına *kesirli sayı sıfatları* (adjectif numéral fractionnaire) adını veririz. Bunlar için ayrı bir ekimiz yoktur. Burada kesrin paydasını kimde haline koyup kesrin payından önce getiririz :

1/3 = üçte bir 2/5 = beşte iki 8/10 = 0.8 = onda sekiz 6/100 = 0.06 = % 6 = yüzde altı gibi.

1/2 = yarım 1/4 = çeyrek kelimeleri de kesir sayı sıfatlarıdır. Tam sayıdan sonra gelen yarımlara *buçuk*, fakat çeyreklere *çeyrek* deriz :

1 1/2 = bir buçuk 5.5 = beş buçuk 3 1/4 = üç bir çeyrek 4 3/4 = dört üç çeyrek gibi.

e. Topluluk Sayı Sıfatları :

İkiden başlayarak bir sıra asıl sayı sıfatlarına gelen *-iz* eki daha bir çeşit sayı sıfatları yapmıştır. Bunlar o sayıda ve birarada bir topluluk ifade ederler :

ikiz kardeşler üçüz dördüz beşiz altız.

Bunlara *topluluk sayı sıfatları* (adjectif numéral collectif) deriz. Bu ek bazan da bir *-li* ekiyle uzatılmış bulunur *(ikizli badem üçüzlü beşizli)*. Ancak *-iz* eki sayılı sayı sıfatlarında kalmış görünür. Türkçede çok eski bir ikili eki olan bu yapılığın türlü kalıntılarından yukarıda bahsettik, bkz § 149.

Sayı adlarına doğrudan doğruya *-li* eki getirmekle de topluluk sayı sıfatları yaparız :

beşli tabanca yedili şamdan üçlü anlaşma, iskambilde *ikili dörtlü yedili dokuzlu* gibi.

Çift kelimesi de ikili anlamında topluluk sayı sıfatı olur.

3. Dilim : Zamir

I. ZAMİRLER VE ÇEŞİTLERİ

309. Ardında bir nesne, veya kimse kavramı olan, dolayısıyla bir adın yerini tutan kelimeye *zamir* (pronom) deriz :

sen şu biz onlar kim öteki kendi başkası gibi.

Ek halinde zamirler de tanırız *(baş-ım söz-ünüz dede-si)*. Zamirin, ardında olan ve az, veya çok önceden bilinen nesne, veya kimseye *öncül* (antécédent) deriz.

Zamirler her halleriyle adlara benzerler. Onlar gibi çoklulanırlar, isim çekimine uğrarlar ve adtakımlarına girerler. Ancak zamirler bu hallerde birçok yapı farkları ile adlardan ayrılırlar ki onları aşağıda yerlerinde göstereceğiz :

benler değil, *biz bene* değil, *bana benin* değil, *benim,* gibi.

Zamirler söziçinde de adların aldıkları bütün işleyişleri alırlar. Kimse, nesne, yüklem ismi olurlar, çekim halleriyle cümlede isimleme olurlar :

Ben Ali'den mektup aldım. Baban oraya kimi gönderdi? Sinan'ın bahçesi budur. Kâğıtlar

kendisinde kalacak. O işi başkasına verelim. Doktor senden yardım bekleyor. gibi.

Zamirler kavramlarına ve kullanışlara göre çeşitlidirler. Yedi türlü zamir ayırdederiz: 1. *kişi zamirleri*, 2. *gösterme zamirleri*, 3. *iyelik zamirleri*, 4. *dönüşlü zamirler*, 5. *soru zamirleri*, 6. *belirsiz zamirler*, 7. *ilinti zamirleri*.

II. KİŞİ ZAMİRLERİ

Eyden (sujet parlant), veya *eydilen* (adressé) kişilerin ve *sözügeçen* (mentionné) kişi ve nesnelerin adlarının doğrudan doğruya yerini tutan zamirlere *kişi zamirleri* (pronom personnel) deriz.

Ben değil, sen. Bizden öğrendi. Onu tanımayorum. Onlar Hüseyin'indir. gibi.

Yukarıdaki sıraya göre bunları *birinci kişi* (première personne), *ikinci kişi* (deuxième personne), *üçüncü kişi* (troisième personne) adlarıyla anarız.

Kişi zamirleri iç ve dış çekim halleriyle birlikte aşağıdaki cetvelde gösterilmiştir:

		1. Kişi		2. Kişi		3. Kişi	
		Tekli	Çoklu	Tekli	Çoklu	Tekli	Çoklu
İççekim halleri	Kim hali	*ben*	*biz*	*sen*	*siz*	*o*	*onlar*
	Kimi hali	*beni*	*bizi*	*seni*	*sizi*	*onu*	*onları*
	Kime hali	*bana*	*bize*	*sana*	*size*	*ona*	*onlara*
	Kimde hali	*bende*	*bizde*	*sende*	*sizde*	*onda*	*onlarda*
	Kimden hali	*benden*	*bizden*	*senden*	*sizden*	*ondan*	*onlardan*
	Kimin hali	*benim*	*bizim*	*senin*	*sizin*	*onun*	*onların*
Dışçekim halleri	Kimle hali	*benimle*	*bizimle*	*seninle*	*sizinle*	*onunla*	*onlarla*
	Kimce hali	*bence*	*bizce*	*sence*	*sizce*	*onca*	*onlarca*
	Kimli hali	*benli*	*bizli*	*senli*	*sizli*	*onlu*	*onlarlı*
	Kimsiz hali	*bensiz*	*bizsiz*	*sensiz*	*sizsiz*	*onsuz*	*onlarsız*

1. Yapı Özellikleri :

310. Bu cetveli incelersek görürüz ki kişi zamirlerinin çekimi birçok *kural dışı* (anomal) haller gösterir ve bu yönden adçekiminden epey farklı görünür :

a. Kim halinde 1. ve 2. kişiler *-ler* ekiyle çoklulanmış değildirler, eski bir *-iz* ikili ekinden yadigârdırlar, bkz § 149 *ben-iz* > *biz sen-* > *siz*. Bu çoklular da topluluğu belirtmek için *-ler* ile çoklulanabilir *(bizler sizler)*. Buna *çoklu-nun çoklusu* (pluriel double) deriz.

b. Kimi halinde örneklemeyle *ben-i sen-i* gibi 3. kişi zamiri *o-nu* olmuştur *(o-yu* yerine), *eski şekli anı*. Öbür hallere *(ona onun)* ve gösterme zamirlerine de sıçrayan örnekleme sesli ile biten zamirlerden sonra koruma sesdeşinin yerini almış görünür *(şu-nu bu-nu)*. Ancak örnekleme burada kalmamış, koruma sesdeşi istemeyen yerlerde de başgöstermiştir. Böylece tekli ve çoklu 3. kişi zamirleri bütün iç ve dışçekim hallerinde bir *n* sesi almışlardır :

onlar onda onlardan onları onca onsuz gibi.

Yalnız kimle (kiminle) hali kimin hali üzerine kurulmuştur : *o-nun-la*. Aşağıda öbür zamir türlerinde de rastlayacağımız bu *n* sesine *zamircil n* (n pronominal) deriz. Zamircil *n* adçekiminde sesliyle biten kelimelerin kimin hallerine de sıçramış, bir koruma sesdeşi yerini tutmuştur *(deve-nin, deve-yin* yerine), bkz § 287.

c. Kime halinde 1. ve 2. kişi tekli zamirleri kalın sesli sırasına geçmişlerdir. Bu gelişme tam tersine bir örnekleme ile, *ona* (eski şekli *aña)* gibi *sana bana* şeklinde bir değişme ile açıklanabilir. Fakat bunu Eski Türkçeden hareket ederek bir damak-geniz sesdeşinin *(ng* × *ñ)* sesliler kalınlaştırıcı etkisine bağlamak da mümkündür *(Tcñri* > *Tañrı müñüz* > *boynuz)* :

ben-ge sen-ge > *banga sanga* > *bańa sańa* > *bana sana.*

d. Kimin halinde tekli ve çoklu 1. kişiler *-in* kimin hali eki yerine *-im* 1. kişi iyelik zamiri ekini alırlar *(ben-in biz-in* yerine *ben-im biz-im)*. Aslında tekli ve çoklu 2. kişiler de öyledir. Şu var ki ikinci kişilerdeki iyelik zamiri eki kimin hali ekiyle zaten addaştır :

eski : *ev-üñ* (senin) *ev-üñ* (damı) > yeni :
ev-in (senin) *ev-in* (damı).

B. Kullanış Özellikleri :

311. Kişi zamirlerinin çokluları yalın ve çekim halleriyle çok defa nezaket, ululama, veya ululanma yollu tekli yerine kullanılır :

Siz bilirsiniz. Sizi görmek isteyor. Onlar buyursunlar. Böylesini biz yaparız. Bu hesap bizden sorulur. gibi.

Bu kullanıştaki çokluya *u l u l a m a,* veya *u l u l a n m a ç o k l u s u* (pluriel de majesté) deriz.

Kimi, zaman da 1. kişi çoklusunu kendimiz hakkında tevazu maksadıyla tekli yerinde kullanırız. Buna da *k ü ç ü k s ü n m e ç o k l u s u* (pluriel de modestie) adını veririz :

Biz bu fikirde değiliz. Bize şeref vereceksiniz. gibi.

Bu iki türlü kullanışı başka zamirlerde ve fiillerde de göreceğiz, bkz § 314, 317 v.i.

b. Bazan bir öncül bir belirtme öbeği, veya bir cümle içinde birkaç zamir tarafından temsil edilmiş bulunur. O zaman kişi zamiri o kavramı berkitme için kullanılmış olur. Bunlara *p e k i ş t i r m e z a m i r i* deriz, bkz § 317 :

ev-im yerine *ben-im ev-im kendi-niz* yerine *siz kendiniz Ben kardeşimi severim. Sen yarın gitmelisin.* gibi.

III. GÖSTERME ZAMİRLERİ

312. Sözü edilen nesneleri mekânda, zamanda ve tasavvurdaki yerlerinde adlarını anmadan göstermeye yarayan zamirlere *gösterme zamirleri* (pronom démonstratif) deriz. Bunlar varlıkların eydenden ve eydilenden uzaklıklarına göre üç derecelidirler; yakın, az uzak, daha uzak. Ancak bu, kullanışda oldukça itibaridir :

Bu kaldı. Şu gidiyor. Onlar gittiler gibi.

Gösterme zamirlerinin gösterme sıfatları olarak kullanılışını yukarıda gördük, krş § 305. Gösterme sıfatı olarak bunlar değişmezler, çekim ekleri almazlar. Fakat zamir olarak adlar gibi çoklulanır, isimçekimine uğrar ve adtakımlarına girerler. Gösterme zamirleri iççekim halleriyle birlikte aşağıdaki cetvelde gösterilmiştir :

	Yakın için		Az uzaklık için		Uzak için	
	Tekli	Çoklu	Tekli	Çoklu	Tekli	Çoklu
Kim hali	*bu*	*bunlar*	*şu*	*şunlar*	*o*	*onlar*
Kimi hali	*bunu*	*bunları*	*şunu*	*şunları*	*onu*	*onları*
Kime hali	*buna*	*bunlara*	*şuna*	*şunlara*	*ona*	*onlara*
Kimde hali	*bunda*	*bunlarda*	*şunda*	*şunlarda*	*onda*	*onlarda*
Kimden hali	*bundan*	*bunlardan*	*şundan*	*şunlardan*	*ondan*	*onlardan*
Kimin hali	*bunun*	*bunların*	*şunun*	*şunların*	*onun*	*onların*

a. Bu cetvelde görüldüğü gibi gösterme zamirlerinin uzağı göstereni bütün çekim halleriyle ve çoklularıyla kişi zamirleri 3. kişisinin aynıdır. Bunlar ancak kullanışta ayırdedilebilirler *(İşte o. Bunları değil, onları.)*. Aslında bütün gösterme sıfatları kişi zamirlerinin 3. kişisi hükmünde olup onun mekân ve zaman içinde çeşitlenmiş örnekleri sayılabilirler.

b. Zamircil *n* uzak için gösterme zamiri çekiminden (aslında kişi zamiri) öbürlerine de sıçramış ve bütün gösterme zamirleri çekimini kaplamıştır, bkz cetvel.

c. Dışçekim hallerinde de *bu* ve *şu* gösterme zamirleri uzak için gösterme zamirine, dolayısıyla kişi zamirlerinin 3. kişisine şekilce de tamamiyle uymuşlardır :

bununla (kimin hali üzerine) *şunlarla bunlarca şunca bunlu şunlarsız* gibi.

Bu dışçekim hallerinden kullanışta rastlanmayanlar vardır *(onlarlı şunlarca)*.

d. Gösterme zamirleri türlü çekim halleriyle takı öbekleri, ad ve sıfattakımları ve bütün çeşitleriyle *zamirsi zarflar* meydana getirirler, bkz § 331 :

buraya şuradan bugün ozaman öyle butürlü ondan busebeple bunca okadar şöyle böyle gibi.

IV. İYELİK ZAMİRLERİ

313. Sahip olan, ait olunan kişinin, veya nesnenin yerini tutan zamirlere *iyelik zamirleri* (pronom possessif) diyoruz. Dilimizde iyelik zamirleri ekler halindedir. Geldikleri adın kendi öncüllerine aitliğini gösterirler. Bunlar düşmeli eklerdir. Yalnız 3. kişi teklisi bir tek sesliden ibaret olduğu için düşmez, koruma sesdeşi olarak da bir *s* türetir.

defter-im kardeş-iniz araba-n çocukları dayı-sı gibi.

İyelik zamirleri anlamca kişi zamirlerinin kimin halini karşılarlar. Kuralca :

ben-in ev = ev-im o-nun ev = ev-i gibi.

Bu ise kimin halinde, katılma halinde adlarla yapılan adtakımlarındaki sahiplik, aitlik ilişkisinin aynıdır, bkz § 287. Demek ki iyelik zamirleri, öncülü kimin halinde bir ad olan zamirlerdir ve geldikleri ad ile adtakımı hükmünde bir *yapılık öbeği* (groupe de morphème) meydana getirirler :

ben (Ahmed) *-in evi = ev-im* *sen* (Mehmed) *-in evi = ev-in* *o* (Bekir) *-in evi = ev-i* gibi, krş § 290.

Burada ek geldiği adın anlamında bir değişiklik yapmaktan ziyade ayrı, müstakil bir kavram taşır ve o kavramla ad arasında bir ilişki kurar. Bu sebeble onu başka eklerden ayırır, *ek halinde zamir* (suffixe pronominal) sayarız. Bunlar Eski Türkçeden beri dilimizde köklü ve yaygın bir sistem teşkil ederler.

İyelik zamirleri iççekim halleriyle birlikte aşağıdaki cetvelde görülmektedir :

	1. Kişi		2. Kişi		3. Kişi	
	Tekli	Çoklu	Tekli	Çoklu	Tekli	Çoklu
Kim hali	*-im*	*-imiz*	*-in*	*-iniz*	*-i*	*-leri*
Kimi hali	*-imi*	*-imizi*	*-ini*	*-inizi*	*-ini*	*-lerini*
Kime hali	*-ime*	*-imize*	*-ine*	*-inize*	*-ine*	*-lerine*
Kimde hali	*-imde*	*-imizde*	*-inde*	*-inizde*	*-inde*	*-lerinde*
Kimden hali	*-imden*	*-imizden*	*-inden*	*-inizden*	*-inden*	*-lerinden*
Kimin hali	*-imin*	*-imizin*	*-inin*	*-inizin*	*-inin*	*-lerinin*

314. a. Görüldüğü gibi iyelik zamirlerinin 1. ve 2. kişileri *-ler* eki ile değil, bütün hallerde *-iz* eski ikili ekiyle çoklulanırlar. Bu da iyelik ekleri sisteminin dilimizde eskiliğine delildir. *-iz* eki asıl zamir eki olan *-im* ve *-in* den sonra gelir.

b. 3. kişi çoklusunda *-ler* eki asıl zamir eki olan **-i** den önce gelir *(sırt-ı sırt-lar-ı)*. Bu sebeple de bu ek çoklu halin-

de adlara geldiğinde iki *-ler* binişir ve biri düşer *(ev-ler-ler-i* değil *evleri)*. Böylece *evleri* çok kişinin tek, tek kişinin çok, çok kişinin çok (ortak), çok kişinin çok (ayrı) *evi* demek olabilir. 1. ve 2. kişi çoklularında ekler benzemez ve üstüste gelmez. Bu sebeple anlam çeşitlenmesi de az olur. *Evlerimiz* çok kişinin çok (ortak), çok kişinin çok (ayrı) *evi* olur. Bunları *sözün gelişi* (contexte) ile ayırdederiz.

c. 3. kişi zamiri tekli ve çoklusunda bütün çekim eklerinden önce zamircil *n* alır, sesliyle biten kelimelerden sonra gelen *-si* den sonra da :

iş-i-ni annesine yuvalarında tarlasından komşularının gibi.

Zamircil *n* iyelik zamirlerinin dışçekim hallerinde 3. kişilerde de görülür *(gönlünce dinlerince* E.O. *buyrugınsuz,* fakat *eliyle, çlleriyle).*

d. Kişi zamirlerinde olduğu gibi iyelik zamirlerinde de aynı yerlerde ululama, veya ululanma, küçüksenme çokluları kullanılır :

Sağlığınızı dilerim. Oğlunuzdan öğrendim. Söyleyin, Emirlerini beklerim. Karşımıza çıkmasın. Gücümüz yetmez ki. gibi.

e. İyelik zamirleri dilimizde çok çeşitli ve yaygın kullanışlara sahiptirler. Aşağıda göreceğimiz gibi dönüşlü zamirlerin teşkiline yararlar (bkz § 315 *kendim kendinizden kendisinin),* fiil çekiminde yer yer kişi eki olurlar (bkz § 378 *yazdın yazarım yazacakmışım),* dolayısıyla cevher fiili eklerinden olurlar, bkz § 398 *(yorgunum yorgundunuz yorgunsan),* duruk fiillere gelirler *(anlamamız sevdiğim olduğu gibi).* Özellikle 3. kişi teklisi kısaca *iyelik eki* (suffixe possessif) adını alır ve adtakımı teşkilinde katkıalana geldiği gibi (bkz § 290 *gülün yaprağı Türk Dil-i)* zamirler, çeşitli zarflar, zarffiiller teşkiline yarar *(öbürü akşamları gereği gibi boşuna,* bkz § 143).

V. DÖNÜŞLÜ ZAMİRLER

315. Yapılan işin yapana döndüğünü gösteren, veya söz içinde öncülü kişiyi daha ziyade belirtmeye yarayan zamirlere *dönüşlü zamirler* (pronom réfléchi) diyoruz :

Kendi istedi. Ben kendim traş oluyorum. Kendisini tanımayorduk. Kediye karşı kendilerini korurlar. gibi.

Bunlar *kendi* (E.T. *kentü)* dönüşlü zamiri ile ve buna iyelik zamirleri getirmek suretiyle teşkil olunmuş ve öbür zamirler gibi isim çekimine uğramışlardır. Dönüşlü zamirler aşağıdaki cetvelde iççekim halleriyle birlikte gösterilmiştir :

1. Kişi		2. Kişi		3. Kişi	
Tekli	Çoklu	Tekli	Çoklu	Tekli	Çoklu
kendim	*kendimiz*	*kendin*	*kendiniz*	*kendi*	*kendileri*
kendimi	*kendimizi*	*kendini*	*kendinizi*	*kendini*	*kendilerini*
kendime	*kendimize*	*kendine*	*kendinize*	*kendine*	*kendilerine*
kendimde	*kendimizde*	*kendinde*	*kendinizde*	*kendinde*	*kendilerinde*
kendimden	*kendimizden*	*kendinden*	*kendinizden*	*kendinden*	*kendilerinden*
kendimin	*kendimizin*	*kendinin*	*kendinizin*	*kendinin*	*kendilerinin*

1. Yapı Özellikleri :

316. a. 3. kişi teklisi aslında cetvelde görüldüğü gibi iyelik zamiri almaksızın da kullanılır. Fakat dilimizde *-si* eki almiş olarak da aynı derecede yaygındır :

kendisi kendisini kendisine kendisinden kendisinin gibi.

Bu *-si* Eski Osmanlıcada zamiri berkitmek için kullanılan *kendü öz-i* > *kendüzi* şeklinden gelmiş, belki de bunun iyelik

zamirleri sisteminden gelen *-si* ile karıştırılmasından doğmuştur.

b. Eski Osmanlıcada 3. kişi teklisine, yani dönüşlü zamirin köküne gelen ekler zamircil *n* almazlar *(kendüler kendüyi kendüye kendüde)*. Dilimizde ise hem *kendi*, hem uzatılmış *kendisi* şekilleri bütün çekim hallerinde zamircil *n* almaktadırlar *(kendini kendisini kendine kendisinde kendinden)*. Demek ki sistem içerisinde *kendi* kelimesinin sonundaki aslından *i* de iyelik eki gibi hissedilir olmuştur.

c. Dönüşlü zamirlerin iççekimi düzgündür ve iyelik zamirleri almış herhangi bir adın çekiminden farklı değildir. Kullanıldıkları kadar dışçekim hallerinde ise bazı ayrıklıklar görülür :

kendimizce kendisince kendilerince, fakat *kendisiyle kendileriyle,* krş § 314.

2. Kullanış Özellikleri :

317. a. Bu zamirler kim halindeyken doğrudan doğruya cümlenin kimsesini temsil ederler ve onu pekiştirmiş olurlar :

Bavulunu kendin taşıyacaksın. Leylâ yatağını kendisi yapar. Cevadı kendim karşılayacağım. Köşkte kendimiz oturacağız. gibi.

Bu kullanışta zamir *bizzat* anlamındadır. Kim halinde bir adtakımında katılan oldukları zaman da pekiştirme işleyişindedirler.

Burada da zamir *öz* anlamında ve pekiştirme işleyişindedir. Burada da aynı öncül birkaç zamir tarafından temsil edilmiş olur, bkz § 311. İşte bunlara *pekiştirme zamirleri* (pronom assévératif) deriz.

b. Türlü çekim hallerindeyken bu zamirler cümlenin kimseden başka bir unsuru olarak kimse olanı temsil ederler ve böylece bu işleyiş kimseye döner:

Hırsız kendini pencereden atmış. Nihat kendine iyi bakar. Biz suçu kendimizde bulduk. «İnsan kendisinin doktorudur». gibi.

Asıl *dönüşlü zamir* bunlardır.

c. Bu kullanışta da zamirlerin yığılışı olur. Bir kere ***kendi*** dönüşlü zamirine iyelik zamiri ekleri getirmekle onu katmerli bir zamir yapmış bulunuruz. Onun öncülünü de zamir olarak kullanırsak bu bir *pekiştirme zamiri* olur ve yerine göre dönüşlü anlamı kaybolmaksızın bırakılabilir :

(Ben) kendimi düşünmeyorum. (Onlar) kendilerini dev aynasında görürler. (Siz) kendinize bakın. (O) kusuru kendinde arasın. gibi.

d. Dönüşlü zamirleri üslûp gereği olarak kişi zamirleri yerinde de kullanırız :

Yeğenine misafir oldu, kendisine ikram ettiler. İhsan Bey Doğuya gitti, kendisi Demiryolları müffettişidir. gibi.

e. Kişi zamirleri ve zaten onlarla uzatılmış olduklarından iyelik zamirleri gibi dönüşlü zamirler de ululama ve küçüksünme çokluları olarak kullanılırlar :

Kendinizi koruyun. Kendilerine arzedeceğim. Kendimiz yaparız. Kendimiz yapamayız. gibi.

f. Dönüşlü zamirlerle dönüşlü fiil görünüşü arasında anlatım birliği vardır. Bu sebeple ençok kimi halindeki, bazan kime halindeki dönüşlü zamirin işleyişini zaman zaman fiilin dönüşlü çatısı ile karşılayabiliriz :

Avcılar kendilerini överler. = *Avcılar övünürler. Zeynep kendisine bir elbise dikmiş* = *Zeynep bir elbise dikinmiş.* gibi, krş § 355.

VI. SORU ZAMİRLERİ

318. Yerini tuttukları adı soru yoluyla temsil eden zamirlere *soru zamirleri* (pronom interrogatif) adını veriyoruz *(Kim geldi? Ne getirdi?)*. Başlıca kastedilen kimseyi ve nesneyi arayan bu iki zamir isimçekimine tabi olurlar ve çeşitlenirler. Beklenen cevapları aynı çekim halinde ve söz içinde aynı işleyişte olan adlar ve zamirlerdir :

— Kimi gördün? — Kapıcıyı gördüm. — Neye baktılar? — Yapıya baktılar. Kime söyleyorsun? — Sana söyleyorum. Kimde kaldı? Neden yapılmış? Kimin hesabı? Neyle taşıdınız? Nece konuşacağız? gibi.

Ne soru zamiri kimin halinde özel kuralca *ne-nin,* fakat bazan genel kuralca *ne-yin* olur.

Kim ve *ne* soru zamirleri iyelik zamiri ekleri alarak yeni bir sıra zamirler meydana getirirler :

ne-m nemiz nen neniz nesi neleri kimim kimimiz kimin kiminiz kimi kimleri.

Sonra bunların isim çekimine uğramasıyla da bir dizi daha soru zamirleri elde edilir :

Ne-m-i alacak? Neme lâzım? Nesinden belli? Nemizle ödeyeceğiz? Kimine güveniyorsun? Kimlerini arayorlar? gibi.

Ancak *ne* soru zamirinin iyelik zamiri ekleri alması bütün eklemede bir de değişik şekil arzeder. Düşmeli olan bu ekler bir *y* koruma sesdeşi almış görünürler :

ne-m yerine *ne-yim neyimiz neyin neyiniz neyi,* hatta *neyleri,* çekimde *neyimi neyine neyimizden neyinin neyinizle* v.b.

Bu *y* nin bir koruma sesdeşi olmadığını, yukarıda kimin hali dahil, bu değişik şeklin yeni zamanlarda *şey* kelimesi örneklemesiyle doğmuş olan *ney?* değişiği taban alınarak yapılmış bir eklemeden geldiğini sanıyoruz.

Soru sıfatlarına iyelik zamiri ekleri ve *-ki* zamir eki getirmek suretiyle de soru zamirleri yapılmıştır. Bunlar ençok 3. kişi iyelik ekiyle kullanılmakta olup bazısı öbür kişi eklerini de alırlar ve isim çekimine uğrarlar :

kaçı kaçıncısı hangisi nicesi nekadarı netürlüsü nerdeki kaçınız kaçıncımız hangileri netürlüsü kaçımızı nicesini kaçıncınıza hangilerinde nekadarının netürlüsünden gibi.

VII. BELİRSİZ ZAMİRLER

319. Ardında belirsiz bir kimse, veya nesne kavramı olan zamirlere *belirsiz zamirler* (pronom indéfini) deriz. Bunlar hemen daima belirsiz sıfatlara iyelik zamiri ekleri ve *-ki* zamir eki getirilerek yapılmışlardır :

biri öteki beriki başkası kimi (kimisi) hepi (hepsi) bazı (bazısı) gibi.

Birleşik belirsiz zamirler de aynı yapıdadır :

öbürü < *o biri birtakımı birçoğu birkaçı hiçbiri* gibi.

Bunlar çoğu zaman iyelik zamiri eklerinin öbür kişilerini de alırlar ve hepsi isimçekimine tabi olurlar :

birimiz kiminiz başkaları öbürleri birçoğumuz hiçbiriniz ötekini hepinizi kiminize bazılarında öbürünün birçoğundan gibi.

Bazı adlar da belirsiz zamir olarak kullanılır *(kişi kimse adam insan).*

Kişi sözünü tutmalı. Kimse ondan birşey beklemez. İnsan bir haber gönderir. Adam arkadaşını yolda bırakır mı?

Öbür yandan kimse olan belirsiz zamirlerle edilen fiil görünüşü arasında anlatım birliği vardır. Her ikisinde cümlenin kimsesi belirsiz olur. Bu sebeple yukarıki cümlelerde görülen belirsiz zamirlerin işleyişini yerine göre fiilin edilen çatısı ile karşılayabiliriz :

Söz tutulmalı. Ondan birşey beklenmez. Bir haber gönderilir. Arkadaş yolda bırakılır mı?
gibi, krş § 354.

VIII. İLİNTİ ZAMİRLERİ

320. Öncülünü başka bir yargı ile ilgileyen zamirlere *ilinti zamirleri* (pronom relatif) adını veriyoruz. Bunlar hem zamir, hem bağlam işleyişlerini birlikte yapan kelimelerdir. İlinti zamirleri Türk Dillerinde de *kim ne hani* gibi soru zamirlerinin değişik bir işleyiş kazanmasından doğmuş olmalıdır. Eski ve Orta Türkçede *kim* oldukça yaygındır :

«Öni aş içgü yok, kim barsıg tirgürgülük.»
«Akd-i zülfün açma, kim aşüfte hal eyler beni.»

Ancak Türk Dilleri ilinti işleyişini gören başka bir sistem, bir *yatık fiiller* sistemi geliştirdiğinden bu dillerde ilinti zamirleri gereği gibi oluşmamış ve yayılmamıştır. Yazı dillerinde genişçe kullanılmalarının tercüme ve edebî etki yollarıyla yabancı dillerden geldiği bir gerçektir.

Sonraları *kim* zamirinin yerini tutan Farsçadan *ki* zamiri de yeni yazı dilinde konuşma diline uyularak daha az ve anlatım farkıyla kullanılır olmuştur. *ki* çekimsiz bir zamirdir. Fakat söziçinde türlü çekim hallerinde adları temsil ettiği için hükümce o hallerdedir. Netekim açıklayıcı çekimli bir kişi zamiri kabul eder :

Unutmayın ki (o) şakadan anlamaz. Tunç Oteli vardır ki (onu) tavsiye edebilirim. Bir şarkı söyledi ki (ona) hayran olduk. Bir kova getirmiş ki (onun) dibi delik. gibi.

321. ki ilinti zamiri doğrudan doğruya öncülünü belirtici olarak az kullanılır ve yabancı hissedilir :

Kardeşiniz, ki yakın arkadaşımdır, beni aramalıydı. Bir çocuk, ki söz dinlemez, sevilmez. Mektuplar, ki bırakmıştınız, postaya verdik. gibi.

Bu kullanıştan doğan birleşik zamirler de ilinti zamirleri olurlar :

Ne ki buldum, getirdim. Kim ki gördü, şaştı. O ki anlamaz, anlamaz.

ki ilinti zamiri dahaçok ve renkli anlatımda *ilinti zamiri cümlesi*ni kurmak için kullanılır, bkz § 460. Bu cümle de her zaman daha yaygın olan karmaşık cümlelerimizle karşılanabilir :

Bir haber aldım, ki çok hoşuma gitti. = Çok hoşuma giden bir haber aldım. Hesaplar çıkardı, ki hiç beklemeyordum. = Hiç beklemediğim hesaplar çıkardı. gibi.

Dahaçok konuşma dilinde ve besbelli daha yeni olarak *hani zamirsi zarfı* da *ki* ile aynı işleyişte bir ilinti zamiri olmuştur :

Doktor, hani Bursa'da tanımıştık, ölmüş. Projem kabul edildi, hani sana göstermiştim. gibi.

ki geniş ölçüde bağlam olarak da kullanılır *(Anladım ki gelmeyeceksin)*. Bunu ilinti zamiri olarak kullanılışı ile karıştırmamalı. İlinti cümlesinin başka çeşitleri için, bkz § 459

Bu zamir çeşitlerinden başka zamir hükmünde yatık fiillerden yerinde sözedeceğiz. İlinti zamirleri aynı zamanda bağlam işleyişinde olduklarından bağlamsızlık yapılışına da uyarlar, bkz § 238, 316.

4. Dilim : Z a r f

I. ZARFLAR VE ÇEŞİTLERİ

322. Fiillerin ve sıfatların önüne gelerek anlattıkları kılış, oluş, veya vasıfları açıklayan, yada değiştiren kelimelere *z a r f* (adverbe) deriz :

geç kalmak yalnız yaşamak içeri girmek fazla konuşmak pek çirkin sade güzel koyu yeşil az tuzlu gibi.

Zarflar sıfatlardan daha az müstakil kavramlar ve bir kılışı, veya bir vasfı değiştirme ve açıklama işleyişinde kelimeler olduklarından söziçinde çoğu zaman bu iki tür kelime ile birlikte görülürler *(yukarı çıkmak pek güzel).* Bu belirtme öbeklerine *z a r f ö b e k l e r i* adını veririz, bkz § 421. Zarf öbekleri belirtilen kelimenin cinsine göre fiil *(yukarı çıkmak),* veya sıfat *(pek güzel)* hükmünde olurlar, yukarıda gördüğümüz gibi özel bir anlam bağlamış zarf öbekleri de birleşik kelime sayılırlar, bkz § 270, 274 *ileri sürmek pek iyi* > *peki.* Aşağıda göreceğimiz gibi zaten zarflardan birçoğu başka kelime türlerinden alınıp kullanıldığı için onları zarf olarak dahaçok bir zarf öbeği içinde ayırdedebiliriz *(sert adam* × *sert konuşmak kan damarı* × *kan kırmızı).*

Zarflar, bu sıfat ve fiil hükmünde zarf öbeklerine de gelip anlamlarında değişiklik yaptıkları gibi zarfı daha yakından belirtirler :

pek az hevesli hemen şimdi başlamak daha açık sarı oldukça yakından görmek gibi.

Zarflar getirdikleri değişiklik yapıcı anlatım bakımından çeşitlidirler. Onları bu yönden başlıca 6 sınıfta toplayabiliriz : 1. *gerçekleme zarfları*, 2. *mikdar zarfları*, 3. *nitelik zarfları*, 4. *yer yön zarfları*, 5. *zaman zarfları*, 6. *suret zarfları*.

1. Gerçekleme Zarfları :

323. Doğrudan doğruya sıfatın varlığı - yokluğu, fiilin olup bitmesi ile ilgili zarflara *gerçekleme zarfları* (adverbe de vérification) deriz. Bunlar — *Gerçek mi?* — *Olur mu?* sorularını karşılarlar :

Evet güzel. Hayır çıkmadı. öyle değil peki tamam mi? olur elbette tabiî yok asla katiyen gibi.

Olur - olmaz kavramlarına bölünen bu zarflar arasında orta kavramlar da vardır ki kullanışta ikisinin arasına düşerler :

gerçekten elverişli oldukça elverişli hiç elverişli değil, Elbette anlayacak. Belki anlar. Hiç anlamaz. gibi.

İhtimal ve dilek ifade eden bazı zarfları da bu sınıftan sayabiliriz :

galiba ihtimal bari keşki bolayki gibi.

2. Mikdar Zarfları :

Bir kılış ve oluşun, veya bir vasfın mikdarını, derecesini belirtmeye yarayan zarflara *mikdar zarfları* (adverbe de quantité) adını veririz. Bunlar — *Ne kadar?* — *Ne derece?* sorularını karşılarlar :

az çok eksik fazla daha pek hep en aşırı hepten fevkalâde müthiş biraz kısmen azçok dar kıt gibi.

Bu mikdar zarflarından birtakımını yukarıda sıfatlarda karşılaştırma bahsinde gördük, bkz § 301. Aynı mikdar zarfları zarflara da gelerek onları derecelendirir ki bunu biraz aşağıda göreceğiz.

Mikdar zarfları bu derecelenmeyi fiillerde de meydana getirirlerler :

Eksik göndermişler. Tam göndermişler. Fazla göndermişler. gibi.

3. Nitelik Zarfları :

Fiilde oluş ve kılışın, sıfatta vasfın bir niteliğini belirtmeye yarayan zarflara *nitelik zarfları* (adverbe de qualité) deriz. Başka bir deyimle bunlar bir kılışa, veya bir vasfa yaraşan sıfatlardır. Netekim nitelik zarflarının çoğu zarf olarak kullanılan vasıflama sıfatlarıdır. Bunlar — *Nasıl?* — *Nice?* sorularını karşılarlar :

duru beyaz ince uzun doğru söylemek yumuşak tutmak iyi karşılamak yanlış anlamak kara cahil tatlı sert gibi.

4. Yer Yön Zarfları :

324. Bir oluş, veya kılışın mekân içinde yerini ve yönünü belirten zarflara *yer yön zarfları* (adverbe de lieu) adını veriyoruz. Bunlar — *Nerede?* — *Nereye?* — *Nereden* sorularını cevaplamaya yararlar. Bunların çoğu eski ve yeni yer yön hallerindeki adlar ve zamirlerle bazı zarffillerdir :

aşağı bakmak dışarı çıkmak ortada dolaşmak önden gitmek yana düşmek yukarı ileri geri şuraya nerede karşıdan öte beri gibi.

Bunlardan eski *kimeri* halinde olanlar ve zarffiller de yeni yer yön halleri ekleri alarak çeşitlenmişlerdir :

içeri × *içeriye içeride içeriden ileri* × *ileriye ileride ileriden öte* × *öteye ötede öteden* gibi.

Yer yön zarfları anlatımları gereği ve yukarıda gördüğümüz gibi fiillere gelirler ve daha çok yeni eski sıfatfiillerle de görülürler :

dışarı taşmış önden koşan aşağıya dönük ileri gidecek ortada kalmış gibi.

5. Zaman Zarfları :

Bir oluş ve kılışın zaman içinde yerini göstermeye yarayan zarflara *zaman zarfları* (adverbe de temps) diyoruz. Bunlar ise *— Ne zaman? — Ne vakit?* gibi soruları karşılarlar :

Dün işittim. bugün yarın er geç şimdi demin önce sonra geçende yazın kışın akşama haftaya gibi.

Bunlar da zarf olarak fiillere gelirler ve sıfatfiillerle görülürler :

Sonra bitirirsin. Geçende uğramışlardı. Öğleyin görüştük. erken kalkan geç kalmış bugün gelecek yazın çoğalır gibi.

6. Tarz Zarfları :

Bir oluş, veya kılışın oluşma biçimini belirtmeye yarayan zarflara da *tarz zarfları* (adverbe de manière) deriz. Bunlar *— Nice? — Ne türlü? — Ne yolda?* gibi sorulara karşılık teşkil ederler :

Şöyle yapılır. çabuk yavaşça hızla birden sessizce yeniden gülerek ite ite ayrı ayrı sırtüstü gibi.

Tarz zarfları da anlatımları gereği fiillere gelirler ve sıfatfiillerle bağdaşırlar :

Böyle durmayın. Ağlayarak ayrıldılar. Sessizce sokuldum. tez pişen yalnız kalmış yeniden yapılacak kolay çözülür.

II. ZARFLARDA KARŞILAŞTIRMA BERKİTME VE KÜÇÜLTME

325. Zarflarla sıfatlar işleyişleri benzeyen iki kelime sınıfıdır. Sıfatlar adları vasıfladığı ve belirledikleri gibi zarflar da sıfatları ve fiilleri vasıflarlar ve belirtirler. Bu sebeple bu iki sınıf geniş ölçüde birbirlerine açıktırlar ve aynı tarzda şekillenip derecelenirler. Sıfatlarda olduğu gibi zarflarda da karşılaştırma, berkitme ve küçültme şekilleri vardır.

1. Zarflarda Karşılaştırma :

Zarflar ve zarf olarak kullanılan kelimeler de belirttikleri vasfın, yada kılışın yoğunluğuna göre üç derece üzerine sıralanırlar :

ileri gitmek daha ileri gitmek en ileri gitmek
koyu yeşil daha koyu yeşil en koyu yeşil gibi.

Bunlara *karşılaştırma zarfları* (adverbe comparatif) deriz. Dereceleri de sıfatlarda olduğu gibi *eşitlik derecesi, artıklık derecesi* ve *üstünlük derecesi* sayılırlar, krş § 301.

Karşılaştırma zarfları kullanışta da karşılaştırma sıfatları ile benzerlik gösterirler. Eşitlik derecesini kurmak için ölçü olan ada *kadar* ve *gibi* takılarından birini getiririz. Bunlardan birincisi mikdarca, ikincisi nitelikçe karşılaştırmaya yarar :

Osman bir at kadar hızlı yürür. Osman bir at gibi hızlı yürür.

Artıklık derecesini de tıpkı sıfatlarda olduğu gibi (bkz § 301) kurarız :

Çiğdem dersi Ahmetten daha çabuk kavrayor. Bu ondan daha açık sarı. gibi.

Bu yapılış içinde de zarfa gelen *daha* zarfı bazan atılsa da artıklık anlamı kalır :

Çiğdem dersi Ahmetten çabuk kavrayor. Bu ondan açık sarı. gibi.

Üstünlük derecesinin kuruluşu da sıfatlardakine benzer. Ölçü olan ad anılmadıkça bu zarflar *salt üstünlük* ifade ederler :

Yusuf yemeğini en önce bitirir, Zeynep en sonra.

Ölçü olan topluluk anıldığı zaman ise farklı yapılışlara gidilir :

Yusuf çocukların yemeğini en önce bitirenidir.
Yahut artıklık derecesine dönerek : *Yusuf yemeğini herkesten (hepsinden, çocukların hepsinden) daha önce bitirir.* gibi.

2. Berkitme Zarfları :

326. Önüne geldikleri sıfat ve fiillerde vasfın, yada kılışın yoğunluğunu salt olarak artıran zarflara *berkitme zarfları* (adverbe intensif) diyoruz. Bunlar da berkitme sıfatları yapısındadırlar. Çoğu zaman diyebiliriz ki berkitme zarfları zarf olarak kullanılan berkitme sıfatlarından başka birşey değildir.

En tanınmış olanları tıpkı sıfatlarda olduğu gibi (bkz § 303), ilk hecenin bir önek gibi tekrarlanması ile yapılanlardır :

büsbütün haksız apaçık suçlu Basbayağı gücendim. Besbelli unutmuş. Evi güpegündüz soymuşlar. Dosdoğru yürürsün. gibi.

Yine sıfatlarda olduğu gibi zarflar da ikileme ile berkitilirler. Daha doğrusu ikileme sıfatları dahaçok zarf olarak kullanılırlar :

Az az içiriniz. Erken erken yola çıktık. Yavaş yavaş toparlanalım. Güzel güzel konuştu. Geri geri çıkılacak. gibi.

Adları ikilemek yoluyla da birleşik berkitme zarfları yaparız:

Dükkân dükkân dolaşmalı. Adım adım izleyeceksiniz. Tane tane saydım. yer yer bozuk vakit vakit neşeli gibi.

3. Küçültme Zarfları :

327. Önüne geldikleri sıfat ve fiillerde vasfın, veya kılışın belirtme değerini salt olarak azaltan zarflara *küçültme zarfları* (adverbe diminutif) adını veriyoruz. Küçültme sıfatları gibi bunlar da tabana *-ce -rek -cik -cek* ekleri getirilerek yapılırlar.

Anlamca da bu küçültme şekilleri küçüğe doğru derecelenmiştirler. Küçültme sıfatlarında olduğu gibi :

Kısaca kesmişsin. = biraz kısa Kısarak geldi. = oldukça kısa Kısacık bıraktılar. = pek kısa.

Burada da en işlek ek *-ce* olup vurguludur. Bir dışçekim eki olan vurgusuz *-ce* de sıfatlara gelip zarf yaptığından bu kullanışla iki türlü *-ce* zarfları (bkz § 129) meydana çıkmış olur ki aralarında yalnız vurgu farkı vardır :

İyice' temizlemiş. = biraz iyi İyi'ce temizlemiş. = adam akıllı Kısaca' konuştum. = biraz kısa Kısa'ca anlattım. = kısa olarak.

-ce küçültme zarfları sevilen ve çok kullanılan zarf şekilleridir :

Uzunca konuşuyor. Erkence kalkalım. Ucuzca satmışlar. Hızlıca yürüdük. Tezce gel. Fazlaca yemişlerdi. gibi.

Küçültme sıfatlarında olduğu gibi burada da *-ce* ekinin *-cene* uzatılmış şekline rastlanır :

Fazlacana hazırlanmışlar. Uzakçana oturuyoruz, bkz § 304.

-cek ekiyle yapılmış az sayıda küçültme zarfları (zaman) da aynı anlama yaklaşırlar :

şimdicek hemencek demincek çabucak tezcek gibi.

-cik ekiyle yapılmış olanlar da zarf olarak az kullanılırlar :

İncecik kesmek ufacık doğramak azacık üşümek, krş § 39.

328. -cecik ekine gelince yukarıda bunun iki ayrı birleşme sonucu meydana gelmiş addaş iki ayrı ek temsil ettiğini göstermiştik : Biri küçültme sıfatı eki olarak *-cek* ekinin *-cik* ile uzatılmışından *-cek-cik* > *-cecik* küçültme sıfatı eki (bkz § 128 *küçü-cek-çik* > *küçü-cecik),* öbürü kimce hali ekiyle yapılmış zarflara küçültme zarfı eki olarak gelen *-cik* ile uzamasından *-ce-cik* > *-cecik* (bkz § 129 *yavaş-ça-cık* > *yavaşçacık).*

Kimce ekiyle yapılmış zarfların *-cik* küçültme şekli de az yaygındır :

yavaşçacık usulcacık hafifçecik kolaycacık güzelcecik gibi.

Ancak küçültme sıfatı eki olan uzatılmış *-cek-cik* > *-cecik* ekinin küçültme zarfları da yaptığı olur. Başka bir deyimle

yukarıda gördüğümüz *-cek* küçültme zarfları bir de *-cik* küçültme eki almış bulunurlar :

şimdi-cek-cik > *şimdicecik hemencecik demincecik çabucacık yakıncacık tezcecik* gibi.

Böylece burada ayrı kaynaktan gelen bu iki addaş ek ikisi de küçültme zarfları yapma işleyişinde buluşmuş olurlar. Zarf olarak her ikisinde vurgular da geri atılmış bulunduğundan ayırdedilmeleri güçleşmiştir.

-rek ekiyle yapılan küçültme zarfları oldukça nadirdir *(ufarak tutmak ekşirek bulmak)*.

Aslında zarflar sıfatlar gibi salt olarak başka zarflarla da çok kademeli bir şekilde berkitilir ve küçültülürler, krş § 301 :

pekaz sonra biraz sonra az sonra oldukça hızlı çok hızlı pek hızlı fazla ileri aşırı ileri, gibi.

III. ZARFLARIN YAPISI

329. Yukarıdan beri verdiğimiz örnekler de gösteriyor ki zarfların çoğu başka kelime sınıflarından alınmış, üretilmiş, yada birleştirilmiş kelimelerdir. Gerçekten zarflar dilimizde zenginleşmiş, fakat biraz devşirme bir kelime sınıfı teşkil etmektedirler. Kelime yapımı bölümünde İsimden İsim, Fiilden İsim ve Birleşik İsim bahislerinde (bkz § 128, 191, 264 v.i.), ayrıca yer yer kelime sınıfları içinde zarf olan kelimeleri gösterdik. Ancak zarfların daha iyi tanınmasına yardım etmek üzere onları burada yapılarına göre topluca ve kısaca göstermeyi gerekli buluyoruz.

Yapıları bakımından zarfları beş öbek içinde göstermeye çalışacağız : 1. kök olan zarflar, 2. başka kelime sınıflarından zarflar, 3. isimden üreme zarflar, 4. fiilden üreme zarflar, 5. birleşik zarflar. Göreceğiz ki zarflar yapılarına göre de anlamca, ve kullanışça ayrılıklar gösterirler.

1. Kök Olan Zarflar :

Dilimizde asıl zarf olarak kullanılan az sayıda tek heceli, yada çözümü güç çok heceli kelimeler vardır :

az çok hep en pek er geç dün evet yok beri değil yarın demin gibi.

Yabancı dillerden gelip hiçbir ek almaksızın dilimizde zarf olarak kullanılır olmuş kelimeleri de kök olan zarflardan sayabiliriz :

tez hiç tam hemen henüz belki bari tabiî galiba keşki asla elbette gibi.

Bunlar arasında türlü zarf bölümlerine giren kelimeler vardır.

2. Başka Kelime Sınıflarından Zarflar :

Bazı adlar anlamlarından gelen imkânlara göre türlü zarf bölümlerinde zarf olarak görülürler :

kan kırmızı süt beyaz demir kır gece çalışmak gündüz uyumak kıl kalmak un ufak gibi.

Yukarıda yer yer belirttiğimiz gibi (bkz § 323, 324) işleyişlerindeki benzerlik sebebiyle sıfatların çoğu zarf olarak da kullanılır. Bir kere sıfatlara ve fillere yakıştırabildiğimiz her vasıflama sıfatını zarf olarak kullanırız :

sert davranmak yumuşak tutmak güzel konuşmak düz durmak sarı kara dar uzun kurnaz deli iti ekşi gibi.

Bunlar çoğu nitelik ve tarz zarfları olurlar.

Bazı belirtme sıfatları da zarf olarak kullanılırlar :

böyle iyi başka güzel ikişer dağıtmak birçok yemek gibi.

3. İsimden Üreme Zarflar :

330. İsimden üreme isimler bölümünde eklerin alfabe sırasında görülen isimden zarfları burada yapıldıkları tabanlara göre biraraya getireceğiz.

a. Adlardan Gelenler :

Adlardan gelen zarflar ençok eski ve yeni adçekimi hallerinden üremiştirler. Eski Türkçede adın kimre, *eriş-me* (bkz § 162) ve kimeri, *yönlem* (bkz § 142) halleri dilimizde çoğu yer yön gösteren zarflar bırakmışlardır :

içre taşra sonra üzere içeri dışara ileri yukarı gibi.

Eski Türkçede adın kimin, *bilelik* (bkz § 147) hali ve onun daha yeni birleşiği kimleyin (bkz § 156) hali dilimizde çoğu zaman zarfları olan kelimeler bırakmışlardır :

yazın kışın gündüzün ilkin ansızın değin geceleyin gündüzleyin sabahleyin akşamleyin gibi.

İççekim hallerinden *yer yön hallerindeki* adlar (bkz § 287), kime, yönelme hali (bkz § 139), kimde, kalma hali (bkz § 135), kimden, uzaklaşma hali (bkz § 137) mekân ve zaman içinde yer ve yön gösterdiklerinden zarflar yaratmaya çok elverişli olmuşlardır. Özellikle yer yön adları zarflar yapar :

öne geçmek dibe üste karşıya akşama yaza haftaya gürültüye, arkada kalmak yanda ortada kıyıda dakkada hesapta sözde havada, dıştan görmek alttan tepeden baştan geceden şakadan gibi.

Bunlar çoğu yer yön zarfları, birtakımı zaman zarfları, kimisi de tarz zarfları olurlar.

Dışçekim hallerindeki adlar da (bkz § 288), kimle, bilelik hali (bkz § 151), kimce, görelik hali (bkz § 129) ve kimli, donanma hali (bkz § 157), kimsiz, giderme hali (bkz § 168) ile sıfatları ve fiilleri belirtici anlatım hazanırlar ve zarf olurlar :

hızla istekle öfkeyle zamanla geceyle taneyle sürüyle, dostça erkekçe çocukça insanca akılca kanunca evce, ölçülü, konuşmak sürekli uslu insaflı anlayışlı gizli, düşüncesiz davranmak pervasız gönülsüz çaresiz eşsiz gibi.

Bu dışçekim halindeki adlar başlıca nitelik, tarz, zaman ve mikdar zarfları olurlar.

b. Sıfatlardan Gelenler :

Sıfatlar da yer yön halleri çekim eklerini alarak çeşitli zarflar teşkil edebilmektedir :

kuruya ekmek boşa ucuza uçara, açıkta geçende yakında karanlıkta, derinden eskiden uzaktan yavaştan gibi.

Dışçekim hallerinden yalnız kimce, görelik hali eki (bkz § 129) anlatımca sıfatlara fazla uygun düşer ve geniş ölçüde zarflar yaratır :

iyice yıkamak doğruca sıkıca hafifçe usulca çılgınca başlıca sessizce topluca cimrice olanca gibi.

Bunlar da başlıca nitelik ve tarz zarfları olurlar.

c. Zamirsi Zarflar :

331. Zamirlerden gelen zarflar *zamirsi zarflar* (adverbe pronominal) ise adlarda olduğu gibi eski ve yeni isimçekimi hallerinden üremiş olmakla birlikte birçok değişiklikler gösterirler. Bunlar soru ve gösterme zamirlerinin yer yön halleriyle bazı dışçekim hallerinden doğmuşlardır.

Başlıcaları Eski Osmanlıcada henüz zamirlerin çekimine paralel görünürler :

	Soru Zarfları	Gösterme Zarfları		
		Yakın için	Az uzak için	Uzak için
Yönelme Hali	*kancaru?*	*buña*	*şuña*	*aña*
Kalma Hali	*kanda? (kanı?)*	*bunda*	*şunda*	*anda*
Çıkma Hali	*kandan?*	*bundan*	*şundan*	*andan*
Bilelik Hali	*neyle?*	*böyle*	*şöyle*	*eyle*
Görelik Hali	*nice?*	*bunca*	*şunca*	*anca*

Yer yön halleri Eski Osmanlıcada çoğu yer yön zarfları, kimi zaman zarfları, hattâ sebep zarfları olmuşlardır. Bilelik hali tarz, görelik hali mikdar zarfları meydana getirmiştir.

Dilimizde ise birleşik zamir öbeklerinin *buraya* < *bu araya),* araya girmesiyle bu tablo bir hayli değişmiştir :

	Soru Zarfları	Gösterme Zarfları		
		Yakın için	Az uzak için	Uzak için
Yönelme Hali	*nereye?*	*buraya*	*şuraya*	*oraya*
Kalma Hali	*nerede? (hani?)*	*burada*	*şurada*	*orada*
Çıkma Hali	*nereden?*	*buradan*	*şuradan*	*oradan*
Bilelik Hali	*nasıl?*	*böyle*	*şöyle*	*öyle*
Görelik Hali	*ne kadar?*	*bu kadar*	*şu kadar*	*o kadar*

Yer yön halleri burada yer yön zarfları *(Burada bekleyin),* bilelik hali tarz zarfları *(Böyle düşündük),* görelik hali mikdar zarfları *(O kadar göndermişler.)* yapar. Bununla birlikte zamirlerden gelen zarflar bunlardan ibaret değildir. Zamirlerden. *Ne zaman? Ne için? Ne türlü? Ne derece?* gibi soruları karşılayan zaman, sebep, nitelik ve derece zarfları da üremiştir :

o zaman bunun için şu türlü o derece gibi.

Zamirlerden gelenler zarf işleyişinde olmakla birlikte zamir niteliğini korurlar. Yani herbirinin bir öncülü, yerini tuttuğu bir ad vardır. Meselâ «*Buradan ayrılıyorum*», dediğimiz zaman zarfın ardında *Ankaradan, Cebeciden, bu evden* gibi bir yer adı vardır. Bu sebeple sözdiziminde de (bkz § 460) farklı bir işleyişi olan bu zarfları zarffiller gibi ayrı bir bölük sayarız ve onlara *zamirsi zarflar* adını veririz.

4. Fiilden Üreme Zarflar :

332. Fiilin zarf şekli dilimizde genellikle duruk fiil halinde, yani *zarffiil* niteliğinde görülür. Bu da aşağıda etraflıca göreceğimiz gibi (bkz § 477) ayrı bir sözdizimi işleyişi olan kelime demektir. Fiilden zarfların bu özelliği — ki fiilden ad ve sıfatlarda kesin değildir — onların yapılışça daima başcümle fiiline bağlı kalmalarını açıklar.

Aşağıda (bkz § 365) zarffiilleri genişçe gözde geçireceğiz. Bunlar başcümleye getirdikleri anlam değişikliğine göre ve azçok öbür zarflara paralel olarak çeşitlenmişlerdir (zaman, hal, karşılaştırma v.b.).

Biz burada donuk, lügat kelimesi olmuş eski zarffiillerden örnekler vermekle yetineceğiz :

geçe kala öte yine < yana daha < taka çevre,
karşı ötürü dolayı, giderek bakarak vararak
gittikçe oldukça, derken durmadan silmece
gibi.

Bunlar yerine göre takı, bağlam, hattâ sıfat ve ad olarak da kullanılırlar.

5. Birleşik Zarflar :

Birleşik isim tabanlarının hemen her kalıbında türlü zarf sınıflarında birleşik zarflar meydana gelmiştir :

Adtakımı : *sözgelişi saat hesabı kuşbakışı akşamvakti,* § 267.

Sıfattakımı : *bozukdüzen yalınayak tamyol çokdefa bugün,* § 269.

Zarf öbeği : *ilkönce enaşağı azileri pekalâ çokiyi,* § 270.

Takı öbeği : *deligibi sabahakarşı öğledensonra gözönünde elaltından,* § 271.

Koşmatakım : *azçok ergeç arasıra düşe kalka gece gündüz,* § 273.

Nihayet sıfatlarda ve zarflarda berkitme için yapılan ikilemeleri de bu son takıma katmak yerinde olur :

güzel güzel ayrı ayrı az az yer yer güle güle gibi.

5. Dilim : **Takı**

I. TAKILAR VE ÇEŞİTLERİ

333. İsimlerden sonra gelip onların söziçinde başka unsurlarla ilişkilerini kuran kelimelere *takı* (postposition) adını veriyoruz :

gibi için ile göre rağmen değin beri yana içinde gibi.

Bunlar başlıbaşına bir kavram sahibi olmayıp iki kavram arasındaki ilişkiyi belli etmeye yararlar :

Ayı gibi adam. Araba ile geldim. Sabahtan beri bekleyor. Aliye göre değil. Çekmece içinde bulmuş. Poyraza karşı açık. gibi.

Takılar yalnız adlara değil, her türlü isimlere gelirler : *hasta gibi bana göre şimdiye değin öteden beri v.b.* gibi.

Takılar şekilce kelime, işleyişçe isim çekimi ekleri durumunda bulunurlar. Bu ekler gibi iki kavram arasında ilgi kurucudurlar. Çokdefa da işleyişleri bir çekim ekiyle karşılanabilir :

Ahmet için getirdim. = *Ahmed'e getirdim. Kış için sakla* = *Kışa sakla. Hayvan gibi saldırmış.* = *Hayvanca saldırmış. Hesaba göre doğru.* = *Hesapça doğru,* krş § 289.

Aslında adçekimiekleri (Türkçede *sonekler*), hiç değilse bunlardan birtakımı, takıların (Türkçede *sontakılar)* geldikleri adla ses kanunlarına göre kaynaşması mahsulü olmalıdır. Başka bir deyimle sontakılar zamanla sonek haline gelmektedir. Bunun dilimizde geçiş halindeki bir örneği *ile* takısıdır *(El ile tut.* × *El-le tut.)* gibi.

Takı şekilleri ve işleyişi belli ve ayrı bir kelime sınıfı olarak Eski Türkçeden beri çeşitlenmiş ve yaygındır *(ne üçün? kögüz üze Temir Kapıgka tegi).*

Takıların geldiği isimle birlikte teşkil ettikleri belirtme öbeğine *takı öbeği* (groupe postpositionnel) deriz. Yukarıda takı öbeği kalıbında birleşik isimlerden bahsettik, bkz § 271 *buz gibi öğleden sonra.* Aşağıda bu öbeklerin sözdizimindeki işleyişlerini göreceğiz, bkz § 423.

II. TAKILARDA İSTEM

334. Fiiller nesne olan adtan belli çekim halleri istedikleri gibi (bkz § 440) takılar da ilişki kurdukları adtan işleyişlerine göre belli çekim halleri isterler. Başka bir deyimle belli bir isim halini kovarlar. Buna *istem* (rection) deriz. *Düşmana karşı* takı öbeğinde takının istemi kime halidir. Bu öbeklenmede *karşı isteyen, düşmana istenen* adını alır. Türkçede takıların dört türlü istemi vardır: 1. Kim hali isteyen takılar, 2. Kime hali isteyen takılar, 3. Kimden hali isteyen takılar, 4. Adı katkı alan takılar.

A. Kim Hali isteyen Takılar:

Bunlar başlıca mikdar, nitelik karşılaştırmaları yaparlar ve ilişkiler kurarlar :

deve kadar kum gibi çocuk için kazma ile dönmek üzere deniz aşırı yabancı diye baba olarak cihan içre (eskimiş).

Kim hali isteyen takılar Yeni Türkçede bazan zamirlerin kimin halini alırlar :

senin kadar bunun gibi sizin için kimin ile gibi.

1. kişilerde bu, kişi zamirlerinde olduğu gibi (bkz § 310 *-im* ekine döner *(benim kadar bizim gibi).*

B. Kime Hali İsteyen Takılar:

Kime hali isteyen takılar başlıca karşılaştırmalar yaparlar ve yer yön, sınır ilişkileri kurarlar :

havaya göre yağmura karşı eve doğru sabaha dek bayrama değin (kadar) eskiye bakarak buna karşılık güçlüğe rağmen İsveçe dair gibi.

C. Kimden Hali İsteyen Takılar:

Başlıca zaman ve yer yön ilişkileri kurarlar ve sebep, sonuç, ayrıklık göstermeye yararlar :

namazdan önce tatilden sonra dünden beri bağdan öte yoldan aşağı bizden yana kapıdan dışarı pazardan başka mayıştan itibaren uzaklıktan dolayı.

D. Adı Katkı Alan Takılar:

335. Yukarıda yer yön, çağ, ilişki gösteren adların sıfat olarak başta (bkz § 293) ve katkıalan olarak sonda (bkz § 293 ön ve sontakı işleyişiyle kullanıldıklarını görmüştük. Sonunculardaki takı öbeğinin tabanı bir belirsiz adtakımıdır *(ev içi*

saçak altı ay başı edep dışı). Aslında kim hali isteyen takılardan kimisi de bu kalıptan doğmuş olacaktır :

E.T. *kuşlar kib-i tag sar-ı* Y.T. *cennet misal-i*
An. *eşek kadar-ı.* gibi.

Adı katkı alan takılar yukarıda kaydettiğimiz zarflaşmış belirsiz adtakımlarının yer yön halleri almasıyla oluşmuş görünürler. Bunlar ençok yer yön ilişkileri kurmakla birlikte pek çeşitli anlatımda karşılaştırmalara da yararlar :

masa üstüne masa üstünde masa üstünden çınar altına kışla önünde köşe başından duvar dibine bağ arasında yağmur yüzünden Tanrı katında devlet tarafından durum hakkında gibi.

Dışçekimin kimle ve kimce halleri de adı katkı alan takılar meydana getirir :

kanun yoluyla aracı eliyle boy sırasıyla yolculuk dolayısıyla yağış sebebiyle, anlaşma gereğince bekleme süresince deniz kıyısınca tarih boyunca gibi.

III. TAKILARIN YAPISI

336. Yukarıda zarfların yapısını gözden geçirirken (bkz § 329) bu kelime sınıfının az sayıda kök kelimelere sahip olduğunu, dahaçok başka sınıflardan alınmış ve üretilmiş kelimelerden meydana geldiğini belirtmiştik. Bu tespit takı sınıfı için de ve öncelikle doğrudur. Gerçekten «kök olan takılar» diye bir kelime topluluğu meydana getirmek güçtür. Zarflarda olduğu kadar isimden ve fiilden çeşitli kelime üretme özel vasıtaları da takılarda yoktur.

Böylece dar bir kelime sınıfı teşkil eden takılar başlıca iki kaynaktan beslenmişlerdir. Biri takı olarak kullanılan zarflardır. Diyebiliriz ki birçok zarflar aslında sıfat olup kullanışa göre zarf sayıldıkları gibi çoğu takılar da aslında zarf olup

bu işleyişle bir isme geldiklerinde takı sayılırlar. İkinci kaynak da adı katkı alan çekim halindeki yer yön adlarıdır.

Takıları zarflara paralel olarak dar ölçüde öbekleyeceğiz: 1. Kök olan takılar, 2. İsimden üreme takılar, 3. Fiilden üreme takılar, 4. Yer yön adlarından takılar.

A. Kök Olan Takılar:

Tek heceli, yada çözümü güç birkaç kelime ile bazı yabancı takıları bu bölümde gözönüne alabiliriz:

şeker tek akşama dek kadın için kıştan beri yumruk kadar işe dair sözleşmeye rağmen komşuya ait gibi.

B. İsimden Üreme Takılar:

Bunlar çokluk eski ve yeni isim çekimekleriyle yapılmış ve çoğu zarf olan kelimelerdir:

âdet üzere yemekten sonra belden yukarı paradan başka yarına değin düşmandan yana aptala nispetle salıdan önce sitem yollu kuş denlü e s k i m i ş (vicilli) şeytan gibi.

C. Fiilden Üreme Takılar:

Bu takılar eski ve yeni zarffiiller, yani aslında zarflar olup çoğu yine zarf olarak da kullanılırlar:

ölçüye göre gözlük ile camiden öte vazife diye güneşe karşı havadan dolayı gün aşırı bundan ötürü sorumlu olarak gibi.

D. Yer Yön Adlarından Takılar:

Bunlardan yukarıda (bkz § 335) takıların istemlerini ayırdederken adı katkı alan takılar bölümünde bahsettik ve örneklerini verdik. Yeni Türkçede takılar sınıfını genişleten ve zenginleştiren başlıca bu kalıptaki kelimelerdir.

6. Dilim: B a ğ l a m

I. BAĞLAMLAR VE ÇEŞİTLERİ

337. Söziçinde iki kelimeyi, aynı değerde iki cümle unsurunu, iki yargıyı ve bazan da iki paragrafı bağlamaya yarayan kelimelere *b a ğ l a m* (conjonction) adını veriyoruz :

kedi ile köpek Beni ve kardeşimi çağırdılar. Güzel, fakat bakımsız bir bahçe. Yola çıkamadık, çünkü hava bozdu. Yolda çok yorulmuştuk da, hemen yattık. gibi.

Bazı bağlamlar da bağladıkları iki kelime, veya yargıdan önce, yada sonra tekrarlanarak kullanılırlar :

«Ya devlet başa, ya kuzgun leşe». «Ne sana, ne bana». Ali Bey de, oğlu da iyi karşıladılar. «Hem kel, hem fodul». Yazın olsun, kışın olsun bu yürüyüşü yaparım. gibi.

Bu ikili kullanışta bağlamlar değişik de olabilir :

«Düşmanlar dışardan, biz içerden yıktık memleketi». Biryandan ortağı, öbüryandan karısı batırdılar adamı. Ya otur, yahut gidelim. gibi.

II. BAĞLAMA İLİŞKİLERİ

338. Bağlamlar pek çeşitli yönlerden kelime ve yargılar arasında ilişkiler kurarlar. Söziçinde iki kavramı, veya düşünceyi bütünleştiren bu ilişkilerdir. Birden fazla anlatım ve kullanışı olan bağlamlar da vardır, onları karakterlerine göre ayırdedip dilimizdeki başlıca bağlamları bölümlemeye çalışacağız. Bu bölümlemeyi aşağıda bağlam cümlesinde de göreceğiz, bkz § 461 v.i.

1. Ulama Bağlamları :

Ulama bağlamı (conjonction copulative) iki unsuru aynı hizada ve bakışıklı olarak ilgiler :

ile ve de hem ... hem ne ... ne (olumsuz)
de ... de gerek ... gerek(se) olsun ... olsun
gibi.

2. Ayırtlama Bağlamları :

İki unsuru seçmeli olarak ilgileyen bağlamlara *ayırtlama bağlamları* (conjonction disjonctive) adını veriyoruz :

ya yahut yada veya ya ... ya mi ... mi
ister ... ister gibi.

3. Karşıtlama Bağlamları :

İki unsurdan birini öbürüne karşı çıkaran bağlamlara *karşıtlama bağlamları* (conjonction adversative) adını veriyoruz. Buna *karşıtlık ilişkisi* diyebiliriz :

ama fakat lâkin yalnız ancak bununla
beraber şu var ki yine de gibi.

4. Almaşma Bağlamları:

İki unsur arasında almaşık bir değişme ilişkisini gösteren bağlamlara *almaşma bağlamları* (conjonction alternative) diyoruz. Bunlar hep ikili bağlamlar olurlar:

bir ... bir kimi ... kimi biri ... öbürü bazan ...
bazan gâh ... gâh gibi.

5. Üsteleme Bağlamları :

İki unsurdan biriyle ötekini pekiştiren bağlamlara *üsteleme bağlamları* (conjonction assévérative) diyoruz. Bunlarda artırıcı bir karşılaştırma anlatımı vardır :

de hatta bile üstelik hem de zaten kaldı ki
nasıl ki gibi.

6. Açıklama Bağlamları :

İki unsurdan biriyle ötekini anlamca çözmek, açıklamak aracılığını yapan bağlamlara *açıklama bağlamları* (conjonction déclarative) adını veririz :

yani demek ki öyle ki başka bir deyimle senin anlayacağın gibi.

7. Salt Bağlamlar :

339. İki unsurdan birini öbürüne salt olarak tabi kılan, altalta bağlayan bağlamlara *salt bağlam* (conjonction absolue) adını veririz. Burada ilişkinin özelliği aranmaz :

ki kim de (Bu bağlamları başka işleyişlerinde bununla karıştırmamalı bkz § 338, 320, 460).

8. Yerverme Bağlamları :

İki unsurdan birini destekleme, veya bir yargıyı yerinde gösterme yoluyla bağlantı kuran bağlamlara *Yerverme bağlamları* (conjonction concessive) adını veriyoruz :

gerçekten netekim halbuki oysa hal böyleyken gibi.

9. Sebep Bağlamları :

İki unsurdan birini ötekine sebep gösteren bağlamlara *sebep bağlamları* (conjonction causale) diyoruz :

çünkü zira ki (bunun için bu sebeple bundan dolayı geniş anlamda).

10. Sonuç Bağlamları :

İki unsurdan biri öbürünün sonucu olduğunu gösteren bağlamlara *sonuç bağlamları* (conjonction consécutive) deriz. Bunların işleyişi sebep bağlamlarının aksinedir :

buna göre bundan dolayı bunun üzerine bunun için bu sebeple öyleyse ozaman şimdi gibi.

11. Amaç Bağlamları :

İki unsurdan birinin ötekini gerçekleştirme amacı güttüğünü göstermeye yarayan bağlamlar *amaç bağlamları* (conjonction finale) adını alır :

taki diye ki kim (eskimiş) *için tek yeter ki*
gibi.

12. Şart Bağlamları :

İki unsurdan birinin öbürü için varlık şartı olduğunu göstermeye yarayan bağlamlara *şart bağlamları* (conjonction conditionnelle) diyoruz. Şart Türkçede ayrı fiil çekimleriyle ifade edildiği için şart bağlamları ve kullanışları sınırlıdır :

eğer şayet yoksa illâ o takdirde aksi halde
gibi.

Bağlamların iki yargı arasında kurdukları ilişki iki türlü olur. Birincisi iki yargıyı aynı hizada tutan, birini ötekine tabi kılmayan bir ilişkidir *(Ahmet Erzurumdan dönmüş, fakat henüz görüşemedik)*. Bu türlü bağlantıya *yanyana bağlantı* (coordination) deriz. İkinci çeşit ilişki yargılardan birini öbürüne tabi kılar *(Borcumu ödeyemedim, çünkü aylığım gecikti)*. Bu türlü bağlantıya da *altalta bağlantı* (subordination) adını veriyoruz.

Yukarıda kabataslak 12 sınıfa ayırdığımız bağlamlardan ilk altısı yanyana bağlantı, sonraki altısı ise altalta bağlantı kurarlar. Bunların birleşik bağlam cümlesinde kullanılışlarını sözdizimi bölümünde göreceğiz, bkz § 462 v.i.

III. BAĞLAMLARIN YAPISI

340. Eski Türkçeden beri dilimizde bağlam işleyişinde kelimeler vardır. Ancak sayıca azdırlar *(sıçgan takı sıkırkan Üzüm yégil, azu kagun yégil)*. Bağlam sınıfının Türkçede daha geç gelişmesi iki sebeple açıklanabilir :

a. Türk dilleri ifadede kısalığı, dolayısıyla *bağlamsızlığı* (asyndète) tercih edegelmişlerdir. Bugün de özellikle konuşmada türlü bağlamların işleyişini farklı tonlarla yerine getiririz, bağlamları az kullanırız, bkz § 99, 461.

Anlayışlı, (fakat) *sebatsız. Bu sabah uğradı,* (ve) *gitti. Araba alamayorum,* (çünkü) *param yok* gibi.

Türkçenin bu özelliği bize gerek isim, gerekse fiil tabanlarını basitçe yanyana getirip koşmatakımlar yapmak yolunu açmıştır *(karı (ve) koca açık saçık az çok alışveriş yemek içmek).*

b. Türkçe zengin bir zarffiiller sistemi geliştirmiş olup ilintili bağlam cümleleri yerine dahaçok karmaşık zarffiil cümlelerini kullanır, bkz § 456 :

Yemeğini yedi ve gitti. × *Yemeğini yeyip gitti. Dün gelemedim, çünkü hastalandım.* × *Hastalandığım için dün gelemedim.*

Bu sebeple biz özellikle yanyana bağlantıya dahaaz ihtiyaç duyarız.

Tercümeler yoluyla dilimize Farsça ve Arapçadan bağlam olan birçok kelime girmiş olduğu bir gerçektir. Ancak bu kelime sınıfını Türkçeye yabancı dillerden geçmiş saymak yersiz olur. Bunun organik olarak zarffiillerden doğmuş olduğu aşikârdır *(takı ile ulayu).*

Türkçede bağlamların aslında zarffiillerden gelmiş bulunmasının delili ve sonucu olan bir cihet de bunlardan birtakımının *sona yapışık* (enclitique) olmalarıdır. Türkçede yan cümleyi kapayan zarffiilin son hecesi yüksek ton ve vurgu ve kendisinden sonra bir durgu aldığı gibi onun özel bir kullanışı olan, veya onun yerini tutan bağlam da sona yapışıp yan cümleyi kapar, yüksek ton ve vurgu aldığı gibi başcümleden bir durguyla ayrılır ·

Söyledi de, inanmadık. Anladım ki, söz dinlemeyecek. Getirdin ama, bir işe yaramadı. Gücenmesin diye, en iyisini gönderdim. gibi.

Bu hallerde virgülü bağlamdan sonra koymak doğru olur.

IV. BAĞLAM ÇEŞİTLERİ

341. Yeni yazı dilimizde çoğu zarffiillere paralel olarak kullanılan oldukça zengin bir bağlamlar dağarcığı vardır. Çoğu zarflardan gelen bağlamların çeşitleri hakkında bir fikir vermek için onların başlıcalarını birkaç öbekte toplayacağız :

A. Türkçe Asıllı Bağlamlar :

de de ... de ile diye kim ancak yalnız böylece ayrıca gerek ... gerek olsun ... olsun oysa yoksa imdi gerçekten ister ... ister bir ... bir kimi ... kimi gibi.

B. Birleşik Bağlamlar :

Türkçe, veya karışık birkaç kelimeden oluşmuş bağlamlar da çoktur :

yine de ya da hem de netekim bunun gibi bundan dolayı bir yandan ... öbür yandan halbuki öyle ki şu var ki kaldı ki nasıl ki bununla beraber her ne kadar hal böyleyken gibi.

C. Yabancı Asıllı Bağlamlar :

Bunlar da yazı dilimizde yerleşmiş görünürlerse de birtakımı Türkçeleştirilmektedir :

ve fakat lâkin ama çünkü hatta zira ya ... ya ne ... ne hem ... hem eğer şayet tâ ki madem ki meğer ki filhakika (gerçekten) maamafih (bununla beraber) binaenaleyh (bundan dolayı) veya *(yada)* gibi.

Bağlamlar kullanışta türlü özellikler gösterirler ki onlardan ileride sözdizimi bölümünde bahsedeceğiz, bkz § 461 v.i.

7. Dilim : Ünlem

I. ÜNLEMLER VE ÇEŞİTLERİ

342. Bir duyuşu, bir dileği canlı bir şekilde ve bazan tek başına anlatmaya ve bir kimseye seslenmeye yarayan kelimelere *ünlem* (interjection) adını veriyoruz :

oh! eyvah! hah! vay! ö! püf! haydi! hey! gibi.

Kullanışta çoğu zaman ünlemden sonra o duygu ve dileği açıklayan bir cümle getiririz :

Oh! hava biraz serinledi. Hah! tam istediğim gibi. Haydi! işinize bakın. Hey! kimi arayorsun? gibi.

Aynı ünlemler bazan cümlenin sonunda kullanıldığı gibi dahaçok cümle sonunda kullanılan ünlemler de vardır :

Lâfı uzatmayalım, haydi! Fazla konuşuyorsun, be! gibi.

Ünlemler dilin konmuş anlamlı kelimeleriyle *haykırma* arasında yer alan bir kelime sınıfı meydana getirirler. Bunun için dünya dilleri arasında benzeşirler :

Fransızca *ah! ouf! hop!* Türkçe *ah! of! hop!*

Ünlemler dilde en eski bir kelime sınıfı olup aslında bağlamlar ve takılar gibi üreme ve devşirme bir kelime topluluğu teşkil etmekte değildirler. Bu sebeple onları âlet *(edat)* kelimeler arasında saymak yerinde olmaz.

Ünlemler öbür kelimelerden farklı olarak kendilerine göre ton ve vurgu alırlar (bkz § 95, 99), farklı sesli uzunlukları, ikizleşme ve durguları olur, bkz § 14, 40, 104. Buna göre söy-

leyişte de çok çeşitlenirler ve pek farklı anlatımlar alırlar. *Vay!* gibi bir ünlem derin üzüntüden sevince, tehditten okşamaya kadar varan çeşitli anlatımlar gösterir. Yazıda bu ayrılıkları tabiî hiç farketmeyiz, ancak *sözün gelişi* ile okurken bir dereceye kadar kestiririz.

Yapı, tonlanma ve kullanış özellikleriyle başlı başına bir işleyişleri olan ünlemlere dilde bu yönlerden yaklaşan başka kelime toplulukları vardır. İşleyişte aynı görünmeleri sebebiyle bunları da ünlemlerle birlikte gözden geçirmemiz gereklidir. Gerçekten yansılama, hayvana seslenme, çocuk dili ve argo kelimeleri nihayet başka kelime sınıflarından alınıp ünlem olarak kullanılan kelimeler, kelime öbekleri ve deyimler hep ünlem karakterinde dil unsurları olabilirler.

II. ÜNLEMLERİN YAPISI

A. Asıl Ünlemler :

343. Yukarıda özelliklerini belirttiğimiz ünlemleri *asıl ünlemler* (interjection proprement dite) diye ayırdetmemiz doğru olur. Çünkü bunlar meydana geldikleri seslikler bakımından da dilin öbür kelimelerinden farklı görünürler. Çoklukla açıklık dereceleri yüksek (bkz § 14, 24) seslerden, dahaçok açık düz seslilerle yarımsesliler, gırtlak sesdeşlerinden yapılmış tek, veya çift heceli kelimelerdir. Bunlarda başka seslere az rastlanır. Kalın ve ince sıradan seri halinde örnekler de verirler :

a! ā! ha! hā! ah! ay! hay! hah! hayhay!
e! ē he! hē! eh! ey! hey! heh! heyhey!
yā! hoy! vay! vıy! hā! hū! oh! nah! yū!
yō! aah! uh! broy! ō! vahvah! eyvah!
heyhat!

Görüldüğü gibi çoğu tek heceli, bir takımı da ikileme suretiyle onlardan yapılmış görünen çift heceli ses birlikleridir *(hayhay! vahvah! pehpeh! heyhey!)*. Bu ünlemler seslen-

meye yarar bir ses yapısındadırlar. Hepsinde yüksek duyulurluk gözetilmiştir. Buna karşılık yakın mesafeden seslenmeye, daha gevşek duygular anlatmaya yarayan ünlemlerin sesyapısı farklı olur. Burada açıklıkları daha düşük sesler, hatta sırf tonsuz hışırtılı sesdeşlerden yapılmış heceler kullanılır, krş § 24 :

be! bre! hī! öf! püf! hışt! pist! pst! hşt! pş!
gibi.

Konmuş anlamları olmayan bu türlü ünlemleri sözlüklerimiz açıklamaya çalışırlar. Ancak yukarıda belirttiğimiz gibi çeşitli tonlanmalara göre pek değişik anlatım almaları sebebiyle bu çeşitlemeler her zaman yetersizdir. Asıl ünlemleri kullanışları bakımından kabataslak iki öbekte toplayabiliriz :

1. Duyuş Ünlemleri :

Birtakımı doğrudan doğruya konuşanın duyuşlarını ve kendine ait dileklerini açıklamaya yararlar. Bunlara *duyuş ünlemleri* (interjection affective) adını veririz :

ā! ah! oh! ay! vay! of! ō! ıh! püf! öf!
hop! bū! uy! tüh! eyvah! vahvah! heyhāt!
gibi.

Bunlar sevinç, acı, hayret, takdir, hayranlık, esef, nefret, bezginlik, üşüme, bunalma gibi pek çeşitli duygular ifade ederler.

2. Soruşturma Ünlemleri :

Birtakım ünlemler de eydilenin ilgisini çekmeye, onu çağırmaya, eğilimini, düşüncesini anlamaya, onu teşvik etmeye, doğrulamaya, veya reddetmeye yararlar. *Dışa dönük* (objectif) ve başkasıyla ilgili olan bu ünlemlere de *soruşturma ünlemleri* (interjection interpellative) diyoruz. Bunlar kimi zaman soru tonlanması alırlar :

ey! hey! hoy! hū! hişt! pist! hā? hī? yā?
de! haydi! yā! hā! hī! he! eh! hah! hayhay!
yō! yuf! hayt!

Bu iki bölük ünlem ton farklarıyla birbiri yerine de kullanılır.

B. Ünlem Olan Başka Kelimeler :

344. Hemen her sınıftan bazı kelimeleri (ad, sıfat, zamir, zarf, fiil) sözdizimi ve tonlanma yönlerinden ünlemlere uydurup ünlem işleyişinde kullanabiliriz. Başka bir deyimle *h a y k ı r m a* (exclamation) tonunda kullandığımız kelime ünlem sayılabilir.

1. Ünlemleşen İsimler :

a. Adlar seslenmede, çağırmada ünlem işleyişinde kullanılırlar ve asıl ünlemlerde olduğu gibi çoğu zaman kendilerinden sonra maksadı açıklayıcı bir cümle alırlar :

Arkadaş! Çocuk! Hamal! Gazeteci! Ahmet, şu takımları getir. Oğlum, sonra güç durumda kalacaksın. Canım! Babacığım! gibi.

Buna adın *ç a ğ r ı h a l i* deriz ki (bkz § 286) Türkçede kim halinde bulunur. Fakat vurgusu daima birinci heceye doğru çekilmiş olduğundan ayrı bir çekim hali sayılabilir (Çocuk! Arkadaş! Gazeteci! Oğlum!).

Kimi dillerde çağırma hali ayrı bir ek alır. Eski yazı dilimizde bunun Farsçadan geçmiş ve bir uzun *ā* ile yapılmış örneklerine rastlarız :

zahidā! (ey zahit!) sakiyā! (ey saki!) asafā! ey vezir!) Bakiyā! (ey Baki!) Nedimā! (ey Nedim!) gibi.

b. Belirgin vasıflarıyla sıfat olarak kullanılan adlar (bkz § 298) ve öncelikle sevinç, acı, hayret, nefret v.b. gibi duygular getiren sıfatlar ünlem tonuyla ve bu işleyişte söylendiklerinde ünlem sayılırlar :

Allah! ölüm! felâket! yürek! cennet! yıldırım! dikkat! güzel! enfes! zavallı! kötü! berbat! eşsiz! fevkalâde! gibi.

Bunlar takdir, kutlama, dilek teşekkür, kınama, aşağılama, hakaret gibi kişiye yönelmiş *kendince* (personnel) yargıları açıklamaya da yararlar :

arslan! yeğit! mükemmel! mutluluklar! başarılar! beyinsiz! zalim! avanak! miskin! alçak! ayı! eşek! gibi.

Bu adlardan bazıları artık konmuş anlamlarını yitirmişler, yalnız ünlem olarak kullanılır olmuşlardır :

yazık! (günah) *aman!* (güvenlik) *aferin!* (takdir) *yasak!* (karar) *destur!* (müsaade) gibi.

Soru ve gösterme zamirlerini ve pekçok zarfları da ünlem tonu ve işleyişi ile kullanırız :

şu! işte! nah! şimdi! hemen! ileri! elbette! asla! gibi.

Asıl ünlemlerden birtakımı başka kelimelerle birleşip kaynaşarak daha bazı ünlemler yaratmışlardır ki bunları da asıl ünlemlerden saymak gerektir :

haydi! < *hay de! ayol!* < *ey oğul! varda!* < *vardı ha! oşundu!* < *oş imdi! yalla!* < *yā Allah! heygidi!* < *hey gidi!* gibi.

Bunlara yabancı dillerden gelmiş bazı kelime ve birleşikleri de katmak mümkündür :

maşallah! inşallah! illallah! lâhavle! zinhar! bravo! gibi.

2. Ünlemleşen Fiiller :

345. a. Yukarıda gördüğümüz *a* × *ya* ünleminin cümle sonunda yargıyı berkitme ve gerçekleme gibi bir anlatımı vardır. Yargının bedihi olduğunu gösterir :

Doğru ya! Öyle ya! Dedim ya! Yoktur ya!
gibi.

Bu ünlem bir ek haline gelmek istidadını göstermiş ve birçok durumlarda çekimli fiilin adeta bir *ünlem görünüşü*nü (aspect vocatif) meydana getirir olmuştur. Bu anlatımda türlü fiil kiplerine geldiği görülür :

anlarsın a! (elbette anlarsın). *Göreceksiniz ya!* (tabiî göreceksiniz). *Ödemeliyiz ya!* (mutlaka ödemeliyiz). *Bildir ya!* (iyi olur, bildir). *Ölmüş ya!* (evet ölmüş). gibi.

Anadolu ağızlarında emir kipine bir *a* şeklinde geldiği görülür *(Bak a, Hasan Ağa!)*.

Dilek kipinin 2. ve 3. kişileri bu ünlem kalıbı içinde farklı bir anlam, teşvik edici ve evetleyici bir emir anlamı almaktadırlar. Burada 2. kişide sesli uyumuna da uğramışlardır :

Söylesen e! (haydi söyle, hemen söyle). *Yeseniz e!* (buyurun, yeyin). *Otursanız a!* (lütfen oturun). *Gönderse ya!* (ne duruyor, göndersin). *Kalsalar a!* (iyi olur, kalsınlar). «*Sallasan a, sallasan a mendilini*».

b. Fiillerde emir kipi ünlem olarak kullanılmaya ençok müsait olanıdır :

dur! bak! sus! savul! sakın! yaşa! davranma! yaşasın! dokanmasın!

Dolaylı bir emir olan istek kipi de bu türlü kullanılır *(yürüyelim! sallanmayalım!)*.

3. Birleşikler, Üremeler :

a. Dilimizde belirtme öbekleri ve yargı öbekler halinde pekçok ünlemler vardır. Bunlar da aynı tonlanma içinde ve basit ünlemler kullanılışında başlıbaşına canlı duyuş ve dilekler anlatan dil unsurlarıdır :

vay canına! Allah aşkına! hodri meydan! yangın var! hayır ola! aşk olsun! çık dışarı! haydi bakalım! gibi.

Bunlardan şekillerine göre yerlerinde bahsedeceğiz.

b. Ünlemler de başka kelime sınıflarına geçerler, ad, zarf ve bağlam olarak kullanıldıkları olur. Onlar da yansılamalar gibi isimden isim, veya fiil yapımına yarayabilirler. Ancak bu kullanışlar sınırlıdır :

Ad olarak : *mazlumun ahı puf böreği «Haydan gelen huya gider». şehrin hayhuyu.* Zarf olarak : *Habre uğraşıyor. Haydi haydi elverir. Hop içeriye.* Bağlam olarak : *Ha düştü, ha düşecek. O bekleyor ya, yapamayız.*

Kelime üretiminde :

vardacı yasakçı amansız heyheyli puflamak haydamak üflemek hohlamak gibi.

III. YANSILAMALAR VE BENZERLERİ

346. Kelimenin yapısı bakımından ünlemlere ençok yaklaşan kelime türü yansılamalardır. Bunlar tabiat seslerini tasvir, veya kabataslak taklit ederek meydana gelmiş ses topluluklarıdır. Ünlemlerde olduğu gibi (bkz § 342) bunlar da konmuş anlam değil, seslerin andırdığı nesne, veya hareket anlamını taşırlar :

pır tak fırt gümbür tantun harıl harıl şırıltı gibi.

Yansılamalarda konmuş anlamı olan öbür kelimelerden farklı olarak *p m f v* dudaksıları ile *h ş c z* sesdeşleri ve bolünlüler de önseste bollukla görülür. Başkaca dilin hece yapısına ve sesli, sesdeş uyumu kanunlarına uygun düşerler. Kökleri bakımından hepsi isim kökleri karakterindedirler.

Yansılamalarda öbür ünlemler gibi duygu ve dileklerin kestirme ve canlı bir ifadesi olmak esas değildir. Bu sebeple tonlanma ve vurgulanmaları da ünlemlerinkine değil, öbür kelimelerinkine uygun düşer. Onlar başlıca tabiat seslerini tasvir ve taklit yoluyla kelime dağarcığımıza yeni kavramlar ve kavram incelikleri kazandırmaya yararlar. Sözü renklendirirler.

Ünlemler gibi yansılamalar da dilin başlangıcından gelen en eski unsurlarından olup konuşma dilinde ve obartmalı anlatmalarda daha yaygındırlar. Ses yapıları sebebiyle yansılamalar da ünlemler gibi dünya dilleri arasında azçok benzeşirler :

Türkçe : *tiktak* (saat) *gluglu* (hindi) *miyavlamak* (kedi),

Fransızca : *tic tac glouglou miauler* gibi.

Konmuş anlamı olan kelimelerden farklı olarak yansılamalar donmuş ve yalnız üretimle çoğalan kelime kökleri ile sınırlı değildirler. Çoğu teknoloji ile ilgili yeni seslerden yeni kelime kökleri de yaratırlar :

pampam grav tantun garç trım bipbip vıj trink gibi.

A. Yansılamaların Yapısı :

347. Yansılamaların öbür kelime sınıflarıyla ve asıl ünlemlerle başlıca benzerliklerini ve ayrılıklarını belirtmeye çalıştık. Şimdi onların dikkate değer yapı özelliklerini de göstereceğiz. Dilimizde yansılamalar çok sayıda kelime kökleri ve çeşitli yapım şekilleriyle ayrı bir zenginlik teşkil ederler.

Yapıları, dolayısıyla işleyişleri bakımlarından yansılamaları iki takımda toplanır görüyoruz. Birtakımı ençok oluş ve kılışları, bazan da nesneleri sesler yoluyla tasvir ederler. Bunlara *tasvir sesleri* (sons descriptifs) adını verebi-

liriz. Birtakımı ise tabiat seslerini taklit ederek her türlü kavramları ifade etmeye çalışırlar. Bu türlü yansılamalara da *taklit sesleri* (sons imitatifs) demek doğru olur.

1. Tasvir Sesleri :

Tasvir sesleri ençok olup bitenin çıkardığı sesi andırırlar *(Patır patır döküldü)*. Fakat fiilin veya nesnenin görünüş ve hareketini andıranları da vardır *(pırıl pırıl fırıl fırıl)*. Bunlar genellikle kapalı tek heceli köklerden gelirler. Uzatma ve ikileme yollarıyla çeşitlenirler ve isim tabanları olarak kelime yapımına girerler *(pat patpat patır patır patır patlamak patırdamak patırtı)*.

Tasvir seslerinin başlıca kökleri şunlardır :

çat pat küt çıt cart hart zırt kırt fır
pır mır hor vır şır dır gır gür hır tak
tuk rak lık şrak lark zınk kös kıs rap
şıp garç gurç faş cız vız bam güm tan
tun gibi.

Bunlardan birçoğu, yahut benzerleri çoğu zaman bir *-ir* ekiyle *(r* ile bitenlerden ve başkaca bazılarından sonra *-il)* uzatılmış iki heceli olarak da görülürler :

çatır patır kütür fırıl pırıl horul şarıl
gürül takır lıkır zıngır tokur mışıl şapır
kımıl kıpır cızır gibi.

Kullanışta bu tek ve çift heceli yansılamalardan bazan yalnız biri, bazan öbürü, bazan da herikisi işlektir. Ancak daha da işlek olan şekilleri bunların ayniyle veya benzerleriyle yapılmış olan ikilemeleridir :

dırdır vırvır lıklık raprap kıskıs çatpat
carcur zartzurt şarıl şarıl horul horul takır
takır fosur fosur bıngıl bıngıl pırıl pırıl zangır zangır paldır küldür kıpır kıpır çatır çatır
gibi.

2. Taklit Sesleri :

348. Taklit seslerinde ise tabiat seslerini tekrarlama suretiyle türlü kavramları ifade etmek esas olduğundan onların hece yapıları ve uzatma halleri sistemli değildir, tasvir seslerininkine benzemez. Bunlar aynı zamanda dili bilmeyenlerle (hayvanlar, çocuklar, yabancılar), konuşma vasıtası olur. Hayvan seslerinin taklidinde :

mee moo bee tıs miyav cikcik cırcır hav-hav civciv gakgak vrakvrak gluglu üürüü gıtgıdak kukumav gibi.

Bunlar *hayvan dili* (langue animale) kelimeleri sayılır.

Bizim evcil hayvanlara seslenmelerimiz ise ayrı ayrı olur ve dahaçok asıl ünlemlerden sayılırlar :

deh! oha! çüş! kıh! tos! geh! pist! hoşt! hır! tıktık! bilibili! pisipisi! kuçukuçu! gibi.

Çocukta dil sesliler ve onlara katılan bazı dudak ve damak sesleriyle başlar *(ā! gū! mā!)*. Bunlar konuşma organlarının gelişmesi ölçüsünde çeşitlenir. Biz ise onları tekrar ve teşvik ederek anlamlandırmaya çalışırız. Böylece çocukla aramızda ilk anlaşma vasıtasını, *çocuk dili*ni kurarız. Taklit seslerinden başlayarak genişleyen çocuk dili ayrıca her dilde bir gelenek mahsulüdür. İlk çocuk kelimeleri çokluk tek, veya ikilenen tek hecelerden ibaret olur :

meme mama bū cici kaka baba mah böh çiş attā gibi.

Sonra eşyayı ve hayvanları ses taklitleriyle tanıtmaya başlarız :

pisi dahdah havhav vū naynay düt bebek gogo öcü gibi.

Dili bilmeyen yabancılara meram anlatmak için de el ve

yüz işaretleriyle birlikte milletlerarası bir benzerlikleri olan ünlemlere ve yansılamalara başvururuz, kelimeleri kısaltırız :

Ben bip bip, sen gelmek. Topkapı Saray hü, taksi binmek. gibi.

B. Yansılamalarda Kullanış :

349. Tasvir sesleri olsun, taklit sesleri olsun ilkin kökleri, uzatılmış çift hecelileri ve ikilemeleriyle kelime dağarcığımızı bir hayli zenginleştirmişlerdir. Türlü kavram bölüklerinden yoğun varlıklar adlarını besbelli bu yoldan almışlardır :

baba dede nine civciv puhu guguk kuğu gırgır şakşak zırzıp meme gaga pipi çan gibi.

Yansılamalar, fakat özellikle tasvir sesleri sıfat olarak az kullanılırlar :

lop et trink para dırdır kadın cızbız köfte cızır cızır ses takır takır buz dangıl dungul adam gibi.

Ancak yukarıda belirttiğimiz gibi (bkz § 347) tasvir sesleri ençok fiillerin çıkardığı sesleri ve bazı hareket ve görünüşleri canlandırdıklarından ençok zarf olarak kullanılırlar. Tek olarak kullanılmaları dahaaz, berkitme zarfları olarak (bkz § 326) ikileme şeklinde kullanışları ise pek yaygındır. Tek olarak ünlem tonundadırlar :

Çat! yarıldı. Pır! uçtu. Vız! geçti. Zınk! oturdu Hart! kopardı. Şangır! döküldüler. Gümbür! yıkıldı gibi.

İkilemeler veya koşmatakımlar halinde gerçek zarflar sayılırlar :

raprap yürümek kıskıs gülmek fırfır dönmek taktak vurmak zırtzırt konuşmak cıvılcıvıl ötmek mışılmışıl uyumak lıkırlıkır kaynamak şarılşarıl akmak şapurşupur öpüşmek gibi.

C. Yansılamadan Üretim :

Bu basit ve uzatılmış kök kelimeler taban olmak üzere yansılamalar üretim ve birleşim yollarıyla kelime dağarcığımıza geniş ölçüde ve pek renkli kelimeler sağlamışlardır. Bunları üretim bölümünde yer yer gösterdik. Burada da toplu olarak o yerlerine işaret edeceğiz.

Yansılama kökleri isim tabanları teşkil ettiklerine göre onlardan isme ek isim ve isme ek fiil ekleriyle yapılmış isimler ve fiiller olmalıdır. Gerçi öbür isim kökleri gibi yansılamalara da herhangi bir yapım eki gelmesi mümkündür. Netekim onlar her türlü birleşik kelime yapımına da girerler. Ancak biz o bölümde bunlara çoklukla gelen ekleri, bir de yalnız yansılamalara gelen ekleri göz önüne aldık. Kökleri yansılama olan bu üremelerin başka üretim ekleriyle uzatılmış şekilleri olması da tabiidir :

1. *-dek* adları, § 136, No. 10 :

fırıldak kıkırdak çekirdek bıngıdak donguldak v.b.

2. *-edek* zarfları, § 139, No. 17 :

hartadak hoppadak zıngadak şırpadak pattadak v.b.

3. *-lek* sıfatları, § 152, No. 39 :

zırlak cırlak hortlak haşlak çatlak fırlak v.b.

4. *-ti* adları, § 170, No. 53 :

gürültü homurtu parıltı kıpırtı çatırtı cıvıltı v.b.

5. *-de-* fiilleri, § 171, No. 1 :

tıkırdamak şakırdamak kımıldamak gümbürdemek ışıldamak v.b.

6. *-ir-* fiilleri, § 180, No. 11 :

çağırmak üfürmek geğirmek hapşırmak anırmak böğürmek v.b.

7. *-kir-* fiilleri, § 180, No. 13 :

hıçkırmak pufkurmak haykırmak fışkırmak çavkırmak v.b.

8. *-le-* fiilleri, § 181, No. 14 :

hoplamak parlamak foslamak havlamak patlamak gürlemek v.b.

9. *-re-* fiilleri, § 188, No. 17 :

şakramak okramak añramak kökremek çokramak çiñremek v.b.

8. Dilim : **Fiil**

I. FİİLLER VE ÇEŞİTLERİ

350. Bir kılış, bir durum, veya oluşu, toplu bir deyimle *olup biteni* (procès) anlatan kelimeye *fiil* adını veririz:

kılmak kesmek durmak kalmak olmak büyümek gibi.

Aslında fiil tabanı yalın olarak yalnız emir kipinin 2. kişisinde görülür. Biz fiilleri onların bir adfiil, mastar şekliyle anarız :

kes- kal- büyü- değil, *kesmek kalmak büyümek.*

İfade ettikleri olup bitenin niteliğine göre fiilleri adlandırırız. Onları *kılış fiilleri* (verbe d'action) *almak taşımak kazmak, durum fiilleri* (verbe d'état) *yatmak susmak beklemek, oluş fiilleri* (verbe devenir) *doymak uzamak kararmak,* diye ayırdederiz.

1. Anlamlarına Göre :

Fiiller anlam özelliklerine göre de iki takıma ayrılırlar :

a. Söziçinde bir varlık üzerinde etkisi olan fiillere *geçişli fiiller* (verbe transitif) deriz. Etkilenen varlığın adı söz içinde çoğu zaman kimi, kim, bazan da kime hallerinde bulunur ve cümlede *nesne* (objet) adını alır :

Ali motoru getirdi. Birlikte çorba içeceğiz. Çok paraya kıymışsınız. gibi.

b. Birtakım fiillerin ise söziçinde herhangi bir varlık üzerinde etkisi görülmez. Bunlara da *geçişsiz fiiller* (verbe intransitif) adını veririz. Etkiledikleri birşey olmadığı için geçişsiz fiiller söziçinde nesne almazlar :

Arkadaşım Konyadan geldi. Yarın evde oturalım. Biz Üsküdara geçeceğiz. gibi.

Durum ve oluş fiilleri çoğu zaman geçişsiz olurlar :

Hergün yazıhanede bulunurum. Yemek pişti. Biraz daha büyümelisin.

Kullanış yerine göre anlam farkıyla kimi geçişli, kimi geçişsiz olan fiiller de çoktur :

Kırlarda çiçek topladık. Yazın biraz toplamışsınız. Eve bir kat çıkacağız. Yarın Uludağ'a çıkacağız, krş § 182.

Bunlara da *ortada fiiller* (verbe à valeur moyen) deriz.

2. Kullanışlarına Göre :

351. Fiilleri dilde kullanışları yönünden gözönüne aldığımız zaman da bunların, özellikle Türkçede, iki türlü işe yaradıklarını görürüz :

a. Fiilin asıl işleyişidir ki fiil kökünün, veya tabanının söziçinde kişiye ve zamana bağlı olarak yer almasıdır. Kişi ve zaman hemen daima fiil tabanına gelen özel eklerle belirtilmiş bulunur :

Yarın beş buçukta gel-ir-im. Sen dükkânda kal-acak-sın. gibi.

Fiille ilgili zamanı ve kişiyi gösteren bu eklerin tam olmadığı yerlerde de bu kavramlar başka unsurlar, veya sözgelişi yolu ile belirir *(Ali söyle-di. Yarın çalış).* Burada kişi, söziçinde adı geçmiş olsun olmasın, *kimse* (sujet) diye anılır.

Bu haliyle fiil yargıyı tamamlar ve bu sebeple *bitmiş fiil* (verbum finitum) adını alır. Aldığı eklerle *fiil çekimini* (conjugaison) meydana getirdiği için de *çekimli fiil* (verbe conjugué) diye anılır.

b. Yine fiil köklerinden ve tabanlarından kişiye bağlı olmaksızın özel eklerle yapılan fiil üremeleri vardır ki bunlar fiilin isimleşmiş şekilleri sayılabilirler. Ancak fiil niteliği ile tamamlanmamış bir yargıya yüklem olabildiklerinden *bitmemiş fiil* (verbum infinitum) adını alırlar ve o yargıyı bütünüyle isimleştirirler :

Ankaradan dön-ünce sizi arayacağım. Çocuğu okuldan al-mak sana düşüyor. «Ondan gelecek Allahtan gelsin». gibi.

Bunlar kişiye göre bir çekime tabi olmadıklarından *çekimsiz fiil* (verbe non-conjugué) diye adlandırılabilirler, isim çekimine tabidirler : *anlatmanız sayacağımdan.* Onlara işleyişleri bakımından *yatık fiiller* (verbe statique) demek de mümkündür. Türkçenin sözdiziminde bunlar da büyük önem taşırlar, bkz § 359. Çekimli ve çekimsiz fiilleri aşağıda ayrı ayrı inceleyeceğiz.

II. FİİLİN ÇATISI

352. Kimse söziçinde fiilin gerçekleşmesinde farklı işleyişler alır : Etkiler, etkilenir, olumsuz davranır v.b. Başka bir açıdan fiil tabanı farklı görünüşler alarak kimsenin söziçindeki işleyişini belirtir :

Bekçi döv-dü Bekçi döv-ül-dü. Bekçi döv-me-di.
v.b., krş § 453.

Fiil tabanının fiil çekiminden önce aldığı bu değişik şekillerden her birine *görünüş* (aspect) diyoruz. Türkçede fiilin aldığı görünüşler çeşitlidir ve özel eklerle sağlanır. Fiil tabanının bu türlü çeşitlenmesine *fiilin çatısı* (voix) adını veririz. Dilimizde fiil çatısı 6 görünüşten meydana gelir :

1. *Yalın Görünüş*	*döv-mek*
2. *Olumsuz Görünüş*	*döv-me-mek*
3. *Edilen Görünüşü*	*döv-ül-mek*
4. *Dönüşlü Görünüş*	*döv-ün-mek*
5. *Karşılıklı Görünüş*	*döv-üş-mek*
6. *Ettiren Görünüşü*	*döv-dür-mek*

A. Yalın Görünüş :

Fiil tabanının çatı ekleri almamış haline *yalın görünüş* (aspect simple) diyoruz. Bunlar tek heceli kökler, veya türlü yapım ekleriyle isimden, veya fiilden üremiş fiil tabanları olabilir :

at- geç- yat- çarp- ara- dene- susa- atla- gecik- gibi.

Yalın görünüşte fiiller olup biteni gerçeklerler, doğrularlar. Bu yönden olumsuz görünüş karşısında *olumlu gö-*

r ü n ü ş (aspect affirmatif) adını alırlar *(vermemek* değil, *vermek).*

Bunun gibi yalın görünüşte fiiller —geçişli olsun, geçişsiz olsunlar— belli ve kılıcı bir kimseyi gerektirirler. Bu yönden de edilen görünüşü karşısında *e t k i n g ö r ü n ü ş* (aspect actif) diye anılırlar *(kırılmak* değil, *kırmak).* Bu son iki terim nispîdir, karıştırmamalı.

Yukarıda fiilden üreme fiiller bölümünde (bkz § 240) gördüğümüz gibi fiil çatı eklerinden çoğu yapım ekleri işleyişinde de fiil köklerine ve tabanlarına gelerek onlardan asıl anlamlarından farklılaşmış, hatta uzaklaşmış yeni fiil tabanları meydana getirmişlerdir :

dağılmak düşünmek gelişmek aldırmak gibi.

Bunlar da fiilin çatısı bakımından yalın tabanlar sayılırlar ve türlü görünüşler alırlar :

dağıl-ış-mak düşün-ül-mek geliş-tir-mek aldır-ma-mak gibi.

B. Olumsuz Görünüş :

353. Yalın fiil tabanlarına gelen bir *-me-* eki o fiilin *o l u m s u z g ö r ü n ü* şünü (aspect négatif) meydana getirir. Bu *-me-* öbür çatı eklerinin aksine vurgusuzdur, kelime vurgusunu bir önceki hece üzerinde bırakır. Bu özelliğiyle addaşı adfiil eki vurgulu *-me'*den de ayrılır *(sar-ma'k sa'r-ma-mak).*

Fiilin bütün öbür çatı ekleriyle yapılmış görünüşleri de ayrıksız *-me-* eki ile olumsuz görünüşe girerler :

te'pmemek tepi'lmemek tepi'nmemek tepi'ş-memek tepti'rmemek gibi.

Görüldüğü gibi olumsuzluk eki bütün öbür çatı eklerinden sonra gelir ve bunlar üstüste geldiklerinde de sona kalır *(tepindirmemek bölüşülmemek).*

Olumsuz taban söziçinde başka hiçbir gerçekleme (olumsuzluk) zarfına muhtaç olmaksızın salt olarak fiilin gerçek-

leşmediğini, kimsenin öyle olmadığını, o işi görmediğini anlatır :

Düğüne gitmeyeceğiz. Kapı açılmayor. Hasta olmadım. gibi.

Bir fiil görünüşüyle olumsuzluğun ifadesi dilimizin özelliklerinden biridir. Bütün fiillerin olumsuz şekilleri *-me-* ekiyle yapılır. Ancak ek haline gelmiş cevher fiili *değil* gerçekleme zarfına eklenerek kendi olumsuz şeklini meydana getirir *(değil-im değil-diniz değil-sek,* bkz § 385, 399.

C. Edilen Görünüşü :

354. Söziçinde kimse olan isim fiilden etkilenme durumunda ise o fiil tabanı bir *-il-* eki alıp *edilen görünüşü* ne (aspect passif) girer :

Sen başka bir işe veriliyorsun. Tutuklu Sivas'a gönderilecek. Arabanın camı kırılmış. gibi.

Burada kimse bilinen, veya bilinmeyen bir başka kimsenin aracılığı ile yalın fiilin etkisine uğramaktadır. Bu başka kimse araştırılabilir :

Sen (yetkililerce) *başka bir işe veriliyorsun. Tutuklu* (savcılıkça) *Sivas'a gönderilecek. Arabanın camı* (bilinmeyen tarafından) *kırılmış.* gibi.

Burada cümlede görülen kimseye *gramerce kimse* (sujet grammatical) deriz. Başkası kılıcı kimse ise *mantıkça kimse* (sujet logique) adını alır. Edilen fiillerinin mantıkça kimsesi çoğu zaman bilinmediği, açıklanmak istenmediği için, yada üslûp değişikliği için söylenmez. Bilinen hallerde mantıkça kimseyi kimse, gramerce kimseyi nesne yapıp aynı maksadı fiilin yalın görünüşü ile ifade ederiz :

Yetkililer seni başka bir işe veriyorlar. Savcılık tutukluyu Sivas'a gönderecek. Bilinmeyen kişiler arabanın camını kırmışlar. gibi.

Mantıkça kimsesi bir belirsiz zamir olan cümleleri de edilen görünüşünde fiillerle kurarız :

Bu teklif yapılmaz. Oradan eve dönüldü. Bir haber gönderilir.

Yukarıda işaret ettiğimiz gibi (bkz § 319) belirsiz zamirlerle edilen görünüşü arasında anlatım beraberliği olduğundan burada da belirsiz zamiri kimse yaparak maksadı fiilin yalın görünüşü ile anlatırız :

Hiç kimse bu teklifi yapmaz. Oradan herkes eve döndü. İnsan bir haber gönderir. gibi.

Bir sesliyle, yada bir *l* sesiyle biten tabanlar edilen görünüşünde *-in-* eki alırlar *(bil-in-mek başla-n-mak)*. Bu sebeple bazı fiil tabanlarından gelen edilen ve dönüşlü görünüşler addaş olurlar :

sil-in-mek (başkası tarafından) *sil-in-mek* (kendini silmek) *koru-n-mak* (başkası tarafından) *koru-n-mak* (kendini korumak).

Bir tek açık heceden ibaret bir iki fiil kökü edilen görünüşünde *-in-* ve *-il-* eklerini üstüste almış olarak da görülürler *(de-n-il-mek ko-n-ul-mak ye-n-il-mek)*. Bu sesçe bir bütünleşme eğiliminden doğmuş sayılabilir. Ancak örnekleme ile bu eğilimi *istenilmek başlanılmak* şeklinde yaymak ek yığılmasından başka birşey olmaz.

Edilen görünüşünde fiiller besbelli etkin değildir. Ancak yapım eki olarak *-il-* dönüşlü fiil anlatımında da kelimeler yapar ki (bkz § 247) bunlar etkin fiil olabilirler *(atılmak katılmak)*.

D. Dönüşlü Görünüş :

355. Söziçinde kimse olan kendisi üzerinde kılıcıysa fiil tabanı bir *-in-* eki alıp *dönüşlü görünüşe* (aspect réfléchi) girer. Böylece fiilin etkisi kimse üzerine dönmüş olur.

Bu adam fazlaca övünüyor. Çocuk yıkandı, tarandı, geyindi. Sen gripten korunmalısın. gibi.

Fiil etkisinin kimse üzerine dönüşü ya doğrudan doğruya, yada dolayısıyla olur. Birinci halde kimse aynı zamanda cümlenin nesnesi olur. Nesne kimsenin ta kendisidir :

Kadıncağız döğündü. = Kadıncağız kendini döğdü. Yıkanacak mısınız? = Kendinizi yıkayacak mısınız? gibi.

Bu türlü dönüşlü fiiller etkin fiil olur, fakat geçişli fiil sayılmaz. Çünkü başka bir varlık üzerinde etkili değildirler ve nesne almazlar.

İkinci halde fiilin etkisi kimseye dönük olmakla birlikte cümlenin başka bir nesnesi vardır ve bu kimsenin ta kendisi değildir :

Zeynep bir elbise dikinmiş. = Zeynep kendisine bir elbise dikmiş. Bavulu yüklendim. = Bavulu kendime yükledim. Amcam madalyasını takınmalı. = Amcam madalyasını kendi üzerine takmalı. gibi.

Bunlar geçişli fiil sayılırlar ve görüldüğü gibi kimi ve kim halinde bir nesne alırlar.

Yukarıdan beri verdiğimiz örneklerde görüldüğü ve dönüşlü zamirler bahsinde (bkz § 317) belirtildiği gibi fiilin dönüşlü görünüşü ile dönüşlü zamirler arasında anlatım eşitliği vardır. Netekim dönüşlü fiilleri cümlede nesnesi, veya isimlemesi bir dönüşlü zamir olan yalın fiil görünüşü ile karşılamaktayız :

Eve kapanmayınız. = Kendinizi eve kapamayınız. Çok şeyler yapınmışsın. = Kendine çok şeyler yapmışsın. gibi.

Dilimizde dönüşlü görünüşte fiillerden pek çoğu anlamca farklılaşmış, lûgat değeri kazanmıştır, bkz § 249 *edinmek*

kaçınmak. Buna karşılık aynı işleyişte dönüşlü zamirlerin kullanışı genişlemiştir.

E. Karşılıklı Görünüş :

356. Söziçinde kimse olan iki kişi, veya iki taraf birbirleri üzerinde karşılıklı kılıcıysalar fiil tabanı bir *-iş-* eki alıp *karşılıklı görünüşe* (aspect réciproque) girer :

Ali ile Veli döğüştüler. O gün iki aile tanışacaktı. Sizinle çatışacağız. gibi.

Burada da fiilin etkisi kimse olan her iki kişi, veya her iki taraf üzerine dönmektedir. Bu dönüş de ya doğrudan doğruya, veya dolayısıyla olmaktadır. Birinci halde her iki kimse aynı zamanda birbirinin nesnesi olur.

Ali ile Veli döğüştüler. = Ali Veliyi, Veli Aliyi döğdü. O gün iki aile tanışacaktı. = O gün birinci aile ikincisini, ikinci aile de birincisini tanıyacaktı. Siz bize çatacaksınız, biz size. gibi.

Bu karşılıklı görünüşteki fiiller tarifçe geçişsiz, mantıkça iki taraflı geçişli sayılırlar. Her halde nesne almazlar.

İkinci halde fiilin etkisi her iki kimseye dönük olmakla birlikte cümlenin başka bir nesnesi vardır ve bu iki kimseden biri değildir :

Ali ile Veli bu tarlayı bölüştüler. = İkisi aralarında böldürler. Onlar yazışıyorlar. = Birbirlerine (mektup) *yazıyorlar.* gibi.

Bu karşılıklı fiiller geçişli fiil sayılırlar ve görüldüğü gibi kimi ve kim halinde nesne alırlar.

Karşılıklı fiil görünüşünü de cümlede nesnesi, veya isimlemesi bir karşılıklı belirsiz zamir olan yalın fiil görünüşüyle karşılarız :

Ali ile Veli buluştular. = Birbirini buldular. Benzeşiyorlar. = Birbirine benzeyorlar. Bakışıyorlar. = Birbirlerine bakıyorlar. gibi.

-iş- ile yapılan fiil görünüşünün bir başka anlatımı daha vardır ki buna *işbirliği görünüşü* (aspect collaboratif) adını veririz. Burada kimse yine birden fazla olmakla birlikte bunlar iki taraf değil, birlikte kılıcı bir topluluk teşkil ederler :

Yolcular kaçıştılar. Kuşlar uçuşuyorlar. Niçin gülüşüyorsunuz? Durakta bekleşiyorduk. gibi.

Dilimizde yapım eki olarak *-iş-* başka anlatımda kelimeler de yaratmış *(gelişmek girişmek),* birçok karşılıklı görünüşte fiiller de farklı lûgat anlamları bağlamıştır, bkz § 255 *görüşmek konuşmak.* Bunları bu çatı ekinin gramerce işleyişi ile karıştırmamalı.

F. Ettiren Görünüşü :

357. Söziçinde kimse olan nesne üzerinde doğrudan doğruya kılıcı olmayıp bir başkasını kılıcı kılıyorsa fiil tabanı bir *-dir-* (bazan *-it- -ir-)* eki alıp *ettiren görünüşü*ne (aspect factitif) girer :

Saçını kestirmişsin. Komşum ustaya bir çardak yaptırdı. O mektubu size okutacağım. Zeynep çocuğa sütü içirdi gibi.

Burada adı geçsin, geçmesin iki kimse vardır. Biri gramerce kimse, ettiren (yukarıda *komşu Zeynep),* öbürü mantıkça kimse, eden *(usta çocuk).* Çoğu zaman kime halinde bulunan ve cümlede gramerce kimsenin *mantıkça nesnesi* (objet logique) olan mantıkça kimse anılmamışsa bir soru ile meydana çıkar :

— Saçımı kestirdim. — Kime? — Berbere. — Sütü içirdi. — Kime? — Çocuğa.

Buna *alt kimse* (sujet second) adı da verilir. Ona karşılık gramerce kimse *üst kimse* (sujet premier) diye anılır. Bütün geçişli fiillerden gelen ettiren fiillerde hal böyledir.

Burada her zaman bir *gramerce nesne* (objet grammatical) de bulunur *(çardak süt)*.

Geçişsiz fiillerden gelen ettiren görünüşünde fiiller ise esasından anlatım farkı gösterirler. Gerçekten burada ettirmek değil, oldurmak sözkonusu olabilir. Burada üst kimse kimi halinde görülen altkimsenin bir durum, veya oluşa geçmesine vesile olmaktadır *(Kadın beni güldürdü)*. Burada da alt, mantıkça kimse üst, gramerce kimsenin nesnesi olur ama, burada artık bir başka kimse bulunmaz :

Şoför arabayı durdurdu. Odacı ışıkları söndürsün. Fırsatı kaçırmayınız. Bu yolu kısaltacaklar. gibi.

Bu anlamda ettiren görünüşüne *olduran görünüşü* (aspect causatif) diye ayrı bir ad veririz.

Ettiren ve olduran görünüşündeki fiiller hepsi geçişlidirler.

358. Dilimizde ettiren fiilleri yaygın olarak *-tir-* eki alırlar *(döndürmek sevdirmek)*. Bu ek daha eski *-it-* ve *-ir-* ettiren fiil eklerinin üstüste gelmesinden doğmuştur. Bununla birlikte eski birleşenler yalın tabanların ses durumlarına bağlı olarak birçok yerde ettiren fiili eki işleyişlerini muhafaza etmişlerdir.

-it- eki başlıca *r* ve *l* akıcılarıyla ve seslilerle biten tabanlara gelir. Aslında düşmeli olan *-it-* eki akıcılardan sonra da seslisini düşürür :

belir-t-mek oturtmak kısaltmak bunaltmak critmek üşütmek acıtmak uyutmak yaşatmak anlatmak gibi.

Bazı katı sesdeşlerle biten köklere de *-it-* eki geldiği olur *(akıtmak korkutmak)*. *-it-* eki almış ettiren fiillerini çokluk la lûgat kelimeleri olarak gelişmiş buluruz, bkz § 257.

-ir- eki ise ençok diş sesdeşleri ile biten sayılı tek heceli fiil köklerine gelmektedir :

pişirmek geçirmek yatırmak uçurmak batırmak şişirmek kaçırmak doyurmak duyurmak doğurmak gibi.

-ir- eki almış ettiren fiillerini de ençok lûgat anlamı bağlamış kelimeler olarak görürüz, bkz § 252 *belirmek eğirmek.*

Ettiren fiilleri iki dereceli de olabilirler *(yaptırtmak geçirtmek).* O zaman cümlede üç kimse aramalıdır *(Ayakkabımı yaptırttım)* : Ben, odacı ve ayakkabıcı. Ekler *-tir-* ve *-ir-* + *-it-*, veya *-it-* + *-tir-* olarak sıralanır *(kes-tir-t-mek doğ-ur-t-mak kısal-t-tır-mak). B o ş e k* (désinence vide) ve ek yığılmaları da çoktur. *(kapa-t-mak ayır-t-tır-mak).*

Ettiren fiilleri genellikle anlam farklılaşmasına müsait olmuşlardır, bkz § 241 *aldırmak saldırmak.*

III. YATIK FİİLLER

359. Fiilleri sınıflarken çekimsiz fiillerden bahsettik, bkz § 351. Bunlara işleyişleri bakımından yatık fiiller diyoruz. Fiilin isimleşmiş şekilleri sayılan yatık fiiller fiil kişi ekleri almazlar (fakat ad olarak iyelik ekleri alanları vardır) ve ancak tamamlanmamış bir yargıya yüklem olurlar. Bitmemiş fiil adını da buradan alırlar. Dilde ad, sıfat ve zarf işleyişinde görülen yatık fiilleri öbür fiil üremelerinden ayıran vasıf da onların sözdizimindeki bu özel işleyişleri, yani tamam olmasa da bir yargıya yüklem olabilmeleridir :

Aliyi karşımda görmek.. (beni şaşırttı). Evi kiralayacak.. (hanım tekrar geldi). «*Çayı görmeden.. (paçanı sıvama)*». gibi.

Onlar bu kullanışta ilinti zamirleri ve bağlamların işleyişini karşılarlar. *Burgu durak kesik gülünç göre* gibi fiilden isimler ise bu türlü bir sözdizimi kullanışına sahip değildirler. Yatık fiiller hepsi olumsuz ve edilen görünüşlerini almakla da

öbür fiil üremelerinden ayrılırlar *(buruluş durmayan kesilince)*.

Fiilsi karakterleri sebebiyle yatık fiiller dilimizde zamana, veya tarza bağlı fiil çekimi kiplerine temel olmak vasfına da sahiptirler. Özellikle bunlardan sıfatfiiller zaman kipleri yaratmışlardır. Bunlara fiil kişi ekleri getirmekle başlıca *bildirme kiplerini* kurmuş oluruz *(bil-miş-im (bil-ir-sin bil-ecek-siniz)*. Bu suretle yatık fiil çekimli fiil haline gelir. Burada yatık fiilleri bu sebeple öne aldık.

İyelik ekleri almış yatık fiiller bir yarım yargıya yüklem olduklarında taşıdıkları iyelik zamiri o yarım yargının kimsesi olur :

Veliyi birlikte getirmenizi isterdim. Evden çıkışım tatsız oldu. Manavın verdiği karpuz ham çıktı. Burada olacağımızı nereden bildin. Ankaraya geldiğinizde beni arayın. Fazlaca yorulduğumdan erken yatmıştım. gibi.

Ancak bu yatık fiillerin böylece bir kişi ve bazılarında bir zaman anlamı taşımaları onları çekimli fiil sınıfına sokmaz. Çünkü onlar bu iyelik zamirleriyle birlikte, görüldüğü gibi, yine de adçekimine tabidirler ve bir tamamlanmış yargı ifade etmezler.

Yatık fiiller üç türüldür: 1. *adfiiller* (verbe substantivé) fiilin ad şekilleri, 2. *sıfatfiiller* (participe), fiilin sıfat şekilleri, 3. *zarffiiller* (gérondif), fiilin zarf şekilleri.

A. Adfiiller :

360. Adfiil fiilin ad şekli, yani bir kılış, bir durum, veya oluşun adıdır. Bunun için fiilleri adfiillerden biri ile anarız (bkz § 350 *atmak fiili istemek fiili uçurmak fiili)*. Adfiilin bu çeşidine *mastar* (infinitif) adını veririz.

Türkçede *-mek -me -iş* ekleriyle yapılan üç türlü adfiil vardır *(satmak çalışma duruş). -meklik* uzatılmış ekiyle yapılan adfiiller de nadir olarak kullanılır *(görmeklik okumaklık).* Bunlar hepsi *kılış adı* sayılırlar.

Adfiillerde kişi anlamı olmadığı gibi zaman anlamı da yoktur. Aralarında azçok anlam ve kullanış farkları vardır. Mastar adını verdiğimiz *-mek* adfiilleri fiilin gramerce ve salt olarak adı olurlar ve yoğun anlamlı ad olmaya az elverişli bulunurlar, bkz § 235. Yeni Türkçede adfiil cümlesinde de daha az kullanılır, iyelik ve bazı çekim eklerini almaz olmuşlardır, bkz § 235. Başka bir deyimle *-mek* adfiilleri yerlerini dahaçok *-me* adfiillerine bırakmışlardır :

E.O. *yörimegüm démege étmegi* Y.T. *yürümem demeye etmeyi.*

-mek adfiilleri türlü adfiil cümlelerinde kullanılır, bkz § 469 v.i. :

«Kişi noksanını bilmek gibi irfan olmaz».

-me adfiilleri *-mek* fiillerinden gelmekte olup (bkz § 229) Yeni Türkçede onlardan daha yaygın bir yer kazanmışlar, kullanışça farklılaşmışlardır. Bu sebeplerle *hafif mastar* adını da alırlar. *-me* adları *asıl kılış adları* olarak son derece yaygındırlar, *gitme çalışma dinlenme* bkz § 229. Adfiil işleyişinde de en çok ve çeşitli kullanılan bu adfiildir. Kendisi, dolayısıyla yüklemi olduğu yarım yargı iyelik ekleri ve her türlü isim çekim ekleri alabildiğinden o adfiil cümlelerinde baş cümlenin bütün unsurlarının, veya bunlara ait belirtme öbeklerindeki adların yerini alabilir, bkz § 469 v.i.:

Hatır için konuşmayı hiç başaramam. Sizi rahatsız etmeleri yersiz olmuş. Çiftliğinde avlanmamıza müsaade etmişti. v.b.

Konuşma dilinde *-me* adfiilinin fazladan bir iyelik ekiyle uzatılmış şekli de yayılmaktadır :

Buradan karşıya geçmesi o kadar kolay değil.

-iş adfiilleri de kılış adı, özellikle kılışın tarzını anlatan *tarz adları* olarak yaygındırlar, bkz § 226 *görüş anlayış davranış*. Adfiil işleyişinde bunlar *-me* adfiilleri gibi iyelik ekleri ve her türlü isim çekim ekleri alırlar ve onlar gibi adfiil cümlelerinde çeşitli kullanışlara elverişlidirler. Şu farkla ki bu işleyişte de *-me* adfiillerinden daha az yaygındırlar :

Sizin araya girişiniz durumu kurtardı. gibi.

B. Sıfatfiiller :

361. Sıfatfiil fiilin zamana bağlı olarak kavramını sıfatlaştıran bir şeklidir *(geçmiş günler oturan adam satılacak eşya)*. Zaman anlatımı taşımaları yönünden adfiillerden ayrılırlar. Fakat yatık fiil olarak ve adfiiller gibi olumsuz ve edilen görünüşlerine girerler :

pişmemiş et kızartılmış ekmek görülmemiş şey yılmayan adam açılacak sergi tutulmayacak sözler gibi.

Bunları *etkin sıfatfiiller* (participe actif), *edilen sıfatfiiller* (participe passif), *olumsuz sıfatfiiller* (participe négatif) diye ayırdederiz. Sıfatfiiller de bu yönlerden öbür fiilden üremiş sıfatlardan *(kırık keskin çalışkan)* ayrılırlar. Bir sıfattakımı içinde dahaçok etkin sıfatfiiller kılışın kimsesine *(batmış gemi bilen adam taşıyacak vasıta)*, edilen sıfatfiiller kılışın mantıkça nesnesine sıfat olurlar :

atılmış kâğıt çekilen telgraf alınacak işçi.

Fakat farklı kullanışlar çoktur :

yakacak, yakılacak odın, gidecek gidilecek yol.

Sıfatfiiller hemen hepsi yukarıda fiilden üreme isimler bahsinde gördüğümüz gibi lûgatimizde sıfat ve ad olan pek çok kelime vermişlerdir :

dolmuş tanıdık gelir kıran satıcı yakacak veresi v.b. bkz § 191 v.i.

Donuk isim olarak zaman anlatımını kaybetmiş görünen bu fiil üremeleri sıfatfiil işleyişine geçince ait oldukları zamanı belli ederler. Bu sebeple onları taşıdıkları zaman anlatımına göre sınıflarız: 1. *Geçmiş sıfatfiilleri* (participe passé 2. *Hal sıfatfiilleri* (participe présent), 3. *Gelecek sıfatfiilleri* (participe futur).

1. Geçmiş Sıfatfiilleri:

362. Sıfat olarak en canlı iki şekilde görünürler, bkz § 192, 238 *pişmiş aş tanıdık kasap.*

-miş sıfatfiilleri ençok geçişsiz ve edilen fiil tabanlarından edilen sıfatfiilleri olurlar ve sıfat olarak da kullanılırlar, bkz § 238 :

geçmiş düşmüş kokmuş kurumuş kesilmiş bükülmüş kavrulmuş katlanmış tanınmış gibi.

Sıfatfiil olarak iyelik eki almazlar ve yüklemi oldukları iç cümleyi bütünüyle baş cümlenin unsurlarından birine sıfat yaparlar :

Bütün Anadoluyu dolaşmış bir mühendisle tanıştık. gibi.

Bunlar içcümlede zamir niteliğinde ve isim çekim ekleri almış olarak da kullanılırlar, bkz § 475 :

«Mevlâm sabırlar versin, yarinden ayrılmışa».
Tecrübe görmüş aldanmaz.

-miş sıfatfiilleri işaret ettiğimiz gibi (bkz § 359 *bil-miş-im)* fiil kişi ekleri alıp dolaylı geçmiş zaman kipini meydana getirmişlerdir.

-dik sıfatfiilleri dilimizde ayrı sıfat olarak az kullanılırlar *(bildik adam olmadık iş işitilmedik şeyler).* Yalın olarak dahaçok olumsuz sıfatfiil halinde kullanışlı görünürler :

«Devr eylemedik yer komadık bir nice yıldır». «Çalmadık kapı bırakmamış». «Saçı bitmedik yetimin hakkını yedi». gibi.

Buna karşılık iyelik eki almış olarak *-dik* sıfatfiilleri *-me* adfiilleri gibi pek geniş ölçüde kullanılırlar :

sattığım araba açtığınız dava bildirdiği haber.

Sıfatfiilin yüklemi olduğu yarım yargı da esas cümlenin bir unsuruna sıfat olur :

Ahmedin Ankaradan bildirdiği haber doğru çıkmadı., bkz § 474.

İyelik ekleri almış *-dik* sıfatfiillerini zamir niteliğinde ve mastar niteliğinde olmak üzere iki ayrı anlatımda daha kullanırız :

Ahmedin Ankaradan bildirdiği (şey) doğru çıkmadı. Ahmedin (bunu) Ankaradan bildirdiği doğru çıkmadı.

Bu son iki kullanışta ad niteliği kazanan bu sıfatfiil ad çekim ekleri de alır ve yüklemi olduğu yarım yargı da baş cümlede türlü unsurların yerini tutar :

Söylediğimi unutma. = Unutma o şeyi ki söyledim. Söylediğimi unutma. = Unutma ki söyledim. bkz § 473 v.i.

-ik ve *-ili* ekleriyle yapılmış fiilden isimler de (bkz § 215, 218) eski geçmiş sıfatfiilleridir ve anlamca edilen sıfatfiillerini karşılarlar *(kesilmiş × kesik × kesili)*. Ancak bu sonuncular olumsuz görünüşlerini kaybetmiş ve sözdiziminde sıfatfiil işleyişinde gelişmemiş üremelerdir.

2. Şimdiki Zaman Sıfatfiilleri :

363. Sıfat olarak canlı üç şekilde görünürler, krş § 201, 213, 225 *çalışan kadın geçici heves akar su.*

-en sıfatfiilleri oldukça sınırlanmış bir şimdiki zaman anlatımı ve salt kılıcı anlamı taşırlar. En geniş ölçüde sıfat ve şimdiki zaman sıfatfiilleri olarak kullanılan bunlardır :

geçen yıl batan güneş satılan ev sönmeyen ateş.

-en sıfatfiilleri *-miş* sıfatfiilleri gibi iyelik eki almazlar ve yüklemi oldukları iç cümleyi bütünüyle baş cümlenin unsurlarından birine sıfat yaparlar, bkz § 474 :

Bu evi yapan usta Bursaya gitti.

Bunlar iç cümlede zamir niteliği kazanır ve bu sıfatla ad çekimekleri de alırlar, bkz § 475 :

«Minareyi çalan kılıfını hazırlar». «Doğru söyleyeni dokuz köyden kovarlar».

-ici sıfatfiilleri süreklilik, alışkanlık, tabiat ve meslek halinde kılıcı anlamı taşırlar :

üzücü haber yeyici adam yırtıcı hayvan gezici öğretmen gibi.

Bunlar taşıdıkları anlam gereği olarak hemen daima etkin ve olumlu görünüştedirler.

-ici sıfatfiilleri *-en* sıfatfiilleri gibi iyelik eki almaksızın yüklemi oldukları iç cümleye sıfat ve zamir karakteri verirler, bkz § 474 v.i.

Aliyi koruyucu bir ifade vermiş. İsyanı kışkırtıcı ele geçmedi. Peşin alıcıyı tercih ederiz. gibi.

-ici sıfatfiilleri karmaşık cümlede çok kullanılmaz.

-ir sıfatfiilleri (bazı köklerde *-er)* daha az sınırlanmış bir şimdiki zaman anlatımı ve daha nispî bir kılıcı anlamı taşırlar. Olumsuz görünüşleri *-mez* eki ile yapılır, bkz § 236. Sıfat olarak dahaçok belli adları vasıflarlar :

güler yüz içilir su olur iş yenir ayva çıkmaz hesap söz dinler çocuk saygı değer hanım şaka bilmez adam gibi.

-ir sıfatfiilleri de iyelik ekleri almaksızın iç cümlede yüklem olurlar ve baş cümlede bir unsura sıfat olurlar *(Emeğini karşılar bir ücret vereceksin)*. Bunlar da karmaşık cümlede nispeten az kullanılırlar.

-ir sıfatfiilleri fiil kişi ekleri alarak (bkz § 359 *bil-ir-sin)* geniş zaman kipini meydana getirmişlerdir.

3. Gelecek Sıfatfiilleri :

364. Bunlardan dilimizde canlı kalan *-ecek* sıfatfiilleridir :

inecek yolcular verilecek cevap olmayacak teklif, bkz § 194.

-ecek sıfatfiilleri salt bir gelecek zaman anlatımı ve bir mahsusluk anlamı taşırlar *(gelecek konuk çıkılacak kapı)*. Ancak, özellikle mahsusluk anlatımında, *-ecek* sıfatfiillerinin etkin tabanlardan yapılmış olanlarını da çoğu zaman edilen anlamda, başka bir deyimle edilen sıfatfiil yerinde kullanırız :

yatacak yer içecek su kaçacak delik yapacak iş
gibi.

-ecek sıfatfiilleri sözdiziminde *-dik* sıfatfiillerine benzer ve onlar kadar geniş bir kullanışa sahiptirler. Denebilir ki o geçmiş zaman sıfatfiillerinin gelecek zamanda bir paralelini meydana getirirler. Bunların *-dik* sıfatfiillerinden fazla olarak yüklemi oldukları iç cümleyi sıfat yapmakta yaygın bir kullanışları vardır :

Bavulu getirecek adama beş lira veriniz.,
bkz § 474.

-ecek sıfatfiilleri iyelik ekleri almaksızın zamir niteliğinde de kullanılırlar :

«Ondan gelecek Allahtan gelsin». Karşıma çıkacağın gözünü patlatırım.

İyelik ekleri almış olarak da sıfat olurlar :

ödeyeceğiniz vergi yapacağı indirim karşılaşacağım güçlük. gibi.

Sıfatfiilin yüklemi olduğu yarım yargı da başcümlenin bir unsuruna sıfat olur :

Bu işte karşılaşacağım güçlükleri yenmeliyim., bkz § 474.

İyelik ekleri almış *-dik* sıfatfiillerini de zamir niteliğinde ve mastar niteliğinde olmak üzere iki ayrı anlatımda daha kullanırız :

Ustaya ödeyeceğiniz (şey) *eski bir iş karşılığıdır. Ustaya ödeyeceğiniz* (ödeme niyetiniz) *bana bildirildi.*, bkz § 476.

Bu son iki kullanışta ad niteliği kazanan sıfatfiil ad çekimekleri de taşır ve yüklemi olduğu eksik yargı da başcümlede türlü unsurların yerini alır :

Söyleyeceğimi unutma. = *Unutma o şeyi ki söyleyeceğim. Söyleyeceğimi unutma.* = *Unutma ki söyleyeceğim.*, bkz § 476.

-ecek sıfatfiilleri *-miş* ve *-ir* sıfatfiilleri gibi fiil kişi ekleri alarak (bkz § 359 *bil-ecek-siniz)* gelecek zaman kipini meydana getirmişlerdir.

-esi ekiyle yapılan fiilden isimler de (bkz § 204) *yıkılası ölesiye göresi gelmek)* eski sıfatfiillerdir ve anlamca *-ecek* sıfatfiillerini karşılarlar. Ancak sözdizimi işleyişlerini kaybetmişler, donuşmuş kullanışlarda kalmışlardır :

Anamı göresim geldi. Senin gülesin tuttu. gibi.

C. Zarffiiller :

365. Zarffiiller fiilin zarf işleyişine girmek üzere aldığı özel şekillerdir :

gülerek karşılamak dolunca boşaltmak alırken düşürmek gibi.

Bunlar tümü ile zamana bağlı değildirler. Bu yönden adfiillere benzer, sıfatfiillerden ayrılırlar. Fakat Yatık fiil olarak onlar gibi olumsuz ve edilen görünüşlerine girerler :

bilmeyerek konuşmak bozuldukça yaptırmak bakılmayalı kötüleşmek gibi.

Zarffiillerin sıfatfiiller gibi iyelik ekleri alanları *(vardığımızda yazmayacağımdan)* ve almayanları *(oturalı duracakken)* vardır.

Zarffiiller yukarıda gördüğümüz gibi (bkz § 332) isimleşmeye adfiillerden ve sıfatfiillerden dahaaz elverişlidirler *(ötürü giderek oldukça)*. Çokluk zarffiil işleyişinde görülürler :

Gece geç dönünce sizi uyandırmıştık. Yürüyerek gittiler.

İşleyişte öbür zarflara ve bağlamlara benzediklerinden aşağı yukarı onlar gibi ilişkileri belirten türlere ayrılırlar. Kullanışta bağlamsızlık da olur, bkz § 340.

Unuttuğundan beklememiş. = *Unutmuş, beklememiş.*

Zarffiiller yukarıda bazı örneklerini gördüğümüz gibi başlıca 6 anlam bölümüne ayrılırlar: 1. ulama zarffiilleri, 2. hal zarffiilleri, 3. karşıtlama zarffiilleri, 4. zaman zarffiilleri, 5. sebep zarffiilleri, 6. karşılaştırma zarffiilleri. Hepsi yapı yönünden çeşitlidirler. Özel eklerle yapılanları olduğu gibi başka yatık fiillerden isim çekimekleri ile yapılmış, veya takı öbeği halinde birleşik olanları da vardır.

1. Ulama Zarffiilleri :

366. Bunlar, *ulama zarffiilleri* (gérondif de liaison) yüklemi oldukları içcümleyi basitçe başcümlenin yükle-

mine bağlı kılarlar. Başlı başına bu işleyişte canlı *-ip* zarffiillerimiz vardır :

bağlayıp bırakmak gönderip yaptırmak gelip gitmek açıp bakmak gibi.

Bunlar iki kılışın birbiri ardınca, veya aynı zamanda gerçekleştiğini gösterirler. Öyle ki bu zaman yakınlığı bazan iki fiilde bir tek kılışın sürekliliği anlatımını yaratır ve zarffiil bir türlü tasvir fiili meydana getirir, krş § 414.

yapıp durmak apışıp kalmak sürüp gitmek gibi.

Koşmatakım kalıbında da yaygındırlar, bkz § 280 :

kasıp kavurmak atıp tutmak satıp savmak gibi.

Görüldüğü gibi ulama zarffiilleri dahaçok ulama bağlamları işleyişine denk görünürler ve onları karşılarlar, bkz § 338:

Bırakıp gitti. = Bıraktı ve gitti. Kaçıp kurtulduk. = Kaçtık da kurtulduk. gibi.

Bu zarffiiller çokzaman bağlamsızlıkla da karşılanırlar *(Bıraktı, gitti. Kaçtık, kurtulduk).*

-ip zarffiilleri aslında salt ulama cümleleri yapar :

«Attan inip eşeğe bindik». Mektubu postaya atıp döneceksin.

Fakat hal zarffiili olarak kullanıldıkları da olur :

Bunları eve götürüp ne yapacaksın? «Papaza kızıp oruç bozma». gibi.

Buna karşılık *-erek* hal zarffiilleri de daha geniş bir ölçüde ulama için kullanılırlar :

Birçok da borç bırakarak ayrılmış. Sözümü kırmayarak kaldı.

Fakat ençok üçlü bir ulamada *-ip* ve *-erek* zarffiilleri almaşık olarak kullanılırlar :

Erken kalkıp kahvaltı ederek yola çıkmalıyız. Sandığı kırıp parapı alarak kaçmışlar. gibi.

2. Hal Zarffiilleri :

367. Zarffiil olarak tarz zarfları gibi başcümle fiilinin oluşma biçimini belirtmeye yararlar, *hal zarffiilleri* (gérondif d'état) adını alırlar. Bunlar çeşitlidirler :

Ortaklaşa yaptırmak yüzerek geçmek dönerken uğramak yatmışken kalkmak düşünmeksizin harcamak durmadan anlatmak gibi.

a. *-e* zarffiilleri Türkçede eski ve yaygın olup dilimizde donuk zarflar bırakmış (bkz § 332 *öte geçe göre diye),* tek olarak kullanışı daralmıştır, bkz § 193 *nöbetleşe yardımlaşa.* Ancak ikileme ile berkitme zarfları olarak yeni bir canlılık ve geniş bir kullanış kazanmışlardır :

Sarhoşu sürüye sürüye evine götürüyorlardı. «Ağzım dilim kurudu, kız yalvara yalvara». Vura vura çökerteceksin. gibi.

Bu zarffiilleri koşmatakım kalıbında da çok kullanırız :

«Düşe kalka haste-i gam, der-i lûtf-i yare düştü». Her gün gide gele yolları öğrendim. Onu evire çevire kıracaksın. gibi.

b. *-erek* zarffiilleri eki öncekinin *-rek* sıfat küçültme ekiyle uzatılmışı olup dilimizde onun yerini tutmuştur ve oldukça yenidir :

koşarak gelmek üzülerek anlatmak bakarak çizmek, gibi.

Bunlar bir esas kılış boyunca ona yoldaşlık eden bir tali kılışı gösterirler :

«Ve bir zaman bakacaksın semaya ağlayarak». Başından kanlar akarak eve döndü. gibi.

-erek hal zarffiillerinin ulama zarffiilleri yerine de kullanıldıklarını yukarıda (bkz § 366) gösterdik.

Bu zarffiillerin kimden hali ekiyle uzatılmış şekli de halk dilinde yaygındır :

«Tek tek basaraktan, bade süzerekten
İnci dizerekten, gel yarim, gel aman».

c. *-ken* ekinin (cevher fiilinden sıfatfiil, bkz § 403) bazı fiil gövdelerine gelmesiyle meydana gelen bir sıra zarffiiller de zamana bağlı hal zarffiilleri olurlar. Başka bir açıdan bunları birleşik zarffiil ekleriyle yapılmış hal zarffiilleri sayabiliriz *(-mişken -irken -ecekken -iyorken -meliyken)*. Bunlar başcümle fiilinin ayrı zamana bağlı bir başka kılış içinde oluşmasını ifade ederler :

başlamışken bitirmek verirken saymak satacakken caymak alıyorken durdurmak beklemeliyken savuşmak gibi.

Bunların dahaçok, veya dahaaz kullanılanları vardır :

Çıkarken paltonu al. Ağlayacakken gülüyorsun.
Beni dinlemeliyken ona uydu. gibi.

3. Karşıtlama Zarffiilleri :

368. Yüklemi bulundukları içcümleyi olumsuzluk, veya aykırılık gibi zıt bir ilişkiyle başcümleye bağlayan zarffiillere *karşıtlama zarffiilleri* (gérondif adversatif) deriz.

a. Olumsuz anlamlı zarffiiller vardır ki biri fiil, biri isim olumsuzluk eklerini taşıyan yatık fiillerdir : *-meden* ve *-meksizin* zarffiilleri. Bunlar her ikisi içcümlenin gerçekleşmeyeceğini, yalnız başcümlenin gerçekleşeceğini anlatırlar :

Çekinmeden söyleyebilirsin. Hiç aldırmaksızın devam ettiler.

Bu anlamda onlara *yokluk zarffiilleri* (gérondif de carence) adını da veririz.

Ancak *-meden* zarffiilleri bir başka anlatımda, esas fiilin zamanca önceliği anlamında da kullanılırlar. *Öncelik zarffiilleri* olurlar, bkz § 371 :

«Çanakkaleye varmadan koptu kıyamet».
«Gün doğmadan meşimei şepten neler doğar». gibi.

Bu kullanışta *-meden* zarffiillerinin Eski Osmanlıca *-medin* şeklinden geldiğini biliyoruz :

«Çok alâmetler belürdi gelmedin».

Bunun da bir üçlü birleşikten *(-me-t-in > -medin)* meydana geldiğini sanıyoruz.

b. Başkaları ve birleşik zarffiillerden bazıları da karşıtlama zarffiilleri olarak çok kullanılırlar. Bunlar da ad ve sıfatfiillerden gelirler ve iki yargı arasında zıdlık ve çelişki gösterirler :

oturacağına beklemektense öveceği yerde bildiği halde kızmakla beraber üşümesine rağmen anlasa da istese bile gibi.

Bunlardan iyelik zamiri taşıyanlar kullanışta çekime uğrarlar :

Evde oturacağına çalışsın. Onu beklemektense kendin yap. Seni öveceği yerde kötüleyor. Soruyu bildiğiniz halde niçin sustunuz? Bahçede üşümemize rağmen biraz daha çalıştık. Tafrasına kızmakla beraber onu severim. Anlasa da doğru dürüst anlatamaz. İstesen bile artık kalmamıştır.

4. Zaman Zarffiilleri :

369. Bunlar yüklemi oldukları iç cümleyi bir zaman ilişkisiyle başcümleye bağlarlar ve *zaman zarffiilleri* (gérondif de temps) adını alırlar. Çoğu sıfatfiillerden gelmekte olup çeşitlidirler :

görünce vurdukça vardığında tanışalı bitinceye kadar gibi.

a. *İzleme zarffiilleri* (gérondif successif) başcümle fiilinin zamanca kendilerini izlediğini ifade ederler. *-ince* zarffiillerini bu anlatımda ençok kullanırız:

Yağmur başlayınca kaçıştık. «Başına gelince anlarsın». gibi.

-ince zarffiilleri başcümle yargısını tabiî sonuç gibi göstermeye de yararlar :

«İki gönül bir olunca samanlık seyran olur».
«Göz görmeyince gönül katlanır».

-ince zaman zarffiilleri *bitim zarffiilleri* (krş § 371) olarak yazı lehçemizde eskimiş görünürler *(Bu iyiliğini ölünce unutmayacağım).* Bu zarffiiller bu anlamda yerlerini *-inceye dek -inceye kadar* uzatılmış şekillerine bırakıyorlar.

Doğu Anadolu ağızlarında *-ende* izleme zarffiilleri yaygındır :

«Şeşper kalkana degende, kalkan gümbür gümbürlenir». «Yaz gelende çıkam yayla başına».

Geçmiş kipi soru şekli ile geniş zaman kipi olumlu olumsuz ikilemesi de birleşikler olarak kullanış farkıyla izleme zarffiilleri olurlar :

Dayım darıldı mı selâmı keser. Gelir gelmez beni arasın.

b. *Vakitleme zarffiilleri* (gérondif temporel) başcümle fiilini zaman içinde kendilerinin tekrar ve devamına tabi kılarlar. *-dikçe* zarffiilleri bu anlatımda ençok kullanılan şekildir:

Ankaraya geldikçe bize uğra. Görüştükçe daha iyi anlaşacaksınız.

-dikçe zarffiilleri başcümle fiilini kendileriyle orantılı, veya kendilerini başcümle fiiline şart kılmak üzere de kullanılırlar:

İnsan kazandıkça hırsı artıyor. Bu kafayı değiştirmedikçe işin düzelmez.

Vakitleme zarffiilleri asıl anlamında bir de *-diği müddetçe* takı öbeği şeklini gösterebiliriz : *(Onu aradığımız müddetçe o da bizi aradı).*

370. c. *Eşzaman zarffiilleri* (gérondif de coïncidence) başcümle fiilinin kendileriyle aynı zamanda gerçekleştiğini göstermeye yarar. Bunlar başlıca *-dik* sıfatfiillerinin kimde haline girmesiyle oluşmuşlardır. İyelik ekleri almamış *-dikte* zarffiilleri yazı lehçemizde eskimiş görünürler : *«Bir şey dik oldukta müttesi' olur».*

Yeni Türkçede bunların iyelik eki almış *-diğinde* şekilleri canlı ve yaygındır ve bunlar çekime tabidirler :

Dün aradığımda sizi bulamadım. Bize geldiğinizde söylemiştiniz.

Eşzaman zarffiilleri olarak *-diği zaman -diği sırada* takı öbekleri de yine çekimli olarak çok kullanılır :

Şuradan bakıldığı zaman görülür. Bitirdiğim sırada haber geldi.

d. *Başlangıç zarffiilleri* (gérondif initial) başcümle fiili için bir zaman başlangıcı gösterirler. Başlıca *-eli* ekiyle yapılan zarffiillerdir :

«Ağam sen gideli yedi yıl oldu». Görmeyeli şişmanlamışsınız.

Bu zarffiil *beri* takısını almış olarak berkitmeli bir anlatımda da kullanılır :

Bu geçit yapılalı beri kazalar azaldı. Ayrılalıdan beri yazmadı. gibi.

Bazan da *-eli* zarffiilleri aynı fiilin geçmiş kipinden sonra getirilir ki bu şekil zaman kesimini berkitmek gibi bir anlatım özelliği taşır :

«Bu fani dünyaya geldim geleli, bir atı severim, bir de gözeli».

Takı öbeği kalıbında *-dikten beri -diğinden beri* birleşikleri de başlangıç zarffiilleri sayılırlar :

Bunu farkettikten beri huzursuzdu. Bu işi aldığınızdan beri görünmediniz.

371. e *Bitim zarffiilleri* (gérondif limitatif) başcümle fiili için bir zaman bitimi gösterirler. Yukarıda *-ince* zarffiillerinin eskimiş bir bitim zarffiili anlatımı da olduğuna işaret ettik, bkz § 369 *doyunca yemek.* Sonraları *dek* ve *kadar* takılarıyla yapılmış takı öbekleri bu anlamda yaygınlaşmıştır. Bu öbeklerde *değin* takısına da rastlanır. Kime hali isteyen bu takılar *-ince -en -esi* yatık fiilleriyle eş değerde takı öbekleri yapmaktadır. Bugün yazı lehçemizde bunlardan üç tanesi anlamdaş olarak yaygındır :

gel-inceye kadar = gel-ene kadar = gel-esiye kadar.

Ençok kullanılan *-inceye* şekli *dek* ve *değin* takılarını da almış, veya almaktadır :

Hava açıncaya kadar yola çıkamayız. «Ne çekmişiz hele def'i humar edinceye dek». Siz gelinceye değin ben bekleyeceğim. gibi.

Dahaçok konuşma dilinde rastlanan *-ene* şekli de benzer bir kullanıştadır :

Sen kalkana kadar ben işi yarılarım. Baban gelene değin beklersin. gibi.

Takı almaksızın kullanılan *-esiye* şekli aslında karşılaştırma zarffiilleri yapar, bkz § 374 :

öldüresiye dövmek × *öldürürcesine dövmek.*

Fakat burada takı alarak bir zaman zarffiili olmaktadır:

Hava açasıya kadar yola çıkamayız. Aklını başına alasıya kadar çok dayak yer. Ustan dönesiye değin sen boş durma.

f. *Öncelik Zarffiilleri* (gérondif d'antériorité) baş cümle fiilinin zamanca önceliği anlatımını getirirler. Yukarıda (bkz § 368) hal zarffiillerinden saydığımız *-meden* yokluk zarffiillerinin aynı zamanda öncelik anlamında kullanıldığını gösterdik, «*Çanakkaleye varmadan koptu kıyamet*». Yeni Türkçede bundan başka ve başlı başına bu anlamda kullanılan zarffiiller bu *-me* ve *-mez* yatık fiillerinin *önce* ve *evvel* takılarını alarak meydana getirdikleri takı öbekleridir. Bu eklerden birincisi vurgusuz, ikincisi vurguludur :

Hareket etmeden önce görüşelim. İşe girişmezden önce amcama danıştım. Müdür olmazdan evvel böyle konuşmayordu. gibi.

g. *Sonralık zarffiilleri* (gérondif de postériorité) başcümle fiilinin zamanca sonralığı anlatımını getirirler. Bunlar *-dik* sıfatfiillerine *sonra* takısı getirilerek yapılmış bir takı öbeğinden ibarettir *(ver-dikten sonra)* :

Emekli olduktan sonra Geliboluda yerleşti. gibi.

Bu *-dikten sonra* zarffiilleri başka bir kullanışta izleme zarffiili olurlar. Bu kullanışta başcümle fiili çoğu zaman soru şeklini alır:

Parasını sen verdikten sonra (verince) *ne deyebilir?*

5. Sebep Zarffiilleri :

372. Yüklemi oldukları iç cümleyi sebep ve sonuç ilişkileriyle başcümleye bağlayan zarffiillere geniş anlamda *sebep*

z a r f f i i l l e r i (gérondif de cause) adını veririz. Bunlar da yatık fiillerden ekler, veya takılarla yapılmış olarak çeşitlidirler :

olmakla olduğundan olacağından olduğu için olacağından dolayı v.b.

Ancak bu zarffiillerden bazıları başka anlamlara da gelebilirler.

a. *-mekle* zarffiilleri anlamca ve kullanışça çeşitlidir. Genel bir kullanışta zarffiil *-le* ekinin vasıtalık, dolayılık anlatımını muhafaza eder ve yüklemi olduğu iç cümleyi başfiilin gerçekleşmesi için sebep kılar. Yeni Türkçede bu ek *-meyle* şeklinde de görülür :

Haber göndermeyle beni sevindirdiniz. Bunu imza etmekle yeniden borçlanıyorsunuz. gibi.

Ancak burada anlamca sonuç önplâna geçtiğinden biz buna *s o n u ç c ü m l e s i* adını veriyoruz (bkz § 487).

Osmanlı yazı dilinde geniş ölçüde sebep ve ulama zarffiilleri olarak kullanılan *-mekle* ve daha eski *-megin* şekilleri Yeni Türkçede yerlerini *-diğinden* zarffiillerine ve başkalarına bırakmış bulunuyorlar :

Tasvip olunmakla iadeten takdim kılındı. Ferman buyurulmagın mucibince amel oluna.

b. *-dik* ve *-ecek* sıfatfiillerinin iyelik eki almış kimden halleri, *-diğinden* ve *-ceğinden* zarffiilleri Yeni Türkçenin en yaygın sebep zarffiilleri olmuşlardır. Bunlar iki zamana ve kişilere göre değişen bir kullanışa sahiptirler :

Misafir geldiğinden sinemaya gidemediler. Huyunu bildiğimden telâs etmedim. Yalnız olacağımızdan fazla yeyecek almadım.

Bu iki yatık fiil şeklinin zarffiil olmayan kullanışları da vardır. Karıştırmamalı, bkz § 476 v.i. :

Başaracağınızdan eminim. Hasta olduğundan haberim yok.

Anadolu ağızlarında bu zarffiilin kime haliyle kurulmuş olanına da rastlanır :

Köyde doktor olmadığına hastalığı anlaşılamadı.

c. Aynı sıfatfiillerin iyelik ekleri ve bazı takılar alarak teşkil ettikleri takı öbekleri de sebep zarffiilleri olurlar. Bunlardan ençok kullanılanı yine zaman ve kişilere göre değişen *-diği için* ve *-eceği için* takı öbekleridir :

Geciktiğiniz için sıranızı kaybettiniz. Alınacağı için söylemedim. gibi.

d. Aynı tarzda takı öbekleri yine *-dik -ecek* sıfatfiillerine ve *-me* adfiillerine iyelik ekleri ve *dolayı ötürü dolayısıyla sebebiyle* v.b. gibi takılar getirerek teşkil olunur ve sebep zarffiilleri olarak kullanılır :

Sizi rahatsız ettiğimden dolayı özür dilerim. Ayrılacağından ötürü üzgün görünüyor. Ziyaret etmemizden dolayı memnun oldular. Evlenmeleri dolayısıyla bir hediye lâzım. İzinli bulunmanız sebebiyle işler aksadı. gibi.

6. Karşılaştırma Zarffiilleri :

373. Yüklemi oldukları içcümleyle başcümle yargılarını nitelik ve çokluk yönlerinden karşılaştırmaya yarayan zarffiillere *karşılaştırma zarffiilleri* (gérondif de comparaison) deriz. Bunlar öbür karşılaştırma zarflarına benzerler (bkz § 325) ve çeşitli olup anlatımları yönünden ikiye ayrılırlar: 1. *gerçek karşılaştırma zarffiilleri* (gérondif de comparaison réelle), 2. *tutmaca karşılaştırma zarffiilleri* (gérondif de comparaison fictive).

Birinci halde zarffiil iki kılışı doğrudan doğruya karşılaştırmaya yarar ***(bildiği gibi yapmak istediği kadar almak).***

İkinci halde karşılaştırma gerçek değil, farazîdir *(kaçar gibi yapmak yemiş kadar olmak).*

a. Gerçek karşılaştırma zarffiilleri *-dik* ve *-ecek* sıfatfiillerine iyelik ekleri ile *gibi* ve *kadar* takıları getirmek suretiyle yapılmış takı öbekleridir :

-diği gibi -diği kadar -eceği gibi -eceği kadar.

Bunlardan *gibi* takısı ile yapılmış olanlar karşılaştırmada nitelik gösterir ve *gerçek nitelik karşılaştırma zarffiilleri* (gérondif de comparaison réelle qualitative) adını alırlar :

Hepsi söylediğim gibi çıktı. Yarın göreceğiniz gibi bahçemiz bakımsız.

Kadar takısıyla yapılmış olanlar ise karşılaştırmada çokluk gösterirler ve *gerçek çokluk karşılaştırma zarffiilleri* (gérondif de comparaison réelle quantitative) diye anılırlar :

Adamın anlattığı kadar geniş değil. Bundan götürebileceğimiz kadar alalım.

Gerçek karşılaştırma zarffiilleri bir kullanışta da baş yargıya denk, veya benzer bir kılışı ona ilâve olarak ifade etmeye yararlar, bkz üsteleme cümlesi § 479 :

Zeynep liseyi bitirdiği gibi üniversite giriş imtahanını da kazandı. Çıkarınızı gözettiğiniz kadar memleketinizi de düşünmelisiniz.

374. Eski Osmanlıcada daha geniş anlatımda bir *-digince* zarffiilleri vardır ki bunu bugün *-diği nispette* takı öbeğiyle karşılayabiliyoruz. Bu hem karşılaştırma, hem vakitleme (bkz § 369) zarffiili olarak kullanılmaktadır :

«Dilin tuttugunca kişi dinc olur». «Veli gussa yédüklerince biter».

b. Tutmaca karşılaştırma zarffiilleri *-miş -ir -ecek* bazan *-iyor* fiil gövdelerine *-ce* ve *-cesine* ekleri, veya gerçek karşı-

laştırma zarffiillerinde olduğu gibi, fakat iyelik ekleri almaksızın *gibi* ve *kadar* takıları getirilmek suretiyle yapılmışlardır. Öncekiler dahaçok *tutmaca nitelik karşılaştırma zarffiilleri* (gérondif de comparaison fictive qualitative) sayılırlar :

kudurmuşça görmemişçesine anlamazca koparırcasına kıracakça dövecekçesine gibi.

Bu sıfatfiil tabanlarının uzatılmış ve tutmaca anlatımları *-miş* ekiyle berkitilmiş şekillerine de rastlanır :

Vuracakmışcasına davrandı. Bilirmişçesine söze karışma. gibi.

Takı öbekleriyle yapılan tutmaca karşılaştırma zarffiilleri aldıkları takıya göre gerçek karşılaştırma zarffiilleri gibi nitelik ve çokluk çeşitlerine ayrılabilirler :

Tanımış gibi baktı. Görür gibi oldum. Düşecek gibi sendeledin. Yerleşmiş kadar rahattık. Dokunacak kadar yaklaştılar. gibi.

Bunların da tabanları *-miş* ile uzatılmış şekilleri vardır :

Uyuyormuş gibi yaptı. Bırakacakmış gibi boşlayor.

Nihayet *-esi* sıfatları da kime hali ile tutmaca karşılaştırma zarffiilleri teşkil ederler, bkz § 204 :

patlayasıya öldüresiye çıldırasıya tüketesiye.

Karşılaştırma zarffiillerinin başka takı öbekleriyle yapılmış olanları da vardır :

söylediğim tarzda verdiğiniz ölçüde takacağı boyda gibi.

IV. FİİLLERİN ÇEKİMİ

375. Fiilleri yukarıda (bkz § 351) kullanışlarına göre *çekimli* ve *çekimsiz,* yahut *bitmiş* ve *bitmemiş* fiiller diye ikiye ayırdık ve çekimsiz fiillerin açıklanmasını öne aldık. As-

lında fiillerin ağır basan işleyişlerini teşkil edip dilin altyapısını kuran şekilleri çekimli halleridir. Onlar bu halleriyle cümlede yüklem olur ve yargıyı tamamlarlar.

Çekimli fiil fiil tabanının taşıdığı kavramdan, veya kavramlardan başka aldığı ekler yoluyla, bazan da takdirce daha bir sıra kavramlar yüklenir. Yukarıda gördüğümüz gibi bunlardan ikisi çekimli fiilin şartıdır : *zaman* ve *kişi*. Bunlar çoklukla ayrı eklerle temsil edilmişlerdir *(bil-ir-im bil-di-n)*. Bazan da takdirce bilinirler *(bil-miş + (o) bil- + (sen) + (şimdi)*.

Üçüncü kavram, *çokluk* kavramı kişi ile birlikte gelir : tekli, veya çoklu. Tekli ayrı ek almaz, çoklu bir ek ilâvesiyle *(bil-di-n-iz bil-ecek-sin-iz)*, veya özel bir tek ekle *(bil-di-k bil-ir-iz bil-ecek-ler)* belirtilir. Dördüncü kavram fiilin oluşmasındaki bir özelliği gösteren *tarzdır*. Bu da fiilin basit, *bildirme* çekiminde görülmez *(bil-ir-sin-iz)*, öbür çekimlerde ayrı eklerle gösterilmiş bulunur :

bil-miş-ti-n-iz bil-di-yse-n-iz bil-ecek-miş-sin-iz
gibi.

Böylece bu dört kavram her çekimli fiilde çoğu zaman ayrı eklerle belirtilmiş, bazan da takdirce *sıfır ek* (désinance zéro) olarak bulunur. Ekler fiil tabanına gelme sıralarıyla 1. *zaman* (temps), 2. *tarz* (mode), 3. *kişi* (personne), 4. *sayı* (nombre) ekleri olarak anılırlar. Fiil tabanlarına bu eklerin türlü şekillerini getirip bitmiş fiil örnekleri meydana getirmeye *fiil çekimi* (conjugaison) adını veriyoruz. Zaman (ve varsa tarz) eki ile uzatılmış bir fiilin tekli ve çoklu kişi ekleri almasıyla bir *kip* (temps) meydana gelir.

A. Fiillerde Zaman :

376. Bir kılış, veya oluşun içerisinde geçtiği zaman parçasına *fiilin zamanı* diyoruz. Çekimde zaman fiil tabanına gelen birinci ekle gösterilir :

bil-miş-im (geçmişte) *bil-iyor-um* (şimdi) *bil-eceğ-im* (gelecekte).

Yukarıda gördük ki (bkz § 359) sıfatfiillerden birçoğu bildirme kiplerine temel olmuştur. Yani bunlarda sıfatfiilin zaman eki çekimli fiilin zaman eki yerini tutmuştur *(gel-ecek zaman* × *gel-ecek-im)*. Bir zaman eki ise eski bir sıfatfiilden *(bil-it-i* > *bil-di)*, bir başkası bir tasvir fiilinden *(bil-e yor-r* > *biliyor)* gelmektedir.

Zaman ekleri almış ve kişiye göre çekime hazırlanmış fiil tabanlarına *fiilin gövdesi* (thème verbal) deriz. Fiil çekiminde zaman esastır. Çekim kipleri aslında zaman bölümlerine göre adlandırılırlar *(geçmiş kipi gelecek kipi)*. Bu sebeple kip yerine *zaman* terimini de kullanırız. Ama dikkat edelim, aşağıda göreceğimiz gibi biz Türkçede her zaman içinde dört kip sayarız. Başlıca zaman bölümleri üç olmakla beraber bunların yanıbaşında onlardan birine uygun, fakat özellik gösteren fiil gövdeleri de vardır. Öncekiler üç zamanı salt olarak kapsarlar ve *anazamanlar* (temps principal) adını alırlar. Yeni Türkçede anazamanlar şunlardır :

1. *bil-di geçmiş* (passé).
2. *bil-iyor şimdiki zaman* (présent).
3. *bil-ecek gelecek* (futur).

Sonrakilerden biri geçmiş bölümünde olup o zamanda geçen fiili vasıtalı olarak anlatmaya yarar. İkincisi şimdiki zaman bölümünde olmakla birlikte geçmişe ve geleceğe doğru kullanışları vardır. Bunlara da *yanzamanlar* (temps secondaire) adını veririz :

1. *bil-miş dolayılı geçmiş* (dubitatif).
2. *bil-ir geniş zaman* (aoriste).

Bu beş fiil gövdesi dilimizde *asıl zaman kiplerini* (temps proprement dit) meydana getirirler.

Başka bazı eklerle teşkil ettiğimiz fiil gövdeleri de vardır ki yine bir zaman içinde geçmekle birlikte kimseye ait bir eği-

lim ifade ederler *(bil-se bil-meli)*. Bunlar *uyarı kiplerini* (temps injonctif) meydana getirirler ve aşağıda görüldüğü gibi dört türlüdürler ki ilk üçü gelecek zaman, dördüncüsü şimdiki zaman içinde sayılır :

1. *bil-se dilek-şart* (désideratif - conditionnel).
2. *bil-e istek* (optatif).
3. *bil-meli gereklik* (nécessitatif).
4. *bil-(sin) buyuru* (impératif).

Asıl zaman kipleri bu uyarı kipleriyle birlikte fiilin çekim tablosunu meydana getirirler. Buna göre Türkçede basit, bildirme tarzında 9 zaman, dolayısıyla 9 kip vardır, deriz : 1. geçmiş, 2. şimdiki zaman, 3. gelecek, 4. dolaylı geçmiş, 5. geniş zaman, 6. dilek-şart, 7. istek, 8. gereklik, 9. buyuru. Bunlardan ilk beşi asıl zaman kipleri, son dördü uyarı kipleri olur.

B. Fiillerde Tarz :

377. Fiiller için zaman eydenin konuştuğu ana göre hesaplanır. O an şimdiki zamandır ve ona ölçerek bir geçmiş ve gelecek vardır. Bu türlü zaman hesabına *salt zaman* (temps absolu) deriz. Yukarıda zaman bahsinde tarif ettiğimiz fiiller salt zamana göre kiplere ayrılmıştırlar.

Ancak zamanda hareket noktasını eydenin konuştuğu andan, yani şimdiki zamandan başka bir plâna, aktarmak mümkündür. O zaman buna *göreli zaman* (temps relatif) adını veririz. Meselâ zamanın hareket noktasını geçmişe aktarabiliriz. Bu hareket noktasından *gelmek* fiilinin şimdiki zamanı *geçmişte geliyor = geliyordu* olur. Burada bir birleşik fiile gelen iki zaman eki vardır : Biri fiil köküne gelen *-iyor* şimdiki zaman eki, biri eski bir yardımcı fiilden *(er-di > i-di > -di)* kalan *-di* geçmiş zaman eki. İkinci ek şimdiki zaman fiilini geçmişte bir plâna aktarmış ve artık bir tarz eki olmuştur.

Böylece cevher fiilinin geçmiş, dolayılı geçmiş ve şart kiplerini teşkil eden ekler (bkz § 398) yukarıda gösterdiğimiz 9 bildirme kipinin gövdelerine gelerek hemen hepsiyle bildirme tarzına paralel üç tarz daha meydana getirmişlerdir. Bunlar da zamanı geçmişe aktararak yapılan *anlatma (bil-ir-di* v.b.), dolayılı bir geçmişe aktararak yapılan *söylenti (bil-ir-miş* v.b.), ve dilek-şart kipine aktararak yapılan *şart (bil-ir-se* v.b.) tarzlarıdır.

Buna göre dilimizde salt ve göreli zamanlar içinde dört tarz vardır : 1. *bildirme tarzı* (mode indicatif), 2. *anlatma tarzı* (mode perfectif), 3. *söylenti tarzı* (mode narratif), 4. *şart tarzı* (mode conditionnel). Her tarzı bütün kipleriyle pratikte ayrı bir *çekim* (conjugaison) sayarız. Buna göre de Türkçede 4 çekim vardır, deriz. Son üç çekim *birleşik çekimler* (conjugaison composée) diye de anılabilir, bkz fiil çekimi cedveli.

C. Fiillerde Kişi :

378. Bitmiş fiilin oluşması için zaman kavramından sonra enaz bir de kişi kavramı yüklenmesi gerektir. Çekimli fiil kılan, veya olan kişiyi kapsar. Zamirlerde olduğu gibi fiillerde de kişi ya *eyden = 1. kişi,* ya eydilen = *2. kişi,* yada *sözü geçen = 3. kişi* dir, krş § 309.

Türkçede kişiyi *Fiil kişi ekleri* yle (désinence verbale personnelle) belirtiriz. Bunlar bildirme tarzında doğrudan doğruya zaman eki *(bil-ir-im ver-ecek-sin)* üzerine, birleşik çekimlerde tarz eki üzerine *(bil-ir-di-m ver-ecek-se-n)* gelirler.

Fiil kişi eklerinin çoğu aslında ek halinde zamirlerdir. Bunlar ençok iyelik zamirlerinden, bazan ek halini almış kişi zamirlerinden gelirler. Başka kaynaklardan gelmiş olanları da vardır. Kullanışta 1. ve 2. kişiler mutlaka fiil kişi eki alırlar ve zaten belirli olduklarından çekimli fiil de kimsesi belli bir

FİİL ÇEKİMİ CETVELİ

	ASIL ZAMAN KİPLERİ					UYARI KİPLERİ			
	Geçmiş	Dolayılı Geçmiş	Geniş Zaman	Şimdiki Zaman	Gelecek	Dilek-Şart	İstek	Gereklik	Buyuru
I. Çekim Bildirme	sevdim	sevmişim	severim	seviyorum	seveceğim	sevsem	seveyim	sevmeliyim	. . .
	sevdin	sevmişsin	seversin	seviyorsun	seveceksin	sevsen	sevesin	sevmelisin	sev
	sevdi	sevmiş	sever	seviyor	sevecek	sevse	seve, sevsin	sevmeli	sevsin
	sevdik	sevmişiz	severiz	seviyoruz	seveceğiz	sevsek	sevelim	sevmeliyiz	. . .
	sevdiniz	sevmişsiniz	seversiniz	seviyorsunuz	seveceksiniz	sevseniz	sevesiniz	sevmelisiniz	sevin, seviniz
	sevdiler	sevmişler	severler	seviyorlar	sevecekler	sevseler	seveler, sevsinler	sevmeliler	sevsinler
II. Çekim Anlatma	sevdiydim	sevmiştim	severdim	seviyordum	sevecektim	sevseydim	seveydim	sevmeliydim	yok
	sevdiydin	sevmiştin	severdin	seviyordun	sevecektin	sevseydin	seveydin	sevmeliydin	
	sevdiydi	sevmişti	severdi	seviyordu	sevecekti	sevseydi	seveydi	sevmeliydi	
	sevdiydik	sevmiştik	severdik	seviyorduk	sevecektik	sevseydik	seveydik	sevmeliydik	
	sevdiydiniz	sevmiştiniz	severdiniz	seviyordunuz	sevecektiniz	sevseydiniz	seveydiniz	sevmeliydiniz	
	sevdiydiler	sevmiştiler	severdiler	seviyordular	sevecektiler	sevseydiler	seveydiler	sevmeliydiler	
III. Çekim Söylenti	yok	sevmişmişim	severmişim	seviyormuşum	sevecekmişim	sevseymişim	seveymişim	sevmeliymişim	yok
		sevmişmişsin	severmişsin	seviyormuşsun	sevecekmişsin	sevseymişsin	seveymişsin	sevmeliymişsin	
		sevmişmiş	severmiş	seviyormuş	sevecekmiş	sevseymiş	seveymiş	sevmeliymiş	
		sevmişmişiz	severmişiz	seviyormuşuz	sevecekmişiz	sevseymişiz	seveymişiz	sevmeliymişiz	
		sevmişmişsiniz	severmişsiniz	seviyormuşsunuz	sevecekmişsiniz	sevseymişsiniz	seveymişsiniz	sevmeliymişsiniz	
		sevmişmişler	severmişler	seviyormuşlar	sevecekmişler	sevseymişler	seveymişler	sevmeliymişler	
IV. Çekim Şart	sevdiysem	sevmişsem	seversem	seviyorsam	seveceksem	yok	yok	sevmeliysem	yok
	sevdiysen	sevmişsen	seversen	seviyorsan	seveceksen			sevmeliysen	
	sevdiyse	sevmişse	severse	seviyorsa	sevecekse			sevmeliyse	
	sevdiysek	sevmişsek	seversek	seviyorsak	seveceksek			sevmeliysek	
	sevdiyseniz	sevmişseniz	severseniz	seviyorsanız	seveceksenız			sevmeliyseniz	
	sevdiyseler	sevmişseler	severseler	seviyorsalar	sevecekseler			sevmeliyseler	

yargı niteliği kazanır *(Bilirim. Verecekmişsin).* Bunlar ancak açıklama ve berkitme için ikinci defa kişi zamirlerinden kimse alırlar *(Ben bilirim. Sen verecekmişsin).*

3. kişiler genellikle fiil kişi eki almazlar ve bunlar, önceden ayrıca açıklanmış değilse, belirli olmayacaklarından bir yargı teşkil etmek için ayrı kimse almalıdırlar *(Kardeşim bilir. Banka verecekmiş).*

Eski Oğuzcadan buyana tekli ve çoklu fiil kişi eklerinde birçok çeşitlenmeler ve değişmeler olmuştur. Bunlara Osmanlı yazı dilinde ve halk şiirlerinde de rastlarız. Anadolu ağızlarında görülen bazı değişik çeşitlerine aşağıda yer yer işaret ettik.

Fiil kiplerinde fiil kişi ekleri hepsi aynı değildir. Bazılarında aynı kişi için başka ek kullanılır *(bil-di-n,* fakat *bil-miş-sin).* Fiil kipleri bu bakımdan üç bölüğe ayrılırlar. 1. geçmiş ve dilek kipleri, 2. şimdiki zaman, gelecek, dolaylı geçmiş, geniş zaman, istek ve gereklik kipleri, 3. buyuru kipi.

Birinci bölük ekler en eskileri olmalıdır. Geçmiş kipinin eski bir *-it* sıfatfiili üzerine iyelik zamirleri gelmesi suretiyle kurulduğunu kabul ediyoruz *(bil-it-üm bil-it-üñ Bil-it-i).* Ancak 3. kişi eki olarak gelen *-i* iyelik eki sıfatfiil ekiyle kaynaşmış ve *-it-i* > *-di* bu fiil kipinin gövdesini yapan ek olarak alınmıştır, bkz § 191 *-di* adları *türedi alındı.* Bu sebeple şimdi biz geçmiş kipini böyle çözümleyoruz *(bil-di-m bil-di-n bil-di).* Dilek kipi de 1. ve 2. kişilerde iyelik ekleriyle çekilir *(bil-se-m bil-se-n bil-se).*

İkinci bölükte 1. kişi eki yine *-im* iyelik ekidir. Doğu Anadoluda bazı kiplerde *-em* şekli yaygındır *(bil-ür-em bil-miş-em bil-meli-yem,* fakat *bil-e-m).* Fakat 2. kişi eki *sen* kişi zamirinden gelmiştir *(bil-ür sen* > *bil-ir-sin).* Bu kiplerin hiçbiri 3. kişi eki almaz. Böylece birinci bölükten farklı olarak bunlar 2. kişide :

bil-iyor-sun bil-ecek-sin bil-miş-sin bil-ir-sin
bil-e-sin bil-meli-sin diye çekilirler.

Doğu Anadoluda bunun eski şekilleri de yaşar *(bil-ür-sen bil-miş-sen* v.b.).

-sin fiil çekimimizde daha yeni bir gelişme sayılır. Bununla birlikte bazı Anadolu ağızlarında bu kiplerde de 2. kişinin *-in* iyelik eki aldığı görülür :

bil-iyo-ñ bil-eceğ-iñ bil-miş-iñ bil-ir-iñ bil-meli-ñ gibi.

Buyuru kipi 2. kişisi hiç ek almaz ve çoğu zaman bir ünlem niteliği taşır, bkz § 345 *dur! bak! yaşa!*. Görülür ki yüz yüze buyuran fiilde kişi ve zaman gösterme ihtiyacını duymamaktadır. Bu kipin 3. kişisi de ayrı bir ek, yalnız bir *-sin* eki (E.T. *-zün)* alır *(ver-sin çekil-sin).*

D. Fiillerde Sayı :

379. Bir fiilde tek, veya birlikte kılıcı olan kişilerin sayısı *fiilde sayı* demek olur. İsimde olduğu gibi fiil çekiminde de iki türlü sayı şekli vardır : tekli ve çoklu. Edici, veya edilen tek, veya birden fazla olduğuna göre fiil tekli ve çokludur. En Eski Türkçede bir üçüncü sayı şekli, bir *ikili* hali de bulunduğu kabul edilir, bkz § 149 *-iz* sıfatları *iki-z üç-üz.* Bu fiil çekiminde de çoklu anlatımı ile kalmıştır *(bil-di-n-iz bil-ir-iz).*

Fiilin tekli şekillerini yukarıda fiillerde kişi bahsinde gösterdik. Bunlar ayrı bir sayı eki almazlar. Çoklu şekli ise çoğu zaman kişi ekinden sonra gelen bir çoklu ekiyle gösterilir *(bil-di-n-iz bil-di-ler).* Çoklu fiilleri *1. kişi çoklusu* (1re personne du pluriel), 2. *kişi çoklusu* (2e personne du pluriel), 3. *kişi çoklusu* (3e personne du pluriel) diye anarız. Buna karşılık teklileri 1. *kişi teklisi* v.b. (1re personne du singulier v.b.) diye ayırdederiz.

Fiil kişi ekleri çokluk zamirlerden geldiği için onların, dolayısıyla çekim halinde fiillerin çoklulanması da zamirlerdekine benzer, değişik eklerle yapılır. Bazan tekli eki kaldırılmış, yerine doğrudan doğruya o kişinin çoklusunu temsil eden bir ek getirilmiş bulunur *(bil-sin-ler bil-di-n-iz,* fakat *bil-ir-iz bil-di-k).* Fiilde kişilerin çokluları da yukarıda gösterdiğimiz üç bölükte toplanabilirler :

Geçmiş ve dilek kiplerinde 1. kişi çoklusu tekli kişi ekini kaldırıp yerine çoğu zaman düşmeli bir *-ik* eki getirerek yapılmış görülür *(bil-di-k bil-se-k* E.T. *bil-di-m-iz)*. 2. kişi çoklusunda tekliye *-iz* gelir *(bil-di-n-iz bil-se-n-iz)*, Anadolu ağızlarında bazan tekli ekinin düşmesiyle *bil-di-z bil-se-z* şekillerine de rastlanır. 3. kişi zaten tekli kişi eki almamış sayıldığından çoklusunda yalnız bir *-ler* eki alır *(bil-di-ler bil-se-ler)*.

İkinci bölükteki 6 kipten 5 tanesinde *-im* tekli kişi ekini kaldırıp yerine *-iz* çoklu kişi ekini getiririz :

bil-ir-iz bil-miş-iz bil-iyor-uz bil-eceğ-iz bil-meli-yiz.

Yalnız istek kipi 1. kişi çoklusu *-iz* yerine *-lim* eki alır *(bil-e-lim)*. Anadolu ağızlarında yer yer bu 6 kipin bu 1. kişi çoklusunda önceki bölüğe uyarak *-ik* ekine dönmüş olduğu görülür :

bil-ir-ik bil-miş-ik bil-iyo-k v.b.

2. kişi çoklusu bu kiplerin hepsinde *-sin* tekli eki üzerine *-iz* çoklu ekini getirmek suretiyle kurulur :

bil-ir-sin-iz Bil-miş-sin-iz Bil-ecek-sin-iz v.b.

380. Anadolu ağızlarında bu kiplerde 2. kişi çoklusu yer yer *-sin-iz* yerine doğrudan doğruya kişi zamiri çoklusu *-siz* ile de yapılır :

bil-ir-siz bil-miş-siz bil-meli-siz bil-e-siz v.b.

Tekli kişi eki taşımayan 3. kişi çoklusu da hepsinde sadece *-ler* ekiyle yapılır :

bil-ir-ler bil-miş-ler bil-ecek-ler v.b.

Buyuru kipi çoklusu 2. kişide *-in* eki alır *(bil-in)* ki Eski Türkçede tekli için ululama şekli iken (E.T. *bil-iñ bil-iñ-ler)* çoklu anlatımı bağlamış görünür. Uzatılmış *-in-iz* şekli dilimizde daha dikkatli bir hitap için kullanılır *(ver-in-iz yapmayın-ız)*.

Anadolu ağızlarında *-in* eki düşmeli olarak da görülür *(bekle-ñ kavra-ñ korkma-ñ)*.

3. kişi de *-ler* ekiyle çoklulanmıştır :

bil-sin-ler yapma-sın-lar, E.T. *-zün-ler.*

Zamirlerin çokluları gibi (bkz § 311, 314, 317) hemen bütün çekimli fiillerin çoklularını da ululama ve küçüksünme yollu teklileri yerine kullanabiliriz :

Sayın misafir bugün dinlenecekler. Hocam beni hatırladılar mı? Siz bilirsiniz. Bekleriz biraz daha. Biz ne diyebiliriz? gibi.

Bunlar *alaylı* (sarcastique) anlatmada da kullanılırlar :

Dostumuz bizi hatırlamamışlar. Nihayet lütfen teşrif ediyorsunuz. gibi.

Yukarıdan beri fiillerin kişi ve sayı eklerini bildirme çekimine göre inceledik. Ancak yaptığımız bunları bugünkü yazı dilimizdeki yerlerine göre belirtmekten ibarettir. Dil tarihi açısından bunların birinci bölükte görünenlerini eski ve çoklukla doğrudan doğruya iyelik eklerinden gelmiş, ikinci bölükte toplananlarını ise dilimizde hemen bütünüyle cevher fiili geniş zaman ekleri sistemine göre şekillenmiş sayabiliriz.

E. Birleşik Çekimlerin Oluşması :

381. Çekim halinde fiillere dört ayrı kavram getiren çekim eklerini anlatırken yukarıda (bkz § 375) onları fiil tabanına geliş sıralarıyla aldık. 2. 3. ve 4. çekimler için bahis konusu olan tarz eklerini genellikle 2. sırada, yani zaman ekinden sonra gösterdik :

bil-ir-di-n-iz bil-ir-miş-sin-iz bil-ir-se-n-iz.

Gerçekten Yeni Türkçede yardımcı fiillerle kurulmuş birleşikler olmaktan çıkıp fiil çekiminin çeşitleri arasına girmiş olan bu çekimler sistemleşmiş ve hepsi fiil gövdeleri üzerine

cevher fiilinin geçmiş, dolayılı geçmiş ve dilek kipleri eklerini alarak kurulur olmuşlardır. Biz çekim cedvelimizde bütün kipler için tek çekim kalıbı olarak bunu gösterdik, bkz cedvel.

Şu var ki bu birleşik çekimlerin bazı kiplerinde eklerin bir başka türlü sıralanmış hallerine de rastlanır :

görüş-tü-ydü-k × *görüş-tü-k-tü ver-se-ymiş-sin-iz* × *ver-se-n-iz-miş.* gibi.

Yazı lehçemizde hala bu ikilcim kullanışa dört kipte rastlanır. Bunlar hepsi birinci bölük dediğimiz geçmiş ve dilek kiplerindendir :

1. *sev-di-ydi-m* × *sev-di-m-di sev-di-ydi-n* × *sev-di-n-di sev-di-ydi-k* × *sev-di-k-ti sev-di-ydi-n-iz* × *sev-di-n-iz-di*

2. *sev-se-ydi-m* × *sev-se-m-di sev-se-ydi-n* × *sev-se-n-di sev-se-ydi-k* × *sev-se-k-ti sev-se-ydi-n-iz* × *sev-se-n-iz-di*

3. *sev-di-yse-m* × *sev-di-m-se sev-di-yse-n* × *sev-di-n-se sev-di-yse-k* × *sev-di-k-se sev-di-yse-n-iz* × *sev-di-n-iz-se*

4. *sev-se-ymiş-im* × *sev-se-m-miş sev-se-ymiş-sin* × *sev-se-n-miş sev-se-ymiş-iz* × *sev-se-k-miş sev-se-ymiş-sin-iz* × *sev-se-n-iz-miş*

Demek ki bu kullanışta çekim tarz eklerini ikinci sıraya almayor, dördüncü sırada bırakıyoruz.

Bunlar gerçekte geçmişin anlatma, geçmişin şart, dileğin anlatma, dileğin söylenti kipleridir. Çekim tablomuzda bunlar dışında yine ikilcim olarak kullanılan bir beşinci takım vardır ki o da her üç birleşik çekimin hem 1. bölük, hem 2. bölük ekleri alan bütün kiplerinde 3. kişi çoklularından meydana gelir. Bunlarda zaten ayrı kişi eki yoktur *(gel-ecek-ti-ler* × *gel-ecek-ler-di)*. Çoklu eki olan *-ler* tarz ekiyle yer değiştirerek

iki türlü kullanılır. Bu ikilcimlik 2. 3. ve 4. çekimlerin 21 kipinde görülen bir haldir :

sev-di-ydi-ler × *sev-di-ler-di* *sev-ecek-ti-ler* × *sev-ecek-ler-di* *sev-er-miş-ler* × *sev-er-ler-miş* *sev-meli-ymiş-ler* × *sev-meli-ler-miş* *sev-miş-seler* × *sev-miş-ler-se* *sev-iyor-sa-lar* × *sev-iyorlar-sa* gibi.

382. Bu durum söz konusu çekimlerin dilimizde sistemleşmeye doğru gitmiş olmakla beraber henüz oturuşmamış olduğunu gösterir. Aslında ikilik çok eski tarihî köklerden gelmektedir. Eski Türkçede *er-mek* yardımcı fiili ile yapılan birleşiklerde 1. bölük ekleri alan (bkz §379) fiilin kişi ekleri almış şekli üzerine yardımcının 3. kişi teklisi gelir *(boltum erdi erksintimiz erser).* Oysa 2. bölük ekleri alan fiillerde fiil gövdesi üzerine yardımcının kişi ekleri almış şekli gelir *(kör-ür ermiş men ön-miş erdim).*

Eski Osmanlıcada da geçmiş kipinde kişi eki fiilin gövdesine daima bağlı kalır *(oku-du-m ıdı ol-du-ñ-uz ısa).* Fakat öbürlerinde yalnız yardımcının kişi ekleri aldığı görülür *(susar ı-du-ñ başar-maz ı-mış-sın uyı-sa yı-du-m).* Demek ki Yeni Türkçede gitgide bu ikinci bölük eklerin getirdiği sıralanma hakim oluyor ve bütün kipler bu yolda oturuşmaya doğru gidiyor.

Bir kipin, veya çekimin aldığı bütün şekilleri gösteren diziye *örnek çekim* (paradigme) deriz.

Buraya kadar çekimli fiili meydana getiren dört türlü ekler sistemini inceledik. Bunlar 4 çekim kalıbında 30 kip teşkil etmektedirler. Ekli cetvel hepsini toplu olarak göstermek maksadıyla hazırlanmıştır.

F. Çevrik Kipler :

383. Yukarıda incelediğimiz ve fiil çekimi cetvelinde topluca gösterdiğimiz çekimli fiiller dışında bitmiş fiil karakte-

rinde zamana bağlı bazı fiil şekilleri daha vardır. Bunlardan göze çarpan ve çok kullanılanları farklı bir anlatım getirmiş olmaktan ziyade bir kip için *çevrik söz* (périphrase) niteliği taşırlar. Yazı dilimizde yaygın bir şekilde anazamanları karşılamak üzere kullanılan üç şekil dikkati çeker :

1. *İçişleri Bakanı ... ... dün Ankaradan şehrimize gelmiştir.*

2. *Marmara bölgesinde şiddetli lodos fırtınası hüküm sürmektedir.*

3. *İşçi ikramiyelerinin dağıtımına pazartesi günü başlanacaktır.*

Bu kullanış 3. kişi çoklularında da yaygındır *(gitmişlerdir çalışmaktadırlar kalacaklardır)*. Gerçekte bunlar geçmiş *geldi gittiler*, şimdiki zaman *sürüyor çalışıyorlar*, gelecek *başlanacak kalacaklar* anlamındadırlar. Onlara *çevrik kipler* (temps périphrastique) adını veririz.

Cevher fiilinin 3. kişi eki *-dir* çekim halinde bazı kiplerin bütün kişileri üzerine gelerek anlam değişiklikleri getirir :

sevmişim-dir seversindir seviyordur sevecek-sinizdir.

Bunlar fiilin gerçekleşmesi hakkında kullanışa göre *mutlaka* anlatımından *herhalde, muhtemelen, umulur, belki* anlatımlarına kadar renkler taşırlar :

Bunu baştan söylemişimdir. Bu noktada anlaşıyorsunuzdur. Antalyayı sevecektir. Bir bardak bira alırsındır. Onlar bu akşam geliyorlardır.
gibi.

Bu kullanışları da çevrik kiplerden sayacağız.

Kimde halinde bir mastar olan *-mek-te* üremesi sıfatfiil anlatımı kazanmış olup cevher fiili ekleri alarak *-iyor* kipine rakip bir *sürmekte hal* kipi (présent duratif) yaratmak

istidadını gösteriyor *(bilmekte-yim bilmekte-sin bilmekte* v.b.).

«Uslan ey dil, uslan artık ihtiyar olmaktasın».

Karmaşık fiillerden *-miş olmak* şekli de çevrik kipler halinde kullanılır olmuştur, bkz § 409 *geleceğim* yerine *gelmiş olacağım, uzattık* × *uzatmış bulunuyoruz.*

G. Olumsuz Fiiller ve Soru :

384. Fiil çekiminde *olumsuzluk* (négation) ve *soru* (interrogation) kavramları da yukarıda incelediğimiz dört kavrama (bkz § 375) benzer şekilde yer alır. Bunlar da dilimizde ayrı eklerle ifade olunurlar ve çekimli fiilin yapısında belli yerleri vardır. Ancak bunlar zarurî değil yerine göre işleyişi olan yapılıklar sayıldıklarından *(bil-me-di-ler bil-ir mi-sin-iz)* fiil çekimi tablosuna alınmayorlar.

1. Olumsuz Fiiller :

Yukarıda gördüğümüz gibi (bkz § 352 v.i.) dilimiz olumsuzluk kavramını fiilin çatısı içerisine almış, yani onu edilen, dönüşlü v.b. görünüşler gibi bir görünüş, *olumsuz görünüş* saymıştır. Olumsuzluk eki olan *-me-* öbür görünüş eklerinden sonra, fakat bütün fiil çekim eklerinden önce gelir ve fiilin tabanına ait olur. Buna *olumsuz taban* (base négative) deriz. Öbür görünüşlerden farklı olarak olumsuz taban bütün fiil kök ve tabanlarından ve her görünüşteki fiilden kurulabilir :

çekmemek çekilmemek çekinmemek çekişmemek çektirmemek.

Bunun gibi olumsuz taban tıpkı olumlusu şeklinde bütün fiil çekimi tablosu boyunca çekilebilir :

bilme-dim bilme-yormuş bilme-yecekseniz v.b.

Böylece her fiilin kendisine paralel bir de *olumsuz çekimi* (conjugaison négative) vardır, deriz. Olumsuzluk eki tabana geçmiş bulunduğundan olumsuz çekimde öbür eklerin sırasında bir değişiklik olmaz.

Yukarıda gördüğümüz gibi (bkz § 359) yatık fiiller hepsi olumsuz görünüşüne girmekle, yani olumsuzluk eki almakla öbür fiil üremelerinden ayrılırlar :

dinlememek aldırmayış görmemiş işitilmedik
utanmayan üzmeyici yılmayacak üşenmeyerek
istemeyince görüşmeyeli kalmadığından gibi.

Yalnız *-ir (-er)* sıfatfiilleri olumsuz şekillerinde bir ayrıklık gösterirler : *-me-r,* veya *-me-yir* yerine *-me-z, bil-ir,* fakat *bil-me-z,* bkz § 236, 363.

Bu *-ız* ekinin bir ḍ sesinin üçe, *d z y* seslerine bölünmesinden geldiğini sanıyoruz. Ancak *-mez* hecesi vurguludur. Geniş zaman kipinin olumsuz çekimi bu olumsuz fiil gövdesine göre kurulduğundan bu kip de Eski Türkçeden beri ayrıklıklar gösterir ki bu olumsuz çekim sisteminde tek ayrılık gibi göze çarpar :

1. t. *bil-me-.-m* (eski *bil-me-z-im*)	1. ç. *bil-me-.-yiz* (*bil-me-z-iz*)
2. t. *bil-me-z-sin*	2. ç. *bil-me-z-sin-iz*
3. t *bil-me-z*	3. ç. *bil-me-z-ler*

Öbür tarzlarda da geniş zaman olumsuz çekimi hep *-me-z* fiil gövdesi üzerinden yapılır *(bilmez-dim bilmez-miṣsin bilmez-seniz).*

2. Çevrik Olumsuzluk :

385. Yalnız cevher fiili ekleri *değil* gerçekleme zarfı üzerine gelerek olumsuz çekimine girerler *(değil-im değil-seniz),* bkz § 352, 399. Bunlar bayağı yüklem ismi olan adlara ve sıfatlara gelerek isim cümleleri yaparlar *(Hasta değilim. Evde değilseniz).* Fakat aynı yoldan fiil gövdelerine geldiklerinde o gövdelerin kurdukları kiplerin olumsuz çekimlerine denk bir anlam kazanırlar :

öldürmeli değildi × *öldürmemeliydi görmüş de-*

ğildik × görmemiştik alacak değilim × almayacağım çağırmış değiliz × çağırmadık kullanıyor değilseniz × kullanmayorsanız barışır değilmiş × barışmazmış gibi.

«Dédiler ogluñ gibi hiç bir ogul
Yaradılalı Cihan gelmiş degül».

Bunlar olumsuz çevrik kipler halinde kullanılırlar, ancak daha kesin bir olumsuzluk inceliği taşırlar *(gelmiş değil × hiç gelmemiş).*

Öbür yandan cevher fiilinin bu olumsuz çekimini olumsuz fiil gövdelerine getirerek iki olumsuzdan bir olumlu anlamda çekim çıkarma yoluna gideriz :

düşünmemiş değilim × düşünmüşüm anlamaz değilsiniz × anlarsınız görmeyor değildik × görüyorduk satmayacak değilmiş × satacakmış dönmeyecek değilsek × döneceksek söylemedi değil × söyledi gibi.

Bunlar ise artık olumlu çevrik kipler sayılırlar, ancak daha kesin bir *o l u m l u l u k* (affirmation) inceliği taşırlar :

ödemeyecek değilim × elbette ödeyeceğim gibi.

3. Fiillerde Soru :

386. Olup bitmesi bilinmeyen bir kılış, veya oluşu gerçeklemek için çekimli fiile bir *-mi* eki getiririz. Bu da fiilin bütün kiplerine uygulanabileceğinden her fiilin bir *s o r u ç e k i m i* (conjugaison interrogative) meydana gelir :

bildi mi? verecek misiniz? bekleyor muydun? gibi.

Bir kılış, veya oluşu olumsuzluk yoluyla da gerçekleyebiliriz. Ozaman soru ekini olumsuz fiil çekimi kiplerine uygularız :

oturmaz mısın? sormayacak mıymışlar? gelmese miydim?

Buna da *olumsuz soru çekimi* (conjugaison interrogative négative) adını veririz.

Bir fiilin, veya ilgili iki fiilin olumlu ve olumsuz soru şekillerini yanyana getirerek de bir çeşit soru tertipleriz. Buna *ayırtlama sorusu* (interrogation disjonctive) denir :

olur mu, olmaz mı? alıyor musunuz, almayor musunuz? kalacak mısın, gidecek misin?

Aslında *mi* (E.T. *mu)* geniş kullanışı olan bir gerçekleme zarfı olup soru konusu olan kelimeden sonra gelir ve *sona yapışık* sayılır. Dilimizde *de* zarfı gibi (bkz § 57) sesli uyumuna tabi olmuştur. Vurgusuzdur ve fiiller dışında genellikle ayrı yazılır. *mi* cümlede herhangi bir unsuru gerçeklemek için kullanılabilir. Aşağıdaki cümlede italik dizilmiş *mi*lerden herhangi dört tanesini çizip bir tanesini bırakabilirsiniz :

Ahmet *mi* yazın *mı* onu *mu* yaylaya *mı* götürmüş *mü?*

Şu var ki fiil çekiminde *mi* sadece sona yapışık bir gerçekleme zarfı olmaktan çıkmış, birçok hallerde öbür çekim eklerinden önce yer alan bir ek olmuştur. Buralarda *-mi-* fiil gövdesinden hemen sonra araya girer *(bilir-mi-siniz? bilmeyor-mu-yduk?)*. Buna göre *-mi* fiil çekiminde tam bir ek sayılmak gerektir.

Yeni yazımızda kelimeyi uzatmamak gibi pratik bir düşünceyle soru çekiminde *mi* ayrı yazılmış ve kendisinden sonra gelen çekim ekleri ona eklenmiştir :

gezmiş mi? ödeyecek misin? uyuyor muydunuz?
gibi.

Gerçekte ses ve yapı bütünlüğü olan bu kelimeleri ikiye bölerek yazmaktayız.

4. Soru Ekinin Yeri :

387. Yazılış biryana, biz *-mi* ekinin fiil çekiminde değişiklikler gösteren sırasını belirlemeye çalışacağız. Şöyle ki bildirme çekiminde 1. bölük fiil çekim ekleri alan geçmiş ve dilek kipleri ve soru aldıkları ölçüde onlara katılan istek ve buyuru kipleri soru ekini öbür eklerden ileriye hiç geçirmemişler, sonda bırakmışlardır.

düşündünüz mü? beğendiler mi? ağlasak mı? dağıtsam mı? açalım mı? bildireyim mi? kaldırsın mı? ayırsınlar mı? gibi.

Bütün öbür kiplerin 3. kişi çoklularında da soru eki sonda kalır :

anmışlar mı? dinlerler mi? kızıyorlar mı? binecekler mi? durmalılar mı?

Bunlar birleşik çekimlerin oluşmasında olduğu gibi (bkz § 381 *sevdiydim* × *sevdimdi sevdiydiler* × *sevdilerdi)* sonradan gelen ekin önsıraya geçmesine karşı koyan kiplerdir. Şu farkla ki orada ek bir atlama yapmış ve bir ikilcim yaratmıştır. Burada ise *-mi* henüz yalnız son sırada yer almaktadır.

Öbür kiplerde soru cevher fiilinin soru şekillerini takımıyla *(-miyim -misin* v.b.) fiil gövdesine getirmek suretiyle kurulmuş olduğundan *-mi* zaman ekinden sonra, yani ikinci sırada yer alır :

bil-ir-mi-yim? çek-ecek-mi-sin? bak-ıyor-mu-sunuz? um-malı-mı-yız? kazan-mış-mı-yız? gibi.

Birleşik anlatma ve söylenti çekimlerinde de soru cevher fiilinin geçmiş ve dolayılı geçmiş soru çekimlerini takımıyla *(-miydim -miydin -miymişim -miymişsin* v.b.) fiil gövdesi

üzerine aktararak kurulduğu için *-mi* eki bu kiplerde ikinci sırada, zaman ekinden sonra görülür :

bilir-mi-ydin? kalıyor-mu-ymuşuz? bildirmiş-mi-ydik? tartacak-mı-ymışım? utanmamalı-mı-ydınız? vere-mi-ydim? gibi.

Bunların da 3. kişi çoklusunda ikilcimlik görülür :

sevişir-mi-ydiler? × sevişir-ler-mi-ydi? tutacak-mı-ydılar? × tutacak-lar-mı-ydı? dönüyor-mu-ymuşlar? × dönüyor-lar-mı-ymış? gibi.

Yine bu iki çekimin geçmiş ve dilek kiplerinde soru birleşik kiplerin oluşmasında görüldüğü gibi ikilcim olur. Başka bir deyimle o kiplerin her iki çeşidi ayrı ayrı soru çekimine aktarılabilir, krş § 381 :

sevdi-mi-ydim? × sevdim-mi-ydi? sevdi-mi-ydiniz? × sevdiniz-mi-ydi? sevse-mi-ydin? × sevsen-mi-ydi? sevse-mi-ydik? × sevsek-mi-ydi? sevse-mi-ymişiz? × sevsek-mi-ymiş? sevse-mi-ymişsin? × sevsen-mi-ymiş?

Nihayet birleşik şart çekiminde tarz eki *-se-* olduğundan burada bildirme çekiminin dilek kipi örnek olur, soru eki kullanıldığı ölçüde sona gelir :

sevdiysek mi? seversem mi? seveceksen mi? seviyorsanız mı? gibi.

V. KİPLERİN ANLATIMI

388. Yukarıdaki fiil çekimi cedvelini bir kere de her kipi anlamca ve kullanışça inceleyerek gözden geçirmek gereklidir. Çünkü zaman ve tarz bölümlerine göre kurulmuş olan bu çekim topluluklarında bu kavramlar oldukça itibaridir ve anlatımları, kullanış ve sınırlanmaları yönlerinden değişme ve

gelişmelere uğramışlardır. Gerçi bu yönleriyle fiiller sözdizimi ve anlam bilgisi bölümlerinde de inceleme konusu olurlar. Ancak onları burada topluca açıklamak faydalı ve o bahisler için de hazırlayıcı olacaktır.

Asıl zaman kipleri olsun, uyarı kipleri olsun dört çekime göre çeşitlenmişlerdir. Bunları kiplerine ve çekimlerine göre adlandırırız : *geçmişin bildirmesi* (indicatif du passé), *geleceğin anlatması* (perfectif du futur), *geniş zamanın söylentisi* (narratif de l'aoriste), *şimdiki zamanın şartı* (conditionnel du présent) gibi.

Birleşik çekimlerin bazı kipleri kurulmamıştır. Bu sebeple 1. çekimde 9, 2. çekimde 8, 3. çekimde 7, 4. çekimde 6 kip bulunur. Buna göre de Türkçe fiil çekiminde 30 kip vardır, deriz.

Şimdi geçmişten başlayarak her zamanı tarzlara göre dört (veya daha az) kipiyle gözden geçirelim :

A. Geçmiş Kipleri :

389. Türkçede *geçmiş kipi bildirme* tarzında basit bir kip olarak geçmiş zaman kesimini genişçe kaplayan bir anlatım taşır. Eydenin görgüsüne, bazan da kesin kanaatine dayanan bir deyiş meydana getirir. Bu sebeple *şuhudî mazi* = *görgü geçmişi* adını almıştır. Burada oluş, veya kılış başlayıp bitmiş, yada bitmemiş olabilir :

Avcı tavşanı vurdu. Samsundan ne zaman döndünüz? Yağmur dindi. Paraya kıydım. Atlılar uzaktan göründüler. gibi.

Türkçede *sınırlı geçmiş* (passé défini) ve *sınırsız geçmiş* (passé indéfini) ayırdetmeyiz.

Bunun gibi dilimizde geniş bir kullanışı olan *dolayılı geçmiş* ile asıl geçmiş zaman kipini *belirli geçmiş* (passé déterminé) ve *belirsiz geçmiş* (passé indéter-

miné) adlarıyla karşılaştırmak da yerinde olmaz. Dilimizdeki anlatımı ile ve *dolayılı geçmiş* karşısında asıl geçmiş zaman kipine *salt geçmiş* (passé absolu) demek doğru olur. Pratikte sadece «*geçmiş*» yeter:

Ahmet dün bize gelmiş × *Ahmet dün bize geldi.*

İvedilik ve kararlılık ifadesi için geçmiş kipini yakın gelecek için kullandığımız olur :

Ben yarın gittim oraya (mutlaka gideceğim).
Sen uyudun bile (neredeyse uyuyacaksın). gibi.

Geçmişin anlatması (perfectif du passé) geçmiş plânında bir geçmiştir. Daha ziyade hatırlama üslûbunda kullanılır :

Dayım bize söylediydi. Biz bu mağazaya geldiydik (geldikti).

Bu kip daha çok kullanılan ve artık *işitme geçmiş* anlamı taşımayan *dolayılı geçmişin anlatmasıyla* (bkz aşağıda) çoğu zaman anlamdaş olur:

Bize bir de hediye getirdiydiniz. × *Bize bir de hediye getirmiştiniz.*

Ancak birincisinin daha sınırlı geçmiş için tercih edildiğini sezeriz :

«Yad et ki seviştikti ilâhi Adalarda»

Her iki kip kesinlik anlatmak üzere bazan *olmayası şartın* (conditionnel irréel) *ceza cümlesini* kurmak için de kullanılır:

Karşıma çıksaydı öldürdüydüm. × *Karşıma çıksaydı öldürmüştüm.*

Geçmişin söylenti kipi olmaz. Çünkü salt geçmiş kipini dolayılı bir geçmiş plânına aktarmak çelişki teşkil eder *(sevdiymişim)*. Onun yerine basit dolayılı geçmişi söylenti plânına aktarmak makul olur *(sevmişmişim* bkz aşağıda).

Geçmişin şartı (conditionnel du passé) geçmişte olanı şart plânına aktaran bir kiptir. Geçmişte *olağana şart* koşar :

Getirdiyse görelim. Beğendiyseniz onu size verirm.

B. Dolaylı Geçmiş Kipleri :

390. Dolaylı geçmişin bildirme kipi (indicatif du dubitatif) kişinin başkasından duyduğu, sonradan gördüğü, veya farkında olmadan işlediği bir kılışın ifadesine yarar :

Süleyman askere gitmiş. Epeyce şişmanlamışsınız. Gazete okurken uyumuşum. Kırlar yeşillenmiş. gibi.

Görüldüğü gibi ilk görgüye dayanmayan ve bu sebeple *naklî mazi = işitme geçmiş* adını alan bu kip anlatımca bir hayli daha geniştir. Fiilin oluşunu kesinlikle doğrulayamayacağımız hallerde de dolaylı geçmiş kipini kullandığımız için *(Galiba biraz içmişsin. Ali borcunu ödemiş)* buna yabancılarca *şüpheli geçmiş* adı verilmiştir. Gerçekten tarih üslûbunda salt geçmiş, masalda ve fıkrada dolaylı geçmiş kiplerini kullanmamız da bu anlatım farkından ileri gelir :

Ordu Belgrada çekildi. × *Nasrettin Hocaya sormuşlar.* gibi.

Ancak bu kullanış da şüpheli geçmiş adını haklı çıkarmaz.

Dolaylı geçmişin anlatması (perfectif du dubitatif) kipinde salt ve dolaylı geçmiş gövde ekleri salt geçmişin söylenti kipinde olduğu gibi, fakat sıra farkıyla (bkz yukarıda) üstüste gelip anlatımca çelişme meydana getirdikleri için bunun da kullanılmaz olması gerekirdi. Ancak burada gövde sıfatfiilde olduğu gibi salt geçmiş anlamını muhafaza ettiğinden dolaylı geçmiş üzerine yapılan bu birleşik de an-

latma tarzındaki salt geçmiş anlamına gelmiş ve onunla anlamdaş olmuştur :

Bize bir de hediye getirmiştiniz. × *Bize bir de hediye getirdiydiniz.*

Demek ki bunda dolayılı geçmiş anlatımı kalmamıştır. Ancak yukarıda işaret ettiğimiz gibi bu sonuncusunun daha geniş ve az sınırlı bir geçmiş için kullanıldığı farkedilebilir :

«Yakmıştı şem'i fikreti Bercis-i nüktedan»

Dolaylı geçmişin söylentisi (narratif du dubitatif) iki *-miş* ekinin üstüste gelmesi sebebiyle tam bir şüpheli geçmiş anlamı taşır. Kılışı şüpheli göstermeye, kinaye ile çürütmeye ve dolayısıyla yalanlamaya yarar :

Dün saat onda uğramışmış (şüpheliyim). *Ondan teklif beklemişmişsiniz* (sanmayorum ya). *Ödemeyi vadetmişmişim* (oysa etmedim).

Bununla birlikte bu kipin olumlu anlamda kullanıldığı da olur :

O bizi dün gerçekten yemeğe beklemişmiş. gibi.

Dolaylı geçmişin şartı (conditionnel du dubitatif) de geçmişte olanı şart plânına aktaran bir kiptir. Burada da fiil gövdesi salt geçmiş anlamını muhafaza ettiğinden şüpheli geçmiş anlatımı hissedilmez ve kipimiz esasta geçmişin şartı ile anlamdaş olur :

Posta gelmişse mektuplarımı getir. × *Posta geldiyse mektuplarımı getir.*

Bununla beraber bu kipin daha geniş bir geçmiş için kullanıldığı kabul edilebilir :

Bitirdiyse (az önce) *göndersin.* × *Bitirmişse* (daha önce) *göndersin.*

C. Geniş Zaman Kipleri :

391. Geniş zamanın bildirme kipi (indicatif de l'aoriste) üç zaman bölümünden şimdiki zamana ait sayılmakla birlikte Eski Türkçeden beri her üçü arasında sınırsız denecek kadar geniş bir kullanışa sahiptir. Başka bir deyimle bu kipin zaman içinde kendiliğinden pek belirli bir yeri olmayıp kullanışa göre değişebilir. Böylece çoğu zaman *belirsiz şimdiki* (présent indéfini) anlamında *(Sizi yarın beklerim.)*, zaman zaman geçmiş *(Derken çocuk hastalanır, geri dönerler.)*, gelecek *(Peki, anlatırım.)*, gereklik *(Mutfağı iyice temizlersin.)* anlamlarında yer alır. Ayrıca alışkanlık, süreklilik ve karakter bildirir :

Sabahları süt içerim. Yaz kış burada otururuz.
Sen adam olmazsın.

Bu geniş ve adeta zaman üstü anlatımı sebebiyle geniş zaman kipi genel yargılar, kanunlar, kurallar, hikmetler vecizeler, atasözleri v.b. ifadesine yarar. Ona bu kullanışta *yargılık geniş zaman* (aoriste gnomique) adını veririz :

«Böyle gelir, böyle gider». «Bu kanunu İçişleri Bakanı yürütür». «Kadim kıdemi üzere terkolunur». «Allahın dediği olur». «İşten artmaz, dişten artar». «Et tırnaktan ayrılmaz». gibi.

Geniş zamanın anlatması (perfectif de l'aoriste) geçmişte bir geniş zaman, bir sınırsız şimdiki zaman anlatır. Bu kip basit kipinin anlam özelliklerini geçmiş plânına aktarmış görünür :

Teyzem çok sigara içerdi. Tabiî onu bırakmazdınız. Hergün aynı trenle giderdik. «Onun dehliz-i târikinde daim bir kız ağlardı». gibi.

Bu kip geçmişte süren bir kılışı anlatmaya yaradığı gibi o kı-

lışın devam etmediğini, hattâ gerçekleşmediğini ima için de kullanılır :

O eskiden çok çalışırdı. Sen bu işi başarırdın.

Bu son anlatımı sebebiyle bu anlatma kipi *olmayası şartın* ceza cümlesini kurmakta çok kullanılır :

İstesen yapardın. Söyleseydiniz biz öderdik.
Düşünseymişler göndermezlerdi. gibi.

Geniş zamanın söylentisi bu zaman anlatmasının görgüye dayanmayan çeşididir, hikâyede çok kullanılır :

IV. Murat geceleri tebdil kıyafet gezermiş.
«Bu nazlı peri kızı, bu güzellik yıldızı,
Her gönülde bir sızı, bırakarak yaşarmış».

Geniş zamanda dolayılı geçmişin türlü anlatımlarında da kullanılır:

Siz bu oyunu bilirmişsiniz. Ben uykuda sayıklarmışım. O köyde misafir iyi ağırlanırmış. Ölür, dönmezlermiş.

Bu kip önceki gibi olmayası şartın ceza cümlesinde de geçer :

Koşsak trene yetişirmişiz. İşitseymiş kaçırmazmış. Beklesen olurmuş. gibi.

Geniş zamanın şartı (conditionnel de l'aorist) dilimizde ençok kullanılan *olağan şart* (conditionnel potentiel) kipidir. Şimdiki zamanı ve geleceğe doğru geniş bir zamanı kapsar. Eski Türkçedeki basit şart kipini olağan şart anlamından kaydırarak dahaçok *olmayası şart* ve dilek anlamına itmiş, geniş ölçüde onun yerini almıştır :

E.T. *bil-ser* > *bil-se* = Y.T. *bil-ir-se*

Geniş zamanın şartı türlü kiplerle kurulmuş ceza cümleleri alabilir :

Akşama gelirsen tavla oynarız. Ucuz bulursam alacağım. İstemezse bıraksın. Cayarsak gücenmeyesiniz. gibi.

D. Şimdiki Zaman Kipleri :

392. Şimdiki zamanın bildirmesi (indicatif du présent) sınırlı ve *sürmekte* olan bir şimdiki zaman kipidir *(çalışıyorum yağmur yağıyor)*. Bu kip Batı Türkçesinde bir tasvir fiilinden gelişmiş olup sürmekte anlatımını oradan almıştır :

bak-a yor-r > bak-ı yoru > bak-ıyor.

Böylece meydana gelen fiil gövdesi ekinin son hecesi sesli uyumuna tabi olmamıştır :

bak-ıyor ver-iyor dur-uyor ör-üyor.

Şimdiki zaman kipini ivedilik anlatımı ile *yakın gelecek* (futur proche) için de kullanırız :

Peki, yarın başlayorum. Aybaşında sergimiz açılıyor.

Öbüryandan bazan da bu kip hikâyede üslûp gereği geçmiş için kullanılır :

Onu bulamayınca dönüp geliyorlar. Sen de kızıp onu tersleyorsun. O tarihte Türkiyede III. Selim padişah oluyor.

Buna *şimdiki zamanla hikâye* (présent narratif) adını veririz.

Şimdiki zamanın anlatması (perfectif du présent) geçmişte sınırlı ve sürmekte bir zaman gösterir :

Ben kardeşimi bekleyordum. Dün orada ne yapıyordunuz?

Bu kip basit şeklinin yakın gelecek anlatımını geçmiş plânına aktararak geçmişte bir teşebbüsü, gerçekleşmemiş bir yakın geleceği anlatmak için de kullanılır :

Tam çıkıyordum, misafir geldi. Nerdeyse vapuru kaçırıyorduk.

Bu anlatımda o geleceğin anlatmasına yaklaşır *(çıkacaktım kaçıracaktık)* ve *niyette yakın gelecek* (futur proche intentionnel) diye belirlenebilir.

Şimdiki zamanın söylentisi (narratif du présent) geçmişte süren, fakat anlamca geniş zamanın söylentisi gibi şimdiki zamana da geçebilen bir kiptir. Şu farkla ki dolayılı geçmiş anlatımı üzerindedir :

Sabahları erken çıkıyormuşsun. O sırada yemek yiyorlarmış.

Şimdiki zamanın şartı geniş zamanın şartından farklı olarak ve daha dar ölçüde sürmekte şimdiki zamanın olağan şart cümlesini kurmaya yarar :

Bilmeyorsan öğreneceksin. Anlaşıyorlarsa evlensinler. gibi.

Şimdiki zaman kiplerinde gövde ekinin geldiği yardımcı fiilden gelme *(kıl-a yor-mak)* sürmekte anlatımı zamanla zayıflamıştır. Yukarıda işaret ettiğimiz gibi (bkz § 383 çevrik kipler) bu anlatımda daha keskin bir *-mekte* fiil gövdesi Yeni Türkçede *-iyor* şimdiki zaman kipinin genç rakibi olmuştur.

E. Gelecek Kipleri :

393. Geleceğin bildirmesi (indicatif du futur) henüz gerçekleşmemiş bir kılışı anlatır ve konuşulan zamandan sonraki bir zamanı kapsar :

Yedi buçukta Kastamonuya varacağız. Ne zaman taşınacaksın?

Geniş zamanın gereklik anlatımına karşılık (bkz § 391 *Çiçekleri hergün sularsın.)* gelecek kipi kesin buyuru anlatımı ile kullanılır:

Yarın işe buradan başlayacaksın. Parayı hemen ödeyecek, yoksa...

Geleceğin anlatması genel olarak geçmiş bir zamanda gelecek olan bir kılışı anlatır. Ancak kullanışta çeşitli anlatımları vardır :

O akşam tiyatroya gidecektim, erken çıktım. İşe başlayacaklardı, beni çağırdılar. Motor koyacaktınız, koymuşsunuz.

Burada açıktan, veya söz gelişi ile kılışın gerçekleştiği anlaşılır. Yine aynı kip açıktan, veya söz gelişi ile kılışın gerçekleşmediğini de anlatabilir :

Bu yarışmayı sen kazanacaktın. Sözde burada buluşacaktık. Telgraf çekecektim, vazgeçtim. «Bir şey diyecektim, ah unuttum».

Her iki anlatımda bu kipi *niyette gelecek* (futur intentionnel) diye adlandırabiliriz. Bu kullanışta kipimiz yukarıda işaret edilen niyette yakın gelecek anlatımına yaklaşır :

İşe başlayorlardı. Sözde burada buluşuyorduk.
gibi.

Geleceğin anlatması bazan da gerçekleşmemiş bir gereklik için kullanılır :

İşin sonunu düşünecektin. Daha soğukkanlı olacaktınız.

Bu kullanış kipimizi gerekliğin anlatması ile anlamdaş kılar, bkz § 396 *düşünmeliydin olmalıydınız.*

Geleceğin anlatması özellikle olmayası şartın ceza cümlesini kurmaya yarar ve türlü şart kipleriyle bağdaşır :

Bana söylese cevabını alacaktı. «Mağrur olacaktın bunu bir lâhza bileydin». Vaktinde dönmeseydik ıslanacaktık.

Bu kullanışta geniş zamanın anlatmasıyla paralel sayılabilir *(alırdı olurdun ıslanırdık)*.

Geleceğin söylentisi (narratif du futur) öncekinin dolayılı plânda anlamdaşı olur. Niyette gelecek olarak çeşitli kullanılır :

Mayısta nişanlanacaklarmış. Arabayı değiştirecekmişsin. Yarın buluşacakmışız. gibi.

Geleceğin söylentisi olmayası şartın ceza cümlesini kurmak için de, anlatım farkıyla, geleceğin anlatması gibi kullanılır :

İskeleye çıksak karşılaşacakmışız. Bu yıl pamuk dikseymişsin çok para kazanacakmışsın. gibi.

Geleceğin şartı (conditionnel du futur) gelecekteki bir kılışın olağan şart cümlesini kurmaya yarar. Çeşitli ceza cümleleriyle bağdaşır :

«Alacaksan al beni, bu kadar korku olmaz». Gideceksek yer ayırtalım. Peşin para vereceklerse görüşürüz. gibi.

F. Dilek-Şart Kipleri :

394. Dilek-şart kipleri Yeni Türkçede eğilim kiplerinden sayılırlar. Birleşik şart kiplerinin, yani şart tarzının oluşması sonucu olağan şart cümlesi onlarla yapılır olmuş ve eski şart kipi ve birleşikleri *bağlaşık* (correlatif) olarak olmayası şart cümlesinde ve bağlaşık olmayarak dilek anlatımında kalmıştır.

Yukarıda belirttiğimiz gibi (bkz § 391) şimdiki zaman olağan şart cümlesi ençok geniş zamanın şartı ile kurulmaktadır *(Gelirsen görürsün)*.

Dilek-şartın bildirmesi (indicatif du désidératif-conditionnel) dilek kipi olarak çok yaygındır ve sevilir:

Biraz dinlenseniz. Bu akşam bahçede yemek yesek. «Koklasam saçlarını bir gece ta fecre kadar». Bari kadrini bilseler. Sen bu işten vazgeçsen.

Yukarıda belirttiğimiz gibi (bkz § 345) bu dilek kipi sonlarına bir *-e* ünlemi aldıklarında ısrarlı bir dilek, bir buyuru anlatımı da kazanırlar, bir *ünlem görünüşü* ne girerler :

Baksan a! *Anlasanız a! Uzatmasalar a! O da ağzını tutsa ya! Sen bu işi bana bıraksan a! Ben de anlasam a!*

Dilek şart kipi gerçek dilekle mutlaka ilgili olmayan *saymaca* (suppositif) *kesik cümleler* kuruluşuna da yarar:

İnsan birdaha dünyaya gelse ... Şu boğaz derdi olmasa ...

Soru kalıbında dilek-şart cümlesiyle de kararsızlık ve tereddüt ifade ederiz :

«Dönsek mi bu aşkın şafakından?» Gitseler mi, bekleseler mi? Nasıl yapsam? Bir mühendise mi danışsanız? gibi.

Kipimizin olmayası şart cümlesinde kullanılışı yaygındır. Bu halde çeşitli ceza cümleleriyle bağdaşır :

Uzansan yetişirsin. «Karşıma çıksa eğer sengi mezarım dönmem». Bilsem bırakmazdım. Kaçsak kurtulacaktık. gibi.

Dilek-şartın anlatması (perfectif du désidératif-conditionnel) kipi de başlıca dilek ve olmayası şart cümlelerinin kuruluşuna yarar ve önceki gibi çeşitli kullanışları vardır. Bu kipin dilek cümleleri geçmişe dönük olmakla beraber öncekinden daha az ısrarlı, veya daha gerçekten uzak anlatımdadır *(Biraz dinlenseniz.* × *Biraz dinlenseydiniz.)* :

Rahatsız olmasaydınız. Bu fikre saplanmasaydın. Ucu bize dokunmasaydı. Ona da bir pay ayırsaydık.

Yine daha az israrlı ve daha az gerçekçi anlam farkı ile bu kip öncekinin buyuru *(Birlikte getirseydin a!)*, saymaca cümle *(Ayrılık olmasaydı..)*, kararsızlık *(Nasıl etseydik?)* anlatımlarında da kullanılır. Buradan :

«Olsaydıyla bulsaydıyı ekmişler, hayhuy çıkmış».

Bu kipin bağlaşık olarak olmayası şart cümlesinde kullanışı daha da geniştir :

Önceden düşünseydim tedbir alırdım. Haber verseydiniz beklemeyecektiniz. «Yarap ne eksilirdi deryayi izzetinden, peymanei vücuda zehrap dolmasaydı». Yere kapanmasaydık ölmüştük.

Dilek-şartın söylentisi (narratif du désidératif-conditionnel) Öncekinin söylenti, yani sonradan farkına varma plânında paraleli olup bazan onun yerine, bazan anlatım farkıyla, fakat daha dar ölçüde kullanılır. Dilek, buyuru, faraziye, tereddüt cümlelerinde rastlanır :

Zahmet etmeseymişler. Eski evimizde kalsaymışız. Bildirseymiş ya! Sen padişah olsaymışsın... vazgeçse miymişim? gibi.

Önceki gibi olmayası şart cümlesinde de bağlaşık olarak kullanılır :

İsrar etseymişsin vereceklermiş. Uyansaymışım korkacaktım.

Dilek-şartın şartı olmaz.

G. İstek Kipleri :

395. İstek kipleri konuşan kimsenin kılış ve oluş hakkındaki açık eğilimini gösterirler. Eski Türkçe *-gey -ge*

ekiyle yapılan gelecek kipinden gelmiş *-e* fiil gövdesi Eski Osmanlıcada istek anlatımı almış olmakla beraber henüz gelecek ve şimdiki zaman için de kullanılır :

«Yoldaş olalum ikimüz, gel dosta gidelüm gönül». fakat *«Bana sual sordukta, dilüm döne mi Yārap?»* gibi.

İsteğin bildirmesi (indicatif de l'optatif) kararlı bir dilek ifade eder ve yerine göre buyuru anlamına yaklaşır. Netekim bu kipin tekli ve çoklu 3. kişileri Yeni Türkçede ve yazı lehçemizde eskimiş sayılıp yerlerine buyuru kipinin 3. kişileri kullanılır olmuştur *(seve* yerine *sevsin, seveler* yerine *sevsinler)* :

Ben çantamı alayım. Bahçeye iyi bakasınız. Merak etmesinler. «Gidelim servi revanım, yörü Sa'dabad'a».

Bununla birlikte 3. kişiler eski şekliyle birçok deyimlerde kalmıştır :

Hayır ola! Allah vere! Rast gele! Olmaya ki... Meğer ki acıyalar.

Burada kalan *-e* ekini zarffiil yapan *-e* ile karıştırmamalı, bkz § 367 ve 332 *geçe kala göre diye.*

İsteğin anlatması (perfectif de l'optatif) anlam ve kullanışça dileğin anlatmasına yaklaşır. İstek anlatımında çoğu zaman dilek kipiyle anlamdaş görünür *(Yusufu bekleseydik.. × Yusufu bekleyeydik..).*

«-Geleydi kırmızı markuplarım.. Zavallı yetim!». Bizde kalaydınız.. Keşki anlatmayaydım.. İşin sonunu göreydik..

Benzeri çeşitli kullanışlarda da dilek kipiyle paralel bulunur :

Döveydin a! «Divane gönlüm için kanun icad olaydı».

Ayrıca bu kip kötü dilek, *k a r g ı ş* deyimlerinde çok kullanılır :

Yere bataydın! Kör olaydınız! Canı çıkaydı! Sürüneydiler!

Nihayet kullanış yakınlığı sebebiyle bu kip dilek-şartın anlatmasından olmayası şart anlatımını da almış olup *(bileydim almazdım. × Bilseydim almazdım.)* bağlaşık şart cümlesi kurmaya yarar olmuştur :

«Azade kalaydılar seferden, bir ordu çıkardı bir neferden». Ben tutmayaydım düşecekti. Anlaşaydık durumu kurtarırdık.

İ s t e ğ i n s ö y l e n t i s i (narratif de l'optatif) de önceki gibidir. Yani dilek-şartın söylentisiyle anlam ve kullanışça paralel görünür. Ancak kullanışı sınırlıdır. İstek ve saymaca cümlelerinde rastlanır :

İyi düşüneymişsin. Keşki babamızı kırmayaymışız. İnsan melek olaymış..

Bağlaşık olmayası şart cümlesinde de dilek-şartın söylenti kipi yerinde yadırganmaz :

Yazaymışım alacakmışsınız. × Yazsaymışım alacakmışsınız.

İsteğin şartı olmaz.

H. Gereklik Kipleri :

396. G e r e k l i k k i p i ile eyden kimse bir kılış ve oluşu açıkça gerekli gösterir *(Bugün dinlenmelisiniz. = dinlenmeniz gerek)*. Bunun birleşik kipleri de aynı anlatımı taşırlar.

G e r e k l i ğ i n b i l d i r m e s i (indicatif du nécessitatif) eğilim kiplerinin zorluluk gösteren bir çeşididir. Aksi mahzurlu gibi bir yorum taşır.

«Benden selâm olsun Bolu Beyine, çıkıp şu dağlara yaslanmalıdır». İmtihana iyi hazırlanmalısın. «Birlikte bugün bulmalıyız derdine çare».

Gerekliğin bildirmesi buyuru ağırlığında da kullanılabilir. O zaman bunu ya doğrudan doğruya kişiye yöneltir, yada değişik kişi ekleri kullanarak üslûpça yumuşatırız :

Bu parayı hemen ödemelisin. Saat üçte beni orada beklemeliler. Bu sözlerimi unutmamalı (-sın). Bundan böyle daha dikkatli olmalıyız (olmalısınız). gibi.

Gerekliğin anlatması (perfectif du nécessitatif) geçmişte gerekli olan, olması istenen bir oluş, veya kılışın ifadesine yarar. Bu iş gerçekleşmiş, veya gerçekleşmemiş olabilir:

O gün üç ziyaret yapmalıydım. Bu yolu sekiz saatte almalıydık.

Bu kullanışta kipimiz geleceğin anlatması anlamına yaklaşır *(yapacaktım alacaktık)* ve biraz tercüme kokar. O daha geniş bir kullanışı ile kılışın gerçekleşmediğini ima etmeye yarar :

Bu saate kadar bitirmeliydiler (bitirmemişler). Onun sözlerine kapılmamalıydık (kapıldık). Biraz para biriktirmeliydin (yapmamışsın).

Gerekliğin söylentisi (narratif du nécessitatif) sonradan anlaşılmış, veya başkasınca gösterilmiş bir gerekliği anlatmaya yarar :

Ben İzmirde yerleşmeliymişim (şimdi anlayorum). Reddetmemeliymişsiniz (yanlış yapmışsınız). Hergün bir saat yürümeliymişim (Doktor söyleyor). Silâh taşımamalıymışız (bildiriye göre).

Gerekliğin şartı (conditionnel du nécessitatif) bir kılışın gerekliğini şart koşar. Yani olağan olan bu şartın cezası gerekliğe bağlı bulunur :

Bunu derhal ödemeliysem (ödemem gerekse) birşey satacağım. Yarın dönmeliysek telefon edersiniz. Yatmalıysa yatsın. gibi.

İ. Buyuru Kipi :

397. Buyurunun bildirme kipi, bir tek kipi vardır. Demek ki onun öbür üç tarzı, anlatması, söylentisi, şartı olmaz. Bu tek kip de tekli ve çoklu 2. ve 3. kişilerden ibarettir. Buyuru eydilen, veya sözü geçene eydenin nazarî olarak kesin eğilimini duyuran bir kip olduğu için 1. kişiye yönelmesi mantıkî sayılmaz. 1. kişiye dönük en kesin eğilim kipi olarak gereklik kipi kullanılır *(çalışmalıyım çalışmalıyız).*

Bununla birlikte kendimizi 2. kişi yaparak buyuruyu kendimize çevirebiliriz :

«Silkin ve sakin ol! dedim avare gönlüme». «Uzatma Veysel bu sözü». Kendi kendime «Gel, şeytana uyma!» dedim.

Yukarıda belirttiğimiz gibi (bkz § 345) buyuru kipi bir ucundan ünlem niteliği taşıdığından anlatımı tonlanma ile çok yakından ilgilidir. Öbür yandan kullanış ve üslûp da derin anlatım farkları getirir. Öyle ki buyuru kipi ile deyimlerde ve cümlelerde hakaretten yalvarmaya kadar varan değişiklikler görülür :

Defol! Yıkılsın! Aldırma! Kısa kesin! Beklesinler! Sağol! Buyurun! Yaşasın! Üzülmeyin! Affediniz! Lûtfetsinler! Kerem buyurun!

VI. CEVHER FİİLİ

398. Dilimizde kökü erimiş, yalnız çekim ekleri halinde kalmış bir fiil vardır ki anlamca bir durum fiilidir, bir halde bulunuşu anlatır :

E.T. *er-mek* > E.O. *i-mek* > Y.T. *. -mek*

Buna *cevher fiili* (verbe substantif) adını veririz. Bununla beraber fiilin kökü halâ konuşma ve yazıda yer yer *i-di i-miş i-se* gibi fiil gövdelerinde ortaya çıktığından onu *i-mek fiili* diye de anarız. Bu cevher fiili, başka dillerde de olduğu gibi, yalın anlamlı bir durum fiili olduğu için *salt fiil* (verbe absolu) adını da alır. Bunun karşısında bütün öbür fiillere *gerçek fiil* (verbe réel) denir.

A. Cevher Fiilinin Çekimi :

Cevher fiilinin bütün kişileri *er-mek* kökünden gelmiş değildir. Bu fiil geniş zaman kipinde karma bir çekim örneği gösterir. Bir kere bu kipte yalnız fiil kökü *er-* değil, zaman ekini taşıyan bütün fiil gövdesi *er-ür* erimiş görünür. 1. ve 2. kişilerde :

er-ür ben > *-im er-ür sen* > *-sin er-ür biz* > *-iz er-ür siz* > *-sin-iz.*

Gerçek fiillerde 2. bölük kişi çekim eklerine uyan bu ekler (bkz § 378) şüphesiz sade ses değişmelerinin değil, kullanış değişmelerinin de bir mahsulüdür. 3. kişide ise Eski Türkçeden beri *ermek* fiiline paralel bir salt fiil olma istidadı gösteren *turmak* fiili yer almıştır :

tur-ur > *dur-ur* > *-dir tur-ur-lar* > *dur-ur-lar* > *-dirler.*

Demek ki bu ekte fiil tabanından ve gövdesinden bir iz kalmıştır. Ancak aşağıda göreceğimiz gibi (bkz § 446) isim cümle-

sinde yüklem ismi hiç ek almayabildiği için bu kipin 3. kişi teklisi sıfır ek, çoklusu ise yalnız bir *-ler* çoklu ekiyle yapılmış da sayılabilir.

Cevher fiilinin hepsi yalnız bildirme tarzında olmak üzere 4 kipi vardır, bkz § 377. Zaten bu dört kiptir ki dilimizde birleşmelerle 4 tarz, 4 çekim yaratmıştır : 1. geniş zaman, 2. geçmiş, 3. dolaylı geçmiş, 4. şart. Geniş zamanın karma durumundan yukarıda bahsettik. Öbür üç kipte de *er-mek* fiilinin kökü erimiş olmakla beraber ilgili kiplerin zaman ekleri, yani fiil gövdesinin işaretleri kalmıştır. Aşağıdaki cetvel cevher fiili kiplerinin çekimini toplu olarak gösterir :

	Geniş Zaman	Geçmiş	Dolaylı Geçmiş	Şart
1. kişi tekli	*güzel-im*	*güzel-dim*	*güzel-mişim*	*güzel-sem*
2. kişi tekli	*güzel-sin*	*güzel-din*	*güzel-mişsin*	*güzel-sen*
3. kişi tekli	*güzel-dir*	*güzel-di*	*güzel-miş*	*güzel-se*
1. kişi çoklu	*güzel-iz*	*güzel-dik*	*güzel-mişiz*	*güzel-sek*
2. kişi çoklu	*güzel-siniz*	*güzel-diniz*	*güzel-mişsiniz*	*güzel-seniz*
3. kişi çoklu	*güzel-dirler*	*güzel-diler*	*güzel-mişler*	*güzel-seler*

B. Olumsuzluk ve Soru Şekilleri :

399. Yukarıda yer yer işaret ettiğimiz gibi (bkz § 353, 385) cevher fiilinin olumsuz şekli *-me-* ekiyle değil, aslında bir gerçekleme zarfı olan (bkz § 323) *değil* kelimesine cevher fiili ekleri getirmek suretiyle yapılır :

güzel değil-im güzel değil-di güzel değil-mişsiniz
güzel değil-sek.

Aslında cevher fiilinin de olumsuz şekli Eski Türkçede gerçek fiiller gibi *er-me-mek* olur. Fakat Doğu Türkçesindeki *er-mez* × *er-mes* karşılığı olarak daha Eski Oğuzcada *tegül* kelimesini buluyoruz. Eski Osmanlıcada cevher fiilinin olumsuzu artık *degül* ile yapılmaktadır.

Cevher fiili geniş zaman 3. kişi teklisinin olumsuz şekli olan *er-mez* kelime-

sinden dilimizde bir yadigâr kalmıştır: *kergek ermez* > *gerekmez* = *yaraşmaz*:

«*İdrakı ma'ali bu küçük akla gerekmez*».

Biz sonradan bunu bir *gerek-mek* fiilinin geniş zaman 3. kişi teklisinin olumsuz şekli gibi almış ve *gerek-ir* diye olumlusunu yapmış ve bir *gerekmek* fiili yaratmışız. Oysa *gerek* < *kerge-k* yalnız isim tabanı olur.

Cevher fiilinin soru şekli ilk üç kipinde bu ek halindeki fiili *-mi* soru eki üzerine getirmek suretiyle yapılır. Böylece fiilin soru şekli de bir ek fiil olur. Şu farkla ki biz yazılışta fiillerin soru şekillerini ayrı yazdığımız için yüklem ismi üzerine gelip onunla sesli uyumu yapan bu soru şeklini de ayrı yazarız :

güzel miyim hasta mısın deli midir boş musunuz üzgün müydü haklı mıydık hazır mıydılar alık mıydın küs müymüşüz ucuz muymuş yalnız mıymışlar yok muymuşum.

Cevher fiilinin şart kipi bir ayrılık gösterir. Bu kipin zaten pek kullanışlı olmayan soru şeklinde fiil eki doğrudan doğruya yüklem ismine eklenir ve soru eki *-mi* sona düşer, ayrı yazılır :

yorgun-sam mı işsiz-sen mi bozuk-sa mı memnun-sak mı.

C. Kiplerin Anlatımı :

400. Yukarıda gördüğümüz gibi cevher fiilinin yalnız dört kipi vardır. Bu onun bir durum fiili ve bir salt fiil olması ile ilgilidir. Bu durum fiilinin geleceği kapsaması mantıksız görünmüştür. Bu sebeple biz aynı anlatım için gelecek kipinde ve gelecekle ilgili eğilim kiplerinde bir oluş fiili, *i-mek* yerine *olmak* fiili kullanırız :

iyi-yim iyi-ydin, fakat *iyi olacağım iyi olasın iyi olmalısınız iyi ol* gibi.

Ancak dört kipte bu iki durum ve oluş fiili anlatım farkını açıkça gösterir :

iyi-yim × *iyi olurum iyi-ydim* × *iyi oldum iyi-ymişim* × *iyi olmuşum iyi-ysem* × *iyi olsam*

Cevher fiilinin geniş zaman kipi yukarıda belirttiğimiz sebeple gerçek fiilerin geniş zaman kipi kapsamında olamaz, yani geleceğe doğru uzanamaz. Ancak gerek dil tarihi yönünden gelişi, gerekse bugünkü anlatımı yönlerinden onu sınırlı şimdiki zaman da sayamayız.

3. kişi tekli ve çoklu eklerinin çevrik kipler kuruluşunda da bir işleyişi vardır, krş § 383 :

gelmiştir gelmektedir gelecektir gelmişimdir. v.b. gibi.

Cevher fiilinin geçmiş ve dolayılı geçmiş kipleri arasında ayniyle gerçek fiillerde görülen anlatım ayrılığı vardır : biri görgüye ve yakın bilgiye dayanan, öbürü başkasından, sonradan işitmeye dayanan deyiş. Bu kullanış ayrılığı gerçek fiillerde olduğu gibi cevher fiilinde de Eski Türkçeden buyana değişmemiş görünür :

«Oguz süsi üç bin ermiş, biz iki bin ertimiz».
Ahmedin babası hastaydı, şimdi annesi de hastaymış.

401. Cevher fiilinin şart kipi olağan şart anlatımındadır. Gerçek fiillerde birleşik çekimlerin oluşması ve ayrıca altı kipten meydana gelen bir şart tarzının gelişmesiyle bunların şart bildirme kipleri olmayası şart ve dilek anlatımına itilmiş (bkz § 394 *Bilsem bırakmazdım. Biraz dinlenseniz)* bulunur. Cevher fiilinin tek bildirme kipi ise olağan şart anlamında kalmıştır :

Yorgun-san yat. Ucuz-sa alırız. Hazır-sak başlayalım. gibi.

Cevher fiilinin yine kendi kipleri ile kurulmuş olması lâzım gelen birleşik tarzları gelişmemiştir. Bununla beraber şart tarzının bazı kipleri oluşma istidadı göstermiş ve bunlar çoğu zaman yüklem ismine eklenmeksizin ayrı *i-mek* fiilinden hatıralar gibi kullanılagelmiştir :

Geçmişin şartı : *yorgun idiysen hasta idiyse suçlu idiysek.*

Dolayılı geçmişin şartı : *haksız imişsem belli imişseler boş imişseniz.*

Cevher fiilin şart tarzının bu kipleri tekrar fiil gövdelerine gelerek gerçek fiillerin bir türlü *katmerli şart tarzını* (mode double du conditionnel) da meydana getirebilmektedirler. Hemen bütün fiil gövdelerinden katmerli şart tarzı çekimlerine rastlanır:

aldı idiysen görmüş idiysem anlar idiyse biliyor idiyseniz ödeyecek imişsek kalmalı imişseler bekler imişseniz gibi.

Şart kipi birkaç donuşmuş ad, zarf ve bağlam da bırakmıştır :

ise neyse oysa yoksa varsa meğerse nesne kimse gibi.

Nihayet gerçek fiil çoklu şekillerinde olduğu gibi cevher fiili çoklularının da ululama ve küçüksünme yollu teklileri yerine kullanıldığını kaydedelim :

Beyefendi farkındadırlar. Siz bir delisiniz. Biz tek dostuyduk.

D. Çekimsiz Fiil Şekilleri :

402. Cevher fiilinin, *er-mek* > *i-mek* fiilinin yine ek halinde çekimsiz fiil şekillerinden, veya bu fiilin çekiminde olduğu gibi başka köklerden gelip anlamca bu sisteme girmiş

eklerden dilimizde sayılı örnekler vardır. Biz bunları birarada göstermeyi sistem gerekliği saydık.

Bu fiilin geçmiş sıfatfiili olan *i-dük* iyelik ekleri almış olarak Eski Osmanlıcada yaygın olup *(yaramaz-ı-dug-um kız-ıduguñ ne-ydügi-ni)* dilimizde yerini *olmak* fiiline bırakmıştır *(olduğum olduğun olduğu)*. Ona yalnız eskiden kalma «*ne idügi belirsiz* gibi bir deyimde rastlanır.

1. Sıfatfiil *-ki* :

Cevher fiilinin geniş, veya şimdiki zaman sıfatfiili anlamını karşılayan *-ki* eki herhalde başka bir kökten gelmiş olup Eski Türkçede olduğu kadar *(içre-ki yérde-ki aşnu-kı balıkda-kı)* dilimizde de yaygındır. Bir üretim eki olarak da canlı görünen *-ki* (bkz § 150 *beriki yarınki karşıki)* öbür sıfatfiiller gibi sıfat ve zamir işleyişinde *olan bulunan* sıfatfiillerini karşılar. Buna *ek zamir* (suffixe pronominal) adı da verilmiştir :

bizimki = *bizim olan odadaki* = *odada bulunan*
gibi.

Eski Osmanlıcada sesli uyumuna ve damak sesleri atlama ve ünlüleşmesine (bkz § 70) iyiden iyiye tabi görünen *(ağaçtagı taşra-gı dün-gi ögünde-gi)* bu ek yazı lehçemizde bazı ayrıklarla birlikte *(öbürkü dünkü hangi)* donuşmuş, değişmez bir ek olmuştur.

Zaman ve yer yön zarflarına doğrudan doğruya geldiğinde *-ki* eki yukarıda gördüğümüz gibi (bkz § 150 *önceki aşağıki)* sıfat ve zamir olan kelimeler yapar. Kimde halindeki zarflara da çok zaman geldiği görülür :

alttaki üstteki yandaki öndeki içerideki aşağıdaki buradaki gibi.

-ki eki daha geniş ölçüde kimde ve kimin halindeki adlara ve zamirlere getirilerek kullanılır. Bu kullanışlarda sınırlı olmayıp gerçek bir çekim eki niteliği taşır. Kimde hali bir iyelik eki üzerine de gelmiş olabilir :

evde-ki havadaki sudaki köydeki bende-ki sendeki sizdeki kimdeki nedeki bahçemizdeki elindeki cebimdeki kendinizdeki.

Yalın ve iyelik ekleri almış adların ve zamirlerin kimin halleri üzerine gelmesi de sınırlı değildir. Bunlar yalnız zamir olurlar :

Dursunun-ki kedininki komşununki seninki bizimki kiminki teyzeminki arabanızınki oğullarınınki kendimizinki gibi.

Üretim, veya çekim niteliğinde *-ki* eki almış kelimeler hepsi zamir olarak kullanılabilirler. Bu takdirde yine öbür sıfatfiiller gibi isim çekimine uğrarlar ve bu arada öbür zamirler gibi bir zamircil *n* alırlar :

önceki-ni içerideki-ne evdeki-nde babamınki-nden seninki-nin.

Bunlar söziçinde zamirlerin bütün işleyişlerinde görülürler :

Öteki bozuldu. Evdekini saklayorum. Onunkine güvenemezsin. Dolaptakinde benzin var. Seninkinden istemem. Alininkinin sapı yok.

Sıfat olabilenleri sıfat takımlarında görülürler :

dünkü tören içeriki oda yandaki otel duvardaki resim bizdeki boru başımdaki iş.

2. Zarffiil *-ken* :

403. Cevher fiilinin hal zarffiili dilimizde bir *-ken* ekiyle temsil edilmektedir. Bunun doğrudan doğruya *er-mek* fiilinin şimdiki zaman sıfatfiilinden geldiğini kabul ediyoruz *(er-gen> i-ken > -ken)*. Demek ki bu çekimsiz fiil burada sıfatfiil anlamından zarffiil anlamına geçmiş bulunuyor. Yaklaşık bir anlamdaşa göre *olan* anlatımından *olarak* anlatımına.

Eski Osmanlıcada bu *-iken* zarffiili ek haline gelme istidadı göstermiş, sesliyle biten kelimeler önünde bir koruma sesdeşi almış, fakat sesli uyumuna tabi olmamıştır *(yalıncagiken yaslu-yiken altında-yiken)*. Sonra yazı lehçemizde fiil kökünden kalan *i-* seslisi de düşüp ek sesli uyumundan ve damak sesleri atlama ve ünlüleşmesinden kaçan *-ken* değişmez şeklini almış olmakla birlikte *imek* fiilinin öbür üremelerinde olduğu gibi (bkz § 47 *ince-ydi dolu-ymuş kısa-ysa)* sesliyle biten kelimelere geldiğinde önceleri aldığı koruma sesdeşini muhafaza eder :

yalıncak-ken, fakat *yaslı-yken altında-yken.*

-ken eki adlara, zamirlere, sıfatlara ve zarflara gelip onları daima bir zarf işleyişine sokar :

asker-ken öğrenciyken yorgunken gençken azken varken değilken yoldayken elimizdeyken sizdeyken bizimken gibi.

Bu da —taşıdığı salt fiil anlamı sebebiyle— *imek* fiilinin öbür sıfatfiilleri gibi gerçek fiil gövdelerine gelerek yukarıda gördüğümüz üzere (bkz § 367 *gelmişken gelirken* v.b.) bir türlü hal zarffiilleri meydana getirir. Burada üstüste gelen iki eki birleşik zarffiil ekleri de sayabiliriz :

-mişken -irken -iyorken -ecekken -meliyken.

Her türlü adlara ve fiil gövdelerine geldiğinde *-ken* eki kelimeyi ikincil bir isim, veya fiil cümlesinin yüklemi kılabilir :

Ben Karsta askerken hastalandım. Bana bildirecekken size yazmış. «Mağlûpken ordu, yaslı dururken bütün vatan, Rüyama girdi her gece bir fatihane zan».

-ken eki isimden ve fiil gövdesinden birkaç donuşmuş zarf da bırakmıştır :

erken < *er iken derken* < *der iken* gibi.

VII. KARMAŞIK FİİLLER

404. Ermek durum fiilinin yanıbaşında *olmak* × *bolmak* oluş fiili yine salt fiil olarak Eski Türkçeden beri yardımcı fiil işleyişinde görülür. *Olmak* fiili bir yandan adlara ve sıfatlara gelerek birleşik fiil tabanları meydana getirmekle birlikte (bkz § 278 *iyi olmak baba olmak)* bir yandan da cevher fiili eklerine benzer bir tarzda bazı sıfatfiillere gelerek oluş ve kılışın zamanı ve tarzıyla ilgili özellik taşıyan birleşikler yaratmıştır :

öğrenmiş olmak gelir olmak işitmez olmak satacak olmak gibi.

Türkçenin fiil tabanı kadrosunu daha da çeşitlendiren bu birleşiklere *karmaşık fiiller* (verbe complexe) adını veririz.

Karmaşık fiiller de dört fiil çekimi boyunca çekime uğrarlar ve çeşitli yatık fiiller meydana getirebilirler. Fakat anlam ilişkileriyle bunların ancak bazı kipleri kullanılır.

Yapıldıkları sıfatfiillerin ait oldukları zaman kesimlerine göre anlatım kazanan karmaşık fiiller üç çeşittirler: 1. *öncelik fiilleri* (verbe antérieur), 2. *başlama fiilleri* (verbe inchoatif), 3. *niyet fiilleri* (verbe intentionnel).

A. Öncelik Fiilleri :

405. Geçmiş sıfatfiili *(-miş* sıfatfiili) ile yapılırlar ve yardımcı fiilin aldığı zamanın öncesinde kılışın ve oluşun bitmiş, tamamlanmış olduğunu anlatırlar :

Anlamış oldum. Görmüş oluyorsunuz. Bitirmiş olacağız. gibi.

Bu fiillerde yardımcı fiilin aldığı zaman geçmişse kılış ko-

nuşan kimsenin kastettiği geçmişte olup bitmiştir. Buna *geçmiş öncesi* (passé antérieur) deriz :

Biraz hava almış olduk. Dernek üyeleri tanışmış oldular. Aynı zamanda babamı ziyaret etmiş oldum. gibi.

Yardımcı fiilin zamanı şimdiki zamansa oluş ve kılış şimdiki zamanda hemen olup bitmektedir. Buna da *geçmiş-hal* (présent-passé) adını veririz :

Bununla borcumu ödemiş oluyorum. Böylece teklifimi reddetmiş oluyorlar. Artık barışmış oluyoruz. gibi.

Geniş zamansa öncelik fiilinin anlamı gelecek zaman kesimine geçer :

Kardeşimle tanışmış olursun. Yarına kadar öfkesi geçmiş olur.

Yardımcı fiilin zamanı gelecekse kılış konuşan kimsenin kastettiği gelecekte olup bitmiş olacak demektir. Buna ise *gelecek öncesi* (futur antérieur) deriz :

«İş işten geçmiş olacak». O zamana kadar biz hazırlanmış olacağız. Bu vesileyle o memleketi tanımış olacaksın. gibi.

Yardımcı fiilin eğilim kiplerinden gelen öncelik fiilleri de kullanılır :

«Geçmiş olsun». Sen işitmemiş ol. Biz sofrayı hazırlamış olalım. Sobayı yakmış olmalısın. Tanışmış olsam görüşürdüm. gibi.

Nihayet yardımcı fiilin birleşik zamanlar almasıyla da öncelik fiilleri daha çok çeşitlenir :

Aslını öğrenmiş olurduk. Bu dertten kurtulmuş olacaktın. Bununla atlatmış olduysam iyi. Yıl-

başında ödenmiş olmalıymış. Geç kalmış oluyorsak vazgeçelim. Bilmiş olsaydım vermezdim.
gibi.

Öncelik fiilleri bazan *bulunmak* yardımcısı ile de kurulur. Bunlar sadece üslûp için kullanıldığı gibi daha kesin, hatta yersiz bir olup bittiyi anlatmak için de öncelikle kullanılırlar :

Erkenden sıra almış olacak ve öncelik kazanmış bulunacaksınız. Yarın işe başlamış bulunacak. Onlara bağlanmış bulunuyorum. Bir kere söylemiş bulunduk. Sekizde eve varmış bulunmalısın.
gibi.

B. Başlama Fiilleri :

406. Geniş zaman sıfatfiili ile yapılırlar ve yardımcı fiilin aldığı zamandan başlayarak kılışın ve oluşun alışkanlık halinde sürdüğünü anlatırlar :

Gelir oldum. Utanır olmuş. İşitmez olursunuz. Yalvarır olacaklar.

Kuruluşu geniş zamana dayandığından bu fiiller niyet fiili de olurlar :

«Gider oldum, él başıma dérildi. Gitme dédi, yar boynuma sarıldı».

Başlama fiillerinde de sürekli olan bu kılış ve oluşun başlangıcı yardımcı fiilin aldığı zamana göre geçmişte, şimdiki zamanda, veya gelecekte olur :

Geçmişte : *Hergün dükkâna uğrar oldum. Sen bu işten anlar olmuşsun.*

Şimdiki zamanda : *Evde haber bekler oluyorlar. Artık hissetmez oluruz.*

Gelecekte : *Bugünleri arar olacaksınız. Yüzümüze bakmaz olacak.* gibi.

Ancak başlama fiilleri dahaçok geçmişte başlayıp süren kılış ve oluşları anlatmakta kullanılırlar. Bu karmaşık fiil öncekinde olduğu gibi zaman yönünden değil, dahaçok tarz yönünden bir anlam özelliği getirir.

Başlama fiilleri yardımcı fiilin birleşik zamanlar alması ile de çeşitlenirler :

Akşamları içer olmuştum. Söz dinlemez olduydu. Anlaşır olmuşlarmış. Hoş görür olurdunuz. gibi.

Başlama fiilleri geniş zaman sıfatfiilinin olumsuz şekli üzerine basit ve birleşik eğilim kipleriyle kurulduklarında kargış ve *y e r i n m e* (regret) anlatımında deyimler teşkil ederler :

Olmaz ol! Gelmez olsun! Görmez olsaydım. Kapıyı açmaz olaydık. Yetişmez olaydın. Buluşmaz olaydınız. gibi.

C. Niyet Fülleri :

407. Gelecek sıfatfiili ve *-ici* hal sıfatfiili ile yapılırlar ve yardımcı fiilin aldığı zamanda oluş ve kılışın niyet ve teşebbüs halinde olduğunu anlatırlar. Az yukarıda işaret ettiğimiz gibi geniş zaman sıfatfiili ile yapılanlar da bazan niyet fiili anlatımında kullanılırlar :

Verecek olmuşsun, almamış. Oturacak oldular, sonra vazgeçtiler. İsteyecek oluyorum, sıkılıyorum. Söyleyecek olursun, anlamaz. Gidici olduk, bırakmadılar. Rica ettim, verici olmayorsunuz. Onlara bırakır oldum, istemediler. gibi.

Niyet fiilleri yukarıki örneklerde de görüldüğü gibi dahaçok geçmişte ve şimdiki zamanda gerçekleşmemiş, teşebbüs halinde kalmış bir oluş ve kılışı anlatmak için kullanılırlar. Bu sebeple onlarda yardımcı fiilin gelecek zaman aldığı pek görülmez.

Bununla beraber niyet fiillerinde yardımcı fiilin eğilim kiplerine rastlanır :

Kalacak olsun ,yer buluruz. Anlatacak olsam gülersin. Kabul edecek olalım, cayarlar. Karışacak ol, kıyamet kopar.

Yardımcı fiilin birleşik zamanlar almasıyla niyet fiilleri de daha çeşitlenirler :

Kalkacak oluyordu. Onu koruyacak olmuştum. Birara bırakacak oldulardı. Satacak olsaydınız ... Boşaltacak olursanız ... Kalıcı olmalıydınız.
gibi.

Bu karmaşık fiil de daha çok tarz yönünden bir anlam özelliği getirir.

D. Çekimsiz Fiil Şekilleri :

408. Karmaşık fiil tabanlarından çok türlü yatık fiiller de teşkil edebiliriz ki bunlardan kimisi az, kimisi çok kullanışlıdır. Adfiil, sıfatfiil ve zarffiil olarak bunlar da basit fiillerden yapılanlar gibi (bkz § 359) sözdiziminde özel işleyişe sahiptirler. Burada yardımcı fiil yerine göre her türlü isim çekim ekleri de alır.

a. Bu adfiillerden *-mek* ve *-me* mastarlarını bu durumda çok kullanırız :

Liseyi bitirmiş olmak ilk büyük başarıdır. Üç yıl pratik görmüş olmanızı hesaba katarlar. Bize uğramaz olmasının sebebi neymiş? Evlenecek olmak bir mazeret sayılır. gibi.

b. Sıfatfiillerden üç zaman kesimine göre *-dik -en -ecek* şekilleri çok kullanılırlar. Bunlar basit tabanlarla ad, sıfat ve zamir olarak kullanıldıkları ve buna göre farklı çekim halleri gösterdikleri için (bkz § 361 v.i.) burada da ayniyle pek çeşitli kullanışlarda görülürler. *-dik* sıfatfiilleriyle :

Bursada yerleşmiş olduğunuzu işitmiştim. Biriktirmiş olduğu parayı da yemiş. Bizden kaçınır olduğunu gördüm. Siz söyleyecek olduğunuzu söylersiniz. gibi.

-en sıfatfiilleri ancak zamir olduklarında çekim ekleri alırlar :

Çanakkalede bulunmuş olan bir subaydan dinledim. Bize artık selâm vermez olan kardeşiniz ... Gelecek olan misafir bir İranlıdır. İlk alıcı olana vereceğim. gibi.

-ecek sıfatfiilleri kullanışta *-dik* sıfatfiillerine benzerler :

Bugün dönmüş olacağını söylediler. Dün almış olacağınız mektubumda ... Hakkımda düşünmüş olacaklarınızı ben kestiremem. gibi.

409. c. Zarffiillerde birçoğunun da karmaşık fiil tabanlarından yapılmış şekilleri yaygındır. Pek çeşitli olan bu zarffiillerden (bkz § 365 v.i.) örnekler vereceğiz : Ulama zarffiillerinden :

Dairemizden ayrılmış olup Adanaya gittiği ... Ticaret yapacak olup elimdekini de batırdım. Kaçacak olup yakalanmış.

Hal zarffiillerinden :

İyi bir ders almış olarak döndüm. Başlayacak olmuşken durakladın. Söz vermiş olduğu halde yapmadı.

Zaman zarffiillerinden :

Uğramaz olunca merak ettik. Sen verici oldukça alırlar. Geç kalmış olmadan doktora git. Verecek olduktan sonra, peki.

Sebep zarffiillerinden :

İşi bana bırakmış olduğundan gelemeyorum. O

saatte hareket etmiş olacağım için görüşemeyeceğiz. Taşınacak olmaları dolayısıyla telâştalar.

Karşılaştırma zarffiillerinden :

Bildirmiş olduğunuz gibi çıktı. Anlatmış oldukları kadar kötü değil. Alacak olduğunuz nispette indirim yaparız. gibi.

Karmaşık fiilleri çoğu zaman çevrik fiiller olarak kullanırız, bkz § 383. Ancak yeni yazı dilinde, hitabette ve özentili konuşmada karmaşık fiillerin yersiz olarak basit fiil tabanları yerine kullanıldığı olur. Bu kullanış özellikle bunların yatık fiil şekillerinde göze çarpar ve yadırganır :

dün gelmiş olan (gelen) *haberler size gidecek olan* (gidecek) *eşyalar göndermiş olduğunuz* (gönderdiğiniz) *mektup ödeyecek olduğumuz* (ödeyeceğimiz) *ücret* gibi.

VIII. TASVİR FİİLLERİ

410. Tasvir fiilleri *-e* ve *-i* zarffiillerine belli yarı yardımcı fiiller getirilerek yapılmış birleşik fiil tabanlarıdır. Bunlar birinci, zarffiil halindeki fiilin anlattığı oluş ve kılışın oluşmasını tasvir ederler ve *tasvir fiilleri* (verbe descriptif) adını alırlar. Burada zarffiilin anlamı esastır. Bu özellikle de bunlar başka birleşik fiillerden ayrılırlar :

yapabilmek alıvermek yürüyedurmak öleyazmak gibi.

Tasvir fiillerini birlikte yazıyoruz. Fakat bunlar *(bilmekle* yapılanların olumsuz şekli, *yapamamak* ayrık) sesli uyumuna tabi olmazlar. Anlatımlarına göre tasvir fiilleri dört çeşittir: 1. *yeterlik fiilleri* (verbe possibilitif), 2. *İvedilik fiilleri* (verbe hâtif), 3. *sürek fiilleri* (verbe duratif, 4. *yaklaşık fiiller* (verbe approximatif).

A. Yeterlik Fiilleri :

Bunlar *-e* zarffiilleri üzerine *bilmek* yardımcısı getirilmek suretiyle yapılırlar :

görebilmek atlayabilmek düşünebilmek gibi.

Yeterlik fiilleri kimsenin yeterliğini, sözü geçen kılışın, veya oluşun mümkün, veya muhtemel olduğunu anlatırlar.

Yeterlik fiilleri tasvir fiillerinin ençok kullanılan şekli olup hemen bütün fiil çekimleri boyunca çekilip söylenirler :

anlatabildim geçebilirsin alabilmiş görebileceğiz varabilmelisiniz düşebilirdim yürüyebiliyordu binebileceklerdi bulabilecekmişiz yetişebilseymişsin gezebildiyseniz dayanabileceksem kaçabilelim.

Yeterlik fiilleri çekimsiz fiil şekillerinden de pekçoğuna girer ve bunların türlü işleyişlerinde görülür :

Maksat görüşebilmek. «Ne mutlu yapabilene». rahat konuşulabilen adam bulabildiğim kaynak Verebileceğini vermiş. Atlatabileceğini sanıyormusun? Getirebilecekken bırakmış. İşten ayrılabildikçe uğrayorum. Taşıyabildiği kadarını götürsün. gibi.

Dilimizde yeterlik fiilinin olumsuzu daha eski başka bir yardımcı fiilden gelir. Yani biz bu fiilin Azeride kullanılan olumsuz görünüşünü *(yapabilmemek)* kulanmaz, onun yerine Eski Türkçede *u-mak = yeterli olmak* fiilinin olumsuz görünüşü *u-ma-mak (kıl-a umamak)* dan kök seslinin düşmesiyle kalan *-ma-mak* ekini kullanırız. Bu ek Eski Osmanlıcadan beri sesli uyumuna tabi görünür *(vere-memek ala-mamak)*. Demek Eski Türkçe *u-mak* fiili *er-mek > i-mek* fiiline benzer bir şekilde (bkz § 398) kökünü yitirmiş, yalnız taşıdığı *yeterli olmak* anlatımını vaktiyle aldığı *-me-* olumsuzluk eki

aracılığı ile (olumsuz görünüşte) bizim yeterlik fiilimize intikal ettirmiştir.

Yeterlik fiilinin olumsuz şekli de olumlusuna paralel olarak hemen bütün fiil çekimi ve yatık fiiller kalıplarına girer :

«Çok insan anlayamaz eski musikimizden
Ve ondan anlamayan bir şey anlamaz bizden». bilemedim başaramayorsun onaramayacakmış bitirememişseniz Mektup yazamayışımı mazur görün. «Bükemediğin eli öp». Yapamayacağını vadetme. «kendi kelini onaramayan» Konuşamayınca kızıyordum. Kaldıramayacağı kadar içmesin. gibi.

Ancak zarffiilin olumsuzu yine *-me-* ile yapılır *(gitmeyebileceğim kalmayabilirsin)*. Bu da kişinin yetersizliğini değil, yapmamaya yeterliğini gösterir.

B. İvedilik Fiilleri :

411. Bunlar da *-i* zarffiilleri üzerine *vermek* yardımcısı getirilerek yapılırlar :

alıvermek çekivermek fırlatıvermek gibi.

İvedilik fiilleri sözü geçen oluşun, veya kılışın çabuk elden, ansızın, kolaylıkla ve rahatlıkla gerçekleşmesi anlatımını taşırlar, E.T. *tuta bérmek éti bérmek.* Yerinde sevilen bir tasvir fiilidir :

«Doldur doldur, rakı ver. Sen de bir tek çakıver.
Dönerse güzel başın, Göğsüme bırakıver.

İvedilik fiilleri de yeterlik fiilleri gibi hemen bütün çekim ve yatık fiil şekillerini alabilirlerse de anlam ilişkisi olmadıkça her fiille kullanılmazlar :

çıkarıverirsin çöküverdi bakıvereceğim anlatıverin çevirivermişti atlayıvermeliydiniz şaşırı-

verirsem sulanıveren görünüverince yazıverdiğim atılıvermiş gibi.

İvedilik fiilleri bir işi 2. ve 3. kişilerden rica yollu da kullanılır :

Tuzluğu uzatıverin. Oğlum, bakıversen e! Şunu kaldırıverir misin? Siz söyleyiverseniz. Ali bunu götüriiversin. Bize uğrayıversinler.

İvedilik fiillerinin olumsuz şekli yardımcının olumsuz görünüşüyle yapılır *(alıvermemek inanıvermemek)*. Bu şekil birleşik fiildeki ivedilik anlatımını olumsuz kılar. Ama zarffiili olumsuz yapmak, yani onun olumsuz görünüşü üzerine de ivedilik fiili kurmak mümkündür *(almayıvermek inanmayıvermek)*. Kelimenin bu yapısı kılışın beklenmedik bir olumsuz gelişmesini anlatır :

bakmayıverdim görünmeyiverir aldırmayıvereceksin dinlemeyiversin beklemeyiverirse görmeyiver gibi.

C. Sürek Fiilleri :

412. Bunlar *-e* zarffiilleri üzerine *durmak kalmak görmek gelmek* yarı yardımcı fiilleri getirilerek yapılmıştırlar. Oldukça az kullanılırlar :

yürüyedurmak bakakalmak isteyegörmek olagelmek.

Sürek fiilleri kullanış farklarıyla sözü geçen oluş ve kılışın zaman içinde sürekli olduğunu anlatmaya yararlar. Bunlardan *durmak* fiili Eski Türkçeden beri bir yarı yardımcı olmuş *(er sökel turur)*, bir yandan E.O. *durur* üzerinden bizim *-dir* ekini vermiş (bkz § 398), bir yandan ise hareketli kılış anlamı da kazanarak bu sürek fiillerini yaratmıştır :

Sen okuyadur, ben yatıyorum. Bırak, o söylenedursun.

Kalmak fiili ile yapılan sürek fiilleri hareketsiz *sürmekte* anlamında olurlar :

«Kapımı birkaç gün için açık tut. Eşyam bakakalsın diye arkamdan». «Sona kalan dona kalır». Uyuyakalırsam uyandırın. Hepimiz şaşakaldık bu işe.

Görmek fiiliyle yapılan sürek fiilleri de durmakla yapılanlar gibi hareket anlamı taşırlar. Bunlarda kayıtsız, tereddütsüz sürmek anlam inceliği vardır :

«Bayezidâ süregör devranuñı». Sen işine bakagörecektin.

Bu sürek fiili zarffiilin olumsuz görünüşü üzerine kurulduğunda «sonu iyi olmayacak» bir oluş, veya kılışa işaret eder olur :

Allah hastalık vermeyegörsün. İpin ucunu kaçırmayagör. gibi.

Gelmek fiiliyle yapılan sürek fiilleri oluş ve kılışın eski bir zamanda başlamış olup sürmekte olduğunu anlatırlar :

«Olagelmiş olagider». Bunlar söylenegelmiştir. Siz bunu böyle yapagelmişsiniz. «Mecnun Leylâsını bulagelmiştir».

Sürek fiillerinin dilimizde başka örnekleri de olmuştur. Yukarıda gördüğümüz gibi (bkz. § 392) şimdiki zaman kipi *yorı-mak* yardımcısı ile kurulmuş bir sürek fiilinden gelmektedir *(kaç-a yorı-r > kaç-ıyor)*. Anadolu ağızlarında *komak, koymak* yardımcısıyla da sürek fiilleri vardır *(Sen gideko. Yemeği hazırlayakosunlar)*.

D. Yaklaşık Fiiller :

413. Bunlar ise *-e* zarffiilleri üzerine *yazmak* yardımcısı getirilerek yapılmışlardır. Burada *yazmak* Eski Türkçedeki *yanılmak* anlamı ile kullanılmış olup Eski Osmanlıcadan beri bu yaklaşık fiillerde görülür. Bunlar bugün istenmeyen bir

oluş ve kılışın gerçekleşmesine ramak kaldığını, az kalsın oluvereceğini anlatırlar :

düşeyazmak yıkılayazmak öleyazmak boğulayazmak kaçırayazmak gibi.

Yaklaşık fiiller yazı lehçemizde pek az kullanılır olmuşlardır :

«Şevkuñdan odlara tutuşup yanayazmışam».
Ayağı sürçtü, düşeyazdı. gibi.

E. Yarı Tasvir Fiilleri :

414. Yukarıda belirttiğimiz gibi (bkz § 410) tasvir fiillerinde bir yarı yardımcı fiil zarffiil halinde bulunan önceki fiilin oluşmasını tasvir eder. Bu tersine bir gelişme gibi görünür. Çünkü aslında zarffiil önüne geldiği fiili açıklayan ve anlamını değiştiren bir kelime türüdür.

Gerçekten dilimizde tıpkı tasvir fiilleri kalıbında kurulmuş olup tasvir fiili anlatımı taşımayan, yani ikinci fiilin esas anlamında olan birleşiklere rastlanmakta *(çıkagelmek alakoymak),* buna karşılık da *-ip* ulama zarffiilleri ile yapılmış olup tasvir fiili anlatımı bağlamış olan birleşik fiillerimiz bulunmaktadır, bkz § 366 *yapıp durmak sürüp gitmek apışıp kalmak.* Bunlardan birinci takımı eskiden kalma, ikinci takımı ise yeni bir gelişme sayacağız. Dilimizde tek olarak kullanışı daralan (bkz § 367) *-e* zarffiilleri burada da *-ip* zarffiillerine yer vermektedir, diyeceğiz.

Birinci takım durumunda birleşikler Eski Osmanlıcada yaygındır :
sevinü gelmek koşa komak kaça yörülmek ağlayu gitmek isteyu varmak başa düşmek.

Bunlara *yarı tasvir fiilleri* (verbe protodescriptif) diyoruz. Bu anlatımda birleşikler Eski Türkçede de yaygındır *(oplayu tegmek kalu alkmak).*

Dilimizde daha yaygın yarı tasvir fiilleri *-ip* zarffiilleri ile yapılmış koşma takım kalıbında gelişmiş bulunurlar, bkz § 366, 280 :

kasıp kavurmak atıp tutmak sayıp dökmek
gidip gelmek gibi.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

SÖZDİZİMİ

415. Giriş kesiminde belirttiğimiz gibi (bkz S. 20) konuşmada kelimelerin sıralanma ve bağlanmalarını bu *sözdizimi* bölümünde inceleyeceğiz.

A. Anlatma :

Dilin tarifini yaparken söylediğimize göre de (bkz S. 9) bir meram anlatmaya yarayan her sesli işaret dilden bir parçadır. Kullanışta tek başına basit haykırışlardan başlayarak ünlemlerle, tek kelimelerle ve derece derece çok üyeli cümlelerle bir duygu, bir dilek, veya bir düşünce anlatırız :

Of! Yazık! Yaşa! Vay canına! Yol kapalı.
Dün sizi aradım. Kuraklık sebebiyle kuyularda su azaldı. gibi.

Bunlar konuşan kimsenin kısaca bir meramını anlatan sözlerdir. Onların her çeşidine *deyiş* (énoncé) deriz. Daha geniş bir anlamda bir meramı, bir düşünceyi bildiren söze ise yeğlikle *anlatma* adını veririz.

Deyiş, veya anlatma adı ile andığımız söz birlikleri hepsi aynı cinsten değildirler. Bir takımı bir duyguyu, bir dileği basitçe açıklayan ve çoğu zaman bir iki kelimelik ve ünlem niteliğinde deyişlerdir :

Güzel! Kulak asma! Olmayor işte! Çok acıktım!
gibi.

Bunlara *duyuş anlatmaları* (expression affective) deriz. Bir takım söz birliklerinde ise düşünce hakim olur. Orada birkaç kavram arasında mantıkça ilişki kurarak bir deyiş tertipleriz :

Kardeşim yarışmayı kazandı. «Her kuşun eti yenmez». gibi.

Bunlara da *mantıkça anlatmalar* (expression logique) adını veririz. Geniş anlamı ile *konuşma* dahaçok mantıkça anlatmalardan meydana gelir.

İşte özellikle bu açıdan söz birliklerini inceleyen gramer bölümüne *sözdizimi* diyoruz.

B. Kelimelerin Öbeklenmesi :

416. Sözü geliştirmek üzere kelimeler öbeklenirler, kavramlar arasında derece derece ilişkiler meydana getirirler. Böylece tek kavramdan anlatmaya doğru giderler. Bunlara *kelime öbekleri* (groupe de mot) diyoruz. Kimi kelime öbekleri sadece kavramları daha yakından belirtmeye yararlar. Kelimelerin sınıflanmasında gördüğümüz gibi (bkz § 123) dilde işleyişleri ayrı, bazan da aynı kelimeler birbirlerini belirtmek üzere yaklaşırlar. Bir adın öbürünü belirtmesi, adlara sıfatların, sıfatlara ve fiillere zarfların gelmesi, adların takılar alması gibi :

kuşun kanadı doğru yol az tuzlu geç kalmak yardım için.

Bunlara *belirtme öbekleri* (groupe déterminatif) deriz. Belirtme öbekleri bir yargı taşımadıklarından tek başlarına tam bir anlatma sayılmazlar.

Bir başka türlü öbeklenmede ise biraraya gelen kelimeler bir yargı taşırlar ve tam bir düşünce, dilek, veya duygu anlatırlar :

Turgut evde kaldı. Birkaç gün düşünmeliyim.
Hava çok güzel. gibi.

Bunlara da *yargı öbekleri* (groupe propositionnel) adını veririz. Bir yargı öbeği bir anlatmadır.

Belirtme öbeklerini yukarıda birleşik kelime yapımında (bkz § 261 v.i. *kızkuşu ileri sürmek* v.b.) ve kelime sınıflarından herbirinin işleyişlerini açıklarken yerlerinde (bkz § 290, 298 v.i. adtakımı, sıfattakımı...) gösterdik. Bunlar özel kullanışlar dışında deyiş teşkil etmemekle ve bu yönden sözdiziminin konusu dışında görünmekle beraber kelimeden söze doğru hazırlayıcı birlikler olarak bir üçüncü açıdan gözönüne alınırlar. Kaldı ki dilimizde birleşik cümle yapısı da ençok bu belirtme öbekleri kalıbında kurulmakta, yani birleşen cümlelerden biri öbürüne çoğu zaman *belirten* olarak katılmaktadır, bkz § 456, 468. Bu sebeple de belirtme öbekleri Türkçenin sözdiziminde bu yönden incelenmek üzere başlı başına bir konu teşkil ederler.

I. Kısım

BELİRTME ÖBEKLERİ

417. Belirtme öbeklerinde bir kelime başka bir kelimenin taşıdığı kavramı daha yakından belli etmek için kullanılmıştır. Buna göre her belirtme öbeğinde enaz biri *belirten* (déterminant), biri *belirtilen* (déterminé) olmak üzere iki kelime bulunur :

odanın tavanı dalgalı deniz pek yorgun geri dönmek gibi.

Burada *tavan deniz yorgun dönmek* kelimeleri başka kelimelerce belirtilmektedir. Onları belirten *oda dalgalı pek geri* kelimeleridir. Bir belirtme öbeğinde belirten *belirtici tamlayan* (complément déterminatif) adı ile de anılır.

Yapılarına göre 8 türlü belirtme öbeği ayırdederiz: 1. adtakımı, 2. sıfattakımı, 3. zarf öbeği, 4. takı öbeği, 5. çekim öbeği, 6. bağlam öbeği, 7. yanaşma takımı,8. katma öbekler.

I. ADTAKIMLARI

418. Ad bölümünde *adtakımı* nı ve türlerini anlatmıştık, bkz § 290 *geminin direği çocuk çorabı.* Kelime yapımı bahsinde de adtakımı kalıbında birleşikleri gösterdik, bkz § 264 *işin kötüsü katırtırnağı.* Adtakımı dilimizin sözdiziminde de gerek basit belirtme öbeği şeklinde, gerekse birleşik cümle kuruluşunda geniş bir işleyişe sahiptir. Burada belirtme öbeği olarak adtakımının cümle yapısındaki yerini ve onun birleşik cümle kuruluşundaki işleyişini anlatacağız.

Belirtme öbeği olarak bir adtakımı belli haller dışında daima bir ad hükmündedir. Katkı alanın, yani belirtilenin söz içinde yerine göre derece derece daha belirtilmiş, dolayısıyla daralmış anlamını taşır. Çeşitleriyle :

odanın tavanı oda tavanı yatak odasının tavanı
gibi.

Bu sıfatla belirli adtakımı bir adın cümlede alabileceği bütün işleyişleri alır :

Kapıcının oğlu götürecek. Kapıcının oğlunu beğeniyorum. Bu genç kapıcının oğludur. Mektubu kapıcının oğlu ile gönderin. gibi.

Bir cinsten bir türün adı olmak niteliği taşıyan belirsiz adtakımı ise öncelikle cümlede her basit adın yerini almak istidadındadır :

Bahçe kapısı açık kalmış. Bahçe kapısını kapamalısın. Babam bahçe kapısında bekleyordu. Bura eskiden bahçe kapısıydı. gibi.

Nihayet zincirleme adtakımları da cümlede bir adın türlü işleyişlerini alırlar :

Nadir Bey Alinin amcasının oğludur. «Kâtibin kâtibinin kâtibi Abdurrahman!». Mutfak penceresinin camını kırdık. Millet Meclisi Başkanlık Divanı karar vermiş. gibi.

Yukarıda gördüğümüz gibi zincirleme adtakımlarında kimin hali eki yer yer düşer, bkz § 295 :

Oda(nın) kapısının kilidini kırdık gibi.

Yine yukarıda gördüğümüz gibi (bkz § 359 v.i.) yatık fiiller bir tamamlanmamış yargının yüklemi olduklarında yalın, veya çekim ve iyelik ekleri almış olarak birleşik cümlenin kuruluşuna yararlar. Bunlardan ad ve zamir işleyişinde olanlar kim, veya kimin halinde bir katılan işleyişine geçer, yüklemi olduğu cümleyi de bir isimmiş gibi katılan işleyişine sokar ve başcümlenin ad niteliğinde bir üyesi ile bir adtakımı kurar. Adfiil olanlarla, bkz *adfiil belirtme cümlesi* § 472:

Herkesi rahatsız etmenin manası yok. İşi geciktirmenin sebebini anlatacağım. Bizimle birlikte çalışması şartlarını konuşacağız. «Durduğunun aslı vardı». Gelişinizin çok faydasını gördük. gibi.

Zamir olanlarla, bkz *zamirsi sıfatfiil cümlesi* § 475 :

«Yari güzel olanın, aklı başta ne gezer». «Doğru söyleyeni dokuz köyden kovarlar». Geçende getirdiğimin kokusu vardı. O mağazadan alacağının hesabını peşin ver. «Görmemişin oğlu olmuş, çekmiş çükünü koparmış». gibi.

II. SIFATTAKIMLARI

419. Sıfat bölümünde sıfattakımını ve çeşitlerini anlattık, bkz § 298 *soğuk su bu tarla üç oda.* Kelime yapımı bahsinde de sıfattakımı kalıbında birleşikleri gösterdik, bkz § 268 *alabalık sondurak.* Sıfattakımı gerek basit belirtme öbeği şeklinde, gerekse birleşik cümle kuruluşunda dilimizin sözdiziminde de geniş bir yer alır. Burada sıfattakımının cümle yapısında ve birleşik cümle kuruluşundaki işleyişlerini göstereceğiz.

Belirtme öbeği olarak sıfattakımı da belli haller dışında bir ad hükmündedir. Bir adın bir vasıflayan, veya belirleyen tarafından belirtilmiş, dolayısıyla daraltılmış anlamını taşır. Çeşitlerine göre :

Sarı tavuk bu kadın kaç kilo her çocuk üç koltuk gibi.

Bu nitelikle sıfattakımı da bir adın cümlede alabileceği bütün işleyişleri alır. Şu farkla ki bu cümle üyesi yerini aldığı basit adın daha çok belirli bir türü anlamını taşır :

Kara kedi doğurmuş. O kitabı okuyacağım. «Hangi dağda kurt öldü?» Bu başka arabadır. Yarın ikinci kata başlayacağız.

Bunun gibi sıfattakımlarıyla yapılmış adtakımları da cümlede tek ad gibi türlü işleyişlerde görülürler :

«İyi günümün dostu, kötü günüm geçti gel». Adam beş çocuk babasıymış. Babamın her sözü aklımda. «Bu kızın nişanlısı şanlıdır». Evin şımarık çocuğunu bilirim. O hanımın birinci kocasıyla tanışmıştık. gibi.

Üç üyeli sıfattakımları da aynı tarzda kullanılırlar. Sıfattakımına gelen sıfatlarla :

«Bir fazla tabak sofrayı bir dağ gibi ezdi». «Bir başka ferah, başka letafet var içinde». Güzel bir sofra kurmuştum. Yeni siyah elbiseni gey. İki eski dost gibi konuşuyorlardı.

Sıfattakımlarını bir ada sıfat yaparak :

«Bir dirhem et bin ayıp örter». Ne biçim arkadaşlıktır bu? Orta boy çiviler getirdim. Küçük ölçüde oyunu biz de severiz. gibi.

Adtakımlarını sıfat olarak bir ada getirip :

Sözünün sahibi adam böyle yapmaz. Gözümün nuru oğlum! İçler acısı çocuk gene geldi. O baş belâsı işi hâlâ bitiremedim. gibi.

420. Yatık fiillerden sıfat işleyişinde olanlar bir içcümlenin yüklemi olduklarında o cümleyi olduğu gibi sıfat işleyişine sokarlar ve onu esas cümlenin ad niteliğindeki bir üyesine sıfat yaparlar. Böylece sıfat cümleleri dediğimiz çeşitli birleşik cümleler kurarlar Bunlar genellikle sıfat işleyişinde *sıfatfiil cümleleri* olup üç zamana göre çeşitlenirler, bkz *sıfatsı sıfatfiil cümlesi* § 474.

Geçmiş sıfatfiillerinden (bkz § 362) *-miş* sıfatfiilleri ek almaksızın, *-dik* sıfatfiilleri ise yalnız iyelik ekleri almış olarak içcümleye yüklem olurlar :

İyi gün görmüş aileler yoksul olmuştu. Köyce seçilmiş bir temsilci gönderdik. «Diktiğin fidanlar meyveyle doldu». Ankarada oturduğum evi sattılar. «Güvendiğimiz dağlara kar yağdı».

Şimdiki zaman sıfatfiilleri (bkz § 263) hepsi ek almaksızın kullanılırlar :

«Ürüyen köpek ısırmaz». Karşımıza çıkan güçlükleri yeneceğiz. Halden anlar dostu nerede bulayım. Bu sonu gelmez tartışmadan vazgeç.

Gururunu okşayıcı sözler söyledim. Tehlikeyi önleyici tedbir lâzım.

Gelecek sıfatfiilleri (bkz § 264) *-ecek* ekiyle yapılırlar ve hem ek almaksızın, hem de iyelik ekleri alarak kullanılırlar :

«Adam olacak çocuk kakasından bellidir». «Hacı olmayacak hacıyı deve üstünde yılan sokar». Döneceğin günü telgrafla bildir. Vereceğim karar kesin olacak. gibi.

III. ZARF ÖBEKLERİ

421. Zarf bölümünde *zarf öbeklerine* (groupe adverbial) değinmiştik, bkz § 322 *yalnız yaşamak pek çirkin.* Kelime yapımı bahsinde de zarf öbeği kalıbında isim ve fiil tabanlarını gösterdik, bkz § 270, 274 *karşı koymak ilkönce.* Zarf öbekleri de bir üçüncü mühim belirtme öbeği olarak Türkçenin sözdiziminde gerek basit belirtme öbeği niteliği ile, gerekse birleşik cümle kuruluşunda geniş yer alırlar. Burada onların cümle unsuru olarak ve birleşik cümle yapısında işleyişlerini belirteceğiz.

Zarf öbekleri yapıldıkları kelime türüne göre cümlede iki çeşit kelimenin yerini alabilirler, fiillerin ve sıfatların. Bu zarf öbeklerinde zarfların her çeşidine rastlanabilir. Kimi zarflar sıfata da fiile de gelir, kimisi gelmez :

çok uygun az içmek tabiî güzel gevşek tutmak geri kalmak erken kalkmak hepten pasaklı hiç sebepsiz bilerek yapmak.

Sıfat niteliğinde olan zarf öbekleri cümlede bir sıfatın alabileceği bütün işleyişleri alır. Yani yüklem ismi olur ve cümlenin türlü üyelerini teşkil eden sıfattakımlarına girerler :

Dün hava pek güzeldi. Sen büsbütün çaresiz değilsin. Aşırı sıcak günler geçti. Açık mavi ba-

danayı tercih ettim. Yarı karanlık odada oturuyordum. «Böyle kûteh ömr ile başındaki sevdaya bax».

Fiil niteliğinde zarf öbekleri ise cümlede bir fiil işleyişinde olurlar : Yani ilkin çekimli fiil olarak cümlenin yüklemini meydana getirirler :

«Eğri oturalım, doğru konuşalım». «Geç olsun da güç olmasın». İşler yavaş gidiyor. Pazar akşamı sizi mutlaka bekleyeceğiz.

Sonra adfiil ve sıfatfiil olarak onların işleyişlerinde görülürler, bkz § 418, 419 :

«Erken kalkan yol alır». Babacan oldukça tanınmış firmadır. Peşin ödenecek parayı bulurum. Bol yemenin sonu gelmez. gibi.

422. Sıfat niteliğinde zarf öbekleri yeniden bir sıfata, veya fiile zarf olarak üç üyeli öbekler meydana getirirler. Bu takdirde bunlar da ilkin cümlede bir sıfatın işleyişlerini alırlar :

Bu işe pek az heveslisiniz. Daha koyu renk kravat takmalı. «Değildir öyle pek üstad şair, gerçi amma ki ...»

Sonra fiil hükmünde üçlü zarf öbekleri de çekimli fiil, adfiil ve sıfatfiil olurlar :

Onlar çok ileride oturuyorlar. Fazla geç kalmayın. Bunu size yarı şaka söylemiştim. En arkada kalan sensin. Problemi ilk önce çözecek öğrenciye on numara. gibi.

Yatık fiillerden zarf işleyişinde olanlar, yani zarffiiller ise dilimizin sözdiziminde çok geniş bir işleyişe sahiptirler. Bunlar bir içcümlenin yüklemi olduklarında o cümleyi olduğu gibi zarf işleyişine sokarlar ve onu esas cümlenin zarf niteli-

ğindeki bir üyesi yerine geçirirler. Bu birleşik cümleler de dilimizde çok çeşitli olan zarffiillere göre adlandırdığımız *zarf-fiil cümleleri*dir, bkz § 477.

Aşağıda etraflıca göreceğimiz gibi (bkz § 478) başcümle fiiline zarf olan bu zarffiil bazan iki cümle arasında bir *yan-yanalık* (coordination) ilişkisi kurar *(gidip gelmek görse de aldırmamak)* :

Arabadan inip mağazaya girdiler. Hava açsa da bugün gidemeyeceğiz. «İte dalaşmaktansa çalıyı dolaş». Okulu bitirdiği gibi işe de girdi.

Kimi zarffiiller de yüklemi oldukları içcümleyle esas cümle arasında bir *altaltalık* (subordination) ilişkisi kurarlar, bkz § 480 *konuşarak yürümek düşündükçe üzülmek görmüş gibi anlatmak.* Bunlar daha çok çeşitlidir :

«Ve bir zaman bakacaksın semaya ağlayarak». Eve döner dönmez bana telefon etsin. Yalnız kaldığından çok yoruluyor. Kardeşimi görmek için Balıkesire gideceğim. «Gökte ararken yerde buldum.»

IV. TAKI ÖBEKLERİ

423. Takı bölümünde *takı öbekler*ini gösterdik (bkz § 333 v.i *araba ile hasta gibi)* ve birleşim bahsinde takı öbekleri kalıbında birleşikleri tanıttık, bkz § 271 *yüze karşı göz önünde.* Takı öbekleri söziçinde sıfat ve zarf hükmündedirler. Bu sebeple sıfatların ve zarfların bütün işleyişlerini alırlar. Ancak bunlar önceki üç belirtme öbeğinden farklı olarak karmaşık cümle kuruluşuna yaramazlar.

Sıfat olarak yüklem ismi olurlar ve sıfattakımları teşkil ederek cümlenin ad niteliğinde her üyesinin yerini alırlar :

Maşallah, arslan gibisin. Sıtmaya karşı ilâç kinindir. «Kitaba el basarım, senden başka yarim yok». Kapı önünde münakaşayı sevmem gibi.

Takı öbekleri dahaçok zarf olarak kullanılırlar. Bu sıfatla da fiillere ve sıfatlara gelirler. Sıfatlarla yaptıkları üçlü sıfattakımları cümlede türlü işleyişlerde görülür :

Fransızlar «Türk gibi kuvvetli» derler. Yarın bayram dolayısıyla kapalıyız. Kanuna göre sorumlu yönetici hiç görünmedi. Bu kapı kadar büyük tabloyu nereye asacaksın? gibi.

Fiillere gelerek de yakından belirtilmiş yüklem olurlar :

Kızlar geleneğe göre geyinmişlerdi. Sabahtan beri öksürüyorum.

Bunlar yatık fiillere de gelirler :

Yeğenin için ayırdığım fidanlar yeşerdi. Öğleden sonra gitmen faydasız. Kıskançlık yüzünden bozuşan nişanlılar barışmışlar. Sabaha değin dönmeyince merak ettik. gibi.

Takı öbekleri gerçi bir içcümleye yüklem olan yatık fiiller gibi karmaşık cümle kurmak işleyişine sahip değildirler. Fakat takıların yatık fiillere gelerek yaptıkları birleşikler onları çeşitlendirir. Bunlar bir türlü birleşik yatık fiiller, genellikle zarffiiller teşkil ederler :

bilmekle (ile) bilmesine rağmen bilmiş gibi bildiği halde bildiği için bilmezden önce bileceği zaman bilinceye kadar v.b.

Bunları yukarıda zarffiiller bölümünde anlatımlarına göre vermiştik, bkz § 365 v.i. Burada bazılarını toplu olarak göstermiş oluyoruz :

«Bir lâhzada bir panaır açılmış gibi yazdan, Bir bestenin engin sesi yükseldi Boğazdan. «El etek öpmekle dudak aşınmaz». Ayrılacağı zaman beni görsün. Bunu bildiğim için karışmadım. Sen davranıncaya kadar iş bitti. gibi.

V. ÇEKİM ÖBEKLERİ

424. Birleşik isim tabanlarında (bkz § 272 *dilekolay soldasıfır)* ve birleşik fiil tabanlarında (bkz § 275 *baş kaldırmak dile düşmek) çekim öbeği* kalıbında birleşik kelimeleri göstermiştik. Onlar bu öbeklerin lûgat anlamı kazanmış örnekleridir. Aslında söziçinde çekim halindeki bütün cümle üyeleri zarf öbeklerinin oluşmasına benzer şekilde öbekleşme istidadı gösterirler. Öyle ki bunlar zarf öbekleri gibi kavramları belirtmeye, farklılaştırmaya yararlar ve dilimizde onlara paralel bir işleyişe sahip bulunurlar. Bunlara *çekim öbeği* (groupe de déclinaison) deriz :

yer sarsılmak sözü bitirmek havaya bakmak kırda yatmak yoldan gelmek insana alışkın «Mahalleye Mevkuf» ağırlıkta eşit omuzundan yaralı gibi.

Görülüyor ki bunlar da zarf öbekleri gibi iki türlü yapılıştadırlar. Çekim halinde isimlerin sıfatlara (bazan da adlara) gelmesiyle isim ve onların fiillere gelmesiyle fiil niteliğinde olurlar. Öncekilere *isim öbekleri* (groupe nominal), sonrakilere *fiil öbekleri* (groupe verbal) diyeceğiz.

A. İsim Öbekleri :

425. İsim işleyişinde çekim öbeklerinden bir türlüsü kime, kimde, kimden hallerinde adlardan sonra sıfatlar getirerek yapılır. Bunlar bazan da iyelik ekleri almış olarak zarf ve sıfat işleyişinde görülürler :

O biraz oyuna düşkündür. İşine hakim görünüyor. Haftada bir yoklayorum. Atıcılıkta eşsiz adamdı. «İçin dostlar cabadan. Hovardayız babadan». Sıcaktan şikâyetçi değilim.

Aynı kalıpta adlardan sonra adlar getirerek yapılmış öbekler ise dahaçok ad olurlar :

Kışa hazırlık yapıyoruz. Onu çocuklara yardım için gönderdim. Saygıda kusurumuz yok. Evde bekçi kim kalıyor? «Gâvurdan dost, domuzdan post». Akrabasından kötülük gördü.

Bir de bu kelime sırasının tersi görünüşünde belirtme öbekleri vardır ki bunları da çekim öbekleri saymak gerektir :

baş açık gözler yaşlı yürek taş söz milletin namlu havaya parmak tetikte sağlık Allahtan.

Bunlar yargı öbeği tertibindedirler. Ancak zarf ve sıfat olarak kullanışları da yaygın olup çoğu zaman belirtme öbeği niteliği gösterirler. Öyle ki bazıları öncekilerle aynı yerde kullanılabilir :

Elde silâh odaya girmişler. × *Silâh elde odaya girmişler.*

Sonrakilerin özellikleri sıfat, veya ad olan belirtenin sona gelmesidir. Belirten bir sıfat veya kim halinde bir ad olabilir :

Baş açık yağmurda dolaşma. Sinan baba bir kardeşimdir. Para peşin on bin isteyor. Beniz kül karşıma dikildi.

Fakat bu belirteni sona gelen çekim öbekleri dahaçok belirten olan adın çekim ekleri alması ile oluşurlar :

Nadas Yusufun anlaştık. Paralar cebe savuştular. Ayak üzengide seslendi. Çarıklar ağadan yanaşma oldum. «Ekmek elden, su gölden» yaşayorsun.

Bir türlü sıfat takımı saydığımız birleşikler de bu tertiptedir, bkz § 269 *gözü açık ayağı oğurlu canı tez.* Bu iyelik eki almış adlara gelen sıfatlar yerine çekim hallerinde adlar getirerek de isim öbekleri kurarız :

«Eli işte, aklı oynaşta». Cephesi caddeye bir evdir. Malzemesi ustadan olmak şartıyla. «Derisi senin, kemiği benim». Parası karısından bir apartman yaptı. «Günahı boynuna» o söylemiş.

Nihayet kimden-kime halleriyle yapılan isim öbekleri de çok kullanılır :

Ekmekçiyle haftadan haftaya hesablaşırım. «Kaleden kaleye şahin uçurdum». Babadan oğula kalan bir meraktır. Evinden çarşıya çıkmaz oldun. Başından sonuna yalan.

B. Fiil Öbekleri :

426. Yukarıda çekim öbeği kalıbında birleşik fiilleri gösterirken fiil öbekleri ve çeşitleri hakkında bir fikir vermiş olduk, bkz § 275 *hava bozmak göz yummak yolda kalmak.* Bunlar cümlede aldıkları çekim halleriyle kimsenin, nesnenin ve isimlemenin fiile yaklaşması, onunla öbekleşmesi mahsulüdürler.

Cümlede kimsenin fiille öbekleşmesi ençok *tek kişili* fiillerde görülür ki bunların da birtakımı birleşik kelime niteliği taşır, bkz § 275 *kar yağmak gün doğmak.* Dahaçok geçişsiz fiiller kimse ile öbekleşirler :

Yağmur yüzünden oyun kaldı. Ekimde okullar açılacak. O tarihte harp başlamıştı. «Felekler yandı ahımdan, muradım şem'i yanmaz mı»?

Ancak kimse bir iyelik eki almış olarak fiille daha geniş ölçüde öbekleşme istidadı gösterir *(yüzü gülmek kolu burkulmak).* Bunlar ister belirtme öbeği halinde olsun, ister

birleşik fiil tabanı anlamı bağlamış bulunsun çekimde fiil tek kişili kalır ve adın taşıdığı iyelik eki çekime tabi olarak öbek bir iççekim işlekliği kazanır *(canı acıdım* değil, *canım acıdı* v.b.) :

«Nice yoğitlerin beli büküldü». Keyfiniz kaçmasın. Çok canım sıkılıyor. «Baki kalur sahife-i âlemde adımız».

Bu fiil öbeklerinden gelen birleşikler bazı anlamdaş oldukları basit fiil tabanları yanında *çevrik fiil* anlatımı taşırlar :

Acıktım × *Karnım acıktı. Gördüm* × *Gözüm gördü.* gibi.

427. Cümlede nesnenin fiille öbekleşmesi ise ismin kim ve kimi halleriyle olur. Her iki halde nesneyle öbekleşen fiil geçişlidir. Adın kim halindeki belirsiz nesneyle öbekleşen fiiller dilimizde daha yaygın ve birleşik fiil tabanları geliştirmeye daha müsaittir, bkz § 276 *boyun eğmek can atmak* :

«Yeşilbaş ördek olsam, su içmem gölünüzden». Şimdi bol bol kitap okuyormuş. Sizden haber bekleyecektik.

Yardımcı ve yarı yardımcı fiillerle yapılan birleşik fiil tabanları da bu fiil öbeği kalıbındadırlar, bkz § 278 *alay etmek gelin olmak iş görmek ara vermek.*
Adın kimi halindeki belirli nesneyle öbekleşen fiiller daha daralmış bir anlam kazanırlar :

«Ah ilen, vah ilen ömrü geçirdim». Ali erkenden sobayı yakıyordu. «Tekkeyi bekleyen çorbayı içer». «İti an, taşı hazırla». gibi.

Burada da belirli nesne olan ad iyelik ekleri almış olabilir. Ancak bunlar fiilin çekiminden müstakil olarak çekime uğrayabilirler :

Gereğini yapmalısınız. Ben borcumu ödedim. Alacağınızı göndereceğim. «Atımı bağladım ben bir meşeye». «Aç gözünü, uyandır canını».

Cümlenin isimlemesi ile öbekleşen fiiller geçtikleri yer yön bakımından belirtilmiş bir anlatım kazanırlar. Bunlar ismin kime, kimde, kimden halleriyle olur :

Babam beni çarşıya göndermişti. «Aya baktım, ay ayaz». «Çelebiler haremlerde kışlasın». Doktoru evde bulacaksın. Amerika yerlileri Asyadan gelmişler. «Ne olur olur, eşekten düşer ölür».

Bu öbeklerde çekim ekleri bir iyelik eki üzerine de gelmiş olabilir. Bu iyelik ekleri de fiil çekiminden müstakil olarak çekilebilirler :

Sofrada yerime oturmuşsun. Bu işçileri emrinize vereceğim. «Kısmetinde olan kaşığında çıkar». O dahaçok çiftliğinde kalıyor. Kardeşiniz işinden ayrılmış. «Aldırdım elimden gül yüzlü yari».

VI. BAĞLAM ÖBEKLERİ

428. Birleşik isim tabanlarında (bkz § 273 *ana baba deli dolu)* ve birleşik fiil tabanlarında (bkz § 280 *satıp savmak gezmek tozmak)* koşma takım kalıbında birleşik kelimeleri gösterdik. Bunlar iki kelimenin türlü ilişkilerle basitçe yanyana gelip farklı bir kavram kazanması mahsulüdür.

Aslında bunlar *bağlamsız bağlam öbekleri*dir. Türkçede bağlam sınıfı eski olmakla beraber geç gelişmiş, çünkü onun yerini isimlerde özel bir ton ile *bağlamsızlık,* fiillerde ise hem bağlamsızlık, hem de zengin bir zarffiiller sistemi tutmuştur, bkz § 340 *eş dost çakar almaz Bakıp gitti.*

Yargı öbeklerini bağlama işleyişleri biryana, bağlamlar söziçinde aynı işleyişte iki, veya daha çok kelimeyi bağlaya-

rak *bağlam öbekleri* (groupe conjonctionnel) meydana getirirler. Bağlam öbekleri de bir türlü belirtme öbeği olmakla birlikte burada belirten ve belirtileni ayırdetmek çoğu zaman mümkün değildir. Öbeğin iki üyesi birbirlerini belirtirler, veya eşit değerde öbekleşirler, denebilir *(küçüğü büyüğü Kerem ile Aslı)*. Yargı öbeklerinde ise yanyana ve altalta ilişki kurabilirler, bkz § 339.

Bağlam alan bağlam öbekleri çok yaygın değildir ve hemen daima aynı türden iki kelimeyi bağlamış bulunurlar. Bağladıkları kelimelerin cinsine göre nitelik alır ve türlü cümle üyelerinin yerini tutarlar :

«Maderle peder olup behanc, sevk etti kaza beni cihanc». Kapıyı ve pencereyi kapamıştım. Zengin ama, cimri adamdır. Sen hasta değil, evhamlısın. Ağır, hatta hareketsiz davranıyordu.

İkilenen bağlamlarla da bir sıra bağlam öbekleri yapılır :

Adam da, kadın da meraklıymışlar. «Hem kadeh, hem bade, hem bir şuh sakidir gönül». Ya dört, ya beş kişi gelecekler. gibi.

Bağlam öbeklerinde de çekim ekleri kelimelerden birine, veya her ikisine gelebilir :

Mektubu ve zarfı hazırladım. × *Mektup ve zarfı hazırladım.*

Bağlam öbeklerinin bazı donmuş örnekleri kısalmış yargı öbeği halinde kullanılmaya müsaittirler ve deyimler, atasözleri olabilirler :

«Acı ama gerçek». «Büyümüş de küçülmüş». «Ne ana, ne baba». «Ya yardan, ya serden» geçmek gerek. «Hem kel, hem fodul» kişidir.

Bağlamların daha geniş ölçüde yargı öbekleri arasında kullanılmasını aşağıda göreceğiz, bkz § 461 v.i.

429. Belirtme öbeği olarak bağlam öbekleri dilimizde geniş ölçüde bağlamsız yapılmış görülürler. Bunları başlıca iki sınıfta toplayabiliriz: 1. *ikilemeler,* 2. *koşma takımlar.* Fakat aynı, zıt, veya ilişkili anlamda iki kelimeyi bir araya getiren bu bağlamsız öbekler ancak bazan sözdizimi öbekleri işleyişinde görülürler :

«Peynir ekmek hazır yemek». Dar uzun bir masamız vardı. Verimli, bakımsız bahçeler bunlar. Ciddî, sürekli çalıştık.

Bu bağlamsız öbekler dahaçok zaman içinde şekilce kalıplaşmış ve anlamca farklılaşmış olarak dilin kelime çekimi ve kelime yapımı vasıtaları arasına girmişlerdir. Bunlar kapsadıkları kelimelerin anlamını berkitme, renklendirme, tasvir, çeşitlendirme gibi özellikler kazanmış bulunurlar. Başlıcalarını yerlerinde gösterdik. İkilemeler :

1. Yansılamalar: *patpat zırt zırt harıl harıl kütür kütür zangır zangır* (§ 347).

2. Ünlemler: *hayhay! vahvah! heyhey! pehpeh!* (§ 343).

3. Berkitme sıfatları: *iri iri kestaneler «Yörük yaylasında süt bakır bakır»* (§ 303).

4. Üleme sayı sıfatları : *üçer üçer beşer beşer teker teker* (§ 308).

5. Berkitme zarfları: *az az düzeltmek yavaş yavaş ilerlemek vakit vakit huysuz adım adım izlemek* (§ 326).

6. Hal zarffiilleri: *döve döve söyletmek bile bile suçlu «Güle güle gidin». baka baka yazmak* (§ 367).

Koşma takımlarsa aynı olmayan iki ses birliğinden oluşmuşlárdır :

1. Yansılamalar: *tantun zart zurt hapur küpür dangıl dungul şangır şungur* (§ 347 v.i).

2. Üleme sayı sıfatları: *birer ikişer üçer beşer kırkar ellişer* (§ 308).

3. Hal zarffiilleri: *düşe kalka ilerlemek itişe kakışa yalvara yakara* (§ 367).

4. Koşma takım (birleşik isim) : *karı koca kaba saba öteki beriki er geç* (§ 273).

5. Koşma takım (birleşik fiil) : *sayıp dökmek gezip tozmak yemek içmek* (§ 280).

6. Koşma takım (önses değişmesi) : *ev mev at mat boş moş az maz kesmek mesmek* (§ 40).

VII. YANAŞMA TAKIMLARI

430. Hiç bir özel yapıbilgisi kalıbına bağlı olmaksızın bir kelime, veya kelime öbeğinin söziçinde bir cümle üyesinden sonra gelerek onu açıklamasına *yanaşma* (apposition) deriz. Çok defa *yanaşan* (complément appositif) bir ad, veya ad hükmünde bir belirtme öbeğidir ve cümlede açıkladığı adla bir belirtme öbeği kurar. Buna *yanaşma takımı* (groupe appositionnel) adını veririz. Bunlar görünüş ve kullanışça çeşitlidir :

> *Selim, enişten dün beni aradı. Kâmil, o budala söz dinlemez ki. «Ben geda sen şaha yar olmak yok amma neyleyem». Ahmet kulunu mahcup etme, yarabbi. «Tabut, o makberi seferber». Sara Hanım, o bir kol çengi.*

Bu türlü yanaşma takımı dilimizde oldukça seyrek kullanılır. Çünkü onu karşılayan adtakımı çeşitlerimiz vardır (bkz § 293 *gönül bülbülü Sabri delisi).*

1. San Öbekleri :

431. Buna karşılık *san* (titre) anlatan adların kişi adlarına yanaşmasıyla meydana gelen yanaşma takımları çok

kullanılır. Bunlara *san öbekleri* (groupe de titre) adını veririz. Eski Türkçeden beri :

Oguz Kagan Bars Beg Selcük Sübaşı Süleyman Paşa Turgut Reis Mihrî Hatun Kasım Ağa gibi.

San olan ad genel bir nezaket adı olur, yahut kişinin ailedeki ve topluluktaki orununu gösteren akrabalık, meslek ve rütbe adlarından olabilir. Bunların kullanışta özel ve yaygın olanları bulunur.

Türkân Hanım Sami Efendi Dursun Ağa Fatma Kadın Hasan Onbaşı Bekir çavuş Yusuf Hoca Sait Molla Nesrin Abla Yaşar Amca Hayriye Yenge gibi.

Akrabalık adlarıyla yapılmış bazı san öbekleri geniş çevrede karakter gösterir tarzda benimsenir *(Saim Ağabey Hatice Nine)*. Bazıları da topluluk içinde ayrı bir orun gösterir olur :

Meryem Ana Korkut Ata Galip Dede Nafi Baba Ayşe Bacı gibi.

Eski Türkçede san öbeklerinde yanaşan ayrıksız sona geldiği halde *(Köl Tégin Arslan Yabgu Çagrı Beg)* sonradan dilimize Farsça ve Arapça san öbekleriyle ters bir tertip de girmiştir :

Sultan Alparslan Şeyh Sadreddin Kadı Burhaneddin Emir Süleyman Şah İsmail gibi.

Bu yabancı örneklerin ve daha sonra Batı dillerinden gelen benzerlerinin etkisiyle dilimize aksi tertipte san öbekleri de yerleşmiştir. Bu yüzden atasözü : «*Ha Ali Hoca, ha Hoca Ali*». Böylelikle bir yandan yabancı öbekler Türk kalıbına çevrilirken *(Nadir Şah Musa Peygamber)* bir yandan da Türkçe san öbekleri tersine çevrilmiştir *(Hân Ahmet Yüzbaşı İhsan)*.

Bu yoldan sonuç olarak Yeni Türkçede, özellikle meslek adlarından gelen san öbeklerinde yabancı tertip ağır basmıştır :

Şehzade Mustafa Şeyhülislam Yahya Mimar Sinan Şair Nedim Mütercim Asım Muallim Naci Damat Şerif Vali Reşit Binbaşı Tevfik Doktor Rasim Profesör Vedat gibi.

Bununla beraber halk dili bunlardan bazılarını milli san öbekleri kalıbına çevirmeye devam etmektedir :

Adile Sultan Sefer Kaptan İhsan Yüzbaşı Süha Doktor Safiye Öğretmen gibi.

Kadın ve erkek için tek şekil olarak kullanılması teklif edilen *Bay* ve *Bayan* nezaket adları anlatım ve kullanış sırasının yabancılığı sebepleriyle yadırganmış, itibar görmemiştir.

2. Ayama ve Soyadı Öbekleri :

432. San (unvan) ile *lâğap* (ayama), *mahlâs* ve *künye*yi karıştırmamalıdır. *A y a m a* (surnom) bir köyde ve kentte aynı kişi adını taşıyanları ayırdetmek ihtiyacını karşılar. Bazan da dikkate değer bir şöhretin ifadesi olur. Ayamalar babaya, bazan anaya, aileye, kişinin koptuğu yere, mesleğine, vasıflarına, kusurlarına nispetle verilmiş bir ad olup kişi adıyla adtakımı, veya sıfattakımı halinde bir belirtme öbeği teşkil ederler, bkz § 284 :

Zeynelin Recep Ümmü Ablanın Emine Gökçeli Hasan Balcı Mustafa Bacak Salih Çakır Ali Yavaş Ahmet Babaç Mehmet gibi.

Ayamalar erkenden, veya sonraki kuşaklarda *-ler -gil -giller* ekleri, veya *oğlu, oğulları* kelimeleriyle uzatılarak *a i l e a d ı, s o y a d ı* olurlar, bkz § 282 :

Zeyneller Balcıgil Çakırgiller Yavaşoğlu Babacoğulları.

Bu aile adları da sonra *a y a m a ö b e k l e r i* (nom et surnom) teşkil ederler :

Nalbantların İsmail Balcıgilin Zeynep İmamgil-

lerin Kemal Taşçıoğlu Rasim Kadıoğullarından Osman gibi.

Tarihi kişiler de halkça hep bu türlü adlandırılmıştır :

Aksak Timür Yıldırım Bayezit Uzun Hasan Sarı Selim Deli Petro.

Ayamalar ve aile adları tabiî soyadlarıdırlar ve kişi adıyla tabiî olarak ad ve sıfattakımı halinde öbeklenirler. Bu öbekler san öbeklerinin iki şekliyle de ilgili değildir, dolayısıyla yanaşma takımı da sayılmazlar.

Soyadı kanunumuz aile adını kanunlaştırırken Batı dilleri örneğine uymuş ve tabiî kullanışa aykırı olarak ayamayı, dolayısıyla aile adını kişi adından sonraya almıştır. Uygulamada köylülerimiz çoklukla bilinen lâğaplarını korumuşlar ve nüfus kâğıtlarına geçirtmişlerdir. Şu var ki resmi kullanış tersine olmuştur. Yani *soyadı öbeği* (groupe de nom de famille) bir yanaşma takımı kalıbına dönmüştür :

Mustafa Balcı Ali Karaca Mehmet Babaç İhsan Kuşgil Ahmet Yavaşoğlu gibi.

Şehirlerde de halk arasında durum azçok aynı olmuştur. Ancak aydınlar çevresinde eski aile adları ve lâğaplar kaybolmuş, dahaçok beğenilmemiş olduğundan soyadı olarak çok çeşitli kelimeler alınmıştır. Bunlar arasında birçok da *görüntü kelimeler* vardır ki bir devir için psikolojik inceleme konusu olacaklardır :

3. Künye ve Mahlâs :

433. Soyadlarının resmileşmesi dilimizde kişi adlarıyla ilgili *künye*yi (nom patronymique) ve *mahlasları* kullanıştan düşürmektedir. Ancak tarihçe önemleri bakımından onları da bu arada tanıtmayı yerinde buluyoruz.

Künye kişiyi baba adıyla tanıtan bir belirtme öbeğidir ki bir sıfattakımı hükmündedir : *Ali Oğlu Veli Mehmet kızı Gül-*

süm. Buna kişinin doğum, veya hizmete giriş tarihi ile memleketi, sanatı gibi bilgiler de ilâve edilir ve askerlikte, resmi kayıtlarda kullanılır.

Osmanlı aydınları arasında Arapça künye kullananlar az *(İbni Kemal Binti Osman İbn-ür-Refik İbn-ül-Emin Ebu-z-Ziya),* fakat Türkçeye daha yakın düşen Farsça künye kullananlar çok olmuştur :

Aşık Paşa Zade Solak Zade Sünbül Zade Recai Zade Köprülü Zade, gibi.

Daha yeni zamanlarda şehirlileşen vakitli ailelerde Türkçe aile adı bu kalıba dökülür olmuştu *(Solak Oğlu > Yesarî Zade).*

Mahlâs *göbek adından* (petit nom) sonra verilen, veya alınan bir ikinci kişi adıdır ki dahaçok lâğap sahibi olmayan şehirli halkta onun yerini tutar. Göbek adı zaten dedelerden gelen çoğu din ulularının adları olur da mahlâs onunla bir yanaşma öbeği teşkil eder, onu belirtir, renklendirir :

Ahmet Cevdet Mehmet Emin Ali Ekrem Mustafa Kemal Fatıma Aliye.

Bunlardan biri, öbürü, veya ikisi birden *çağırma adı* (prénom) olabilir, biri tanınmayabilir de.

Soyadı uygulanmazdan önce bir başka moda hüküm sürmüş, aydınlar baba, veya koca adlarını mahlas yerinde, yahut soyadı gibi kullanır olmuşlardır :

Halit Fahri Faruk Nafiz Necip Fazıl Halide Edip Müfide Ferit Orhan Veli.

Bu ara Türkçüler Türkçe mahlâslar da alıyorlardı *(Ziya Gökalp Rıfkı Oğuz Cemal Gültekin).*

Şiirde *mahlâs* tan da burada bahsedelim. Bu şairin imzası gibi bir şey olmuştur. Halk şiirinde olsun, divan şiirinde olsun son dörtlük, veya beyit içinde (özellikle koşma ve gazelde) şairin mahlâsı geçer. *Şiirde mahlâs* çoğu zaman ayrı ve Arap-

ça bir yalın adtan nispet ekiyle yapılmış bir sıfattır : *Nesimî Avnî* (Fatih Sultan Mehmet) *Fuzulî Nailî Nabî Ruhsatî* gibi. Bununla beraber halk şairleri dahaçok kişi adlarını, lâğaplarını, aile adlarını, sanlarını mahlâs olarak kullanmışlardır *(Veysel Dertli Dadaloğlu Aşık Ömer Kaygusuz Abdal* v.b.). Divan şairleri de bir ölçüde farklı mahlâslar almışlar, veya mevcut mahlâslarını şiirde de kullanmışlardır *(Baki Fehim Nedim Galip Kemal).*

Yanaşma takımları ve genellikle benzerleri ad hükmündedirler. Bu sıfatla çekimlenirler, başka belirtme öbeklerine girerler ve cümlede adların aldığı bütün işleyişlerde görülürler.

VIII. KATMA ÖBEKLER

433 ek. Ünlemlerin çoğu zaman başlı başına bir deyiş hükmünde olduklarını gördük, bkz § 342. *Ünlem öbekleri* (bkz § 104) de böyledir. Cümlenin esas unsurlarından biri olmaksızın cümleye katılabilirler *(Be kardeşim, sen beni orada bekleyecektin).* Öbür yandan saplama cümleler gibi *saplama öbekleri* de (bkz § 104, 113) cümlenin olağan yapısına girmeksizin açıklayıcı bir işleyişle cümleye katılabilirler : *Ortaklar hepsi (ben hariç) imzayı basmışlar.* gibi. Bunlara *katma öbekler* (groupe accessoire) adını veririz.

1. Ünlem Öbekleri :

Ünlem öbekleri (groupe interjectif) asıl ünlemlerle kurulmuş, veya çağrı halinde adlar ve belirtme öbeklerinden meydana gelmiş olurlar ve çok defa bir *ünlem eni* kapsarlar (apostrophé). Kuralca ünlem önce gelir. Bu asıl ünlem ise çoğu zaman bir soruşturma ünlemi olur :

Hey Mustafa! Bre kurnaz! Haydi kızım! Hişt boyacı! Ey Allahım! A be Yusuf! Oğlum Selim! Sevgili Nilüfer! Başımın bahtı yarim! Lâf ebesi! Deli dana! gibi.

Ünlem öbekleri çoğu zaman öbür ünlemler gibi cümlenin başına katılırlar :

Haydi evlâdım, bu işi bitirelim. A budala, o sırasını sana verir mi? Vay maskara, böylesini sen becerirsin. Cırcır böceği, sen çok oldun artık. «Ahmet, pabucu yarım, çık dışarıya oynayalım».
gibi.

Bununla birlikte ünlemler bu öbeklerde sona da gelebilirler ve ünlem öbekleri saplama öbekleri gibi cümlenin içinde ve sonunda da görülürler :

Bu iş sana mı kaldı, be oğlum? «Niçün aglarsın, bülbül hey»? Bir de, a münasebetsiz, sitemler gönderme bari. Çizmeden dışarı çıkıyorsun, arkadaş ha! gibi.

2. Saplama Öbekleri :

Saplama öbekleri, yukarıda değindiğimiz gibi, yargı öbeği teşkil etmeyen türlü kelime öbeklerinden meydana gelir ve yapısına girmeksizin cümlenin tümüne, veya bir unsuruna açıklayıcı, hatırlatıcı bir anlam katarlar. Cümlenin içerisinde, başında, veya sonunda yer alabilirler. Bunlar cümle içinde parantez, yada iki virgül arasına alınmış, başında ve sonunda ise virgülle ayrılmış görünürler, bkz § 104, 113 :

Sultan Cem (Fatihin oğlu) Papa Alexandre Borgia tarafından zehirletilerek ölmüştür. Yeşilköy (eski Ayastefanos) andlaşmasını imzalamıştık. Söz aramızda, ben Dündarla karısını barıştırdım. Biz bütün kira borcumuzu ödedik, düne kadar. gibi.

II. Kısım

YARGI ÖBEKLERİ

434. Yukarıda kelime öbeklerini sınıflarken *yargı öbeklerini* de tarif ettik, bkz § 416. Yine orada belirttiğimiz gibi kelimeler bir yargı ifade etmek üzere öbekleşirler, ama hiç öbekleşmeden bir tek kelime de bazan bir söyleyiş, dolayısıyla bir yargı olabilir *(Güzel! Olur! Karışma!).* Ancak bir *maksadı* azçok genişçe anlatmak için birkaç kelimeyi aralarında ilgi kurarak bir yargı öbeği halinde biraraya getirmemiz gerekli olur. Geniş ölçüde söz yargı öbeklerinden meydana gelir.

Bu yargı öbeklerinin yukarıda incelediğimiz belirtme öbeklerinden farkı sadece kavramları değil, istenen, duyulan ve düşünüleni anlatmalarıdır : *Zeynep karşılasın. Ben bekleyeceğim. Şartlar elverişlidir.*

1. Yargı :

Bir yargı öbeği halindeki anlatışa *yargı* (proposition) adını veriyoruz. Her yargı enazından esaslı olan iki kavramı kapsar : 1. Yargının yüklediği kılış, oluş ve vasfı, 2. Kılan, olan, vasıflanan kişi, veya şeyi. Yargının yüklediği *yüklem* (prédicat) adını alır. Bu ya bir fiil, veya cevher fiili ekleri, bir yardımcı fiil almış bir isim olur. Yukarıda *karşılasın. bekleyeceğim. elverişlidir.* kelimeleri yüklem olurlar. Yargının yüklediğini alan kişi, veya şey ise *kimse* diye anılır ve bir isim, yada bir zamir olur. Buna *yükalan* (porteur) da deriz. Yukarıda *Zeynep ben şartlar* kelimeleri kimse olurlar. Ancak bazı hallerde kimse *bilinmez,* veya *gereksiz* olur *(cam kırıldı. Oraya gidildi),* bkz § 453.

Yüklemi bir fiil olan yargıya *fiil yargısı* (proposition verbale) deriz. Yukarıda *karşılasın bekleyeceğim* kelime-

leriyle biten yargılar fiil yargılarıdır. Çekimli fiiller kişi ekini (fiil zamirini) çoğu zaman içlerinde taşıdıklarından yüklem olduklarında aynı zamanda kimseyi ifade edebilirler ve bir *tek üyeli yargı* (proposition monoréme) olurlar. Bu 1. ve 2. kişilerde olur, 3. kişilerde olmaz, bir kimseyi gerektirir *(Vereceğim. Verecekslin.* fakat *Ahmet verecek).* Yüklemi bir isim olan yargıya ise *isim yargısı* (proposition nominale) adını veririz. Yukarıda *elverişlidir.* kelimesiyle biten yargı bir isim yargısıdır. Bu kelime bir ad, sıfat, zamir, zarf v.b. olabilir. Ona *yüklem ismi* (prédicatif) deriz. Cevher fiili de *yüklem fiili* (verbe attributif) adını alır. 3. kişilerde çoğu zaman cevher fiili eki kullanılmaz *(şartlar elverişli).*

2. Yarım Yargı :

435. Bir yargı öbeğinde yüklem yukarıda gördüğümüz gibi bir çekimli fiil, fakat çok zaman da bir yatık fiil olabilir :

Hastalığımın uzaması ... Alinin getirdiği ... Sen görünmeyince

Bunlara *bitmemiş fiil yargısı* (proposition infinitive) deriz ve onları çeşitlerine göre adlandırırız: 1. *adfiil yargısı* (proposition substantive), 2. *sıfatfiil yargısı* (proposition adjective), 3. *zarffiil yargısı* (proposition adverbiale). Bitmemiş fiil yargıları tek başlarına tam bir yargı ifade etmezler, ancak bir tam yargı öbeği içinde yer aldıktan sonra tam yargı niteliği kazanırlar. Yatık fiillerin bu işleyişini yukarıda etraflıca belirtmiştik, bkz § 359 v.i. :

Hastalığımın uzaması işlerimi aksattı. Alinin getirdiği tazı işe yaramadı. Sen görünmeyince ben de erken döndüm. gibi.

Bunlara *yarım yargı* (quasi - proposition) adını veriyoruz. Yarım yargılar dilimizde geniş ölçüde karmaşık cümle kuruluşuna yararlar, bkz § 468.

Eski Türkçeden beri çekimli fiil sayılmakla beraber şart ve *tutmaca* anlamı taşıdıkları ölçüde şart kipi ve onun

birleşikleri de yarım yargılar meydana getirirler *(Ben görsem ... Yağmur dinerse ...)*. Bu hal şart kavramının tabiatından gelir. Çünkü her *şart* (protase) bir *cezayı* (apodose), dolayısıyla her *şartlayan yargı* (proposition conditionnante) bir *şartlanmış yargıyı* (proposition conditionnée) gerektirir :

Ben görsem size haber verirdim. Yağmur dinerse yola çıkacağız. gibi.

Cevher fiilinin şart kipi ekleri ile kurulmuş isim yargısı da böyledir :

Balık tazeyse (iki kilo gönder). Sen yorgunsan (o gelir). gibi.

Kullanışta her zaman ikinci bir yargıya bağlı kaldıkları için yarım yargılara *bağlı yargılar* (proposition dépendante) deriz. Buna karşılık yukarıda gördüğümüz gibi başlı başına bir anlatış meydana getiren yargı öbekleri *başına yargılar* (proposition indépendante) adını alırlar. Anlamca bağlı yargılardan da aşağıda bahsedeceğiz, bkz § 461.

3. Cümle :

436. Kendi kendine yeten bir yargı bir *cümle* sayılır. Demek ki cümlenin temeli bir bağıntısız yargıdır. Yukarıda gördüğümüz gibi aynı zamanda yükalanı içinde saklayan ve yüklem olan çekimli bir fiil 1. ve 2. kişiler için tek başına bir başına yargı, dolayısıyla bir cümle sayılabilir. Bu isim yargıları için de böyledir :

İsteyin. Verceğim. Göndermiştik. Beklemeliydiniz. Memnunum. Haklıydınız. gibi.

Bunlara *tek üyeli cümle* (phrase monoréme) deriz. 3. kişilerde hemen daima, 1. ve 2. kişilerde de yerine göre yükalanın sözde yer alması gereklidir :

Zehra hazırladı. Komşular toplanacaklarmış. O düşünsün. Meyve ucuz. Babam çocukmuş. Biz konuşacağız. Sen bilirsin. gibi.

Buna da *iki üyeli cümle* (phrase diréme) adını veririz. Cümlede yükalanı *kimse* adıyla anarız.

Bu en basit şekliyle cümlenin tarifi yargı tarifinden ayrılmaz. Aslında bir yargının iki esas üyesi dışında üyeler alması ve bunların belirtme öbekleri halinde görülmesi de onun niteliğini değiştirmez. Bu sebeple iki terimden birinin öbürü yerine kullanıldığı olur :

Ali pulluğu onaracak. Ben yarın ustaya söylerim. Bahçenin duvarı çökmüş. gibi.

Cümle üyeleri her dilin sözdizimi yapısına göre yer alırlar. Buna *yapılış* deriz.

Ancak cümle konuşan kimsenin kafasındaki bir düşünceyi bütünüyle dinleyene aktarma yeterliğinde bir söyleyiş birliği olup bu sebeple genişletilmiş, daha başka üyeler almış bir yargı öbeğidir. Bir tek yargıdan ibaret olabileceği gibi iki, üç ve daha ziyade yargının birleşmesinden de meydana gelmiş bulunabilir.

Bu bakımdan ilkin iki türlü cümle ayırdederiz: 1. *Basit cümle* (phrase simple) bir tek yargıdan ibaret ve bir tek yüklemi olan cümledir, 2. *Birleşik cümle* (phrase composée) birden fazla yargıdan meydana gelen bir söyleyiş topluluğudur.

I. Dilim: **Basit Cümle**

437. Yukarıda belirttiğimiz gibi, başka üyeler almış olsun olmasın, iki üyeli başına yargı da bir basit cümle sayılır. Ancak biz basit cümleyi dahaçok bütün üyeleriyle birlikte tasavvur ve tarif ederiz. Gerçekten bir düşünceyi bütünüyle

dinleyene aktarma yeterliğinde bir söyleyiş birliği meydana getirmek için bir yargıda esas saydığımız iki unsur, işlem ile işleyen yetmez. En azından yargıya konu olanı, yargının zaman ve mekân içindeki yerini belirtecek unsurlara ihtiyaç duyulur.

Bu ölçü içinde dinleyene göre cümlenin karşılayacağı sorular şunlardır: 1. olağan ne? 2. kılan kim? 3. kimi, neyi etkileyor? 4. kimle, neyle ilgili? 5. oluş hal ve şartları? Cümlenin üyelerini bu soruların cevapları teşkil edecektir.

Sonra basit cümle, başına yargıya paralel olarak, yüklemi bir çekimli fiil, yada bir yüklem ismi olduğuna göre iki türlü olacaktır: 1. *fiil cümlesi* (phrase verbale), 2. *isim cümlesi* (phrase nominale). Basit cümlede göstereceğimiz bu unsurları ve çeşitlerini birleşik cümlede de ayniyle bulacağız.

I. CÜMLENİN ÜYELERİ

Yukarıda yargıyı ve cümleyi tarif ettik ve aralarında gözettiğimiz anlam farkını belirttik, bkz § 434. Yargı bir mantık terimidir. Burada bir yargı için gerekli olan iki kavram esas alınmış, oradan hareket eden gramerciler de bunları cümlenin *temel üyeleri* (terme essentiel), öbürlerini hep tamamlayıcı, *tamlayıcı tümleç?* (complément) ve *ikincil üyeler* (terme secondaire) saymışlardır. Gerçekte cümle üyeleri işleyişçe başınadırlar ve işleyişlerine göre adlandırılmalıdırlar.

Tam yapılışlı (construction pleine) bir basit cümlede 5 üye vardır: 1. yüklem, 2. kimse, 3. nesne, 4. isimleme, 5. zarflama. Ancak aşağıda göreceğimiz gibi her türlü cümle bu üyelerin hepsini almaz.

A. Yüklem :

438. Yüklemi yukarıda (bkz § 434) tarif ettik. Yüklem yargının, dolayısıyla cümlenin düğümlendiği kelimedir. Cüm-

lenin cinsini de onun yapılışı belli eder. *Fiilden yüklem* (prédicat verbal) olduğuna göre fiil cümlesini *(Hava açtı)*, *isimden yüklem* (prédicat nominal) olduğuna göre de isim cümlesini *(Hava güzel.)* kurmaya yarar.

Çekimli fiillerin hepsi basit cümlede yüklem olurlar : *Orhan yarın köyden atı getirecek. Size orada bir mektup vermişler. «Tatlı dil yılanı deliğinden çıkarır».* gibi.

Türlü çekimli fiil öbekleri de (bkz § 424) basit cümlede yüklem olurlar :

Suçlu sonradan mahkemede sözünü inkâr etti. Biz akşam üzeri bir gezinti yapıyorduk. «Barbaros belki donanmayla seferden geliyor». Ordumuz on günde Yunanlıları denize dökmüştü.

Yukarıda gösterdiğimiz gibi (bkz § 435) çekimli fiillerden yalnız şart kipleri basit cümlede yer almazlar.

İsimden yüklem çoğu zaman bir sıfattır, fakat bütün isim türlerinden de olur :

Hasan dün duruşmada heyecanlıydı. Kardeşi Adanada memur olmuş. Şimdi muhtarınız kimdir? Ben şimdilik aşağıdayım. gibi.

Bunun gibi isim hükmünde her belirtme öbeği de yüklem olarak kullanılabilir :

Osman Bey Cemilin dayısıdır. Zeynep şimdi ev kadını olacak. Alış verişte fazla titizsiniz. «Deniz kadın gibidir». İşler şöyle böyle.

B. Kimse :

439. Yükalanı, gramer deyimiyle kimseyi de yukarıda tarif ettik. Kimse bir kişi, veya şey olabileceği gibi yalın bir kavram da olur. Kimse cümlede kılanı ve olanı temsil eder.

Yukarıda gördüğümüz gibi kimse ister ayrı bir kelimeyle ifade edilsin, ister yüklemin içindeki kişi eki (fiil zamiri) ile belirtilsin cümlesinin ikinci üyesi sayılır *(Ömer biliyor. Biliyorum,* yahut *Ben biliyorum).* 1. ve 2. kişilerde kişi zamirinin de kimse yerinde görülmesi berkitme sayılır ki yerine göre gerekli olur :

Yarın siz konuşacaksınız (başkası değil). *Bunu ben söylemiştim* (ilk defa). *Sen haklıydın* (o değil). gibi.

Basit cümlede kimse çoğu zaman kim halinde bir adtır. Çoklu ve iyelik ekleri alabilir :

Durmuş yazın köydeki evini onaracakmış. «Aşkuñ aldı benden beni». Moğollar 13. yüzyılda Türk ülkelerini çiğnediler. Babası hastaymış.

Ancak isim türlerinden ad gibi kullanılan kelimeler de kimse olurlar :

«Esmer bugün ağlamış». «Kim yetiştirdi bu gûne servden balâ seni»? Seninki yarın dükkânı boşaltıyormuş. «Zalimin rişte-i ikbalini bir ah keser».

Bunun gibi isim hükmünde belirtme öbekleri de kimse olarak kullanılırlar :

Komşunun oğlu yakında askere gidiyor. «Kadının fendi erkeği yendi». «Keskin sirke küpüne zarardır». Fazla titiz bu işe gelmez. Ömer Seyfettin genç öldü. Baba oğul yola çıktılar. gibi.

Cümlede kimse işleyişinde bulunan kelimeye genellikle *gramerce kimse* deriz. Ancak birçok hallerde bu kelime kökfiil anlamına göre doğrudan doğruya kılanı ve olanı temsil etmez. Arada —bilinsin, bilinmesin— asıl olan ve kılan bir kimse vardır. İşte buna *mantıkça kimse* adını veriyoruz :

Murat pulluğu (demirciye) yaptırdı. Pulluk (demirci tarafından) yapıldı. gibi.

Fiil cümlesinde kimse yüklem olan fiilin çatısına göre çeşitlenir. Bunları çatıca uylaşma bahsinde göstereceğiz, bkz § 453.

C. Nesne :

440. Cümlede kimsenin, dolayısıyla yüklemin etkilediği kişiyi, veya şeyi temsil eden kelimeye *nesne* adını veririz. *(Turgut araba almış. Ahmet evi satmış).* Nesne cümlenin üçüncü üyesi sayılır.

Ancak nesne iki öncekiler gibi her cümlenin tabiî üyesi değildir. İsim cümleleri yalnız vasıf, oluş ve durum bildiren yargı öbekleri olduklarından nesne almazlar, bkz cevher fiili § 398 v.i. Yine yukarıda gördüğümüz gibi (bkz § 350) bir varlık üzerinde etkisi olan fiiller olduğu gibi olmayan fiiller de bulunduğu için, (geçişli ve geçişsiz fiiller), sonrakiler yüklem olduklarında fiil cümlesi nesne alamaz *(Bekir sütü getirdi.* fakat *Bekir geldi).*

Yine yukarıda gördüğümüz gibi (bkz § 286) adlar cümlede kimi ve kim halleriyle nesne olurlar *(Mehmet tavuğu kesti. Mehmet tavuk kesti).* Bunlardan birincisi yüklemin belli bir kişiyi, veya şeyi etkilediğini gösterir ve *belirli nesne* (complément direct déterminé) adını alır. İkincisi ise yüklemin belirtilmemiş bir kişi, veya şeyi etkilediğini anlatır ve *belirsiz nesne* (complément direct indéterminé) adıyla anılır.

Genellikle adlar ve onları temsil eden kişi zamirleri nesne olurlar. Ancak özlük adlar ve kişi zamirlerinin 1. ve 2. kişileri anlamca belirli sayıldıklarından belirsiz nesne olmazlar. Başkaca belirtilmiş adlar da böyledir, bkz § 289 :

«İt iti suvatta bulur». Yüzbaşın seni çok seviyor. Osman Paşa Plevneyi kahramanca savun-

du. Ben oyumu Murada vereceğim, fakat *Ayşe bize hediyeler göndermiş. Sen elbise yaptıracaktın.* gibi.

İsim türlerinden ad gibi kullanılan başka kelimeler de nesne olurlar :

Zehra her zaman doğruyu söyler. «Güzeli candan severler». Ben yarını düşünmeliyim. Pohpohu bırakalım. gibi.

Burada da isim hükmünde belirtme öbekleri isimler yerine kullanılır :

«Kurt dumanlı havayı sever». Hüseyin imamın kızını aldı. Ben pek fazlasını istemeyordum. Bekçi ondan sonrasını anlatmadı.

Genellikle geçişli fiiller kimi ve kim hallerinde nesne *ister* (régit), deriz, *(régir = istemek).* Burada fiil *isteyen* (régissant), isim hali *istenen* (régime) diye anılır, bkz takılarda istem § 334. Nesnenin yükleme göre bu hallenmesine de *İstem* deriz.

İstem yönünden *ortada fiil*lerden ve kime halinde nesne isteyen fiillerden bahsettik, bkz § 350. Gerçekten az sayıda bazı fiiller anlamca geçişli olmakla beraber kime halini isterler :

Hemşire hastaya bakıyor. Bu çocuğa kıymayın. Kamyon bir ineğe çarptı. Çocuklar erkenden işe başladılar. gibi.

Buna da *kime halli nesne* (complément direct datif) adını veririz.

Dil tarihi boyunca bazı fiillerin istem değiştirdikleri de görülür :

E. T. *At-ıg müngdi.* × An. *At-ı bindi.* × Y. T. *At-a bindi.* gibi.

D. İsimleme :

441. Cümlede yüklemin gerçekleşmesiyle ilgili kişileri ve şeyleri gösteren adlara ve zamirlere *isimleme* (déterminant nominal, complément indirect) deriz. Bu adlar ve zamirler ençok yer yön hallerinde (kime, kimde, kimden), bir hayli de dışçekim hallerinde bulunurlar :

Sen mektubu postaya verdin mi? Zaimoğlu Çamlıcada oturuyor. Bunda yanlışlık var. «Edebi edepsizden öğren». Onlar yarın arabayla gelecekler. Bence teklif uygundur. gibi.

Takı öbekleri de isimleme olarak çok kullanılır :

Onarım için ustayı göndereceğim. «Yalancının mumu yatsıya kadar yanar». Senden başka kimi düşünebilirdim? Anneme göre dedesi çok zenginmiş. Masa üstünde bir not bıraktım.

Yukarıda verdiğimiz örnekler de gösteriyor ki bütün fiil ve isim cümleleri isimleme alabilirler. İsim cümleleriyle geçişsiz fiil cümleleri nesne almadıklarından bunlarda isimleme cümlenin üçüncü üyesi durumundadır.

Bence teklif uygundur. Zaimoğlu Çamlıcada oturuyor. gibi.

Ancak bu da her cümlenin tabiî üyesi değildir. Geçişli fiil cümlelerinde ise isimleme, bulunur, veya bulunmaz, nesneden ayrı bir cümle üyesidir :

Odacı mektubu postaya vermiş, yahut *Odacı mektubu vermiş.*

Bütün isim hükmündeki belirtme öbekleri de aynı isim hallerine ve takı öbeği kalıplarına girerek cümlede isimleme olabilirler :

Kız babasının evine dönmüş. Ben seni bekleme salonunda bulurum. Yeğenim yeni işinden mem-

nun. Köylüler kazma kürekle ortalığı temizlediler.

İsimleme cümlede önceki cümle üyelerine bakarak daha çoklukla birden fazla sayıda bulunur ve bunlar aynı hizada ve kalıpta kelimeler olmaktan ziyade oluş ve kılışı türlü yönlerinden belirten, sınırlayan çeşitli çekim hallerinde kelimeler olurlar :

Sürüler yayladan köye inmişti. Parayı haziranda bankayla size yollarım. Onlar bayram için Ankaradan İstanbula arabayla geleceklermiş gibi.

E. Zarflama :

442. Cümlede yüklemin içinde geçtiği hal ve şartları belirten zarflara ve zarf niteliğindeki belirtme öbeklerine *z a r f l a m a* (déterminant adverbial, complément circonstanciel) deriz. Aslında zarf fiillere ve sıfatlara gelen ve onların anlamlarını sınırlayan bir kelimedir. Bu işleyişleriyle zarfları, birleşiklerini ve zarf öbeklerini yukarıda gördük, bkz § 322, 270, 274, 421 :

az soğuk içeri girmek pekalâ karşı koymak gibi.

Cümlenin üyesi olarak zarf ve benzerleri ise işleyişi ve yeri ayrı bir söz birliğidir. Bütünüyle olağanın zaman, yer, yön, tarz, mikdar, gerçekleme gibi özelliklerini belirtmeye yarar *(Burada Sinanı bekleyorum. Hava yarın güzel olacak).* İşte buna cümlede *z a r f l a m a* diyoruz. Bu iki türlü kullanışı karıştırmamalı.

Zarflama cümlede pek çeşitli hal ve şartlar belirtir. Zarflama olan kelimeler ve belirtme öbekleri de çeşitlidir, basit ve birleşik zarflar, sıfatlar, zarf ve takı öbekleri gibi. Başlıca türleri şunlardır :

Zaman için :

Ayşe erkenden kahvaltıyı hazırladı. Öğleden sonra deniz dalgalıydı.

Yer için :

İçeride bir misafir var. Dostum şurda burda beni çekiştiriyormuş.

Yön için :

Onu nereden tanıyorsunuz? Hayvanları karşı yakaya geçireceğiz.

Tarz için :

Sen usul usul beni kandırıyorsun. Osman deli gibi eve koşuyordu.

Mikdar için :

İşi büsbütün ortağına bırakmış. Şoför en azından yüz lira isteyecek.

Gerçekleme için :

Herhalde bizi unutmayacaksınız. Belki işi yarın kolaylarım. gibi.

Zarflama yapılış bakımında isimlemeye benzer ve onun gibi bir cümlede türlü yönlerden belirtici olarak birden fazlası bulunabilir :

Siz yarın orada bulunmalısınız. Herhalde yarın orada bulunmalısınız.

II. BASİT CÜMLENİN ÇEŞİTLERİ

443. Yukarıdan beri cümlenin yapısı ve üyeleri bahislerinde basit cümlenin çeşitlerini de göstermiş olduk: 1. fiil cümlesi, 2. isim cümlesi. Burada bu iki türlü cümlenin bazı özelliklerini anlatacağız.

A. Fiil Cümlesi :

Yüklemi bir çekimli fiil olan cümleye fiil cümlesi diyoruz. Tam yapılışlı basit fiil cümlesinde beş üye vardır ve bunların *doğrudan sırası* (ordre direct) şöyledir :

Kimse + Zarflama + İsimleme + Nesne + Yüklem
Turgut + yarın + şehirden + tüfeği + getirecek.

Bu üyelerden her birinin alabileceği türlü şekillerden yukarıda bahsettik. O şekiller arasında nesnenin belirli, veya belirsiz olması anlatışı değiştirir. Nesnenin kim haliyle yukarıdaki cümle belirsiz anlam alır ve şöyle olur :

Turgut + yarın + şehirden + tüfek + getircek.

Cümle üyelerinin *kelime sırası* (ordre des mots) dilimizde eskidir. Burada yüklemin cümle sonunda, kimsenin cümle başında olması esastır. Nesne ortada ve yükleme yakındır. Kimseden sonra çoklukla önce zarflama, sonra isimleme gelir. Eski Türkçede :

«Er yıgaç tikti». «Men anı todurdum». «Teñri tag birle yérig basurdı». «Ol maña kişide altun saldı». gibi.

Dilimizde de bu sıra esastır ve yazıda dahaçok, konuşmada dahaaz olmak üzere gözetilir. Ancak yine Eski Türkçeden beri cümlede kelime sırası gramerce sebeplerle yer yer değişegelmiştir.

Değişik sıra (ordre occasionnel) dilimizde başlı başına bir *gramerce işleyiş* (fonction grammaticale) olup cümle vurgusuna paralel olarak görülür. Yukarıda (bkz § 94) vurgu bahsinde cümle vurgusunun anlamca ağırlık taşıyan kelime üzerine geçtiğini ve çoğu zaman da bu vurguyu taşıyan kelimenin yer değiştirerek yükleme yaklaştığını gösterdik. Bunun gibi berkitme vurgusu ve ahenk vurgusu ile ilgili sıra değişmeleri de olur.

Böylece cümlenin anlatımı ile ilgili ve vurgulara paralel iki türlü değişik sıra ayırdederiz. Birincisi cümlenin ağırlık noktasını belirtmek için yapılan değişik sıra ki buna *mantık vurgusu* terimine uygun olarak *mantıkça sıra* (ordre logique) diyoruz. İkincisi dahaçok konuşan kişinin duygularını belirtmeye yarayan değişik sıradır. Buna da *duyuş vurgusu* terimine uyarak *duyguca sıra* (ordre affectif) adını veriyoruz. Berkitme vurguları gibi duyguca sıra da hitabette bazan aşırı ölçüler alır ve sözün tabiîliğini bozar. Buna da *dokunaklı sıra* (ordre pathétique) deriz.

B. Sıra Değişmeleri :

444. Mantıkça ve duyguca sebeplerle kelime sırasında meydana gelen değişmeler birbirine benzer ve başlıca üç şekilde görülür :

1. Vurgu bahsinde gösterdiğimiz gibi yüklemin yerinde kalmasıyla vurgulu kelimenin ona yaklaştırılması :

Yarın arabayı Turgut getirecek. Turgut arabayı yarın getirecek.

2. Sadece zarflamayı belirtmek için onun cümle başına alınması :

Yarın Turgut arabayı getirecek. Orada Ahmet hazırlık yapıyordu.

Bu zarflamayı bağlam olarak cümle başına gelen kelimeyle karıştırmamalı *(Çünkü Ahmet orada hazırlık yapıyordu).*

3. Yüklemin yerinden alınıp kimseye yaklaştırılması, hatta cümle başına getirilmesi :

Turgut getirecek yarın arabayı. Getirecek Turgut yarın arabayı.

Yüklemin ileri alınmasıyla doğrudan sıraya ençok aykırı görünen bu üçüncü çeşit değişik sıraya konuşma dilinde ol-

dukça rastlanır. Burada yüklem her zaman sert bir berkitme vurgusu taşır :

Yaşası'n Kıbrıs mücahitleri. Boza'rım senin keyfini. Gc'lmeseydim keşki bu Ankaraya. Sinan uğradı' bize dün akşam. Ya'pmadı amcan bize bu yardımı. «Geçti' Borun Pazarı». «Ayıkla' pirincin taşını». «Gi'din güle güle».

Buna *ters sıra* (ordre inverse) deriz. Yeni zamanlarda yazı dilimizde tartışma konusu olan *devrik cümle* (phrase inverse) de budur.

445. Verdiğimiz örneklerden de anlaşılacağı üzere ters sıra bir türlü değişik sıradır ki dahaçok duygulu anlatışta ve kısa cümlelerde kullanılır, yukarıda duyguca sıra diye adlandırdığımız anlatışı karşılar. Konuşanın önyargısını taşıyan ve önemi önceden belirtilmiş olan yüklem de bu türlü yer değiştirmiş olarak görülebilir. Ters sıraya deyimlerde çok (duyguca anlatma), atasözlerinde az (mantıkça anlatma) rastlarız ki bu da sözü geçen kelime sırasının dilimizdeki gerçek işleyiş yerini belli eder. Nazımda değişik sıra çoğu zaman vezin ve kafiye zaruretlerinden geldiği için bu konuda tam bir ölçü sayılamaz.

Yazı dilinde vurgu şiveye, dolayısıyla okuyanın hayaline bırakılmış ve orada vurguyu pekitmeye yarayan değişik sıraya da eskiden beri pek yer verilmemiştir. Ancak bunun *doğrudan söz* (discours direct) ve karşılıklı konuşma aktarmalarında, dolayısıyla hikâye ve tiyatroda eski ve yeni yazı dilimizde yeri vardır :

«Eydür: Han kızı ... katı gazab éderüm şimdi saña». «Celâleddin — yıkıl oradan, nâ Mübarek». Karagöz — Yıktın perdeyi, eyledin viran».

Değişik sıranın gramerce işleyişine uygun olarak yer yer yazıda kullanılması üslûpça bir zenginlik teşkil edebilir. Yersiz ve kötüye kullanmamalı.

Bazan söziçinde değişik sıraya paralel olarak cümle üyesi belirtme öbeklerinin de tersine döndüğü görülür :

Bugün unutulmuş yemi tavukların. Yap bana bir kahve şekerli. O sana edecek telefon yarın. Onlar böyle bir teklif sürdüler ileri.

Bu türlü kullanışları konuşmada hatalı saysak da nazımda kabulleniyoruz :

«Niçün dutmazsın ey kâfir elini bir müselmanun». «Eder tedvir-i âlem bir mekinin kuvve-i azmi». «Kendi bazan gelir amma sözü gelmez kaleme».

C. İsim Cümlesi :

446. Yüklemi bir isim olan cümleye isim cümlesi diyoruz. Biz yukarıda fiil cümlesini anlatırken tam kuruluşlu cümle örneği olarak yüklemi geçişli bir fiil olan, dolayısıyla nesne alabilen fiil cümlesini örnek olarak aldık. Bu beş üyeli cümleyi basit cümlenin yapısını ve kelime sırasını genellikle incelemek için de daha elverişli bulduk.

Geçişsiz fiil cümlesinde olduğu gibi isim cümlesinde de yüklemin başka bir varlık üzerinde etkisi bulunmadığından nesne de bulunmaz, cümlenin bir üyesi eksik olur. Buna göre tam yapılışlı basit bir isim cümlesinde dört üye vardır ve bunların da doğrudan sırası şöyledir :

Kimse + Zarflama + İsimleme + Yüklem
Hava + bugün + Ankarada + karlıymış.

Bu sıra fiil cümlesindekinden farksız olup ondan ancak yüklemin yapısı ile ayrılır. Bu cümlede sadece *karlıymış* yerine *karlamış* dersek onu bir fiil cümlesine çevirmiş oluruz. Cevher fiili bir durum fiili olduğu için burada ancak isimlemenin hemen daima kimde halinde bulunması dikkati çeker.

İsim cümlesinde bu sıra esastır ve orada da vurguya paralel bir gramerce işleyiş teşkil eden değişik sıra vardır. Bunun gibi mantıkça ve duyguca belirtme ifade eden değişme şekilleri isim cümlesinde de görülür. Vurgulu kelimenin yükleme yakın gelmesi yaygın bir değişik sıradır :

Bugün Ankarada hava karlıymış. Oradan dönüşte hepimiz memnunduk. Henüz sonuç kesin değil. Otelde yeriniz rahat mı?

Zarflama özellikle cümle başına alınarak belirtilir :

Eskiden işler başkaydı. Kışın Antalyada oteller ucuzdur.

Yüklemin cümle başına doğru kimseye yaklaştırılması, veya başa alınması, yani ters sıra (devrik cümle) de oldukça yaygındır :

Hava karlıymış bugün Ankarada. Haklısın sen o işte zaten. Kimindir bu koyunlar? Nezleyim dünden beri. Yok çaresi.

Hülâsa sıra değişmeleri isim cümlesinin kuruluşunda da konuşmada yaygın olarak, yazıda ise doğrudan söz aktarmalarında ve yeni denemelerde fiil cümlesindekine benzer.

Buna göre isim cümlesinin yapı özelliğini isimden yüklem teşkil eder ki buna yukarıda yer yer değindik, bkz § 438, 434, 398. İsimden yüklemi en çok kullanılan şekliyle isimlere artık başlı başına bir kelime değil, bir ekler sistemi saydığımız cevher fiilini getirerek kurarız. Bunlardan yalnız şimdiki zaman 3. kişi eki olan *-dir* konuşmada sık sık, yazıda bazan düşer, veya kullanılmaz *(Hava sert. Eşyalar burada)*. Böylece yüklem ismi çıplak olarak yüklem olur. *-dir* eki bu kipin 3. kişi çoklusunda da düşebilir. O zaman yüklem ya teklisinde olduğu gibi ismin eksiz haliyle kurulmuş olur, yada sadece bir çoklu eki alır :

Onlar dargın. Hanımlar evde. yahut *Onlar dargınlar. Hanımlar evdeler.*

447. Yine yukarıda gördüğümüz gibi isimden yüklemin olumsuzluk ve soru şekilleri fiilden yükleminkilere benzemez, bkz § 399. Olumsuz şekil isme *değil,* soru şekli ise *mi* getirerek yapılır ki cevher fiili ekleri artık bunlara eklenir :

1. olumlu : *Deniz dün soğuk-tu.*
2. olumsuz : *Deniz dün soğuk değil-di.*
3. olumlu soru : *Deniz dün soğuk mu-ydu?*
4. olumsuz soru : *Deniz dün soğuk değil mi-ydi.*

1, 2 ve 3 parçada yazılan bu şekiller aslında bir kelime sayılır ve bir cümle üyesi (yüklem) teşkil ederler.

Cevher fiilinin yalnız dört kipi bulunduğundan (bkz § 398) eksikleri yerine göre *olmak* fiilinin gelecek ve eğilim kipleriyle tamamlar, isimden yüklemi olanlarla kurarız :

Artık sen yolda sabırlı olacaksın. Sofra sekizde hazır olsun. Akşam bahçede birlikte olalım. Ben ona karşı yumşak olmamalıyım.

-imek aslında bir *durum fiili* (être), *olmak* ise bir *oluş fiili* (devenir) olduğundan o bunu her anlamıyla örtmez. Bununla beraber *-imek* fiili gibi salt fiil olan *olmak* ve *bulunmak* fiilleri de yüklem fiili olarak kullanılırlar :

Ben o gün dükkânda bulundum. Ağabeyin yüzbaşı olmuş. gibi.

D. Saplama Cümle :

Saplama kelimelerle işaretlere, saplama öbeklerine ve *saplama cümle*ye yer yer değindik, krş § 104, 111, 113, 433 ek. Saplama cümleler de öbür saplama unsurlar gibi cümlenin asıl yapısına girmeksizin söze katılmaktadırlar. Ancak bunlar bir tam yargı öbeği teşkil ettikleri için sözdizimi yönünden başlı başına incelenmeyi gerektirirler.

Saplama cümle almış bir basit cümleyi bir birleşik cümle sayamayız. Çünkü bu iki cümlede —fiil cümlesi olsun, isim

cümlesi olsun— iki yargı organik bir ilişkiyle birbirine bağlanmakta değildir. Buna göre onu basit cümlenin eklenti almış bir özel hali olarak gözönüne almamız lâzım gelir.

Yukarıda verdiğimiz örneklerden de anlaşılacağı gibi dilimizde bu eklenti yalnız cümlenin içinde değil, cümlenin başında ve sonunda da görülebilir :

O yüzyıllarda Oğuzlar — Bunlar en eski Türkmenlerden bir ulus olmalıdırlar — daha doğuda görünürler. Allah beterinden korusun, bizim çocuklar mühim bir trafik kazası geçirdiler. Amcam o bahçeyi satın almış, anlatıyordu ya.

III. BASİT CÜMLEDE UYLAŞMA

448. Yüklemi fiilden olsun, isimden olsun her yargı öbeğinde yüklemle yükalan gramerce belli bazı yönlerden kurallı olarak birbirlerine uyarlar, uylaşırlar, *(Konuklar kalacaklar. Ben eyimserim).* Basit cümlede kuralları ve ayrıklıklarıyla kendini gösteren bu olağana *u y l a ş m a* (accord) deriz. Burada uyma karşılıklıdır. İki cümle üyesini *uyan* ve *uyulun* diye ayırdetmek mümkün değildir.

Türkçede kimseyle yüklem arasında üç türlü uylaşma olur: 1. kişice uylaşma, 2. sayıca uylaşma, 3. çatıca uylaşma. Her türlüsünde uyuşma çoğu zaman her iki üyede yapıca benzeşme, veya değişmelerle ifade edilir *(Kendi-n-iz- istedi-n-iz).* Buna *g r a m e r c e u y l a ş m a* (accord grammatical) deriz. Kimi zaman da üyelerden biri öbürüyle onun anlatımına göre uylaşır *(Bir küme oturmuş-lar-dı).* Buna da *a n l a m c a u y l a ş m a* (accord ad sensum) adını veririz.

A. Kişice Uylaşma :

449. Çekimli fiillerde üç türlü kişi kavramı bulunduğunu gördük, bkz § 378 : eyden, eydilen, sözü geçen. Cevher fiili

eklerinde de bu üç kişi vardır, bkz § 398. Cümlede yapan veya olan, cümlede kimseyi teşkil eden de bu üç kişiden biridir: ya ben, ya sen, ya o. Buna göre yüklemin bir kişi eki taşıması fiilin bir kılıcıya olan ihtiyacından doğmak'adır.

Yer yer değindiğimiz gibi (bkz § 436, 439) dilimizde çekimli fiil yüklem olduğunda kimsesini de içinde taşıdığından çoğu zaman tek kelime içinde bir yargı sayılabilir *(Görüyorum. Kazanacaksın.)*. Burada kimse her kip için aynı olmasa da ayrı bir ek, sayı ekiyle kaynaşık bir ek, veya sıfır ekle temsil edilmiş olabilir *(Verir-sin. Görse-k Anlattı.)*. Bunlara berkitme için kimse olarak zamirler getirdiğimizde iki cümle üyesi *kişice uylaşma* (accord en personne) halinde görülür :

Sen verirsin. Ben göreceğim. Kendisi anlattı.
gibi.

1. ve 2. kişilerde çoğu zaman bu kimse olan zamir kimseyi yeteri kadar belli etmeye yarar. 3. kişide ise *o* ve *kendisi* zamirleri sayısız değişik kişi ve şeylerin yerini tutabileceğinden burada hemen daima kimseyi adıyla anmak gereklidir. *(Çocuk anlattı. Yağmur geliyor)*. 3. kişide kimseyi adıyla anmak zoru ise Türkçe çekim sisteminde bir 3. kişi eki gelişmesini lûzumsuz kılmıştır, denebilir (Oysa E.T. *kıl-ıt-ı yarat-mış ol)*, bkz § 378. Biz bu eksikliği çevrik kiplerde 3. kişi çekimine cevher fiili 3. kişi ekini getirerek tamamlamaya çalışırız *(toplanmıştır toplanacaktır toplanmalıdır)*, bkz § 383.

Çekimli fiilin çoklusu da buna benzer şekilde kimse ile uylaşır. Ancak burada kişi ekiyle sayı ekini ayırmak her zaman mümkün olmaz. Yine fiillerde kişi bahsinde gösterdiğimiz üzere çoklularda üç ayrı bölükten ekler olduğu gibi *(bildi-n-iz bi-ir-sin-iz bil-miş-.-iz)* sayı ekiyle kaynaşık ekler de vardır *(bile-lim bilse-k)*. Bunlara da kimse olarak zamirler getirdiğimizde iki cümle üyesi arasındaki uylaşma meydana çıkar :

Siz verirsiniz. Biz göreceğiz. Kendileri anlattılar. gibi.

3. kişi çoklusu da adıyla kimse ister ve teklisi gibi o da kişi eki taşımaz, yalnız bir *-ler* eki — o da bazan — alır *(Kadınlar bekleyorlar,* yahut *Kadınlar bekleyor.),* bkz sayıca uylaşma § 450.

İsim cümlesinde kişice uylaşma yüklemin taşıdığı cevher fiili ekleriyle kimse olan kişi zamirleri ve adlar arasındadır. Aslında burada da cevher fiili ekleri yargının kimsesi sayılır ve 1. ve 2. kişiler için yeterli görülebilir *(Kaygılıyım. Neşeliydiniz.).* Ancak 3. kişiler bazan bir kişi eki de taşıdıkları halde adıyla kimse isterler *(Oyun eğlenceliymiş. Köylüler cömerttirler.),* bkz § 446 isim cümlesi.

Fiil çekimi tablomuz kişi ekleri yönünden biraz *eksikli* (défectif) olmakla beraber sistem olarak Türkçe cümlede kişice uylaşma tamdır.

B. Sayıca Uylaşma:

450. Çekimli fiillerde iki türlü sayı kavramı tanıdık (bkz § 379) : tekli, çoklu. Cevher fiili ekleri de üç kişiye göre tekliler ve onların çokluları diye iki çeşide ayrılmıştır, bkz § 398. Gerçekten cümlede yapan, veya olan ya bir tek kişi ve şey, yahut birden fazla kişi ve şeydir. Buna göre fiilin bir sayı eki taşıması yüklemin kılan ve olan kimse sayısını belli etmesi ihtiyacından doğmuştur.

Yüklem olduğunda kimsesini de içinde taşıyan çekimli fiil bu haliyle kimsenin sayısını da vermiş olur *(Anlatacağız. Alışmalısınız. Seviniyorlar).* Bunlara kimse olarak kişi zamirleri getirdiğimiz zaman yüklem ile kimse aynı zamanda *sayıca uylaşma* (accord en nombre) halinde görülürler:

Kendimiz anlatacağız. Siz alışmalısınız. Onlar seviniyorlar. gibi.

Çoklularda da 1. ve 2. kişiler ayrı kimse almaksızın söyleyiş için yeterli sayılsa bile 3. kişi adıyla kimse ister :

Sizi özleyoruz. fakat *Çocuklar sizi özleyorlar.*

İsimde olsun, fiilde olsun Türkçe kelime salt bir tekli eki, *belirsiz sayı eki* (numerus indefinitus) almaz. Ancak fiilde kişiyi ayırmak için gelen ek onun tekli olduğunu da anlatır. Buna göre sayıyı belli eden ancak bir çoklu ekidir. Gerçekten adlarda *-ler,* zamirlerde ve fiillerde *-ler* ve *-iz* (eski ikili) ekleri dilimizde çokluyu ayırdederler. Ancak yukarıda belirttiğimiz gibi bu eklemenin fiil çekiminde uygulaması bir hayli karmaşık görünür, bkz § 379 : Tekli kişi eki üzerine *-iz (bilir-sin-iz),* tekli ekini atarak *-iz (bilir-iz),* sıfır ek üzerine *-ler (bilir-.-ler),* tekli ekini atarak kaynaşık *-ik -lim (bildi-k bile-lim)* v.b. ekleri getirmek gibi.

Cevher fiili ekleri de aynı kaynaktan gelmiş olarak çoklularında çeşitli görünürler, bkz § 398. İsim cümlesinde yüklemi teşkil ettiklerinde kimse ile aynı tarzda uylaşırlar:

Biz razıyız. Siz neredesiniz? Onlar cimridirler.

451. Yüklem fiilden olsun, isimden olsun tekli halinde kimseyle uylaşması tabiî sayılır. Ancak ululama ve küçüksünme çoklusu dediğimiz kullanışlarda (krş § 311, 314, 317, 379, 401) bazan tekli kimse çoklu yüklem almış görülür :

Müdür Bey geldiler. Hanımefendi sizi görecekler di. Paşam evdeler mi? fakat zamirlerde *Siz babamsınız. Kendileri böyle buyurdular.* gibi.

1. ve 2. kişilerde sayıca uylaşma Eski Türkçeden beri gözetilen bir kuraldır :

«Kagan at bunda biz birtimiz». «Amtı siz katag-
lanıñ».

Bunun gibi dilimizde :

«Biz ehl-i harabattanuz». «Musa — Siz şayan-ı

ihtiramsınız». «Herkes gider Mersine; biz gideriz tersine». gibi.

3. kişi çoklusunda sayıca uylaşma ise Eski Türkçeden beri eksiktir. Kimse olan zamirler de dahil, yerine göre olur, olmaz, veya ikilcimdir :

«Kişiler kuram olturdılar». «Kaklar kamug kölerdi».

Türkçede hakim olan eğilim *-ler* çoklu ekini mümkünse cümlede birden fazla kullanmamaktır. Bu yeterli sayılır. Cümle üyeleri daha çok ve herbiri çoklu halinde bağlam öbeklerinden meydana gelmiş olursa bir çok *-ler* eki *d ü ş m e* ye uğrar :

Kadınlarla çocuklar yiyecekleri ve içecekleriyle sığınaklara ve bodrumlara yerleştirilmişlerdi. Kadın ve çocuklar yiyecek ve içecekleriyle sığınak ve bodrumlara yerleştirilmişti.

452. Bununla beraber çok yerde, özellikle yazı dilinde 3. kişi çoklusunun uylaşması tercih edilmiş, gerekli olmuş ve giderek yaygınlaşmıştır. Uylaşma olan ve olmayan yerlerden başlıcalarına kesin olmayarak işaret edeceğiz :

1. Uzunca cümlelerde kimse ile yüklem birbirine uzak düştükçe :

Onlar dün Erzurumdan buraya arabayla gelmişler. Civcivler iki ay içinde kocaman piliç oldular. gibi.

2. Kimsenin belirli, veya belirtilmiş olması hallerinde :

Bu işçiler yapıyı biterecekler. fakat *İşçiler yapıyı biterecek. Türk köylüleri konukseverdirler.* fakat *Köylüler konukseverdir.*

3. Kimsenin canlı, özellikle «akıllı varlık» olması hallerinde :

Eski adamlar bunu söylemişler. «Cüceler cırcır

öterler mi yine mecliste». Köpekler çok duygu-ludurlar. «İndiler gökten melekler saf saf».

4. Yukarıda gördüğümüz dahaçok uylaşabilen hallere karşılık kimsenin «cansız» veya yalın kavramlardan olması halinde uylaşma olmaz :

Bu fikirler orada geçmez. «Sular biraz daha sakinleşir». Ağaçlar yolu kapamıştı. Tekliflerıniz çok ağırdır. gibi.

5. Bir cümlede tekli olarak adlarıyla birden fazla kimse varsa bunlar tek yüklemleriyle bir çoklu kimse gibi uylaşırlar. Ancak bu da yukarıda kaydettiğimiz hallere göre ya olur, ya olmaz :

Hasanla Hüseyin kardeştirler. Karı koca bana çok ikram ettiler. Yazı masam ve sandalyesi kalacak. Rica, minnet fayda vermedi.

6. Topluluk adları kimse olduklarında çoğu zaman yüklemle çoklu halinde bir admış gibi uylaşabilir. Yukarıda (bkz § 448) buna anlamca uylaşma adını vermiştik. Ancak bu halde topluluk adı dahaçok bir belirtme öbeği içinde görülür :

Bu takım işi kavrayamadılar. «Bir zümre, odur halik-ı mutlak, dediler». Bir avuç adam düşmanı geri çevirdiler. Köylü bu imamı beğenmediler.

C. Çatıca Uylaşma :

453. Yukarıda fiilin çatısı hakkında bilgiler verdik, bkz § 352 v.i. Konunun ayrılmazlığı sebebiyle her görünüşün sözdizimindeki yerlerini de orada etraflıca belirttik.

Aslında bu kullanış da yüklem ile kimse arasında bir uylaşmaya bağlanmış bulunur. Ancak öncekilerden farklı olarak burada uylaşma fiil çekim eklerinden önce gelen çatı eklerinin fiil tabanına verdiği şekillerle kimsenin çeşitli işleyişleri

arasındaki ilişkiden doğmaktadır. Buna *çatıca uylaşma* (accord en voix) adını veriyoruz. Burada olağanı söz dizimi açısından sistemleştirmeye çalışacağız.

a. Geçişli olsun, geçişsiz olsun yalın görünüşlü fiil (bkz § 352) yüklem olduğunda *gerçekte kimse* (sujet réel) ile uylaşır. Bu kimse tekli, çoklu, veya birden fazla tekli olabilir. Geçişliyse etkisi dışa dönüktür. Yalın olumsuz görünüş de işleyişte bundan ayrılmaz :

Araba Balıkesirde kalacak. Hamallar sandıkları taşıyorlar. Teyzemle kocası selâm söylediler. Biz o bakkaldan bir şey almayız.

b. Edilen görünüşlü fiil (bkz S. 354) yüklem olduğunda bir *güçte kimse* (sujet virtuel) ile uylaşır. Bu gramerce kimse fiilin yalın görünüşüne göre kılanı ve olanı temsil etmez. Cümle — bilinsin, bilinmesin — bir başka mantıkça kimseyi gerektirir. O gramerce kimse ise *mantıkça nesne* hükmünde kalır :

Mektup yarın (tarafımdan) postaya atılacak. Haftalıklar (fabrikaca) cuma günü verildi. Sütçünün hesabı (?) ödenmeli. Siz bekleniyorsunuz.
gibi.

c. Dönüşlü görünüşteki fiil (bkz § 355) yüklem olduğunda *dönük kimse* (sujet reflexible) ile uylaşır. Bu bir gerçek kimse olmakla birlikte üzerinde ikinci bir işleyiş daha vardır: Kendi etkisini kendi üzerine çekerek cümlenin aynı zamanda mantıkça nesnesi olur :

Ayşe ogün süslenmişti. Maymunlar durmadan kaşınıyorlardı. Köpek silkindi. «Nisan yağar, insan övünür». gibi.

454. d. Karşılıklı görünüşteki fiil (bkz § 356) yüklem olduğunda *karşılıklı kimseler* (sujets mutuels) ile uylaşır. Zarurî olarak iki kişi, veya iki taraf olan bu kimseler

gerçek kimse olmakla beraber üzerlerinde dönük kimsede olduğu gibi ikinci bir işleyiş daha vardır: Etkilerini birbiri üzerinde göstererek birbirlerini aynı zamanda cümlenin mantıkça nesneleri kılarlar. Karşılıklı kimseler kuralca yüklemin yalnız çoklu kişileriyle uylaşmalıdırlar :

Gelinle güveyi okuldan tanışırlarmış. İki elti sevişmezlerdi. Ana kız adeta dövüştüler. fakat *«Atlar tepişir, arada eşekler ezilir».* gibi.

e. Yine *-iş-* ekiyle kurulan işbirliği görünüşündeki fiil (bkz § 356) yüklem olduğunda *ortaklaşa kimse* (sujet collaboratif) ile uylaşır. Zarurî olarak çoklu olan bu gerçek kimse artık aynı zamanda dönük kimse değildir. Geçişli fiille uylaştığında ayrı nesnesi vardır. Ortaklaşa kimse kuralca yüklemin yalnız çoklu kişileriyle uylaşmalıdır :

Köylüler uzaktan bağrışıyorlardı. Yolcular gazeteleri kapıştılar. Biz yeniden oturuştuk. fakat *Cami avlularında güvercinler uçuşur.* gibi.

f. Ettiren görünüşteki fiil (bkz § 357) yüklem olduğunda *ettiren kimse* (sujet facteur) ile uylaşır. Burada yüklem zarurî olarak geçişli, fakat gramerce kimse, üst kimse doğrudan doğruya kılıcı değildir. O ancak mantıkça bir kimseyi gerekli yapar ve onu kılıcı kılar ki buna da *alt kimse* adını veriyoruz. Alt kimse cümlenin bir mantıkça nesnesi olur, adı geçsin, geçmesin :

Turgut mimara bir plân çizdirmiş. Siz bu türküyü Zehraya dinleteceksiniz. Biz meseleyi duyurmalıyız. Komşu bahçesini kazdırdı.

g. Yine *-dir-, -it-, -ir-* ekleriyle kurulmuş olduran görünüşündeki fiil (bkz § 357) yüklem olduğunda *olduran kimse* (sujet causal) ile uylaşır. Öncekinden şu farkla ki geçişsiz fiillerden gelen olduran görünüşlü yüklem alt kimseyi gerçek nesne olarak alır. Üst kimse de artık «sebep olan» kimse anlamına gelir :

Sandalcı bizi karşıya geçirdi. Suna misafiri gezdirmeli. O ilkin çocuğu uyutacak. «Allah seni inandırsın». gibi.

Çatıca uylaşma çatı eklerinin işleyişlerinde canlı ve anlatımlarında kararlı oldukları ölçüde geçerlidir. Oysa yerinde gösterdiğimiz gibi türlü görünüşte kelimelerimiz farklı lûgat anlamı bağlamış ve aşağı yukarı her görünüş bazı özel kullanışlar da kazanmıştır. Buralarda çatıca uylaşma hüküm sürmeyebilir.

2. Dilim: **Birleşik Cümle**

455. Anlam ve şekil ilişkileri olan birden fazla yargının biraraya gelmesiyle kurulmuş cümleye *birleşik cümle* (phrase composée) adını veriyoruz :

Turhan gelemeyecek, çünkü karısı hasta. Bir yağış daha olursa iyi mahsul bekleyoruz. Oğuzun işi bırakması durumu güçleştirdi. Sana gönderdiğim elmaları beğendiysen tekrar gönderebilirim.

1. Birleşik Cümlenin Yapılışı :

Basit cümle bir tek yargıyı kapsar ve bir tek başına yargıdan ibaret olur. Orada öbür cümle üyeleri birden fazla olabilir, fakat yargının ilk unsuru olan yüklem tektir. Bitmemiş fiil yargıları, yarım yargılar da böyledir, bkz § 436. Buna göre bir birleşik cümlede ne sayıda yüklem varsa okadar birleşen vardır, deriz.

Demek ki tek üyeli yargıdan gelen tek üyeli basit cümlede olduğu gibi (bkz § 435) birleşik cümlede de birleşenler bir tek üyeli yargıdan ibaret olabilirler :

Aldım, getirdim. Katılacağımı bildirin. «Tükürdüğünü yalayan» sensin.

Yalnız basit cümlede olduğu gibi çoğu zaman 3. kişilerde kimseyi adıyla anmak gerekli olur *(Arkadaşı katılacağını bildirmiş).*

Bu yüklemler çekirdek olarak birleşik cümle içinde her yargı kendine göre cümle üyeleri alıp gelişir ve bunlar tam yapılışlı birleşik cümleyi meydana getirirler. Başka bir deyimle birleşik cümle yine de cümlelerden meydana gelir.

Cümleler türlü ilişkilerle ve farklı şekillerde birleşirler ve aralarında bir sıralanma bulunur. Basit cümledeki üyeler gibi birleşik cümlede de birleşenler bir yapılışa tabi olurlar. Ana fikri taşıyan ve mutlaka bir tam yargı teşkil eden cümleye *başcümle* (proposition principale) deriz. Buna karşı birleşik cümlenin her türlü öbür birleşenlerine *ikincil cümle* (proposition secondaire) adını veririz. Başcümlenin cinsine göre birleşik cümle fiil cümlesi, veya isim cümlesi sayılır. İkincil cümle ise bağlı, veya başına cümle olabilir.

2. Birleşik Cümlenin Çeşitleri :

456. Yukarıda işaret ettiğimiz gibi birleşenleri anlam ve şekil ilişkileriyle bir araya gelmiş olan birleşik cümle bu iki yönden çeşitlenmiş bir yargılar öbeğidir ve yine bu iki açıdan sınıflanır. Biz sınıflamayı bir başcümle ile bir ikincil cümle arasındaki ilişkiye göre yaparız. Bunlara bir üçüncü yargı katıldığı zaman karma şekiller meydana gelir ki onlar da aynı esasa göre çözümlenmeyi gerektirirler. Biz burada tek dereceli, yani iki yargılı birleşiklerden örnekler vermeye dikkat ettik. İlkin anlam açısından iki türlü ve şekil açısından da iki türlü birleşik cümle ayırdederiz.

a. Başcümleyle anlamca ilgili, fakat onunla aynı hizada bir ikincil cümleden meydana gelen birleşik cümleye *yanyana birleşik cümle* (phrase composée coordonnée) deriz. Burada ikincil cümle *yancümle* (coordonné) adını alır :

Tabancasını çekiyor ve ona ateş ediyor. Çantasını alıp evden çıkmış.

Bir başcümleyle anlamca gerçekleşmesi onun varlığına bağlı bir ikincil cümleden meydana gelen birleşik cümleye ise *altalta birleşik cümle* (phrase composée subordonnée) deriz. Burada ikincil cümle *altcümle* (subordonné) adını alır:

«Kurt kocayınca köpeklerin maskarası olurmuş».
«Dağ yürümezse aptal yürür».

b. Birleşik cümlenin yapılışına göre de iki çeşidini ayırdederiz. Birincisi bir başcümleyle ona belli bir fiil çekim şekli, veya bir bağlam, bir nispet zamiri ile basitçe bağlanmış bir ikincil cümleden meydana gelir. Buna *tümleme birleşik cümle* (phrase composée complétive) deriz. Burada ikincil cümle *dışcümle* (proposition externe) adını alır. Bu dışcümle başcümlenin üyelerinden biri olmaz, fakat anlamca bir yancümle, yada altcümle olabilir :

Kedi iki yavru doğurdu, fakat yaşamadılar.
«İmam osurursa cemaat sıçar».

İkincisi bir başcümleyle onun üyelerinden birinin yerini alan, yada o üyeleri teşkil eden belirtme öbeklerinden birinin içine giren bir ikincil cümleden (bir yarım yargıdan) meydana gelir. Buna *karmaşık birleşik cümle* (phrase composée complexe) adını veririz. Burada ikincil cümleye *içcümle* (proposition interne) deriz. Bu içcümle her zaman başcümlenin üyelerinden biri, veya birinde belirten olur. Anlamca da bir yancümle, yada bir altcümle olabilir :

Sen ona söz anlatmayı kolay bir iş sanıyorsun.
Benim dediğime gelmiş mi?

Aşağıda birleşik cümlenin şekilce bölümlenmesinden hareket edip yer yer anlamca sınıflanmasına da başvurarak dilimizin pek zengin olan cümle çeşitlerini göstermeye çalışacağız.

I. TÜMLEME BİRLEŞİK CÜMLE

457. Türkçede karmaşık cümle yapılışı baştan beri tercih edilmiş ve önde gitmiş olduğundan tümleme birleşik cümle daha az kullanılagelmiştir. Bununla birlikte bu yapılış da dilimizde bütün çeşitleriyle gelişmiş ve yaygındır, bkz § 340, 320.

Üç türlü tümleme cümle ayırdederiz (dışcümle adlarıyla) : 1. şart cümlesi, 2. ilinti zamiri cümlesi, 3. bağlam cümlesi.

A. ŞART CÜMLESİ

Bir başcümleyle bağımlı yargı niteliğinde şart kiplerinden bir dışcümleden meydana gelen birleşik cümleye *tümleme şart cümlesi* (proposition conditionnelle complétive) deriz. Farazî bir anlatış ifade eder. Yukarıda belirttiğimiz gibi (bkz § 435) şart cümlesinde başcümleyi şart yargısı değil, varılacak sonucu gösteren ceza yargısı teşkil eder :

Biraz da kredi bulsam işe girişeceğim. «Dönersem kahpeyim millet yolunda bir azimetten». Yarın ava gideceksenız erken yatmalısınız. Vakit varsa bir kahve içelim. Öyle olaydı hep sevinirdik. gibi.

Anlatım bakımından iki türlü şart cümlesi ayırdederiz. Biri şartın yerine gelmesiyle cezanın gerçekleşeceğini tereddütsüz gösterir *(İstersen bekleriz).* Buna *olağan şart cümlesi* (proposition conditionnelle potentielle) deriz. Öbürü de şartın yerine gelmemesi sebebiyle cezanın gerçekleşmediğini, veya gerçekleşmeyeceğini gösterir *(İstesen kalırdık).* Buna da *olmayası şart cümlesi* (proposition conditionnelle irréelle) adını veririz. Her iki halde şart ve ceza yargılarını kuran fiil kipleri arasındaki uylaşmalara kiplerin anlatımı bahsinde değindik, krş § 388 v.i.

1. Olağan Şart Cümlesi :

Dilimizde şart tarzının gelişmesiyle (krş § 376 v.i) aslında bir eğilim kipi olan şart türlü zaman kavramı taşıyan şekiller kazanmış ve olağan şart cümlesi hemen yalnızca şart tarzında birleşik kiplerle yapılır olmuştur :

Pek sıkıldıysan biraz dolaş. Dayım dönmüşse size telefon ederim. «Ya ben nasıl yaşarım siz ölürseniz». Çalışıyorsalar rahatsız etmeyelim. Alacaksak fiyat iyidir. Gitmeliysem masrafımı versinler.

Ancak cevher fiilinin şart kipi gene de olağan şart cümlesi kuruluşunda kullanılır :

Yorgunsanız biraz dinlenin. Sıcak su varsa traş olacağım. Serbest değilse yarın görüşebiliriz.
gibi.

Bunun olmayası şart cümlesini *olmak* fiili bildirme tarzından teşkil ederiz :

Dargın olsam gelmezdim. «Ateş olsa cürmü kadar yer yakar».

2. Olmayası Şart Cümlesi :

458. Türkçede dilek-şart kipleri yukarıda belirttiğimiz gibi (bkz § 391) bağlaşık olmayarak dilek anlatımında kalmış, bağlaşık olarak da olmayası şart cümleleri kuruluşuna yarar olmuşlardır. Anlam yakınlığı sebebiyle isteğin anlatma ve söylenti kipleri de öncekine paralel olarak olmayası şart cümlesi kurarlar :

Biraz beklemeseniz görüşürdünüz. Dokunsam ağlayacak. Sana kalsaydı işimiz dumandı. Sorsaymışız yer varmış. «Azade kalaydılar seferden, bir ordu çıkardı bir neferden».

Olağan olsun, olmayası olsun Türkçede asıl şart cümlesi yapılışı budur. Bu tümleme bir çeşit birleşik cümle olmakla birlikte dilimize mahsus şart kipleri ile yapılır ve kuralca bağlayıcı olarak ilinti zamirleri ve bağlamlar almaz. Bu birleşik şart cümleleri altalta cümlelerdir.

Farsçadan dilimize geçmiş *eğer* ve *şayet* şart bağlamlarıyla kurulmuş şart cümleleri de yazı dilimizde yer bulmuştur (bkz § 467 *Eğer ödemezse bildirirsin).* Fakat biz burada da şart kipleri kullandığımız için bağlam şartı berkitme anlatımında kalır.

Olmayası şart cümlesi cezanın gerçekleşmesini olumsuz, veya şüpheli kılar. Bu sebeple çoğu zaman anlamca ters sonuç gösteren bir *bağlam sebep cümlesi*yle karşılanabilir *(İstesen yapardın.* × *Yapmadın, çünkü istemedin).*

Ancak ceza yargısının yüklemiyle şarttan beklenen sonucu değil, onun tam tersini ifade eden şart cümleleri de kurulabilir. Bunlar şartın rağmına bir ceza getirmiş olurlar :

«Dünya yansa eski hasırım yanmaz». O varsa ben yoğum. «Dağ yürümezse aptal yürür». Biliyorsan sus. gibi.

Bu yapılıştaki şart cümlelerinde bazan da iki yargı arasındaki zıdlık bir bağlamla belirtilir :

«Akmasa da damlar». Artık mektup yazsa da cevap vermeyeceğim. Hayatı kurtulsa bile sakat kalacak. «Hane perverleri koy hur-i cinan olsa dahi». krş § 479.

Bunlar bir çeşit *şartlı karşıtlama cümlesi* (proposition conditionnelle adversative) olurlar, bkz § 463. Ancak bu son şekil artık karşıtlama anlatımı ağır basmış bir birleşik zarffiil sayılır, bkz § 368.

B. İLİNTİ ZAMİRİ CÜMLESİ

459. Yukarıda ilinti zamirlerini göstermiş ve bunların dilimizde az gelişmiş ve az kullanılmakta olduklarını belirtmiştik, bkz § 320. Çünkü Türkçede bu işleyişi karşılayan bir yatık fiiller sistemi geniş ölçüde gelişmiş ve yayılmış bulunuyor.

Bununla birlikte yerinde kullanılışını da açıkladığımız az sayıda ilinti zamirleri dahaçok yazı dilinde görülen *ilinti zamiri cümleleri* (proposition relative pronominale) kurmaya yararlar. Bunlar bağlam cümlesine benzer şekilde tümleme, fakat her zaman altalta birleşik cümleler olurlar.

Bağlam ve ilinti zamiri bahislerinde işaret ettiğimiz gibi (bkz § 340, 320) ilinti zamiri bu iki işleyişi birleştiren bir kelime olduğu için bu anlamdaki cümle türlü bağlam cümlelerinde olduğu üzere bağlamsız yapılışa müsaittir. Sadece yanyana özel bir yükselen tonla bağlanmış olan iki yargı arasındaki anlamca ilinti ya sözün gelişine bırakılmış, yada *ipucu* (indice) olarak başcümle üyelerinden birinin taşıdığı iyelik, veya fiil zamiri ekleriyle andırılmıştır :

«Bir kız severim, çilli». Bir mektup yazmış, okunmayor. Bir arabam var, motoru bozuk. «Çingeneye beylik vermişler, ilkin babasını asmış».

1. Ki İlinti Cümlesi :

460. Yukarıda kim × ki ilinti zamirinin kullanışı hakkında da bilgiler verdik, bkz § 321. Ki ilinti cümlesi dilimizde daha yaygın olan karmaşık cümlelerden bazılarını karşılamakla beraber *(Bir şey söyledi ki beni düşündürdü. × Beni düşündüren bir şey söyledi)* ilinti cümlesi *obartmalı anlatmada* ayrı bir berkitme işleyişine sahip görünür :

Bir boya yapmış ki, on para etmez. Evi öyle donattım ki, beğeneceksin.

İlinti cümlesinde başcümle başa geçer.

Bu *ki* ilinti zamirinin çekimi yoktur. Fakat *ki* ilinti cümlesinde kimse, nesne, isimleme olan kelimelerin, veya bunların yerindeki bir belirtme öbeğinde bir kelimenin yerini alır. Bu sebeple türlü çekim hallerinde olması mümkün bir zamir gibidir :

Orada bir bakkal vardı ki herkesi tanırdı. Bir at almış ki görmelisin. Bir söz verdik ki dönemeyiz. Çuvala bakmış ki boş. «Bu ezanlar ki şahadetleri dinin temeli, ebedî yurdumun üstünde benim inlemeli».

ki zamirinden sonra bir kişi zamiri, veya dönüşlü zamir getirip onu çekime tabi tutarsak ilinti cümlesinin kuruluşu daha iyi belirir :

Bir kardeşi vardır ki onu ben de severim. Amcasını kaybetti ki o tek dayanağıydı. Bir dostuma rastladım ki kendisine teşekkür borçluydum.

Eski yazı dilimizde Farsçanın etkisiyle oldukça yaygın görünen *ki* ilinti cümlesi :

«Saki getür ol badeyi kim dafi'-i gamdur». «Bir hiyabandır ki hasret kûy-i canandan geçer».

Yeni Türkçede daha az kullanılır olmuştur. Bunu bağlam cümlesindeki *ki* ile karıştırmamalı, bkz § 339.

2. Hani İlinti Cümlesi :

Zamirsi zarflardan olan *hani* kelimesi de farklı bir kullanışta ve dahaçok konuşma dilinde bir türlü ilinti cümleleri kurmaya yarar, bkz § 321 :

Yüzbaşıya rastladım, hanı konşumuzdu. O parayı alın, hani bankaya yatırmışlar. Köyün muhtarı odur, hani çok konuşuyordu. gibi.

Ki zamiri gibi bunun da çekimi yoktur, fakat bazan *ya!* ünlemiyle uzatılmış olarak kullanılır *(O çocuk geldi, haniya iş isteyordu).*

Bu *ya* ünlemi fiillerden (yüklemden) sonra geldiğinde (krş § 345) başlı başına da bir türlü ilinti zamiri olmak istidadı gösterir ve ilinti cümlesi kurar. Yukarıdakilerin aksine burada başcümle sonda olur :

Demirci telefon etmişti ya, geldi. Bir çiftem vardı ya, onu sattım.

C. BAĞLAM CÜMLESİ

461. Çeşitli anlam ilişkileri olan iki yargının bir bağlamla birleşerek meydana getirdikleri cümleye *bağlam cümlesi* (proposition conjonctive) adını veririz. Yukarıda kurdukları ilişkilere göre çeşitlerini gösterdiğimiz bağlamlar (bkz § 338 v.i.) anlamca yanyana, veya altalta bağlarlar. Buna göre bu cümleleri *yanyana bağlam cümleleri* (proposition conjonctive coordonnée) ve *altalta bağlam cümleleri* (proposition conjonctive subordonnée) diye iki altbölümde gözden geçireceğiz. Yine aynı yerde işaret ettiğimiz gibi dilimizde yaygın olan bağlamsızlık hallerine, yani *bağlamsız bağlam cümlesi*ne (proposition conjonctive asyndètique) de yerine göre yer vereceğiz, bkz § 99, 340. Bu sonuncularda yalnız *anlamca bağlılık* (dépendance sémantique) görülür.

1. Yanyana Bağlam Cümlesi :

Yanyana bağlam cümlesinde iki yargıdan biri öbürüne tabi değil, sadece onunla ilişkilidir. Bu ilişkinin niteliğini bağ-

lam belli eder. Buna göre başlıca altı türlü yanyana bağlam cümlesi ayırdederiz (yancümlelere göre) : 1. ulama cümlesi, 2. ayırtlama cümlesi, 3. karşıtlama cümlesi, 4. almaşma cümlesi, 5. üsteleme cümlesi, 6. açıklama cümlesi.

a. Ulama Cümlesi :

462. İki yargıyı aynı yönde oluş ve kılış beraberliği, veya sırasıyla birleştiren cümleye *u l a m a c ü m l e si* (proposition copulative) deriz. Bu iki yüklemde zaman, tarz, veya kişi beraberliği bulunabilir. Dilimizde ulama cümlesi çok hallerde bağlamsız bağlam cümlesi şeklinde görülür :

Turgut bana bakıyor, gülüyordu. Dedem çocukları almış, bahçesine götürmüş. «Yel üfürdü, su götürdü». Oturalım, konuşalım. gibi.

Ancak tekli, veya tekrarlı ulama bağlamlarıyla kurulmuş cümleler de yaygındır :

Misafiri içeriye alın ve kendisine kahve ikram edin. Yarın getirecekler de göreceğiz. «Hem ağlarım, hem giderim». «Başları ucunda hece taşları, ne söylerler, ne bir haber verirler».

Bir tümleme cümlede bir ulama bağlamıyla yapılan bu birleşik cümleyi çoğu zaman bir karmaşık cümlede *-ip* ve *-erek* ulama zarffiilleriyle yapılmış bir cümle karşılar :

Misafiri içeriye alıp kendisine kahve ikram edin. Ben ağlayarak giderim. Turgut bana bakıp gülüyordu. gibi, bkz § 478.

b. Ayırtlama Cümlesi :

İki yargıyı seçmeli olarak bağlayan birleşik cümleye *a y ı r t l a m a c ü m l e s i* (proposition disjonctive) adını veriyoruz. Burada yargılardan yalnız birinin gerçekleşmesi söz konusudur.

Ayırtlama cümlesi de bazan bağlamsız kurulur *(İnsan bir mektup yazar, bir telefon eder)*. Fakat çoğu tekli ve tekrarlı ayırtlama bağlamları ile yapılır :

Akşama bizde buluşalım, yahut biz size gelelim. Bir cevap ver, yada aldırma. «Ya bu deveyi gütmeli, ya bu diyardan gitmeli».

c. Karşıtlama Cümlesi :

463. İki yargıdan birini öbürüne karşı çıkaran birleşik cümleye *karşıtlama cümlesi* (proposition adversative) diyoruz. Burada yancümle başcümleyi sınırlamakta, veya azçok çürütmektedir. Bazı hallerde bağlamsız kurulabilir :

Dün başlayacaklardı, başlamadılar. «Herkes kaşık yapar, sapını denk getiremez».

Karşıtlama bağlamları dilimizde çeşitlidir ve cümle yapılışında çok kullanılırlar :

«Sinek küçüktür ama, mide bulandırır». Sonradan geldi, fakat yetişemedi. «Bugün acız yine, lâkin yarın ümid ederim». Katılmalıydım, ancak param yoktu. Seni ava götürürüm, yalnız sıkı geyineceksin. Çok işim vardı, yine de reddetmedim.

Tümleme cümlede karşıtlama bağlamlarıyla yapılan bu cümleleri de çoğu zaman karmaşık cümlede *-se de -mesine rağmen -mekle beraber* karşıtlama zarffiilleriyle yapılan cümleler karşılar :

Sinek küçükse de mide bulandırır. Çok işim olmasına rağmen reddetmedim. Sonradan gelmekle beraber yetişemedi, bkz § 479.

d. Almaşma Cümlesi :

İki yargı arasında almaşık, nöbetleşe bir gerçekleşme sırası kuran birleşik cümleye *almaşma cümlesi* (proposi-

tion alternative) adını veririz. Bu cümleler genellikle ikili bağlamlarla kurulur ve bunlarda bazan başcümleyle yancümle yer değiştirebilirler :

Hava bir açıyor, bir kapayor. × *Hava bir kapayor, bir açıyor. Bazan bir iki keklik getirir, bazan boş döner. «Gâh olur gurbet vatan, gâhi vatan gurbetlenir». Kimi susarım, kimi söylenirim.*

e. Üsteleme Cümlesi :

464. Başcümleyi pekiştirici anlamda bir yancümleyle kurulan birleşik cümlelere *üsteleme cümlesi* (proposition assévérative) deriz. Üsteleme bağlamları da çeşitlidir.

Kızı everdik, torunumuz bile oldu. Ev yaptırmış, borcunu da ödemiş. Babam iyileşti, hatta bugün sokağa çıktı. Temeli attık, üstelik kalıpları hazırladık. Orhan okulu bitirdi, hem de işe girdi.

Tümleme cümlede üsteleme bağlamlarıyla yapılan bu birleşik cümleleri çoğu zaman karmaşık cümlede bir zarffiil üsteleme cümlesiyle *(olduğu gibi olmakla beraber,* başka kullanışta bkz § 485) karşılarız :

Orhan okulu bitirdiği gibi işe de girdi. Temeli atmakla beraber kalıpları hazırladık.

f. Açıklama Cümlesi :

Başcümleyi açıklayıcı nitelikte bir yancümleyle kurulan birleşik cümlelere *açıklama cümlesi* (proposition déclarative) diyoruz. Bunlar başcümleyi başka kelimelerle tekrarlama, veya yorumlama yoluyla aydınlatma ve berkitme işleyişindedirler.

Parayı gönderdim, yani borcum ödendi. Birdaha da yazmadınız, demek ki bizi unuttunuz. Çok

sinirli olmuş, öyle ki görüşülmeyor. Evi almaktan vazgeçmiş, senin anlayacağın parası yok.
gibi.

2. Altalta Bağlam Cümlesi :

465. Altalta bağlam cümlesi bir başcümleyle anlamca gerçekleşmesi ona bağlı bir yancümleden meydana gelir. Başka bir deyimle bağlam bu ikisi arasında bir *altalta bağlantı* kurar, bkz § 456, 461. İlişkinin niteliğini bağlam belli eder. Başlıca altı türlü altalta bağlam cümlesi ayırdederiz : 1. salt bağlam cümlesi, 2. yerverme cümlesi, 3. sebep cümlesi, 4. sonuç cümlesi, 5. amaç cümlesi, 6. şart cümlesi.

a. Salt Bağlam Cümlesi :

İki yargı arasında bütünüyle bir altalta bağlantı sağlayan birleşik cümleye *salt bağlam cümlesi* (proposition conjonctive absolue) deriz. Burada bağlam anlamca bir özellik getirmez. Daha çok konuşma dilinde bu cümleyi bağlamsız olarak da kurduğumuz olur :

İşte söyleyor, yarışlara katılmayacaklarmış. Anlaşıldı, istemeyorsun.

Salt bağlam cümlesinin kuruluşunda yazı dilimiz yeniden eskiye doğru *ki* ve *kim* bağlamlarını kullanagelmiştir ki bunlar ilinti zamiri olarak da kullandığımız kelimelerdir, bkz § 320, 460 :

Bir de baktım ki borular patlamış. «Anlar ki yolcu yol görünür serviliklere». «Sandılar kim satılur dane-i dürr-i Arakî».

Bu salt bağlam cümlelerini karmaşık cümle yapılışında adfiilsi sıfatfiil cümleleriyle karşılarız, bkz § 476. Şu farkla ki ilinti cümlesinde olduğu gibi burada da bağlam cümlesinin obartmalı anlatmada tercih edildiği görülür :

Yolcu serviliklere yol göründüğünü anlar. Bir Arakî inci tanesi satıldığını sandılar. gibi.

b. Yerverme Cümlesi :

İki yargıdan biri öbürünü doğrular, yerinde gösterir, veya savunur şekilde kurulmuş bağlam cümlesine *yerverme cümlesi* (proposition concessive) adını veririz.

Birinci yapıyı bitirmişler, gerçekten iyi çalışıyorlar. Evi kiralayacaklar, netekim dün yeniden gezdiler. Ben telâş ettim, oysa pek mühim değilmiş?. Üçte gelecekti, halbuki saat dört oldu?.

c. Sebep Cümlesi :

466. Yargılarından biri öbürünün gerçekleşme sebebini anlatan birleşik cümlelere *sebep cümlesi* (proposition causale) diyoruz. Bu cümleyi de çoğu zaman bağlamsız kurarız :

O yalnız kalamaz, korkar. «Uğramam bahçelerin semtine, gülden yandım».

Sebep cümleleri dahaçok sebep bağlamlarıyla yapılır :

«Yüksel, ki yerin bu yer değildir». Parayı beğenmedi, çünkü daha çok bekleyormuş. «Allaha sığın şahs-ı halimin gazabından, zira yumuşak huylu atın çiftesi pektir».

Bu bağlamlı sebep cümlelerini hemen her zaman karmaşık zarffiil cümleleriyle karşılayabiliriz ve onları tercih ederiz :

Aramadığın için sana dargınmış. Ödemede geciktiğimden dolayı mahcubum. Camcı gelmeyeceğine göre başkasını arayalım.

d. Sonuç Cümlesi :

Yargılarından biri öbürünün sonucunu gösteren birleşik cümlelere *sonuç cümlesi* (proposition consécutive) deriz. Bunun da bağlamsız kuruluşu olur :

İstememişsiniz, getirmemişler. «Yağmur yağdı, böyle oldu». «Yorgan gitti, kavga bitti». Vaktinde almadık, kömürsüz kalacağız.

Bağlamlarla :

Ben oyun sevmem, bu sebeple buluşamayoruz. Aramamışsın, bunun için sana dargınmış. Ödemede geciktim, bundan dolayı mahcubum. Camcı gelmeyormuş, öyleyse başkasını arayalım.

Sonuç cümlesi genellikle sebep cümlesinin tersine çevrilmiş şeklidir. Yani orada sebep yargısı, burada ise sonuç yargısı yanyargı oluyor. Orada başyargı sonucu, buradaysa sebebi gösteriyor :

Oynayamadılar, çünkü yağmur yağdı. × *Yağmur yağdı, bunun için oynayamadılar.*

Bu sebeple çoğu zaman her iki cümle geniş anlamda *sebep cümlesi* diye anılır.

e. Amaç Cümlesi :

467. Yargılarından biri öbürünün gerçekleşmesi amacını anlatan birleşik cümlelere *amaç cümlesi* (proposition finale) adını veririz :

Çok çalış ki kazanasın. «Ört ki ölem». «Tā ki seyr étsün felek ol şuh çözmüş kâkülü». «Âdet yerini bulsun diye» bir sofra kurmuşlar. Bunu öyle yapsın için ayrı para isteyor.

Bu anlamda cümleleri de karmaşık zarffiil cümleleriyle karşılayabiliyoruz :

Kazanmak için çok çalışmalısın. Âdet yerini bulması için bir sofra kurmuşlar.

f. Şart Bağlam Cümlesi :

Türkçede asıl şart cümlesi biryandan türlü birleşikleri olan, biryandan da başlıbaşına bir tarz teşkil eden bir şart kipleri sistemi ile kurulmaktadır ki bunu yukarıda ayrı bir bölümde gösterdik, bkz § 457. Asıl ve hakim olan bu yapılış karşısında, yine orada işaret ettiğimiz gibi, yabancı kaynaktan şart bağlamları eğreti kalmış ve bağlamlı şart cümlesi yaygınlaşmamıştır.

Dahaçok yazı dilinde yer bulduğu ölçüde bir şart bağlamı ile kurulmuş birleşik cümleye *şart bağlam cümlesi* (proposition conjonctive conditionnelle) adını veriyoruz. Ancak burada da yapılış şart kipi üzerinedir. *Eğer* ve *şayet* bağlamları şart cümlesinin başında ve şartı pekiştiren bir zarf durumunda kalır. Bunlar da *olağan* ve *olmayası şart cümlesi* olabilirler :

Eğer cevap vermezse protesto edersiniz. Şayet unutmuşsam bana hatırlatsınlar. «Eger yarlıgamaz iseñ, gey katı firak Çalabum». Eğer gelmesen gücenecektim. Eğer görmeseydi bahsetmezdik.

Eski Osmanlıcada bu cümlenin geniş zamanla yapılışına da rastlarız :

«Ger dilersiz bulasız oddan necat, Işk ile derd ile eydüñ essalât».

Aksi şart cümlesi yapılışında ise şart bağlamları mutlaka şart kipi istemezler :

Bir karşılık göstersin, aksi halde yapamam.
İnat etme, yoksa açıkta kalırsın.

II. KARMAŞIK BİRLEŞİK CÜMLE

468. Türkçede en yaygın birleşik cümle şekli olan karmaşık cümlenin yapılışını ve üyelerinin oluşmasını yer yer anlattık, bkz § 456, 435, 359 v.i. Bu kuruluşta esas bir başcümle ile onun üyelerinden birinin yerini tutan, yada üye olacak bir belirtme öbeği içinde yer alan bir yarım yargının (içcümle) birleşmesidir. Ozaman her iki yargı anlamca tamamlanır ve birleşik bir bütün teşkil eder.

Yarım yargıların yüklemleri fiilin isim şekilleri olan yatık fiiller olduğuna ve bunlar da adfiil, sıfatfiil ve zarffiil şekillerinde görüldüğüne göre karmaşık cümleyi bu karakter veren unsurlara uyarak sınıflar ve adlandırırız: 1. adfiil cümlesi, 2. sıfatfiil cümlesi, 3. zarffiil cümlesi.

A. ADFİİL CÜMLESİ

Karmaşık cümlede içcümlenin yüklemi bir adfiil olursa bu birleşik cümleye *birleşik adfiil cümlesi* (phrase composée substantive) deriz. Burada içcümle tümüyle bir ad hükmündedir ve başcümle içinde bir adın alabileceği bütün işleyişleri alır. Buna göre bu içcümle başcümlede 1. kimse, 2. yüklem ismi, 3. nesne, 4. isimleme, 5. bir belirtme öbeğinde ad olarak görülecektir.

Adfiil cümleleri bu beş türlü kullanışa göre çeşitlenirler. Biz de onları bu beş hale göre sınıflayacağız :

1. Adfiil Kimse Cümlesi :

469. İçcümle adfiilin kim haliyle başcümlenin kimsesi olmuşsa buna *adfiil kimse cümlesi* (proposition substantive sujet) adını veririz :

Böyle bir soruyla karşılaşmak beni şaşırttı.
«Hasmın sitemin anlamamak hasma sitemdir».
Hesabı ödemek sana düşüyor.

Adfiilin yalın hali ile bu içcümlenin kimsesi ya başcümlenin üyeleri arasında görülür, yada belirsiz kalır. Onu belli etmek istediğimizde adfiilin öbür şekillerini iyelik ekleri getirerek kullanırız :

Bu sırada ayrılmam işi aksatmış. Toplantıya katılmanız bizi çok sevindirecek. Tartışmayı kesişimiz vaktinde olmuştur.

Ancak içcümlenin kimsesine ipucu olan bu iyelik zamiri rahatça cümlenin başka üyelerine geçer, veya birkaçına aynı zamanda gelebilir :

Bu derdi bir arkadaşa anlatmam × *Bu derdi bir arkadaşıma anlatmak* × *Bu derdimi bir arkadaşa anlatmak* × *Bu derdi bir arkadaşıma anlatmam* v.b. *(bir teselli olacaktı).*

Böylece üç üyeli bir içcümlede 7 türlü imkân meydana gelir.

İçcümlenin kimsesini adıyla, veya daha yakından belli etmek için ise bu adı, veya zamiri kimin haliyle yükleme katılan yaparız. Böylece içcümlenin kimsesi ile yüklemi bir belirli adtakımı kalıbına girer :

Ahmedin çuvalları sayması lâzım gelirdi. Senin söze karışman onu duraklattı. Benim evde bulunmayışım aksilik oldu. «Kemerlerinizin bağlanması rica olunur». gibi.

Buna karşılık kimsenin belirli olması gerekli görülmeyen yerlerde de konuşma dilinde bazan adfiilin bir 3. kişi iyelik eki aldığı görülür, bkz § 360 :

Açık havada bir uyku çekmesi iyi olacak. Buradan oraya yürümesi bir saat çeker. Evet demesi kolay değil. gibi.

2. Adfiil Yüklem Cümlesi :

470. Başcümle bir isim cümlesi olacaksa içcümle başcümlenin yüklem ismi işleyişini alabilir. Burada adfiil yalın haliyle bulunabileceği gibi iyelik ve çekim ekleri de almış olabilir. Fakat kuralca cevher fiili ekleri alıp *(bil-me-m-den-dir)* bitmiş fiil haline gelir. Böylece başcümlenin yüklemiyle içcümlenin yüklemi aynı kelimede birleşmiş olur. Buna *adfiil yüklem cümlesi* (proposition substantive prédicat) deriz :

«Şüphe bir nura doğru koşmaktır». Maksadım bir gün önce işe başlamanızdı. Oda arkadaşımın şikâyeti geceleri biraz geç gelişimdenmiş. gibi.

Şu var ki burada da isim cümlesini cevher fiili ekleri getirmeksizin kurabiliriz, bkz § 446. O zaman da bu kelime içcümlenin ve başcümlenin aynı zamanda yüklemi olmak niteliğini muhafaza eder :

Şimdi onun arzusu tatili Antalyada geçirmek. Bunun çaresi Celâl'le iyi geçinmeniz. Marifet onu tek kurşunla vurmasında.

Adfiil yüklem cümlesinde ortak tek yüklem iyelik ekleri almışsa bunlar içcümlenin kimsesine ipucu olurlar *(...geceleri biraz geç-geliş-im-denmiş)*. Fakat bu ipucu içcümlenin başka üyelerinde görülebileceği gibi doğrudan doğruya kimse olacak ad, veya kişi zamiri de adfiille bir belirli adtakımı haline konmuş olabilir :

... tatil-in-i Antalyada geçirmek. ... (nişancının) tek kurşunla vurmasında. ... (sizin) bir gün önce işe başlamanızdı.

3. Adfiil Nesne Cümlesi :

471. İçcümle adfiilin kimi ve kim halleriyle başcümlenin nesnesi olmuşsa bu karmaşık cümleye *adfiil nesne cümlesi* (proposition substantive objet) deriz.

«Senden ayrı düşmeyi Allah bana göstermesin». Çocuğu yalnız bırakmak istemeyorlarmış. Hatır için konuşmayı hiç başaramam.

Burada adfiil iyelik ekleri de almış olabilir ki bunlar içcümlenin kimsesine ipucu teşkil ederler :

Gençlerin nişan yüzüklerini takma-nız-ı sizden rica edeceğiz. Arkadaşlar bu sırada işten ayrılma-m-ı uygun bulmadılar. gibi.

4. Adfiil İsimleme Cümlesi :

İçcümle adfiilin belli çekim halleriyle başcümlede isimleme işleyişini alabilir. Bu türlü karmaşık cümleye *adfiil isimleme cümlesi* (proposition substantive du nominal) deriz :

Bunu size hatırlatmakta fayda gördüm. «Değmez Kemal uyanmaya ikmal-i ömr için». Beni bekletmeye hakkın yoktu. Ali koyunları satmaktan vazgeçmiş.

Adfiilin içcümle kimsesine ipucu olan iyelik eklerini almış şekilleri de şöyledir :

Benim için yorulmanıza razı değilim. Doktor kayın babamın hastahaneden çıkmasında bir sakınca görmedi. Vakitsiz dönüşümden kuşkulanmış.

5. Adfiil Belirtme Cümlesi :

472. Nihayet bu içcümle başcümlenin bir belirtme öbeği olan üyelerinden biri içinde bir adın yerini alır. Çoğu zaman başcümlede kimse, veya nesne olacak belirli adtakımında katılan (belirten) işleyişinde görülür ki buna *adfiil belirtme cümlesi* (proposition substantive de déterminant) deriz.

Bu kadar para harcamanın manası var mı?

Dumrul namusluca çalışmanın mükâfatını gördü.
Beni suçlamanın âlemi yok. gibi.

Adfiil içcümlesi takı öbeklerinde de adın yerini tutar. Başka bir deyimle türlü takılar alabilir. Bu öbek isimleme, zarflama, veya başka bir ada sıfat olur :

«Kişi noksanını bilmek gibi irfan olmaz». Küfeleri taşıtmak için bir araba tutmuştum. İşin sonunu beklemekten başka çareniz yok.

Burada adfiilin içcümle kimsesini belirten iyelik ekleri almış şekilleri ise :

O türlü konuşmasının sebebini anlamadım. Buraya varışınıza göre bir karar vereceğiz. Bu malı kaldırmamızdan sonra bir hesap görelim.

B. SIFATFİİL CÜMLESİ

473. Karmaşık cümlede içcümlenin yüklemi bir sıfatfiil olursa bu birleşik cümleye *birleşik sıfatfiil cümlesi* (phrase composée adjective) deriz. Burada içcümle bir sıfat hükmündedir ve başcümle içinde bir sıfatın alabileceği bütün işleyişleri alır. Şu var ki her sıfat gibi bu içcümle de ad olarak kullanılabileceğinden bir adın alacağı işleyişte de görülür.

Gerçekten üç zamana ait sıfatfiiller hepsi, dolayısıyla kurdukları içcümleler ad olarak kullanılırlar ve *kılıcı adı* anlamıyla bir türlü *fiilden zamirler* olurlar *(Eden bulur. Olacak olur.),* bkz § 359. Ancak bunlardan ikisi adfiiller gibi *kılışadı* da olabilirler ve adfiil cümlesini andırır birleşik cümle kurarlar *(Geldiği doğrudur. Geleceğimi işitmiş),* bkz § 362, 364.

Buna göre bu içcümleler üç türlü işleyişte kullanılırlar : sıfat olarak, zamir rolünde, ad yerinde. Biz de onları buna göre

şekil bütünlüğüyle alarak üç bölümde gözden geçireceğiz ve adlandıracağız: 1. sıfatsı sıfatfiil cümlesi, 2. zamirsi sıfatfiil cümlesi, 3. adfiilsi sıfatfiil cümlesi.

1. Sıfatsı Sıfatfiil Cümlesi :

474. Üç zamana ait sıfatfiillerle yapılmış içcümlelerin hepsini başcümlede bir sıfatın yerini tutmak üzere kullanırız. Onlara *sıfatsı sıfatfiil cümlesi* (proposition adjective qualificative) deriz. Ancak bunlar bu kullanışta farklar gösterirler: *-dik* geçmiş sıfatfiilleri yalnız iyelik ekleri almış olarak *(okuduğum kitap)* kullanılırlar (yalın halleriyle donuşmuş, *bildik adam* bkz § 362), *-ecek* gelecek sıfatfiilleri yalın ve iyelik ekleriyle *(okuyacak kitap okuyacağım kitap)*, öbürleri ise yalnız yalın halleriyle *(okumuş, okuyan, okuyucu, okur kimse)* görülürler.

Burada içcümle sıfatfiilin kim haliyle başcümlenin üyelerine ve bunları temsil eden belirtme öbekleri içindeki herhangi bir ada sıfat olur.

a. Sıfatfiilin yalın haliyle başcümlede türlü adlara sıfat olurlar :

Pratik eğitim görmüş gençleri tercih ediyorlar. «Ürüyen köpek ısırmaz». Doktor bana nezleyi önleyici ilâçlar verdi. Bunu motordan anlar birine göstereceksiniz. Sadi alış verişte güvenilecek adamdır. Osmanın bize yardım edecek arkadaşları görünmediler. gibi.

Burada içcümlenin vasıfladığı ad genellikle onun kimsesi olur.

b. Sıfatfiilin iyelik ekleri almış hali yalnız *-dik* geçmiş ve *-ecek* gelecek sıfatfiillerinde görülür :

«Kırdığın koz bini aştı». Alacağı kız Haydar Beyin torunuymuş. İzmirden son çektiği telgraftır. Vereceğin cevabı ona bildiririm. Oturduğumuz

evin odaları genişti. Gönderdiğin çiçekler için teşekkür ederim.

Burada içcümlenin kimsesini aldığı iyelik zamiri belli eder. Kimseyi daha yakından belirtmek için de, adfiil cümlesinde olduğu gibi, (bkz § 469), kimse olacak adı, veya zamiri kimin haliyle yükleme katılan yaparız :

Senin kırdığın koz bini aştı. Alinin İzmirden son çektiği telgraftır. Halamın sevdiği türküyü söyler misin? Muhtarın dediği ev satılmış.

Burada ise içcümlenin vasıfladığı ad genellikle onun nesnesi olur.

Görüldüğü gibi her iki halde yüklemi bir sıfatfiil olan içcümle doğrudan doğruya başcümle üyelerinden birinin yerini tutmaz, fakat onlardan birine sıfat olur. Böylece meydana gelen sıfattakımı, yukarıki örneklerde gördüğümüz gibi, karmaşık cümlede türlü üyelerin yerini almış olarak görülür.

2. Zamirsi Sıfatfiil Cümlesi :

475. Üç zamana ait sıfatfiillerle yapılmış içcümlelerin hepsini başcümlede bir zamirin yerini tutmak üzere kullanırız. Bunlara da *zamirsi sıfatfiil cümlesi* (proposition adjective pronominale) deriz. O zaman bunlar artık bir ada sıfat olmazlar, doğrudan doğruya bir ad gibi başcümlede, yerine göre çekim halleriyle, üyelerden birinin yerini alırlar, yada üye olan bir belirtme öbeği içinde bir ad işleyişinde görülürler.

Sıfatsı sıfatfiil cümlesinde olduğu gibi burada da türlü sıfatfiiller kullanış farkları gösterirler: yalnız iyelik ekleri almış olarak, bu eklerle ve eksiz, yalnız eksiz kullanılanlar olur, bkz § 474.

a. Sıfatfiilin yalın haliyle başcümlede üyelerden birinin yerini alırlar, veya bir belirtme öbeğine girerler :

«Atı alan Üsküdarı geçti». «Doğru söyleyeni dokuz köyden kovarlar». «Ki dilber sevmemiş bilmez belâsın aşık-ı zarın». «Dilimden anlar yok bigânelerde». Burada kalacakları bir yana ayır. O buralarda durucu değil. «Kılavuzu karga olanın burnu boktan çıkmaz».

Bu kullanışta bu içcümle başcümlenin kimsesi işleyişinde ise gerçekte bu kimseyi adıyla vermez, onu bir kılışı ile andırır : *minareyi çalan* ... (herhangi biri). Cevher fiiline göre *sizdeki = sizde olan.* Buna göre de başcümlenin kimsesi bir belirsiz zamir hükmündedir, içcümlenin kimsesi ise bilinmezdir. Ancak bu içcümle bir zamir hükmünde olmakla iyelik ekleri almış olarak da görülür :

Önden geleni yeğenimdir. Bir derdimi dinleyenim yok. İşaretli olanlarını bırakacaksınız. İşin aslını bilenlerimize söz düşmedi.

b. Bunlar sıfatfiilin iyelik ekleri almış haliyle başcümlede üyelerden birinin yerini alırlar, veya bir belirtme öbeğine girerler :

«Korktuğum başıma geldi». «Geydikleri afitab-ı temmuz». Çarşıdan alacağınız buna benzemez. «Bana éttüklerini kimselere étmediler». Bu en son verebileceğimdir. «İş senin bildiğin gibi değil». gibi.

Sıfatsı sıfatfiil cümlesinde olduğu gibi burada da sıfatfiilin aldığı iyelik eki içcümlenin kimsesini temsil eder. Ancak kimseyi daha yakından belirtmek, özellikle 3. kişilerde bu zamirin öncülünü açıklamak için kimse olacak adı, veya zamiri kimin haliyle yükleme katılan yaparız :

«Allahın dediği olur». Benim çarşıdan aldığım iyi değildi. Alinin anlatacaklarına pek inanma. Onun vereceğini ben almam.

3. Adfiilsi Sıfatfiil Cümlesi :

476. -dik geçmiş ve *-ecek* gelecek sıfatfiilleri ile yapılmış içcümleler ad yerine kullanılışlarında kılış adı da olabilirler (bkz § 473) ve iyelik ekleri almış adfiil cümlesine denk anlamda karmaşık cümleler yapmaya yararlar. Bunlara *adfiilsi sıfatfiil cümlesi* (proposition adjective nominale) deriz. Adfiil cümlesinden farklı olarak bunlarda içcümlenin yüklemi zaman kavramı taşır ve kullanışta iki zamana göre ayrılır :

Dönüşünüzü işittim. fakat *Döndüğünüzü işittim.* veya *Döneceğinizi işittim.*

-dik ve *-ecek* sıfatfiilleri ile kurulan adfiilsi sıfatfiil cümlesinde içcümle sıfatfiilin türlü çekim halleriyle bir adın başcümlede alacağı bütün işleyişleri alabilir :

Burada kaldığın iyi oldu. Ne zaman başlayacağınız belli mi? «Ah eyledügüm serv-i hiramanuñ içündür». Onun bunu beğeneceğini sanmayorum «Hapı yuttuğunun resmidir». Senin bunu başaracağına inanıyorum. Müdürün sizi iyi karşılayacağından eminim. «Durduğunun aslı vardı».

Adfiilsi sıfat fiil cümlesi ile zamirsi sıfatfiil cümlesinin aynı sıfatfiillerle yapılmış türü (bkz § 474 b) yapılışça da aynıdır. Bu iki türlü cümlenin çeşitleri birbirine benzer. Gerçi çoğu zaman sıfatfiilin iki işleyişten hangisinde bulunduğu karmaşık cümlenin yapılışından belli olur :

Kalmayacağımı biliyordu. fakat *Yapacağımı sana anlatırım.*

Ancak bazan cümlede işleyişi belirten bir ipucu bulunmaz :

Söylediğim doğrudur. Söyleyeceğim doğrudur.

gibi.

Bunlar iki anlamlı cümleler olurlar. Birinci anlamda bir salt bağlam cümlesiyle :

Doğrudur ki söyledim. Doğrudur ki söyleyeceğim.

İkinci anlamda bir ilinti zamiri cümlesiyle karşılanabilirler :

Doğrudur, ne ki söyledim. Doğrudur, ne ki söyleyeceğim. gibi.

C. ZARFFİİL CÜMLESİ

477. Karmaşık cümlede içcümlenin yüklemi bir zarffiil olursa bu birleşik cümleye *birleşik zarfiil cümlesi* (phrase composée adverbiale) adını veriyoruz. Burada içcümle tümüyle bir zarf hükmündedir ve başcümle içinde bir zarfın alabileceği bütün işleyişleri alır.

Zarf hükmündeki bu içcümle basit zarflarda olduğu gibi iki türlü kullanılır. Buna göre de başcümle içindeki yeri ve anlatımı değişir. Biri içcümlenin başcümle yüklemine doğrudan doğruya zarf olması halidir *(Sizin yemeğinizi çarşıdan dönünce vereceğim).* İkincisi bu içcümlenin başcümlede bir üye olarak zarflamanın yerini almasıdır *(Çarşıdan dönünce sizin yemeğinizi vereceğim).* Zarffiil cümlesi bu ikinci kullanışta daha yaygın bir sözdizimi kalıbıdır.

Yukarıda gördüğümüz gibi zarffiillerin iyelik ekleri alanları ve almayanları vardır, bkz § 365 v.i. İyelik eki alanlarında bu zamir içcümlenin kimsesine ipucu olur :

Geldiğinde anlatırsınız. Yorulduğumdan devam edemedik. Söylesen de anlamaz. Geç kalacağınız için sizi yemeğe beklemediler. gibi.

İyelik ekleri almayanlarda ise içcümlenin kimsesi ya başka bir cümle üyesinin taşıdığı iyelik zamiri ile, yada kimse olacak ad ve zamirle belirtilmiş bulunur :

Sözümü bitirmeden hemen itiraz etme. Ben anlattıkça o heyecanlanıyordu. «Memiş suyu uzatırken kurşun fesi devirmiş».

İçcümlenin kimsesi çoğu zaman da başcümlenin kimsesiyle aynı olur. Bu halde ayrıca belirtilmesi gerekli olmaz :

«Dimyata pirince giderken evdeki bulgurdan olduk». Tepeye çıkınca evi görürsünüz. «Boyuna bakmadan büyük sözler konuşuyor».

Yukarıda belirttiğimiz gibi (bkz § 365, 462 v.i.) zarffiil karmaşık cümlede dahaçok bir bağlam işleyişinde bulunduğundan, başka bir deyimle bir fiil ile bir bağlama denk bir değer taşır :

verip = verdi ve gülerek = hem gülüyor hem ...
korktuğundan = çünkü korktu.

Zarffiil cümlesi anlam ve kullanışça bağlam cümlesine paralel bir sistem olur. Bu iki sistemin birbirini örtmeyen yönleri varsa da zarffiil yapılışı dilimizde daha yaygın ve köklü olduğundan bunları çoğu zaman bağlam cümlelerine tercih ederiz. Sıfatfiil cümlesini ilinti zamiri cümlesine tercih ettiğimiz gibi, bkz § 459 v.i.

Söziçinde işleyişleri bakımından benzerlikleri sebebiyle zarffiil cümleleri türleri ve sınıflanmaları yönünden de bağlam cümlelerine benzerler. Bunlarda da birleşenlerin anlamca ilişkilerine göre : 1. yanyana zarffiil cümleleri, 2. altalta zarffiil cümleleri ayırdederiz. Onları işte bu sırayla iki bölümde inceleyeceğiz.

1. Yanyana Zarffiil Cümlesi :

478. Bu karmaşık cümlede yargılardan her ikisi anlamca müstakil olur, başka bir deyimle zarffiil iki yargı arasında sadece bir yanyanalık ilişkisi kurmuş bulunursa buna *yanyana zarffiil cümlesi* (proposition adverbiale coordonnée) deriz. Bunlar daha az çeşitlidirler. Başlıca üç türlü yanyana zarffiil cümlesi ayırdederiz (içcümlelere göre) : 1. ulama cümlesi, 2. karşıtlama cümlesi, 3. üsteleme cümlesi.

a. Ulama Cümlesi :

İki yargıyı bağlam cümlesinde olduğu gibi aynı yönde oluş ve kılış beraberliği, veya sırasıyla birleştiren cümleye *zarf-fiil ulama cümlesi* (proposition adverbiale copulative) deriz. Genellikle *-ip* zarffiilleriyle yapılan bu içcümle iki yargı arasında zaman, ve tarz ilişkisi kurabilir :

Tabancasını çekip ateş etmiş. «Eğri oturup doğru konuşalım». Birini alıp birini bırakıyordu. Başını kaldırıp bakmadı bile.

-ip zarffiili ile yapılan bu birleşik cümlenin bazan ulamadan başka ilişkiler de kurduğu görülür. O zaman bunlar anlamlarına göre altalta zarffiil cümlesi sayılabilirler :

Bizi görüp (görünce) saklanmış. «Papaza kızıp (kızarak) oruç bozma». Bunu eve götürüp (götürmekle) ne yapacaksın? gibi.

Yukarıda işaret ettiğimiz gibi (bkz § 366) ulamada içcümle birden fazla olursa *-ip* ve *-erek* zarffiilleri aynı anlamda almaşık olarak kullanılır :

Atını sürüp sudan geçerek karşı kıyıya vardı. gibi.

Karmaşık ulama cümlesinin bir çeşidi de zarffiilin ikilenmesi. içcümle yükleminin bir edeleme anlamı almasıyla kurulur :

Arada gelip gelip kapıdan bakıyordu. Durup durup iş çıkarma. gibi.

b. Karşıtlama Cümlesi :

479. Zarffiil cümlesinde de iki yargıyı birbirine karşı çıkaran birleşik cümleye *zarffiil karşıtlama cümlesi* (proposition adverbiale adversative) adını veririz. Yukarıda gösterdiğimiz gibi (bkz § 463) aynı işleyişte karşıtlama bağlamlarıyla kurulmuş bağlam cümlesini karşılayan bu kar-

maşık cümle Türkçe sözdizimine daha yatkın sayılır ve konuşma dilinde tercih edilir.

Yerine göre hemen bütün şart kipleriyle çekilebilen *-se de -se bile* birleşik zarffiilleri karşıtlama cümleleri kurmaya yararlar :

Biraz şımarıksa da iyi çocuktur. Üzülmüşsen bile belli etme. Bize bildirdilerse de önleyemedik. Birdaha görüşeceksem de umutlu değilim.

Yine yukarıda gördüğümüz gibi basit ve birleşik karşıtlama zarffiilleri çok çeşitli olduğundan bu yapılışın örnekleri zengindir :

Kavga etmeksizin işi tasfiye ettiler. «Evin küçüğü olacağına dağın domuzu ol». Fazla konuşmadan ayrılırsın. «İte dalaşmaktansa çalıyı dolaş». Koştuğum halde yetişemedim. Çarpılmakla beraber (birlikte) idare etti (bkz üsteleme). *Bana yardım edeceğin yerde akıl öğretiyorsun.* gibi.

c. Üsteleme Cümlesi :

Başcümleyi berkitici anlamda bir içcümleyle kurulan zarffiil cümlesine de *zarffiil üsteleme cümlesi* (proposition adverbiale assévérative) diyoruz. Aynı işleyişte bağlam cümlesi çeşitlerini yukarıda gösterdik, bkz § 464. Karmaşık cümle olarak bunu birkaç birleşik zarffiil ile kurarız. Bunlar bazı karşılaştırma zarffiillerinin (bkz § 368, 373) *de* zarfı ile desteklenmiş kullanışlarıdır :

Matematiği iyi anladığım gibi kimyayı da severdim. Telgraf çekmekle beraber (birlikte) mektup da yazmış. Bağcılıktan olduğu kadar arıcılıktan da anlayor. gibi.

2. Altalta Zarffiil Cümlesi :

480. Bir başcümleyle anlamca gerçekleşmesi ona bağlı görünen bir içcümleden, başka bir deyimle altalta iki yargıdan meydana gelen zarffiil cümlesine *altalta zarffiil cümlesi* (proposition adverbiale subordonnée) deriz. Türkçede bunlar daha çeşitli ve zengindirler, çok kullanılırlar. Anlam ilişkilerine göre başlıca yedi türlü altalta zarffiil cümlesi ayırdederiz: 1. hal cümlesi, 2. zaman cümlesi, 3. karşılaştırma cümlesi, 4. sebep cümlesi, 5. sonuç cümlesi, 6. amaç cümlesi, 7. şart cümlesi.

a. Hal Cümlesi :

Başcümle anlatışının ne gibi bir hal içinde oluştuğunu belirten bir zarffiil cümlesiyle kurulmuş karmaşık cümleye *zarffiil hal cümlesi* (proposition adverbiale circonstancielle) adını veririz. Bunlar dilimizde oldukça çeşitli olan hal zarffiilleriyle yapılır :

Turgut gülerek anlatıyordu. Taşlara basarak karşıya geçtik.

Bu-*erek* hal zarffiili ile *-ip* ulama zarffiilinin bazan birbirleri yerinde kullanıldığına yukarıda yer yer işaret ettik, bkz § 366, 367, 478. Böylece bu hal cümlesinin de ulama anlamı aldığı ve yanyana zarffiil cümlesi sayılması gerektiği olur :

Şoseyi bırakarak dağ yoluna saptık. Sözümüze inanmayarak bağa gitmiş.

-e (ve değişiği *-i* < *-ü)* zarffiilleri ikilemeyle hal cümlesi kuruluşunda çok kullanılırlar :

Arabayı ite ite köye getirdik. «Düşe kalka haste-i gam, der-i lûtf-u yara düştü». «Çıktım Kozan'ın dağına, karı dizleyi dizleyi». «İdris Nebi hulle biçer, diker Allah déyü déyü». gibi.

-ken ekiyle yapılmış zarffiiller de karmaşık hal cümlesi kuruluşunda geniş ölçüde kullanılırlar, krş § 367 :

«Fer almışken tulû-u Kibriyadan, bugün bivaye kalmış her ziyadan». Rica etmeliyken bayağı emrediyor. «Yağmurdan kaçarken doluya tutulduk». Biz yemeğe oturuyorken çıka geldi. Dayanacakken caymışsın.

Dikkat edilirse bu son şekildeki bazı hal cümleleri de karşıtlama anlamına kaçar.

b. Zaman Cümlesi :

481. Karmaşık cümlede içcümle başcümlenin ne gibi bir zaman şartı içinde oluştuğunu gösteriyorsa buna *zarffiil zaman cümlesi* (proposition adverbiale temporelle) deriz. Türkçede pek çeşitli zaman ilişkileri kuran zarffiiller bulunduğuna göre anlamca pek farklı zaman cümleleri yapılır ki çoğunu bağlam cümlesiyle karşılayamayız. Zaman zarffiillerine paralel olarak bunları yedi takımda toplayacağız: 1. izleme cümlesi, 2. vakitleme cümlesi, 3. eşzaman cümlesi, 4. başlangıç cümlesi, 5. bitim cümlesi, 6. öncelik cümlesi, 7. sonralık cümlesi.

a. İzleme Cümlesi :

Başcümlenin yüklemi zamanca içcümle yüklemini izlemekteyse bu türlü zaman cümlesine *izleme cümlesi* (proposition successive) deriz. Bu cümle ençok *-ince* zarffiilleriyle yapılır:

«Bus édince lebini ağzıma geldi canım». Eve dönünce hatırladım.

Yukarıda da gösterdiğimiz gibi (bkz § 369) bu izleme cümlesi bir tabiî *sonuç cümlesi* anlamında da görülür :

«Vermeyince Mabut neylesin Mahmut»? Şans yardım edince kazanırsın.

-ince zarffiil cümlesi *bitim cümlesi* anlatımında yazı dilimizde eskimiş sayılır (*«Ben saramadım, eller sarar doyunca»*). Bu kullanışta yerini *-inceye kadar* birleşik şekline bırakmıştır, bkz § 482.

Geçmiş kipi soru şekli de bir birleşik zarffiil işleyişinde izleme cümleleri yapar :

İpin ucunu kaçırdın mı toparlayamazsın. «Yemek gördün mü ye, dayak gördün mü kaç».

Geniş zaman kipi olumlu - olumsuz ikilemesi ise birleşik zarffiil işleyişinde bir *derhal izleme* (succession hâtive) anlatımı getirir :

Haber alır almaz sana yazarım. «İbibikler öter ötmez ordayım».

β. *Vakitleme Cümlesi :*

Başcümledeki kılışın içcümle yüklemine zamanca bağlı olarak sürdüğünü, veya tekrarlandığını anlatan karmaşık cümleye *vakitleme cümlesi* (proposition de temps) deriz. Bu cümle ençok *-dikçe* zarffiilleriyle kurulur :

«Güldükçe güller açılır, ağladıkça inciler saçılırmış». Eve uğradıkça kedilere yeyecek ver.

Aynı anlatımda *-diği müddetçe* birleşik zarffiili de görülür : *«İnsan âlemde hayal ettiği müddetçe yaşar».* gibi.

-dikçe zarffiilleriyle kurulan vakitleme cümlesi anlam genişlemesiyle iki yargı arasında orantı, veya şart ilişkisi kurmuş olarak da görülür :

«Ölmedikçe olmam gamından azat». Okşadıkça şımarıyor. gibi.

γ. *Eşzaman Cümlesi* :

482. Başcümle ile içcümle yargılarının aynı zamanda gerçekleştiklerini anlatan zaman cümlelerine *eşzaman cümlesi* (proposition de coïncidence) deriz. Bunlar *-dikte -diğinde -diği zaman -diği sırada* zarffiilleriyle kurulurlar. Birincisi yazı dilimizde eskimiş (*«Hayret ey büt, suretüñ gördükte lâl eyler beni»*), yada yerini ikincisine, iyelik ekleri alabilen bir çeşidine bırakmıştır :

Babası öldüğünde 17 yaşındaymış. Son görüştüğümüzde hasta değildi. gibi.

Birleşik zarffiillerle yapılan eşzaman cümleleri de yaygındır :

Ben döndüğüm zaman o gitmiş olacak. Sen evlendiğin sırada ben askerdim.

δ. *Başlangıç Cümlesi* :

Başcümlenin kılışı için içcümle bir başlangıç zamanı göstermekteyse bu karmaşık cümleye *başlangıç cümlesi* (proposition initiale) adını veririz. Bu birleşik cümle başlıca *-eli* ve onun uzatılmışı *-eli beri -eliden beri* zarffiilleri ile kurulmuş içcümlelerle yapılır :

«Dédiler ogluñ gibi hiç bir ogul, yaradılalı cihan gelmiş degül». Yapılalı beri onarım görmemiş. O köyde yerleşeliden beri şehre az iniyor.

Yine yukarıda gösterdiğimiz gibi (bkz § 370) *-eli* zarffiilleri aynı fiilin geçmiş kipi ile bir birleşik zarffiil *(gördüm göreli)* teşkil etmiş olarak da başcümle kılışının bir başlangıçtan buyana aralıksız sürdüğünü anlatan bir cümle kurarlar :

Hanım oturdu oturalı gelinini çekiştiriyor. Oğlan gitti gideli haber yok. «Rahatım yok o güzel çeşmini gördüm göreli».

-dikten beri -diğinden beri birleşik zarffiilleri de başlangıç cümlesi kurar :

Yağmurlar başladıktan beri çıkamayoruz. Memlekete döndüğümden beri bu işle uğraşırım.
gibi.

ε. *Bitim Cümlesi* :

Başcümle fiili için zaman içinde bir bitim noktası gösteren bir içcümleyle kurulmuş karmaşık cümlelere *bitim cümlesi* (proposition limitative) adını veririz. Yukarıda izleme cümlesi kurduğunu gördüğümüz (bkz § 481, 369) *-ince* zarffiilleri eski bitim cümlesindeki yerlerini (doyunca yemek) uzatılmış *-inceye dek = -inceye değin -inceye kadar* birleşik zarffiiline bırakmışlardır. Yazı lehçemizde bugün yatık fiillerden gelen üç türlü birleşik zarffiil aynı işleyişte görülürler *(bilinceye kadar bilene kadar bilesiye kadar)* :

«Doyunca, tıksırınca, patlayıncaya kadar yeyin». «Köprüyü geçene kadar ayıya dayı denir». Sen tıraş olasıya kadar ben geyinirim.

Yeni yazı dilinde *kadar* kelimesi yerine bu üç türlü birleşik zarffiilde de Türkçe eski *dek* ve *değin* takılarını tercih etmeye çalışıyoruz.

ζ. *Öncelik Cümlesi* :

483. Başcümle fiilinin zamanca önceliğini anlatan bir içcümleyle kurulmuş karmaşık zaman cümlesine *öncelik cümlesi* (proposition d'antériorité) deriz. Yukarıda (bkz § 368, 371) karşıtlama zarffiilleri, öncelik zarffiilleri ve karşıtlama cümlesi bahislerinde gördüğümüz *-meden < -medin* zarffiilleri zamanca öncelik gösteren içcümle kuruluşunda da çok kullanılır :

«Çayı görmeden paçalarını sıvama». Hava ka-

rarmadan dönelim. «Kâf-ü nun hitabı izhar olmadan, biz bu kâinatın iptidasıyız».

Takı öbeği halinde *-meden önce -mezden önce (evvel)* zarffiilleriyle yapılmış içcümleler de öncelik cümlesi kuruluşuna yararlar :

«müşkül budur ki, ölmeden evvel ölür kişi». Suya girmeden önce başını ıslat. Karşıya taşınmazdan önce bu evde oturduk.

η. *Sonralık Cümlesi* :

Başcümle fiilinin zamanca sonralığını anlatan bir içcümleyle kurulmuş karmaşık zaman cümlesine *sonralık cümlesi* (proposition de postériorité) adını veririz. Yazı lehçemizde bu cümle hemen yalnız *-dikten sonra* birleşik zarffiilleriyle kurulur.

«Borç bini bulduktan sonra keklik eti yenir». Hayvanları sağdıktan sonra bize gel. Karısı öldükten sonra böyle oldu.

-dikten sonra zarffiilleri bir başka kullanışta *izleme cümlesi* yaparlar :

Sağlık olmadıktan sonra (olmayınca) her şey boş.

Bazı Anadolu ağızlarında bu anlamdaki izleme cümlesi *-den kelli* zarffiiliyle de kurulur :

Sen razı olduktan kelli ben de ses çıkarmam.
gibi.

c. Karşılaştırma Cümlesi :

484. İki yargıyı nitelik ve çokluk yönlerinden karşılaştırmaya yarayan bir içcümle ile kurulmuş karmaşık cümleye

zarffiil karşılaştırma cümlesi (proposition adverbiale comparative) deriz. Bu karşılaştırma anlamca *gerçek*, veya *tutmaca* olduğuna göre iki türlü olabilir ve her ikisinde cümle çeşitli zarffiillerle kurulur.

α. *Gerçek Karşılaştırma Cümlesi* :

Bu cümle iki kılışı doğrudan doğruya karşılaştırmaya yarar ve karşılaştırma sonucu bir gerçeği ifade eder. Bu sebeple ona *gerçek karşılaştırma cümlesi* (proposition comparative réelle) deriz. O da karşılaştırmanın *nitelik*, veya *çokluk* yönlerinden olmasına göre *nitelikçe* (qualitative) ve *çoklukça* (quantitative) çeşitlerine ayrılır. Yukarıda gösterdiğimiz gibi (bkz § 373) gerçek karşılaştırma cümlesi başlıca nitelik ve çokluk bildiren *gibi* ve *kadar* takılarının iyelik ekleri almış *-dik* ve *-ecek* sıfatfiilleriyle teşkil ettikleri birleşik zarffiiller aracılığı ile kurulur :

Nitelik : *İstediğiniz gibi yapacağım. Şimdi anlatacağım gibi yazarsın.*

Çokluk : *Kurtarabildiğin kadar kurtaracaksın. Kaldıracağı kadar yüklemeli.*

Bu gerçek karşılaştırma zarffiillerinin üsteleme cümlesi kuruluşuna da yaradığını yukarıda gösterdik, bkz § 373, 479.

β. *Tutmaca Karşılaştırma Cümlesi* :

485. Bu cümle iki kılışı tutma ile karşılaştırmaya yarar ve bu karşılaştırma sonucu bir gerçeği ifade etmez. Bu sebeple ona *tutmaca karşılaştırma cümlesi* (proposition comparative fictive) adını veririz. Gerçek karşılaştırmada olduğu gibi burada da nitelik, veya çokluk sözkonusu olduğuna göre iki çeşit ayırdedilir.

Yine *gibi* ve *kadar* takılarının iyelik eki almamış sıfatfiillere gelmesiyle oluşmuş birleşik zarffiiller tutmaca karşılaştırma cümlelerinin kurulmasına aracılık ederler:

Nitelik : *«Kurşunla vurulmuş gibi oldum». İşten anlar gibi konuşuyordu. Bilmeyor gibi davrandı. Ateşe düşmüş gibi bağırıyor.*

Çokluk : *Gözle görmüş kadar iyi bilirim. Bozuşacak kadar olduk.*

Tutmaca anlatımını berkitmek için bazan zarffiili teşkil eden taban'ın söylenti tarzını da kullanırız :

İstemezmiş gibi kasılma. Hemen gidiyormuş gibi kalkıştılar. Hiç dönmeyecekmiş gibi helallaştık. Ona dünyalar veriliyormuş kadar sevindi.

Aynı fiil gövdelerine *-ce -cesine* ekleri getirilerek yukarıda gördüğümüz takı öbekleriyle aynı işleyişte basit zarffiiller de mevcut olduğundan (bkz § 374) bir sıra tutmaca karşılaştırma cümlelerini de bunlarla kurmaktayız. Ancak bunların anlamca bir tek çeşidi olduğundan hepsi *tutmaca nitelik karşılaştırma cümlesi* (proposition comparative fictive qualitative) sayılırlar :

Düşman kudurmuşça saldırıyordu. Kafama vurarcasına bağırmasana! İşi koparacakçasına direniyorsun. Hiçbir şey bilmeyorca konuşalım. Kimyadan anlayormuşçasına söze katıldı. İşitmezmişçe susuyorsun.

d. Sebep Cümlesi :

486. Başcümle deyişinin ne gibi sebeplerle oluştuğunu belirten bir içcümleyle kurulmuş karmaşık cümlelere *zarffiil sebep cümlesi* (proposition adverbiale causale) adını veririz. Bu cümle çeşitli sebep zarffiilleriyle yapılmış içcümlelere dayanır.

Yeni Türkçede sebep cümlesini ençok *-diğinden* ve *-eğinden* zarffiilleriyle kurulmuş cümleler yardımıyla yaparız. Bunlar iki zamana ve kişilere göre değişebilen bir kullanış yumuşaklığına sahiptirler :

Bu habere inanmadığımızdan telâş etmedik. Geç döneceklerinden onlara anahtar verdim. Hasta olduğundan bulunamamış. gibi.

Yukarıda gördüğümüz zarffiillerin yine iyelik ekleri almış ve kimden çekim eki yerine *için* takısı ile uzatılmış şekilleri de sebep cümlesinde çok kullanılırlar :

«Âlem bana düşmandır, seni sevdiğim için». Ahmet götüreceği için merak etmeyorum. Zengin olduğun için seni çekemezler. gibi.

Bu iki yatık fiilin başkaca türlü kullanışları vardır, karıştırmamalı, bkz § 373, 476, 477 :

Geldiğinden haberim yok. Gideceğinizden bahsetmedi. Gönderdiği (hediye) için teşekkür ederim. Satacağım (arsa) için alıcı var.

Nihayet *için* takısıyla yapılmış birleşik zarffiiller örnek olmak üzere üremiş öbür zarffiiller de sebep cümlesi kuruluşuna yararlar. Bunlardan bazılarına dahaçok yazı dilinde ve kitapça konuşmada rastlarız :

Aradığınızdan dolayı sevindim. Yapamayacağından ötürü üzgünmüş. Bozuşmamız sebebiyle işler durdu. Otobüsü kaçırması yüzünden biz aç kaldık.

e. Sonuç Cümlesi :

Sebep gösteren bir içyargı ile onun sonucunu ortaya koyan bir başyargıdan kurulmuş karmaşık cümleye *zarffiil sonuç cümlesi* (proposition adverbiale consécutive) deriz. Bağlam cümlesindekinin aksine (bkz § 466) karmaşık cümlede sebep ve sonuç cümleleri ayrı, veya ters yapılışta değildirler. Onları ancak anlamlarına ve kullandığımız zarffiillere göre ayırdedebiliriz.

Geniş anlamda sebep zarffiillerinden sayılan ve «sebebiyle» yerine «sonucunda» anlamına kaçan *-mekle* zarffiilleri çok kullanılır :

Bu genci korumakla büyük sevap işlediniz. Bu davayı sürdürmekle ne kazanıyorsun? «Yere düşmekle cevher sakit olmaz kadr-ü kıymetten».

Bunun gibi tabiî sonuç gösteren birleşik zarffiillerle yapılmış cümleler de vardır :

Bu akşam kalacağıma göre otelde yer ayırtmalıyım. Kabul ettiğinize göre bir kontrat yapalım. Beğenmediğine göre vazgeç.

Bunu bağlam cümlesinde *mademki* bağlamı ile karşılarız *(Madem ki beğenmedin, vazgeç).*

Sonuç cümlesi teşkilinde izleme zaman zarffiilini de kullandığımız olur :

Faiz böyle olunca biz de borç almayız. «Neyleyim baharı gülsüz olunca».

f. Amaç Cümlesi :

487. Başcümlenin amacını gösteren bir içcümleyle yapılmış zarffiil cümlelerine *zarffiil amaç cümlesi* (proposition adverbiale finale) deriz. Amaç cümlesi de sebep cümlesi ile akrabadır. Yukarıda gördüğümüz gibi bağlam ile yapılan amaç cümlesi bu zarffiil amaç cümlesinin tertipçe aksidir, bkz § 467 :

Çok çalış ki kazanasın. × *Kazanmak için çok çalış.*

İyelik ekleri almamış, veya almış adfiillerden *için* takısıyle kurulmuş birleşik zarffiiller amaç cümlesi yapılışında **çok kullanılırlar :**

«Yemek için yaşamamalı, yaşamak için yemeli». Rahat etmeniz için herşey hazırlandı. Sana iş vermesi için Hasan Beye yazdım.

Kime halinde adfiiller de zarffiil işleyişinde amaç cümlesi kurmaya yararlar :

Bahçeyi dolaşmaya gitmiştim. «Taşına bir çelenk örmeye geldim». «Ateş almaya mı geldin»? Bizi karşılamaya çıkmışlardı. gibi.

g. Şart Cümlesi :

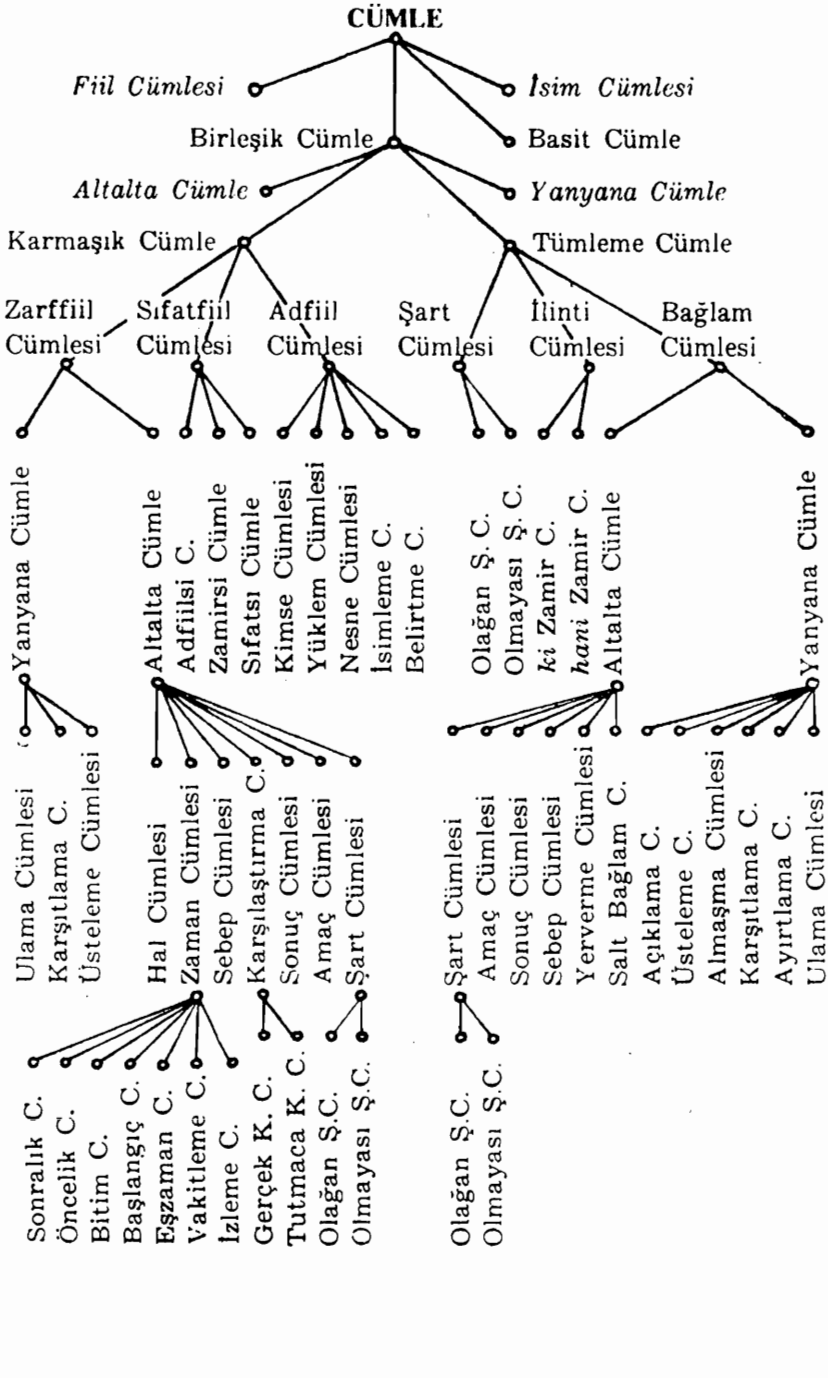
Yukarıda asıl şart cümlesi ile onun yanında küçük ölçüde yer alan bir şart bağlam cümlesinden bahsettik (bkz § 457, 467). Ancak dilimizde bazı şart zarffiilleri de vardır ki teşkil ettikleri içcümle bir karmaşık cümlede başfiilin gerçekleşmesine şart olur. Buna da *zarffiil şart cümlesi* (proposition adverbiale conditionnelle) deriz. Bunlar dahaçok yazı dilinde rastlanan *-diği takdirde -mesi halinde* gibi birleşik zarffiillerle kurulurlar. Bunlar da *olağan şart zarffiil cümlesi* (proposition adverbiale conditionnelle potentielle) ve *olmayası şart zarffiil cümlesi* (proposition adverbiale conditionnelle irréelle) olabilirler :

Borcunu ödediği takdirde yeniden kredi açarsınız. Buluştukları takdirde ona anlatacaktı. Fiyatların düşmesi halinde zararınız büyük olurdu. Gecikmemiz halinde bu işten vazgeçebilirler.

★

Biz bu bahiste birleşik cümlenin çözümüne esas olmak üzere iki yargı öbeğinden meydana gelmiş birleşiklerden örnekler vermeye dikkat ettik. Üç ve daha fazla yargı öbeğinden oluşmuş birleşik cümleyi buradan hareket ederek çözümleyeceğiz. Aslında bunların sınırsız ve sayısız gibi görünen çeşitlerinin dökümünü yapmak ve onları da bir ölçüde sistemleştirmek mutlu bir çalışma olacaktır.

Aşağıdaki taslak Türkçede cümlenin kuruluşunu ve çeşitlenmesini gösteriyor.

CÜMLE
Fiil Cümlesi
İsim Cümlesi
Birleşik Cümle
Basit Cümle
Altalta Cümle
Yanyana Cümle
Karmaşık Cümle
Tümleme Cümle
Zarffiil Cümlesi
Sıfatfiil Cümlesi
Adfiil Cümlesi
Şart Cümlesi
İlinti Cümlesi
Bağlam Cümlesi
Yanyana Cümle
Ulama Cümlesi
Karşıtlama C.
Üsteleme Cümlesi
Altalta Cümle
Adfiilsi C.
Zamirsi Cümle
Sıfatsı Cümle
Kimse Cümlesi
Yüklem Cümlesi
Nesne Cümlesi
İsimleme C.
Belirtme C.
Olağan Ş. C.
Olmayası Ş. C.
ki Zamir C.
hani Zamir C.
Altalta Cümle
Yanyana Cümle
Ulama Cümlesi
Karşıtlama C.
Ayırtlama C.
Almaşma Cümlesi
Üsteleme C.
Açıklama C.
Salt Bağlam C.
Yerverme Cümlesi
Sebep Cümlesi
Sonuç Cümlesi
Amaç Cümlesi
Şart Cümlesi
Hal Cümlesi
Zaman Cümlesi
Sebep Cümlesi
Karşılaştırma C.
Sonuç Cümlesi
Amaç Cümlesi
Şart Cümlesi
Sonralık C.
Öncelik C.
Bitim C.
Başlangıç C.
Eşzaman C.
Vakitleme C.
İzleme C.
Gerçek K. C.
Tutmaca K. C.
Olağan Ş.C.
Olmayası Ş.C.
Olağan Ş.C.
Olmayası Ş.C.

ADLAMALAR

Sayılar sayfalara gönderir.

Bu kitap ölçüsünde kullanmak ihtiyacını duyduğumuz binden fazla *adlama* (terim) Fransızca karşılıklarıyla birlikte aşağıda biraraya getirilmiştir. Bu adlamalardan bir haylisi de Batı, Hind-Avrpa dillerinde bulunmayan, Türkçeye has, veya Türkçede farklı olan gramer kavramlarını anlatmaktadır. Onların Fransızca karşılıklarını ancak bu dile tercümelerinden ibaret saymalıdır. Bunlar genel diller bilgisine mal olmak gerektir.

A

Acemsime	91	Persanisme
Açık hece	54	Syllabe ouverte
Açıklama bağlam cümlesi	557	Proposition conjonctive déclarative
Açıklama bağlamı	392	Conjonction déclarative
Açıklık	40 51	Aperture
Ad	319 152	Substantif
Adçekimi, isimçekimi	326	Déclinaison
Adçekimi eki	326	Désinence casuelle
Addaş	76	Homonyme
Adfiil	420	Verbe substantivé
Adfiil belirtme cümlesi	565	Proposition substantive de déterminant
Adfiil isimleme cümlesi	565	Proposition substantive du nominal
Adfiil kimse cümlesi	562	Proposition substantive sujet
Adfiil nesne cümlesi	564	Proposition substantive objet
Adfiilsi sıfatfiil cümlesi	570	Proposition adjective nominale
Adfiil yargısı	521	Proposition substantive
Adfiil yüklem cümlesi	564	Proposition substantive prédicat
Adın halleri, isim halleri	326	Cas
Adıyakın	28	Paronyme
Adtakımı	331 298 498	Rapport d'annexion
Ağız	31 29	Bouche
Ağız	11	Parler
Ağız sesdeşi, ağızsı sesdeş	49	Consonne buccale
Ağız sesi, ağızsı ses	32	Son buccal
Ağız seslisi, ağızsı sesli	38	Voyelle buccale

Ağızsılaşma	113	Dénasalisation
Ağızsı ses	31	Voix buccale
Ahenk durgusu	127	Pause ryhthmique
Ahenk öbeği	123	Groupe rythmique
Ahenk vurgusu	123	Accent rythmique
Aile adı, soyadı	188 515	Nom de famille
Ait olma	332	Appartenance
Akıcı sesdeş	48	Consonne liquide
Alaylı	448	Sarcastique
Alçak ton	125	Ton abaissé
Alçalan ton	125	Ton descendant
Alfabe	11 24	Alphabet
Alfabe yazısı	11	Écriture alphabétique
Alıntı kelime	142	Mot d'emprunt
Alışkanlık sıfatı	240 162	Adjectif habituel
Almaşma bağlam cümlesi	556	Proposition conjontive alternative
Almaşma bağlamı	391	Conjonction alternative
Altalta bağlam cümlesi	554 558	Proposition conjonctive subordonnée
Altalta bağlantı	393 558	Subordination conjonctive
Altalta birleşik cümle	548	Phrase composée subordonnée
Altaltalık	504	Subordination
Altalta zarffiil cümlesi	575	Proposition adverbiale subordonnée
Altcümle	548	Subordonnée
Altçene	33	Mâchoire inférieure
Altdudak	43	Lèvre inférieure
Altkimse	417 545	Sujet second
Amaç bağlam cümlesi	560	Proposition conjonctive finale
Amaç bağlamı	393	Conjonction finale
Anadil	11	Langue mère
Anadili	9	Langue maternelle
Anazaman	442	Temps principal
Anlam	10	Sens
Anlambilgisi	20	Sémantique
Anlam birliği	114	Unité sémantique
Anlamca bağlılık	554	Dépendance sémantique
Anlamca uylaşma	538 543	Accord ad sensum
Anlamca yayılıp	320	Par extension
Anlamlık	145	Sémantème
Anlam yayılması	288	Extension sémantique
Anlam yükü	156	Contenu

Anlatım	145	Signification
Anlatma	9 495	Expression
Anlatma tarzı	134	Manière de parler
Anlatma tarzı	444	Mode perfectif
Arapsıma	38	Arabisme
Araya katma	337	Intercalation
Ardavurt sesdeşi, ardavurtsu sesdeş	48	Consonne latérale vélaire
Arı dil	142	Langue pure
Artdamak	45	Voile du palais
Artdamak sesdeşi, ardamaksı sesdeş	45	Consonne postpalatale
Artıklık derecesi	346	Comparatif
Asıl anlam	320	Sens propre
Asıl birleşik kelime	296	Mot composé proprement dit
Asıl diş sesdeşi, asıl dişsi sesdeş	44	Consonne dentale proprement dite
Asıl işaret	129	Signe principal
Asıl kılış adı	264 261	Nom d'action proprement dit
Asıl sayı sıfatı	353	Adjectif numéral cardinal
Asıl ünlem	397	Interjection proprement dite
Asıl zaman kipi	442	Temps proprement dit
Aşağılama	187	Péjoration
Aşağılayıcı	165 259	Péjoratif
Aşırı küçültme	164 351	Diminutif excessif
Atasözü	141	Proverbe
Avurt	48	Intérieur de la joue
Avurt sesdeşi ,avurtsu sesdeş	48	Consonne latérale
Ayaküzeri	124	Improviste
Ayama	515	Surnom
Ayama öbeği	515	Nom et surnom
Ayarlayıcı gramer	20	Grammaire normative
Aygıt adı	168 194	Nom d'instrument
Ayırdedici	200	Diacritique
Ayırtı	272	Nuance
Ayırt işareti	28	Signe diacritique
Ayırtlama bağlam cümlesi	555	Proposition conjonctive disjonctive
Ayırtlama bağlamı	391	Conjonction disjonctive
Ayırtlama sorusu	455	Interrogation disjonctive
Ayrık	66	Excepté
Ayrıklık	47	Exception
Ayrımlı dil	12	Langue isolante

Ayrışma		103	112	Dissimilation

B

Bağırma			31	Cri
Bağlam			390	Conjonction
Bağlam cümlesi			554	Proposition conjonctive
Bağlam öbeği			511	Groupe conjonctionnel
Bağlamsız bağlam cümlesi			554	Proposition conjonctive asyndètique
Bağlamsız bağlam öbeği			510	Groupe asyndètique
Bağlamsızlık		394	510	Asyndète
Bağlaşık			467	Correlatif
Bağlı yargı			522	Proposition dépendante
Basit cümle			523	Phrase simple
Basit kelime			120	Mot simple
Başcümle			547	Proposition principale
Başına yargı			522	Proposition indépendante
Başlama fiili			482	Verbe inchoatif
Başlangıç cümlesi			578	Proposition initiale
Başlangıç zarffiili			434	Gérondif initial
Belirli			324	Défini
Belirli adtakımı		332	325	Annexion déterminée
Belirli geçmiş			458	Passé déterminé
Belirli nesne	527	312	325	Complément direct déterminé
Belirsiz			324	Indéfini
Belirsiz adtakımı		332	325	Annexion indéterminée
Belirsiz geçmiş			458	Passé indéterminé
Belirsiz nesne	527	312	325	Complément direct indéterminé
Belirsiz sayı eki			541	Numerus indefinitus
Belirsiz sıfat			352	Adjectif indéfini
Belirsiz şimdiki			462	Présent indéfini
Belirsiz zamir			368	Pronom indéfini
Belirten	497	332	343	Déterminant
Belirti			347	Indice
Belirtici tamlayan			497	Complément déterminatif
Belirtilen	497	332	343	Déterminé
Belirtme öbeği			496	Groupe déterminatif
Belirtme sıfatı			341	Adjectif déterminatif
Benzer hece katkısı			348	Paronomasie
Benzerlik			179	Simulatif
Benzerlik fiili	223	280	199	Verbe simulatif
Benzerlik hali			179	Cas simulatif

Benzerlik sıfatı	199 180	Adjectif simulatif
Benzeşme	78	Assimilation
Benzeştirme	56	Assimilation
Benzetme adtakımı	336	Annexion figurative
Berkitme	175	Intensif
Berkitme fiili	276 229	Verbe intensif
Berkitme sıfatı	229 348	Adjectif intensif
Berkitme vurgusu	121	Accent intensif
Berkitme zarfı	376	Adverbe intensif
Bırakılmış	150 156	Obsolète
Bildirme tarzı	444	Mode indicatif
Bilelik hali, kimle hali	330 185	Instrumental
Bilgince yapım	155	Formation savante
Bilgin dili	18	Langue savante
Birinci kişi	357	Première personne
Birinci kişi çoklusu	446	Première personne du pluriel
Birinci kişi teklisi	446	Première personne du singulier
Birkez adı	252	Nomen vicis
Birleşen	77	Composant
Birleşik adfiil cümlesi	562	Phrase composée substantive
Birleşik cümle	523 546	Phrase composée
Birleşik çekim	444	Conjugaison composée
Birleşik ek	117	Suffixe composé
Birleşik kelime	119 294	Mot composé
Birleşik sıfat	303	Adjectif composé
Birleşik sıfatfiil cümlesi	566	Phrase composée adjective
Birleşik zarffiil cümlesi	571	Phrase composée adverbiale
Birleşim	57 155 294	Composition
Birleşim değişmesi	27	Changement combinatoire
Birleşim kalıbı	295	Moule de composition
Birleşme çizgisi	136	Trait d'union
Birleşme sesi	37	Son de combinaison
Birlikte hali	330	Cas sociatif
Bitim cümlesi	579	Proposition limitative
Bitim zarffiili	435 433	Gérondif limitatif
Bitişimli dil	12	Langue agglutinante
Bitişme	71 149	Agglutination
Bitmemiş fiil	410	Verbum infinitum
Bitmemiş fiil yargısı	521	Proposition infinitive
Bitmiş fiil	410	Verbum finitum
Boğaz	31 29	Pharynx
Boğaz sesdeşi, boğazsı sesdeş	46	Consonne pharyngale
Boğumlanma	32 31	Articulation

Boğumlanma benzeşmesi	103 93	Assimilation articulaire
Boğumlanma bölgesi	33	Zone d'articulation
Boğumlanma çevresi	43	Région d'articulation
Boğumlanma noktası	33	Point d'articulation
Bolünlü sesdeş	47	Consonne sonante
Boş ek	419	Désinence vide
Bölük hali	324	Cas partitif
Burun	31 29	Nez
Burun deliği	32	Narine
Buyuru	443	Impératif
Bükümlü dil	12	Langue flexionnelle
Bütünleşme	295	Intégration
Büyük harf	25	Majuscule
Büyültme	175 196	Augmentatif
Büzülme	59 69	Contraction
Büzülme uzunluğu	39 61	Longueur de contraction

C

Cevher fiili	474	Verbe substantif
Ceza	522	Apodose
Cinsadı	321	Nom commun
Cins sınıfı	178	Genre
Cümle	10 522	Phrase
Cümle tonu	125	Ton de phrase
Cümle vurgusu	120	Accent de phrase

Ç

Çağırma adı, kişi adı	517 321 513	Prénom
Çağrı hali	136 118 327	Cas vocatif
Çatıca uylaşma	544	Accord en voix
Çatışma	59 68 72	Hiatus
Çekim (tarz)	444	Conjugaison
Çekim	12	Flexion
Çekim eki	81 148	Suffixe flexionnel
Çekimli fiil	410	Verbe conjugué
Çekim öbeği	506	Groupe de déclinaison
Çekimsiz fiil	410	Verbe non-conjugué
Çevrik kip	451 509	Temps périphrastique
Çevrik söz	451	Périphrase
Çıkma hali ,kimden hali	328	Cas ablatif
Çiftdoruklu hece	53	Syllabe à double sommet

Çiftdudak sesdeşi, Çiftdudaksı sesdeş	43	Consonne bilabiale
Çiftsesdeş	54	Consonne double
Çizi	137	Tiret
Çocuk dili	70 405	Langue enfantine
Çokheceli ek	83	Suffixe polysyllabe
Çoklu	322	Pluriel
Çoklukça	581	Quantitatif
Çoklunun çoklusu	358	Pluriel double
Çözülme	52	Détente
Çözümlü	20	Analytique

D

Dağılma	113	Décomposition
Damak	45	Palais
Damak sesdeşi, damaksı sesdeş	45	Consonne palatale
Damaksılaşma	111	Palatalisation
Daralmalı sesdeş	42	Consonne constrictive
Darlaşma	99	Rétrécissement
Dar sesli	35	Voyelle étroite
Değişik	166	Variante
Değişik sıra	532	Ordre occasionnel
Denemeli sesbilgisi	21	Phonétique expérimentale
Derhal izleme	577	Succession hâtive
Devlet dili	17	Langue officielle
Devrik cümle	534	Phrase inverse
Deyim	20 141 296	Locution
Deyiş	495	Énoncé
Dışcümle	548	Proposition externe
Dışçekim hali	326 329	Déclinaison externe
Dışpatlamalı sesdeş	41	Consonne explosive
Dil (organ)	30	Langue
Dil	9	Langue
Dil	9	Langage
Dil ailesi	11	Famille de langue
Dil benzeşmesi	79	Assimilation palatale
Dil bilgileri	18	Sciences linguistiques
Dilbilgisi, gramer	1f	Grammaire
Dilek-şart	443	Désidératif-conditionnel
Dilek-şartın anlatması	468	Perfectif du désidératif-conditionnel

Dilek-şartın bildirmesi	467	Indicatif du désidératif-conditionnel
Dilek-şartın söylentisi	469	Narratif du désidératif-conditionnel
Dilin kökü	31	Racine de la langue
Dilin sesleri	23	Sons de la langue
Dilin sırtı	45 33	Dos de la langue
Dilin tacı	44 45 33	Couronne de la langue
Dilin ucu	32 33 44	Pointe de la langue
Dilin yanları	48 33	Bords de la langue
Dil kanunu	19	Loi linguistique
Diller bilgisi	19 21	Linguistique
Dil sesi	32	Son de langue
Dil topluluğu	13	Communauté linguistique
Dil uyumu kanunu	84	Loi de l'harmonie palatale
Diş	44	Dent
Diş-dudak sesdeşi, diş-dudaksı sesdeş	43	Consonne labio-dentale
Dişeti	32 44	Alvéole
Dişeti sesdeşi, dişetsi sesdeş	45	Consonne alvéolaire
Dişilik	178	Féminin
Dişlerarası sesdeş	44	Consonne interdentale
Diş sesdeşi, dişsi sesdeş	44	Consonne dentale
Doğrudan sıra	532	Ordre direct
Doğrudan söz, dolayısız söz	534 133	Discours direct
Dokunaklı sıra	533	Ordre pathétique
Dokunaklı vurgu	122	Accent pathétique
Dolaylı geçmiş	442	Dubitatif
Dolaylı geçmişin anlatması	460	Perfectif du dubitatif
Dolaylı geçmişin bildirmesi	460	Indicatif du dubitatif
Dolaylı geçmişin söylentisi	461	Narratif du dubitatif
Dolaylı geçmişin şartı	461	Conditionnel du dubitatif
Dolaylı hal	324	Cas oblique
Donanma hali, kimli hali	330 191	Cas munitif
Donatım fiili	218	Verbe munitif
Donatım sıfatı	192	Adjectif munitif
Donuşmuş	171 427	Figé
Dönük kimse	544	Sujet réflexible
Dönüşlü fiil	286 288	Verbe réfléchi
Dönüşlü görünüş	414	Aspect réfléchi
Dönüşlü zamir	364	Pronom réfléchi

Dudak	32 29	Lèvre
Dudak benzeşmesi	80	Assimilation labiale
Dudak sesdeşi, dudaksı sesdeş	43	Consonne labiale
Dudaksılaşma	101 108	Labialisation
Dudak uyumu kanunu	84	Loi de l'harmonie labiale
Durak	128	Repos
Duralama	52	Tenue
Durgu	127	Pause
Durum fiili	408 537	Verbe d'état
Duyguca sıra	533	Ordre affectif
Duyulurluk	40 47	Perceptibilité
Duyuş tonlanması	126	Intonation affective
Duyuş anlatması	496	Expression affective
Duyuş ünlemi	398	Interjection affective
Duyuş vurgusu	122 533	Accent affectif
Dünya dili	7	Langue mondiale
Düşmeli ek	73	Suffixe aphérétique
Düşmeyle ekleme	73	Suffixation par chute
Düşürme	77	Élision
Düzeltme işareti	28	Signe de correction
Düzenli hece	54	Syllabe régulière
Düzensiz hece	54	Syllabe irrégulière
Düzleşme	102	Désarrondissement
Düz sesli	34	Voyelle non-arrondie
Düz sıra	86	Classe non-arrondie

E

Edebiyat	22	Littérature
Edebiyat bilgisi	22	Rhétorique
Edebiyat dili	18	Langue littéraire
Edebiyat tarihi	20	Histoire de la littérature
Edeleme fiili	278 280 290 217	Verbe fréquentatif
Edilen fiil	282	Verbe passif
Edilen görünüşü	413	Aspect passif
Edilen sıfatfiil	422	Participe passif
Ek	12 147	Affixe
Ek halinde zamir	362	Suffixe pronominal
Ekleme	23	Suffixation
Ekler dağarcığı	146	Existence de suffixe
Eksikli	540	Défectif
Ek yığılması	221 210 271	Cumul
Ek zamir	479	Suffixe pronominal

Enaz emek kanunu	23 78	Loi de moindre effort
Erişme hali, kimre hali	197	Cas allatif
Eskimiş	389	Vieilli
Eskiyi almak	154	Archaïsme
Eşitlik derecesi	346	Équatif
Eşitleşme	110	Égalisation
Eşlik adı	169	Nom de communauté
Eşzaman cümlesi	578	Proposition de coïncidence
Eşzaman zarffiili	434	Gérondif de coïncidence
Etkilenme hali, kimi hali	327	Cas accusatif
Etkin fiil	281	Verbe actif
Etkin görünüş	412	Aspect actif
Etkin sıfatfiil	422	Participe actif
Ettiren fiil	276 291 293	Verbe factitif
Ettiren görünüşü	417	Aspect factitif
Ettiren kimse	545	Sujet facteur
Eyden	357, 444	Sujet parlant
Eydilen	357 444	Adressé
Eyitme	20	Dicton

F

Fıkra	140	Alinéa
Fıkra	141	Anecdote
Fısıltı	32	Chuchottement
Fısıltı durumu	30	Position de chuchottement
Fiil	151 152 408	Verbe
Fiil cümlesi	524	Phrase verbale
Fiil çekimi	410 441	Conjugaison
Fiilden fiil	274 150 156	Verbe déverbatif
Fiilden isim	224 150 156	Nom déverbatif
Fiilden isimden fiil	282 274 217	Verbe nominal déverbatif
Fiilden köken	150	Radical déverbatif
Fiilden yüklem	525	Prédicat verbal
Fiile ek	148	Suffixe adverbal
Fiil eki	148	Suffixe verbal
Fiilin çatısı	411	voix
Fiilin gövdesi	442	Thème verbal
Fiil kişi eki	444	Désinence verbale personnelle
Fiil kökeni	150	Radical verbal
Fiil kökü	146	Racine verbale
Fiil öbeği	506	Groupe verbal
Fiil yargısı	520	Proposition verbale

Firenksime	55	Francisme
	G	
Geçişli fiil	409	Verbe transitif
Geçiş sesi	43	Son transitoire
Geçişsiz fiil	409	Verbe intransitif
Geçmiş	442	Passé
Geçmiş-hal	483	Présent passé
Geçmişin anlatması	459	Perfectif du passé
Geçmişin bildirmesi	458	Indicatif du passé
Geçmişin şartı	460	Conditionnel du passé
Geçmiş öncesi	483	Passé antérieur
Geçmiş sıfatfiili	423	Participe passé
Geleceğin anlatması	458	Perfectif du futur
Geleceğin bildirmesi	465	Indicatif du futur
Geleceğin söylentisi	467	Narratif du futur
Geleceğin şartı	467	Conditionnel du futur
Gelecek	442	Futur
Gelecek öncesi	483	Futur antérieur
Gelecek sıfatfiili	423	Participe futur
Genel diller bilgisi	22	Linguistique générale
Genel sesli uyumu kanunu	84	Loi générale de l'harmonie vocalique
Geniş sesli	35	Voyelle large
Geniş zaman	442	Aoriste
Geniş zamanın anlatması	462	Perfectif de l'aoriste
Geniş zamanın bildirmesi	462	Indicatif de l'aoriste
Geniş zamanın söylentisi	458	Narratif de l'aoriste
Geniş zamanın şartı	463	Conditionnel de l'aoriste
Geniz	31 29	Cavité pharyngo-nasale
Geniz-damak sesdeşi, genizsi damak sesdeşi	46	Consonne palato-nasale
Geniz-dudak sesdeşi, genizsi dudak sesdeşi	43	Consonne labio-nasale
Geniz-diş-dudak sesdeşi, genizsi diş-dudak sesdeşi	44	Consonne labio-dento-nasale
Geniz-diş sesdeşi, genizsi diş sesdeşi	46	Consonne dento-nasale
Geniz seslisi, genizsi sesli	38	Voyelle nasale
Geniz sesdeşi, genizsi sesdeş	48	Consonne nasale
Geniz sesi ,genizsi ses	32	Son nasal
Genizsileşme	110	Nasalisation

Genizsi ses	38	Voix nasale
Gerçek çokluk karşılaştırma zarffiili	439	Gérondif de comparaison réelle quantitative
Gerçek fiil	474	Verbe réel
Gerçek karşılaştırma cümlesi	581	Proposition comparative réelle
Gerçek karşılaştırma zarffiili	438	Gérondif de comparaison réelle
Gerçekleme zarfı	372	Adverbe de vérification
Gerçek nitelik karşılaştırma zarffiili	439	Gérondif de comparaison réelle qualitative
Gerçekte kimse	544	Sujet réel
Gerekliğin anlatması	472	Perfectif du nécessitatif
Gerekliğin bildirmesi	471	Indicatif du nécessitatif
Gerekliğin söylentisi	472	Narratif du nécessitatif
Gerekliğin şartı	473	Conditionnel du nécessitatif
Gereklik	443	Nécessitatif
Gerilek vurgu	118	Accent régressif
Gerileyici benzeşme	82 105	Assimilation régressive
Gerilme	52	Tention
Gevşemiş sesdeş	60	Consonne adoucie
Gırtlak	30 29	Larynx
Gırtlak çarpması	28 46	Coup de glotte
Gırtlak kapağı	29	Épiglotte
Gırtlak sesdeşi, gırtlaksı sesdeş	46	Consonne laryngale
Giderme hali, kimsiz hali	331	Cas privatif
Giderme sıfatı	201	Adjectif privatif
Girme hali, kime hali	328	Cas datif
Göbek adı	517	Petit nom
Göçüşme	70	Méthatèse
Gönderme	139	Renvoi
Görelik hali, kimce hali	330	Cas équatif
Göreli zaman	443	Temps relatif
Görüntü kelime	7 516	Mot-fantôme
Görünüş	411	Aspect
Görüşme	137	Interlocution
Gösterme sıfatı	351	Adjectif démonstratif
Gösterme zamiri	360 351	Pronom démonstratif
Göz dili	19	Langage visuel
Gözle alıntı	143	Emprunt visuel
Gramerce işleyiş	532	Fonction grammaticale
Gramerce kimse	413 526	Sujet grammatical

Gramerce nesne	418	Objet grammatical
Gramerce uylaşma	538	Accord grammatical
Gramer durgusu	127	Pause grammaticale
Gramer kelimesi	78 144	Mot grammatical
Gramer sınıfı	148 151 153	Catégorie grammaticale
Güçte kimse	544	Sujet virtuel
Gündelik dil	18	Langue commune
Gürültü	32	Bruit

H

Hal adı	195	Nom d'état
Halk ağzı	69	Parler populaire
Halkça söyleyiş	38	Prononciation populaire
Halkça yapım	155	Formation populaire
Halk dili	39	Langue populaire
Hal sıfatfiili	423	Participe présent
Hal zarffiili	430	Gérondif d'état
Hareke	26 88	Point-voyelle
Harf	11 24	Lettre
Haykırma	399 396	Exclamation
Hayvan dili	405	Langue animale
Hece	10 52	Syllabe
Hece bölümü kanunu	56	Loi de division syllabique
Hece binişmesi	65	Haplologie
Hecenin doruğu	53	Sommet de la syllabe
Hımhım	38	Nasillard
Hışırtı	32	Sibilation
Hışırtılı sesdeş	49	Consonne sibilante

I

Irlama sesi	31	Voix musicale
Iskala	30	Gamme
Islak sesdeş	98	Consonne mouillée

İ

İççümle	548	Proposition interne
İççekim	312	Conjugaison interne
İççekim hali	326	Déclinaison interne
İçe dönük	284	Subjectif
İçe dönük fiil	207	Verbe subjectif

İçekleme	337	Infixation
İçinlik hali	193	Cas destinatif
İçinlik sıfatı	193	Adjectif destinatif
İçpatlamalı sesdeş	41	Consonne implosive
İçses	57	Médiale
İçtüreme	68	Épenthèse
İkileme	308 349 512	Réduplication
İkili	183 446	Duel
İkinci kişi	357	Deuxième personne
İkinci kişi çoklusu	446	Deuxième personne du pluriel
İkincil cümle	547	Proposition secondaire
İkincil üye	524	Terme secondaire
İki nokta	133	Deux points
İki üyeli cümle	523	Phrase dirème
İkizleşme	62 68 122	Gémination
İkiz sesdeş	62	Consonne géminée
İkiz sesli	39	Diphtongue
İlerleyici benzeşme	78 82 104	Assimilation progressive
İlinti zamiri	369	Pronom relatif
İlinti zamiri cümlesi	552	Proposition relative pronominale
İnce düz sıra	86	Classe antérieure non-arrondie
İnce karma sıra	87	Classe antérieure mixte
İncelme	90 100	Palatalisation
İnce sesli	25 34	Voyelle antérieure
İnce sıra	82	Classe antérieure
İnce yuvarlak sıra	86	Classe antérieure arrondie
İngilizsime	300	Anglicisme
İnsan sesi	30	Voix humaine
İpucu	552	Indice
İsim	151	Nom
İsim cümlesi	524	Phrase nominale
İsimden fiil	204 150 156	Verbe dénominatif
İsimden isim	158 150 156	Nom dénominatif
İsimden köken	149	Radical dénominatif
İsimden yüklem	525	Prédicat nominal
İsim eki	148	Suffixe nominal
İsim kökeni	150	Radical nominal
İsim kökü	146	Racine nominale
İsimleme	529	Déterminant nominal, complément indirect
İsim öbeği	506	Groupe nominal
İsim yargısı	521	Proposition nominale
İsme ek	148	Suffixe adnominal

İsteğin anlatması	470	Perfectif de l'optatif
İsteğin bildirmesi	470	Indicatif de l'optatif
İsteğin söylentisi	471	Narratif de l'optatif
İstek	443	Optatif
İstek fiili	212 222	Verbe désidératif
İstem	386 528	Rection
İstenen	528	Régime
İster	528	Régit
İsteyen	528	Régissant
İşbirliği görünüşü	417	Aspect collaboratif
İşleyiş	9	Fonction
İvedilik fiili	488	Verbe hâtif
İyelik eki	363	Suffixe possessif
İyelik zamiri	361	Pronom possessif
İyi kullanma	19	Bon usage
İzleme cümlesi	576 580	**Proposition successive**
İzleme zarffiili	433	Gérondif successif

K

Kalın düz sıra	86	Classe postérieure non-arrondie
Kalın karma sıra	87	Classe postérieure mixte
Kalın sesli	25 34	Voyelles postérieure
Kalın sıra	82	Classe postérieure
Kalın yuvarlak sıra	86	Classe postérieure arrondie
Kalma hali, kimde hali	328	Cas locatif
Kapalı hece	54	Syllabe fermée
Kapanmalı sesdeş	41	Consonne occlusive
Kargış	237	Malédiction
Karıştırma	131 201	Confusion
Karma dil	154	Langue mixte
Karma sıra	87	Classe mixte
Karmaşık birleşik cümle	548 562	Phrase composée complexe
Karmaşık fiil	482	Verbe complexe
Karşılaştırma	346	Comparaison
Karşılaştırmalı gramer	20	Grammaire comparée
Karşılaştırmalı üstünlük	347	Superlatif comparatif
Karşılaştırma sıfatı	345	Adjectif comparé
Karşılaştırma zarffiili	438	Gérondif de comparaison
Karşılaştırma zarfı	375	Adverbe comparatif
Karşılıklı fiil	290	Verbe réciproque
Karşılıklı görünüş	416	Aspect réciproque
Karşılıklı kimseler	544	Sujets mutuels

Karşıtlama bağlam cümlesi	556	Proposition conjonctive adversative
Karşıtlama bağlamı	391	Conjonction adversative
Karşıtlama zarffiili	431	Gérondif adversatif
Katılan	332	Annexé
Katılma hali, kimin hali	328	Cas génitif
Katı sesdeş	49	Consonne bruissante
Katkı alan	332	Fond
Katma işaret	129	Signe acessoire
Katma kelime	152	Mot accesoire
Katma öbek	518	Groupe accessoire
Katmerli şart tarzı	478	Mode double du conditionnel
Kavram	9	Concept
Kaymalı sesdeş	45	Consonne affriquée
Kaynaşma	76 71	Crase
Kelime	10	Mot
Kelime ailesi	145	Famille de mots
Kelimecik	83 152	Particule
Kelime çekimi	153	Flexion de mot
Kelime dağarcığı	10 141	Vocabulaire
Kelime öbeği	496 331	Groupe de mot
Kelime sınıfı	151	Classe de mot
Kelime sırası	532	Ordre des mots
Kelime vurgusu	115	Accent de mot
Kelime yapımı	153 154 149	Formation de mot
Kelime yaratmak	154	Néologisme
Kendince	400	Personnel
Kesik cümle	134	Phrase suspendue
Kesirli sayı sıfatı	355	Adjectif numéral fractionnaire
Kesme işareti	28	Signe de coupure
Kesme noktaları	134	Points de suspention
Kılıcı adı	162 163 246	Nom d'agent
Kılıntı adı	258	Nom fragmentaire
Kılış adı	264 421	Nom d'action
Kılış fiili	408	Verbe d'action
Kılışın ürünü	244 225 249	Nom de produit
Kısa sesli	38	Voyelle courte
Kime halli nesne	528	Complément direct datif
Kimse	410 520	Sujet
Kip	441	Temps
Kişi	441	Personne
Kişi adı	321 273 513	Nom de personne
Kişice uylaşma	539	Accord en personne

Kişi zamiri	357	Pronom personnel
Kitapça söyleyiş	27	Prononciation livresque
Konmuş anlam	320	Sens fondamental
Konuşma	9 495	Parole
Konuşma aygıtı	10 29	Appareil de la parole
Konuşma dili	12	Langue parlée
Konuşmak	10	Parler
Konuşma organı	10 29	Organe de la parole
Konuşma sesi	31	Voix de parler
Konuşma tonu	31	Ton de parole
Kopya	240	Calque
Koruma sesdeşi	47 67 73	Consonne intercalaire
Koşma takım	308 512	Hendiadyoin
Kök	12 145	Racine
Kök-ek	165	Racine-affixe
Köken	144 155	Radical
Kökten	37	Primordial
Köşeli parantez	140	Crochet
Kulak dili	19	Langage auditif
Kulakla alıntı	143	Emprunt auditif
Kural	9	Règle
Kuraldışı	358	Anomal
Kurallı	291	Réglé
Kuvvetli sesli	69	Voyelle forte
Küçükdil	31 29	Luette
Küçük harf	25	Minuscule
Küçükseme	350	Détractif
Küçüksünme çoklusu	359	Pluriel de modestie
Küçültme	158	Diminutif
Küçültme adı	174 340	Nom diminutif
Küçültme sıfatı	349	Adjectif diminutif
Küçültme zarfı	377	Adverbe diminutif
Künye	516	Nom patronymique

L

Lehçe	11	Dialecte
Lehçeler bilgisi	21	Dialectologie
Lûgat bilgisi	19	Lexicographie
Lûgat kelimesi	78 144	Mot lexicographique
Lûgat kitabı, sözlük	19	Dictionnaire

M

Madde	140	Article
Mantıkça anlatma	496	Expression logique
Mantıkça kimse	413 526	Sujet logique
Mantıkça nesne	417 544	Objet logique
Mantıkça sıra	533	Ordre logique
Mantık tonlanması	126	Intonation logique
Mantık vurgusu	121 533	Accent logique
Mastar	420	Infinitif
Mecaz	320	Figure de mot
Mecazlı anlam	215 297 320	Sens figuré
Medeniyet dili	18	Langue de civilisation
Mekân adı	194	Nom de place
Meslek adı	195	Nom de profession
Metin açıklaması	20	Commentaire
Metin bilgisi	20	Philologie
Metin onarımı	20	Restitution de texte
Metin tenkidi	20	Critique de texte
Mikdar zarfı	372	Adverbe de quantité
Millet dili	17	Langue nationale
Musiki hareketi	126	Mouvement musical
Musiki perdesi	30	Ton musical

N

Nesne	409 527	Objet, complément direct
Nispet sıfatı	192	Adjectif relatif
Nitelikçe	581	Qualitatif
Nitelik zarfı	373	Adverbe de qualité
Niyet fiili	482	Verbe intentionnel
Niyette gelecek	466	Futur intentionnel
Niyette yakın gelecek	465	Futur proche intentionnel
Nokta	129	Point
Noktalama	129 114	Ponctuation
Noktalama işareti	128	Signe de ponctuation
Noktalı çizgi	138	Point-tiret
Noktalı virgül	132	Point-virgule

O

Obarık sesdeş	91	Consonne emphatique
Obartma	189	Emphase

Obartma çoklusu	323	Pluriel emphatique
Obartmalı anlatma 298 552	558	Expression emphatique
Obartma vurgusu	122	Accent emphatique
Okşama adı	182	Nom hypocoristique
Okşama sıfatı	182	Adjectif hypocoristique
Okuma	11	Lecture
Olağan şart	463	Conditionnel potentiel
Olağan şart bağlam cümlesi	561	Proposition conjonctive conditionnelle potentielle
Olağan şart cümlesi	549	Proposition conditionnelle potentielle
Olağan şart zarffiil cümlesi	585	Proposition adverbiale conditionnelle potentielle
Olduran görünüşü	418	Aspect causatif
Olduran kimse	545	Sujet causal
Olmayası şart	459	Conditionnel irréel
Olmayası şart bağlam cümlesi	561	Proposition conjonctive conditionnelle irréelle
Olmayası şart cümlesi	549	Proposition conditionnelle irréelle
Olmayası şart zarffiil cümlesi	585	Proposition adverbiale conditionnelle irréelle
Olumlu görünüş	411	Aspect affirmatif
Olumluluk	454	Affirmation
Olumsuz çekim	453	Conjugaison négative
Olumsuz görünüş	412	Aspect négatif
Olumsuzluk	452	Négation
Olumsuz sıfatfiil	422	Participe négatif
Olumsuz soru çekimi	455	Conjugaison interrogative négative
Olumsuz taban	452	Base négative
Olupbiten	408	Procès
Oluş fiili	408 537	Verbe devenir
Ortada fiil	409 528	Verbe à valeur moyen
Orta fiil	289 216	Verbe moyen
Orta hece düşmesi	63	Syncope
Ortaklaşa fiil	288	Verbe de coopération
Ortaklaşa kimse	545	Sujet collaboratif
Oturuşma	58	Tassement

Ö

Öbekleşme	62	Groupement

Öbek vurgusu	119	Accent de groupe
Öğretimlik	19	Classique
Önavurt sesdeşi, önavurtsu sesdeş	48	Consonne latérale alvéolaire
Öncelik cümlesi	579	Proposition d'antériorité
Öncelik fiili	482	Verbe antérieur
Öncelik zarffiili	436 432	Gérondif d'antériorité
Öncül	356	Antécédent
Öndamak	45	Voûte du palais
Öndamak sesdeşi, öndamaksı sesdeş	45	Consonne prépalatale
Önek	303 311	Préfixe
Önses	57	Initiale
Önsesin tekrarlanması	348	Allitération
Önsesli düşmesi	65	Aphérèse
Öntakı	303 311	Préposition
Öntüreme	67	Prothèse
Örnek çekim	450	Paradigme
Örnekleme	74	Analogie
Özerkli kelime	152	Mot autonome
Özlükad	321	Nom propre

P

Paragraf	140	Paragraphe
Parantez	139	Parenthèse
Patlama	32	Explosion
Patlamalı sesdeş	41	Consonne plosive
Pekiştirme zamiri	365 359	Pronom assévératif
Perde, ton	31 124	Ton

S

Sahiplik adı	163	Nom de possesseur
Salt bağlam	392	Conjonction absolue
Salt bağlam cümlesi	558	Proposition conjonctive absolue
Salt fiil	474	Verbe absolu
Salt geçmiş	459	Passé absolu
Salt hal	324	Cas absolu
Salt sıfat	346	Adjectif positif
Salt üstünlük	347	Superlatif absolu
Salt zaman	443	Temps absolu
San	513	Titre
Sanatçı adı	162	Nom d'artisan

San öbeği	514 321	Groupe de titre
Saplama cümle	139 537	Phrase parenthètique
Saplama öbeği	132 518 519	Groupe parenthètique
Satır başı	128	À la ligne
Sayı	441	Nombre
Sayıca uylaşma	540	Accord en nombre
Sayı sıfatı	353	Adjectif numéral
Saymaca	468	Suppositif
Sebep bağlam cümlesi	559 551	Proposition conjonctive causale
Sebep bağlamı	392	Conjonction causale
Sebep zarffiili	436	Gérondif de cause
Senlibenli konuşma	61	Langue familière
Sert damak	45	Palais dur
Sert sesdeş	42	Consonne dure
Ses	10 23	Son
Ses	30	Voix
Ses akışması	112 66	Euphonie
Ses aygıtı	29	Appareil vocal
Ses benzeşmesi	78	Assimilation phonétique
Sesbilgisi	20	Phonétique
Ses birleşmesi	51	Combinaison phonétique
Ses dağarcığı	33	Existence de son
Ses değişmesi	51	Changement phonétique
Sesdeş	25 33	Consonne
Sesdeş atlaması	97	Alternance consonantique
Sesdeş başlı ek	72	Suffixe à l'initiale consonantique
Sesdeş sistemi	107 119	Consonantisme
Sesdeş türemesi	67	Anaptyxe consonantique
Sesdeş uyumu	106	Harmonie consonantique
Sesdeş uyumu kanunu	106	Loi de l'harmonie consonantique
Ses dönüşmesi	69	Evolution phonétique
Ses dudakları	30 29	Corde vocal
Ses durumu	30	Position de voix
Ses düşmesi	58	Chute
Sesin rengi	31	Couleur de la voix
Ses itişmesi	112	Cacophonie
Ses kanunu	9	Loi phonétique
Sesler bilgisi	21	Phonologie
Sesleşme	30	Phonation
Sesleşme benzeşmesi	103 93	Assimilation phonique
Sesli	25 33	Voyelle
Sesli atlaması	81	Alternance vocalique

Sesli başlı ek	72	Suffixe à l'initiale vocalique
Sesli düşmesi	63	Chute de voyelle
Sesli hısımlığı	36	Affinité vocalique
Seslik	10 23	Phonème
Seslilenme	36 119	Vocalisation
Seslisi dar ek	82	Suffixe à voyelle étroite
Seslisi geniş ek	82	Suffixe à voyelle large
Sesli sistemi	39	Vocalisme
Sesli türemesi	66 56	Anaptyxe vocalique
Sesli uyumu	80 84	Harmonie vocalique
Sesli uyumu kanunları	84	Lois de l'harmonie vocalique
Ses oluşması	29	Formation de son
Ses organı	29	Organe vocal
Ses öbeği	9	Groupe de son
Ses sistemi	92	Système phonétique
Sessiz okumak	11	Lire des yeux
Ses türemesi	65	Anaptyxe
Ses yarığı	30	Glotte
Ses yazısı	26	Écriture phonétique
Sesyolu	29	Canal vocal
Sıfat	341 152	Adjectif
Sıfat	342	Épithète
Sıfatfiil	420	Participe
Sıfatfiil yargısı	521	Proposition adjective
Sıfatsı sıfatfiil cümlesi	567	Proposition adjective qualificative
Sıfattakımı	342 500	Construction adjective
Sıfır ek	441	Désinance zéro
Sıfır yapılık	245 225	Morphème zéro
Sınıf dili	17	Langue spéciale
Sınırlı geçmiş	458	Passé défini
Sınırsız geçmiş	458	Passé indéfini
Sıra sayı sıfatı	354	Adjectif numéral ordinal
Sızmalı sesdeş	41	Consonne spirante
Silik sesli	99	Voyelle terne
Soluk	29	Souffle
Soluk borusu	29	Trachée-artère
Soluk durgusu	127	Pause de souffle
Soluk hamlesi	10	Coup de souffle
Soluk verme	30	Expiration
Soluma	31	Respiration
Soluma aygıtı	29	Appareil respiratoire
Sonek	23	Suffixe

Sonralık cümlesi	580	Proposition de postériorité
Sonralık zarffiili	436	Gérondif de postériorité
Sonses	57	Finale
Sonuç bağlam cümlesi	560	Proposition conjonctive consécutive
Sonuç bağlamı	392	Conjonction consécutive
Soru	452	Interrogation
Soru çekimi	454	Conjugaison interrogative
Soru işareti	135	Point d'interrogation
Soru sıfatı	352	Adjectif interrogatif
Soruşturma ünlemi	398	Interjection interpellative
Soru zamiri	367	Pronom interrogatif
Soyadı öbeği	516	Groupe de nom de famille
Söylenti tarzı	444	Mode narratif
Söyleyiş	26 25	Prononciation
Söyleyişe bırakılmış	25 27	Laissé à la prononciation
Söz	10	Discours
Söz bölükleri	152	Parties du discours
Sözdizimi	20 495	Syntaxe
Sözügeçen	357 444	Mentionné
Sözün ezgisi	114	Mélodie de la parole
Sözün gelişi	363 397	Contexte
Susma durumu	30	Position d'indifférence
Sürek fiili	488	Verbe duratif
Süreklileşme	59 46	Spirantisation
Sürekli sesdeş	41	Consonne continue
Süreksizleşme	60	Fermeture
Süreksiz sesdeş	41	Consonne momentanée
Sürmekte hal	451	Présent duratif

Ş

Şart	522	Protase
Şart bağlam cümlesi	561	Proposition conjonctive conditionnelle
Şart bağlamı	393	Conjonction conditionnelle
Şartlanmış yargı	522	Proposition conditionnée
Şartlayan yargı	522	Proposition conditionante
Şartlı karşıtlama cümlesi	551	Proposition conditionnelle adversative
Şart tarzı	444	Mode conditionnel
Şırlama sesdeşi	49	Consonne chuintante
Şiir dili	90	Langue poétique

Şimdiki zaman	442	Présent
Şimdiki zamanın anlatması	464	Perfectif du présent
Şimdiki zamanın bildirmesi	464	Indicatif du présent
Şimdiki zamanın söylentisi	465	Narratif du présent
Şimdiki zamanın şartı	458	Conditionnel du présent
Şimdiki zamanla hikâye	464	Présent narratif

T

Taban	145	Base
Takı	385	Postposition
Takı öbeği	386 504	Groupe postpositionnel
Taklit sesi	404	Son imitatif
Tam benzeşme	110	Assimilation totale
Tamlayıcı	524	Complément
Tam yapılışlı	524	Construction pleine
Tarihî gramer	21	Grammaire historique
Tarz	441	Mode
Tarz adı	261 422	Nom de manière
Tarz zarfı	374	Adverbe de manière
Tasvirci gramer	21	Grammaire descriptive
Tasvir fiili	488	Verbe descriptif
Tasvir sesi	403	Son descriptif
Tekdoruklu hece	53	Syllabe à sommet unique
Tekheceli	12 145	Monosyllabe
Tekheceli ek	82	Suffixe monosyllabe
Tekkişili fiil	312 508	Verbe unipersonnel
Tekleşme	62	Dégémination
Tekli	322	Singulier
Teknik dil	18	Langue technique
Teküyeli cümle	522	Phrase monorème
Teküyeli yargı	521	Proposition monorème
Temel kelime	141	Mot primitif
Temel üye	524	Terme essentiel
Temizcilik	154	Purisme
Ters sıra	534	Ordre inverse
Tınlama	30	Résonance
Tınlayıcı	30	Résonateur
Tırnak	139	Guillemet
Tıslama sesdeşi	49	Consonne sifflante
Titrek sesdeş	48	Consonne vibrante
Titreşim	30	Vibration
Tonlanma	124	Intonation

Toplanma	69	Synérèse
Topluluk adı	322	Nom collectif
Topluluk sayı sıfatı	356 184	Adjectif numéral collectif
Tutmaca karşılaştırma cümlesi	581	Proposition comparative fictive
Tutmaca karşılaştırma zarffiili	438	Gérondif de comparaison fictive
Tutmaca nitelik karşılaştırma cümlesi	582	Proposition comparative fictive qualitative
Tutmaca nitelik karşılaştırma zarffiili	440	Gérondif de comparaison fictive qualitative
Tümleme birleşik cümle	548	Phrase composée complétive
Tümleme şart cümlesi	549	Proposition conditionnelle complétive
Türemeli ek	73	Suffixe anaptyctique
Türemeyle ekleme	73	Suffixation par anaptyxe
Türeyişten	27	Etymologique
Türeyişten fiil kalıbı	312	Figure etymologique
Türkü çağırmak	31	Chanter

U

Ulama bağlam cümlesi	555	Proposition conjonctive copulative
Ulama bağlamı	391	Conjonction copulative
Ulama zarffiili	428	Gérondif de liaison
Ululama	314	Révérance
Ululama çoklusu	359	Pluriel de majesté
Ulaşma	57	Liaison
Uyarı kipi	443	Temps injonctif
Uylaşma	538	Accord
Uzaktan benzeşme	110	Assimilation à distance
Uzaktan eşitleşme	110	Égalisation à distance
Uzaktan göçüşme	71	Méthatèse à distance
Uzama	122	Allongement
Uzlaşma	78	Accommodation
Uzunluk	30	Longueur
Uzun sesli	38	Voyelle longue

Ü

Üçüncü kişi	357	Troisième personne
Üçüncü kişi çoklusu	446	Troisième personne du pluriel

Üleme sayı sıfatı		354	Adjectif numéral distributif
Ün		31	Voix
Ünlem		396	Interjection
Ünlem görünüşü		401	Aspect vocatif
Ünlem işareti		135	Point d'exclamation
Ünlem öbeği	518	132	Groupe interjectif
Ünlenen		518	Apostrophé
Ünlü		41	Voisé
Ünlüleşme		93	Sonorisation
Ünlü sesdeş		42	Consonne sonore
Ünsüz		41	Non-voisé
Ünsüzleşme		94	Assourdissement
Ünsüz sesdeş		42	Consonne sourde
Üreme	150	156	Dérivé
Üreme anlam		320	Sens dérivé
Üreten		156	Formans
Üretim	12	155	Dérivation
Üretim eki	81	148	Suffixe de thème
Üstdişler		43	Dents supérieurs
Üsteleme bağlam cümlesi		557	Proposition conjonctive assévérative
Üsteleme bağlamı		391	Conjonction assévérative
Üst kimse	417	545	Sujet premier
Üstünlük derecesi		346	Superlatif
Üstüste düşmüş	211	209	Collision

V

Vakitleme cümlesi		577	Proposition de temps
Vakitleme zarffiili		433	Gérondif temporel
Vasıflama sıfatı		341	Adjectif qualificatif
Vasıflanan		343	Qualifié
Vasıflayan		342	Qualifiant
Virgül		131	Virgule
Vurgu		114	Accent
Vurgulama sistemi		119	Accentuation
Vurgulu ek		116	Suffixe accentué
Vurgulu hece		115	Syllabe accentuée
Vurgusuz ek		117	Suffixe inaccentué

Y

Yakın gelecek		464	Futur proche

Yaklaşık fiil	488	Verbe approximatif
Yalın	146	Absrait
Yalın ad	319	Nom abstrait
Yalın görünüş	411	Aspect simple
Yalın hal, kim hali	327	Cas nominatif
Yalın kavram	319	Concept abstrait
Yalın kılış adı	269	Substantif verbal
Yananlam	320	Sens accessoire
Yanaşan	513	Complément appositif
Yanaşma	513	Apposition
Yanaşma takımı	513 131 498	Groupe appositionnel
Yancümle	547	Coordonné
Yanlış ayırma	74	Fausse coupe
Yansılama	155 402	Onomatopée
Yansılama adları	167 203	Nom-onomatopée
Yansılama fiilleri	204 214	Verbe-onomatopée
Yansılama sıfatları	187	Adjectif-onomatopée
Yansılama zarfları	172	Adverbe-onomatopée
Yanyana bağlam cümlesi	554	Proposition conjonctive coordonnée
Yanyana bağlantı	393	Coordination conjonctive
Yanyana birleşik cümle	547	Phrase composée coordonnée
Yanyanalık	504	Coordination
Yanyana zarffiil cümlesi	572	Proposition adverbiale coordonnée
Yanzaman	442	Temps secondaire
Yapıbilgisi	20 141	Morphologie
Yapılık	145	Morphème
Yapılık öbeği	362	Groupe de morphème
Yapılık genişlemesi	75	Extention de morphème
Yapılış	347 523	Construction
Yardımcı fiil	314	Verbe auxilliaire
Yardımlaşma fiili	288	Verbe d'assistance
Yargı	520	Proposition
Yargılık geniş zaman	462	Aoriste gnomique
Yargı öbeği	497	Groupe propositionnel
Yarım sesli	48	Semi-voyelle
Yarım yargı	521	Quasi-proposition
Yarı tasvir fiili	493	Verbe proto descriptif
Yarı yardımcı fiil	316	Verbe semi-auxilliaire
Yaşayan dil	11	Langue vivante
Yatık fiil	410 369	Verbe statique
Yazı	10 24	Écriture

Yazı dili	12	Langue écrite
Yazı lehçesi	12	Dialecte littéraire
Yazılış	26	Orthographe
Yazılış kuralı	23	Régle d'orthographie
Yeğinlik	30	Intensité
Yeğinlik doruğu	114	Sommet d'intensité
Yemek borusu	31	Oesophage
Yeradı	159	Nom de lieu
Yerinme	485	Regret
Yerleme	328	Localisation
Yerverme bağlam cümlesi	559	Proposition conjonctive concessive
Yerverme bağlamı	392	Conjonction concessive
Yeryön halleri	328 381	Cas locaux
Yeryön zarfı	373	Adverbe de lieu
Yeterlik fiili	488	Verbe possibilitif
Yoğun	146	Concret
Yoğun ad	319	Nom concret
Yoğun kavram	319	Concept concret
Yokluk zarffiili	431	Gérondif de carence
Yöneltici harf	92	Lettre de direction
Yönlem hali, kimeri hali	175	Cas directif
Yumuşak damak	31 45	Palais mou
Yumuşak sesdeş	42	Consonne douce
Yutma	31	Déglutition
Yuvarlaklaşma	90 102	Arrondissement
Yuvarlak sesli	34	Voyelle arrondie
Yuvarlak sıra	86	Classe arrondie
Yükalan	520	Porteur
Yüklem	520	Prédicat
Yüklem fiili	521	Verbe attributif
Yüklem ismi	521 342	Prédicatif
Yükseklik	30	Hauteur
Yükseklik değişmesi	124	Variation de hauteur
Yükseklik doruğu	124	Sommet de hauteur
Yüksek okuma	123	Récitation
Yüksek ton	125	Ton élevé
Yükselen ton	125	Ton ascendant

Z

Zaman	441	Temps
Zaman zarfı	374	Adverbe de temps

Zaman zarfiili	432	Gérondif de temps
Zamir	356 152	Pronom
Zamircil n	358	*n* pronominal
Zamirsi zarf	382 384 361	Adverbe pronominal
Zamirsi sıfatfiil cümlesi	568	Proposition adjective pronominale
Zarf	371 152	Adverbe
Zarffiil	420	Gérondif
Zarffiil amaç cümlesi	584	Proposition adverbiale finale
Zarffiil hal cümlesi	575	Proposition adverbiale circonstancielle
Zarffiil karşılaştırma cümlesi	581	Proposition adverbiale comparative
Zarffiil karşıtlama cümlesi	573	Proposition adverbiale adversative
Zarffiil sebep cümlesi	582	Proposition adverbiale causale
Zarffiil sonuç cümlesi	583 437	Proposition adverbiale consécutive
Zarffiil şart cümlesi	585	Proposition adverbiale conditionnelle
Zarffiil ulama cümlesi	573	Proposition adverbiale copulative
Zarffiil üsteleme cümlesi	574	Proposition adverbiale assévérative
Zarffiil zaman cümlesi	576	Proposition adverbiale temporelle
Zarffiil yargısı	521	Proposition adverbiale
Zarflama	530	Déterminant adverbial, complément circonstanciel
Zarf öbeği	502	Groupe adverbial
Zayıf sesli	69	Voyelle faible
Zincirleme adtakımı	338	Suite d'annexion

BAŞLICA KAYNAKLAR

Arat, R. R., *Kutadgu Bilig*, 4 cilt, İstanbul 1942-1947.

Bang, W., *Monographien zur Türkischen Sprachgeschichte*, Abhandl. der HAW, Heidelberg 1918.

Bang, W., *Vom Köktürkischen zum Osmanischen*, 1-4 Tle, Abhandl. der PAW, Berlin 1917-1921.

Banguoğlu, T., *Altosmanische Sprachstudien zu Süheyl-ü Nevbahar*, Leipzig 1938.

Banguoğlu, T., *Ana Hatlariyle Türk Grameri*, İstanbul 1940.

Banguoğlu, T., *Türk Grameri, Birinci Bölüm, Sesbilgisi*, Ankara 1959.

Brockelmann, C., *Osttürkische Grammatik der İslamischen Litteratursprachen Mittelasiens*, Leiden 1954.

Caferoğlu, A., *Anadolu Ağızlarından Derlemeler*, I-IX cilt, İstanbul 1941-1951.

Deny, J., *Grammaire de la langue turque, dialecte osmanli*, Paris 1921.

Deny, J., *Principes de grammaire turque*, Paris 1955.

Ergin, M., *Türk Dil Bilgisi*, 4. baskı, İstanbul 1972.

Gabain, A. von, *Alttürkische Grammatik*, 2. Aufl., Leipzig 1950.

Grammont, M., *Traité de phonétique, 3. édition*, Paris 1946.

Grönbech, K., *Der Türkische Sprachbau* I, Kopenhagen 1936.

Kilisli, R., *Divanü Lûgat-it-Türk*, 1-3 cilt, İstanbul 1333-1335.

Kononov, A. N., *Grammatika Sovremennogo Tureçkogo Literaturnogo Yazika*, Moskva-Leningrad 1956. (Yalnız örneklerinden faydalanabildik).

Korkmaz, Z., *Nevşehir ve Yöresi Ağızları, I Sesbilgisi*, Ankara 1963.

Marouzeau, J., *Lexique de la terminologie linguistique*, 3. édition, Paris 1951.

Meillet, A. (et M. Cohen), *Les langues du monde*, nouvelle édition, Paris 1952.

Pavet de Courteille, M., *Dictionnaire turc-oriental*, Paris 1870.

Radloff, W., *Phonetik der Nördlichen Türksprachen*, Leipzig 1882.

Radloff, W., *Versuch eines Wörterbuches der Türkdialekte*, 1-4 Bde, Petersburg 1888-1911.

Räsänen, M., *Versuch eines Etymologischen Wörterbuchs der Türksprachen*, Helsinki 1969.

Sami, Şemseddin, *Kamusu Türki*, cilt 1-2, İstanbul 1317-1318.

Saussure, F. de, *Cours de linguistique générale*, Paris 1949.

Thomsen, V., *Inscription de l'Orkhon déchiffrées*, Helsingfors 1896.

Timurtaş, F. K., *Osmanlıca Grameri*, İstanbul 1964.

Türk Dil Kurumu, *Tarama Sözlüğü*, cilt 1-6, Ankara 1963-1972.

Türk Dil Kurumu, *Derleme Sözlüğü*, cilt 1-6, Ankara 1963-1972...

İÇİNDEKİLER

	Sayfa
ÖNSÖZ	5
GİRİŞ :	9-22
1. Dil, 2. Dünya Dilleri, 3. Türk (Hun) Dilleri Ailesi, 4. Batı Türkçesi, 5. Dil Bilgileri . .	9
Birinci Bölüm	
SESBİLGİSİ	23-140
I. Kısım: Türkçenin Sesleri	24-51
1. Dilim: **Yazılı Türkçe**	24
I. Alfabe	24
II. Yazılış: A. Türkçe Kelimelerde, B Yabancı Kelimelerde	26
2. Dilim: **Seslerin Oluşması**	29
I. Sesleşme	29
II. Boğumlanma: A. Sesin Doğuşu, B. Seslerin Çeşitlenmesi	31
3. Dilim: **Dilin Sesleri**	33
I. Sesliler: A. Esas Sesliler, B. Seslilerin Vasıfları, C. Başka Sesli Çeşitleri	34
II. Sesdeşler: A. Patlamalı ve Sızmalı Sesdeşler, B. Ünlü ve Ünsüz Sesdeşler, C. Boğumlanma Noktalarına Göre, D. Bolünlü ve Katı Sesdeşler, E. Genel Bölümleme . . .	40
II. Kısım: Seslerin Birleşmesi	51-77
1. Dilim: **Hece**	52
I. Hecenin Yapısı: A. Hecenin Oluşması, B. Hecenin Çeşitleri	52

Sayfa

II. Türkçenin Heceleri: A. Düzenli hece, B. Düzensiz hece, C. Hece Bölümü Kanunu . 54
III. Hecelerin Birleşmesi: A. Eklemede, B. Öbekleşmede 56

2. Dilim: **Oturuşma** 58

I. Ses Düşmesi: A. Sesdeşlerin Düşmesi, B. Seslilerin Düşmesi 58
II. Ses Türemesi: A. Sesli Türemesi, B. Sesdeş Türemesi 65
III. Ses Dönüşmesi: A. Yabancı Kelimelerde Çatışma, B. Göçüşme 68

3. Dilim: **Bitişme ve Kaynaşma** 71

I. Bitişmenin Esasları: A. Bitişme Durumları, B. Çatışmanın Giderilmesi 71
II. Kaynaşma: A. Basit Birleşme, B. Büzülmeyle Birleşme 76

III. Kısım: Seslerin Benzeşmesi 78-113

1. Dilim: **Seslilerin Benzeşmesi** 78

I. Dil ve Dudak Benzeşmeleri: A. Dil Benzeşmesi, B. Dudak Benzeşmesi 78
II. Eklerde Sesli Uyumu: A. Eklerin Seslilenmesi, B. Eklerin Sınıflanması 81
III. Sesli Uyumu Kanunları: A. Dil ve Dudak Uyumu Kanunları, B. Genel Sesli Uyumu Kanunu 84
IV. Sesli Uyumunun Sonuçları: A. Düz Sıradan Kelimeler, B. Yuvarlak Sıradan Kelimeler . 85
V. Sesli Uyumunun Tarihçesi: A. Osmanlıcada, B. Yeni Türkçede 88
VI. Sesli Uyumuna Aykırı Haller: A. Türkçe Kelimelerde, B. Yabancı Kelimelerde . . 90

Sayfa

2. Dilim: **Seslilerle Sesdeşlerin Benzeşmesi** 93

I. İçseste Ünlüleşme: A. Tabanların Sonseslerinde, B. Eklerin Sonseslerinde, C. Birleşiklerde, D. Eklerin Önseslerinde 93

II. Sesdeşlerde Atlama: A. Kurallı Atlama, B. Ayrıklıklar 96

III. Seslilerde Darlaşma: A. Düz Seslilerde, B. Yuvarlak Seslilerde 99

IV. Seslilerde İncelme: A. Tam İncelme, B. Yarı İncelme 100

V. Dudak Seslerinin Benzeşmesi: A, Seslilerin Yuvarlaklaşması, B. Sesdeşlerin Dudaksılaşması 101

3. Dilim: **Sesdeşlerin Benzeşmesi** 103

I. Sesleşme Benzeşmesi: A. Katı Sesdeşlerin Benzeşmesi, B. Bolünlerle Benzeşme, C. Sesdeş Uyumu Kanunu, D. Sesdeş Uyumunun Sonuçları 103

II. Boğumlanma Benzeşmesi: A. Dudaksılaşma, B. Genizsileşme, C. Damaksılaşma . . 108

III. Ayrışma: A. Doğrudan Ayrışma, B. Dağılma ve Çift Değişme 112

IV. Kısım: Sözün Ezgisi 114-140

1. Dilim: **Vurgu** 114

I. Kelime Vurgusu: A. Tabanlarda Vurgu, B. Eklerde Vurgu, C. Gerilek Vurgu 115

II. Öbek Vurgusu: A. Belirtme Öbeklerinde, B. Birleşiklerde 119

III. Cümle Vurgusu: A. Yüklem Vurgusu, B. Değişik Vurgu 120

IV. Berkitme Vurgusu: A. Duyuş Vurgusu, B. Obartma Vurgusu 121

V. Ahenk Vurgusu 122

Sayfa

2. Dilim: **Tonlanma** 123

I. Sözün Tonları: A. Bestelenme, B. Ton Çeşitleri 123

II. Cümlenin Tonlanması: A. Basit Cümlede, B. Birleşik Cümlede 125

III. Durgu ve Durak: A. Gramer Durguları, B. Ahenk Durgusu, C. Durak 126

3. Dilim: **Noktalama** 128

I. Asıl İşaretler: A. Nokta, B. Virgül, C. Noktalı Virgül, D. İki Nokta, E. Kesme Noktaları, F. Soru İşareti, G. Ünlem İşareti . . 129

II. Katma İşaretler: A. Birleşme Çizgisi, B. Çizi, C. Noktalı Çizi, D. Tırnak, E. Parantez, F. Köşeli Parantez, G. Paragraf . . . 136

İkinci Bölüm

YAPIBİLGİSİ 141-494

A. Kelime Dağarcığı: 1. Eski Türkçenin Varlığı, 2. Orta Türkçeye Doğru, 3. Yeni Türkçede 141

B. Kelimelerin Yapısı: 1. Kökler, 2. Ekler, 3. Kökenler 144

C. Kelimelerin Sınıflanması: 1. Tabiî Sınıflanma, 2. Mantıkî Sınıflanma, 3. Değişmeler ve Başka Sınıflanmalar 151

I. Kısım: **Kelime Yapımı** 154-318

1. Kelime Yaratmak, 2. Kelime Yapım Yolları 154

1. Dilim: **Üretim** 155

1. Üretimin Çeşitleri, 2. Köklerde ve Eklerde Değişmeler 156

Sayfa

I. İsimden Üreme İsimler: 158-204

1. *-ce* Adları, 2. *-ce* Zarfları, 3. *-cek* Adları, 4. *-ci* Adları, 5. *-cik* Adları, 6. *-cil* Adları, 7. *-cin* Adları, 8. *-çil* Sıfatları, 9. *-de* Zarfları, 10. *-dek* Adları, 11. *-dem* Adları, 12. *-den* Zarfları, 13. *-deş* Adları, 14. *-dirik* Adları, 15. *-e* Zarfları, 16. *-eç* Adları, 17. *-edek* Zarfları, 18. *-eği* Adları, 19. *-ek* Adları, 20. *-elek* Adları, 21. *-en* Adları, 22. *-eri* Zarfları, 23. *-ez* Adları, 24. *-i* Zamirleri, 25. *-il* Sıfatları, 26. *-im* Adları, 27. *-imser* Sıfatları, 28. *-imsi* Sıfatları, 29. *-imtik* Sıfatları, 30. *-imtrak* Sıfatları, 31. *-in* Zarfları, 32. *-in* Adları, 33. *-iñ* Adları, 34. *-iş* Adları, 35. *-it* Adları, 36. *-iz* Sıfatları, 37. *-ki* Sıfatları, 38. *-le* Zarfları, 39. *-lek* Adları, 40. *-leme* Zarfları, 41. *-ler* Adları, 42. *-leyin* Zarfları, 43. *-lez* Sıfatları, 44. *-li* Sıfatları, 45. *-lik* Adları, 46. *-men* Sıfatları, 47. *-re* Zarfları, 48. *-rek* Sıfatları, 49. *-sek* Adları, 50. *-si* Sıfatları, 51. *-sik* Adları, 52. *-siz* Sıfatları, 53. *-ti* Adları, ... 158

II. İsimden Üreme Fiiller: 204-224

1. *-de-* Fiilleri, 2. *-e-* Fiilleri, 3. *-el-* Fiilleri, 4. *-en-* Fiilleri, 5. *-er-* Fiilleri, 6. *-eş-* Fiilleri, 7. *-et-* Fiilleri, 8. *-i-* Fiilleri, 9. *-ik-* Fiilleri, 10. *-imse-* Fiilleri, 11. *-ir-* Fiilleri, 12. *-irge-* Fiilleri, 13. *-kir-* Fiilleri, 14. *-le-* Fiilleri, 15. *-len-* Fiilleri, 16. *-leş-* Fiilleri, 17. *-re-* Fiilleri, 18. *-se-* Fiilleri, 19. *-si-* Fiilleri 204

III. Fiilden Üreme İsimler : 224-274

1. *-ce* Adları, 2. *-di* Adları, 3. *-dik* Sıfat-

Sayfa

ları, 4. *-dikçe* Sıfatları, 5. *-e* Zarfları, 6. *-ecek* Sıfatları, 7. *-eç* Adları, 8. *-egen* Sıfatları, 9. *-ek* Adları, 10. *-el* Adları, 11. -elek Adları, 12. *-em Adları*, 13. *-emeç* Adları, 14. *-emek* Adları, 15. *-en* Sıfatları, 16. *-enek* Adları, 17. *-erek* Adları, 18. *-erek* Zarfları, 19. *-eri* Sıfatları, 20. *-esi* Sıfatları, 21. *-ge* Adları, 22. *-geç* Adları, 23. *-gel* Sıfatları, 24. *-gen* Sıfatları, 25. *-gi* Adları, 26. *-giç* Adları, 27. *-gin* Sıfatları, 28. *-i* Adları,, 29. *-ici* Adları, 30. *-iç* Adları, 31. *-ik* Sıfatları, 32. *-il* Adları, 33. *-ili* Sıfatları, 34. *-im* Adları, 35. *-in* Adları, 36. *-inç* Adları, 37. *-ingiç* Adları, 38. *-inti* Adları, 39. *-ir* (*-er*) Sıfatları, 40. *-ir* Adları, 41. *-iş* Adları, 42. *-it* Adları, 43. *-iz* Sıfatları, 44. *-me* Adları, 45. *-me* Sıfatları, 46. *-mece* Zarfları, 47. *-meç* Adları, 48. *-mek* Adları, 49. *-mez* Sıfatları, 50. *-mezlik* Adları, 51. *-mik* Adları, 52. *-miş* Sıfatları, 53. *-nez* Sıfatları, 54. *-ti* Adları 224

IV. Fiilden Üreme Fiiller : 274-294

1. *-der-* Fiilleri, 2. *-dir-* Fiilleri, 3. *-e-* Fiilleri, 4. *-ekle-* Fiilleri, 5. *-ele-* Fiilleri, 6. *-er-* Fiiller, 7. *-erle-* Fiilleri, 8. *-gin-* Fiilleri, 9. *-i-* Fiilleri, 10. *-ik-* Fiilleri, 11. *-ikse-* Fiilleri, 12. *-iktir-* Fiilleri, 13. *-il-* Fiilleri, 14. *-imse-* Fiilleri, 15. *-in-* Fiilleri, 16. *-ir-* Fiilleri, 17. *-irge-* Fiilleri, 18. *-iş-* Fiilleri, 19. *-işle-* Fiilleri, 20. *-iştir-* Fiilleri, 21. *-it-* Fiilleri, 22. *-iy-* Fiilleri, 23. *-iz-* Fiilleri, 24. *-mele-* Fiilleri, 25. *-meş-* Fiilleri, 26. *-ne-* Fiilleri 274

Sayfa

2. Dilim: **Birleşim** 294

1. Birleşik Kelime, 2. Birleşimin Oluşması, 3. Farklı Tarifler, 4. Birleşiklerde Çekim ve Birleşim 294

I. **Birleşik İsim Tabanları :** 297-310

1. Adtakımı Kalıbında, 2. Sıfattakımı Kalıbında, 3. Zarf Öbeği Kalıbında, 4. Takı Öbeği Kalıbında, 5. Çekim Öbeği Kalıbında, 6. Bağlam Öbeği Kalıbında 298

II. **Birleşik Fiil Tabanları :** 310-318

1. Zarf Öbeği Kalıbında, 2. Çekim Öbeği Kalıbında, 3. Bağlam Öbeği Kalıbında . 310

II. **Kısım: Kelime Çekimi** 319-494

1. Dilim: **Ad** 319

I. Adlar ve Çeşitleri 319
II. Adlarda Sayı 322
III. Adlarda Belirtme 324
IV. Adlarda Çekim: A. İççekim Halleri, B. Dışçekim Halleri 326
V. Adtakımı: A. Belirli Adtakımı, B. Belirsiz Adtakımı, C. Adtakımlarının Çekimi, D. Adtakımının Zincirlenmesi 331
VI. Adlarda Küçültme 340

2. Dilim: **Sıfat** 341

I. Sıfatlar ve Çeşitleri 341
II. Sıfattakımı 342
III. Vasıflama Sıfatları: 1. Sıfatlarda Karşılaştırma, 2. Berkitme Sıfatları, 3. Küçültme Sıfatları 345
IV. Belirtme Sıfatları: 1. Gösterme Sıfatları, 2. Soru Sıfatları, 3. Belirsiz Sıfatlar, 4. Sayı Sıfatları 351

Sayfa

3. Dilim: **Zamir** 356

I. Zamirler ve Çeşitleri 356
II. Kişi Zamirleri: A. Yapı Özellikleri, B. Kullanış Özellikleri 357
III. Gösterme Zamirleri 360
IV. İyelik Zamirleri 361
V. Dönüşlü Zamirler: 1. Yapı Özellikleri, 2. Kullanış Özellikleri 364
VI. Soru Zamirleri 367
VII. Belirsiz Zamirler 368
VIII. İlinti Zamirleri 369

4. Dilim: **Zarf** 371

I. Zarflar ve Çeşitleri: 1. Gerçekleme Zarfları, 2. Mikdar Zarfları, 3. Nitelik Zarfları, 4. Yeryön Zarfları, 5. Zaman Zarfları, 6. Tarz Zarfları 371
II. Zarflarda Karşılaştırma, Berkitme ve Küçültme: 1. Zarflarda Karşılaştırma, 2. Berkitme Zarfları, 3. Küçültme Zarfları . . 375
III. Zarfların Yapısı: 1. Kök Olan Zarflar, 2. Başka Kelime Sınıflarından Zarflar, 3. İsimden Üreme Zarflar, 4. Fiilden Üreme Zarflar, 5. Birleşik Zarflar 379

5. Dilim: **Takı** 385

I. Takılar ve Çeşitleri 385
II. Takılarda İstem: A. Kim Hali İsteyen Takılar, B. Kime Hali İsteyen Takılar, C. Kimden Hali İsteyen Takılar, D. Adı Katkı Alan Takılar 386
III. Takıların Yapısı: A. Kök Olan Takılar, B. İsimden Üreme Takılar, C. Fiilden Üreme Takılar, D. Yeryön Adlarından Takılar . . 388

Sayfa

6. Dilim: **Bağlam** 390
I. Bağlamlar ve Çeşitleri 390
II. Bağlama İlişkileri 390
III. Bağlamların Yapısı 393
IV. Bağlam Çeşitleri: A. Türkçe Asıllı Bağlamlar, B. Birleşik Bağlamlar, C. Yabancı Asıllı Bağlamları 395
7. Dilim: **Ünlem** 396
I. Ünlemler ve Çeşitleri 396
II. Ünlemlerin Yapısı: A. Asıl Ünlemler, B. Ünlem Olan Başka Kelimeler 397
III. Yansılamalar ve Benzerleri: A. Yansılamaların Yapısı, B. Yansılamalarda Kullanış, C. Yansılamadan Üretim 402
8. Dilim: **Fiil** 408
I. Fiiller ve Çeşitleri: 1. Anlamlarına Göre, 2. Kullanışlarına Göre 408
II. Fiilin Çatısı: A. Yalın Görünüş, B. Olumsuz Görünüş, C. Edilen Görünüşü, D. Dönüşlü Görünüş, E. Karşılıklı Görünüş, F. Ettiren Görünüşü 411
III. Yatık Fiiller: 419
A. Adfiiller 420
B. Sıfatfiiller: 1. Geçmiş Sıfatfiilleri, 2. Şimdiki Zaman Sıfatfiilleri, 3. Gelecek Sıfatfiilleri 422
C. Zarffiiller: 1. Ulama Zarffiilleri, 2. Hal Zarffiilleri, 3. Karşıtlama Zarffiilleri, 4. Zaman Zarffiilleri, 5. Sebep Zarffiilleri, 6. Karşılaştırma Zarffiilleri 427
IV. Fiillerin Çekimi: A. Fiillerde Zaman, B. Fiillerde Tarz, C. Fiillerde Kişi, D. Fiillerde Sayı, E. Birleşik Çekimlerin Oluşması, F. Çevrik Kipler, G. Olumsuz Fiiller ve Soru . . 440

Sayfa

V. Kiplerin Anlatımı: A. Geçmiş Kipleri, B. Dolayılı Geçmiş Kipleri, C. Geniş Zaman Kipleri, D. Şimdiki Zaman Kipleri, E. Gelecek Kipleri, F. Dilek-Şart Kipleri, G. İstek Kipleri, H. Gereklik Kipleri, İ. Buyuru Kipi 457
VI. Cevher Fiili: A. Cevher Fiilinin Çekimi, B. Olumsuzluk ve Soru Şekilleri, C. Kiplerin Anlatımı, D. Çekimsiz Fiil Şeklileri . . . 474
VII. Karmaşık Fiiller: A. Öncelik Fiilleri, B. Başlama Fiilleri, C. Niyet Fiilleri, D. Çekimsiz Fiil Şekilleri 482
VIII. Tasvir Fiilleri: A. Yeterlik Fiilleri, B. İvedilik Fiilleri, C. Sürek Fiilleri, D. Yaklaşık Fiiller, E. Yarı Tasvir Fiilleri 488

Üçüncü Bölüm

SÖZDİZİMİ 495-586

A. Anlatma, B. Kelimelerin Öbeklenmesi . . 595

I. Kısım: Belirtme Öbekleri 497-519

I. Adtakımları 498
II. Sıfattakımları 500
III. Zarf Öbekleri 502
IV. Takı Öbekleri 504
V. Çekim Öbekleri: A. İsim Öbekleri, B. Fiil Öbekleri 506
VI. Bağlam Öbekleri 510
VII. Yanaşma Takımları: 1. San Öbekleri, 2. Ayama ve Soyadı Öbekleri, 3. Künye ve Mahlâs 513
VIII. Katma Öbekler: 1. Ünlem Öbekleri, 2. Saplama Öbekleri 518

Sayfa

II. Kısım: **Yargı Öbekleri** 520-586

1. Yargı, 2. Yarım Yargı, 3. Cümle 520

1. Dilim: **Basit Cümle** 523

I. Cümlenin Üyeleri: A. Yüklem, B. Kimse, C. Nesne, D. İsimleme, E. Zarflama . . . 524

II. Basit Cümlenin Çeşitleri: A. Fiil Cümlesi, B. Sıra Değişmeleri, C. İsim Cümlesi, D. Saplama Cümle 531

III. Basit Cümlede Uylaşma: A. Kişice Uylaşma, B. Sayıca Uylaşma, C. Çatıca Uylaşma . . 538

2. Dilim: **Birleşik Cümle** 546

1. Birleşik Cümlenin Yapılışı, 2. Birleşik Cümlenin Çeşitleri 546

I. Tümleme Birleşik Cümle : 549

A. Şart Cümlesi: 1. Olağan Şart Cümlesi, 2. Olmayası Şart Cümlesi 549

B. İlinti Zamiri Cümlesi: 1. *Ki* İlinti Cümlesi, 2. *Hani* İlinti Cümlesi 552

C. Bağlam Cümlesi: 1. (Yanyana) : a. Ulama Cümlesi, b. Ayırtlama Cümlesi, c. Karşıtlama Cümlesi, d. Almaşma Cümlesi, e. Üsteleme Cümlesi, f. Açıklama Cümlesi, 2. (altalta) a. Salt Bağlam Cümlesi, b. Yerverme Cümlesi, c. Sebep Cümlesi, d. Sonuç Cümlesi, e. Amaç Cümlesi, f. Şart Bağlam Cümlesi . . . 554

II. Karmaşık Birleşik Cümle : 562

A. Adfiil Cümlesi: 1. Adfiil Kimse Cümlesi, 2. Adfiil Yüklem Cümlesi, 3. Adfiil Nesne Cümlesi, 4. Adfiil İsimleme Cümlesi, 5. Adfiil Belirtme Cümlesi 562

Sayfa

B. Sıfatfiil Cümlesi: 1. Sıfatsı Sıfatfiil Cümlesi, 2. Zamirsi Sıfatfiil Cümlesi, 3. Adfiilsi Sıfatfiil Cümlesi 566
C. Zarffiil Cümlesi: 571
1. Yanyana Zarffiil Cümlesi: a. Ulama Cümlesi, b. Karşıtlama Cümlesi, c. Üsteleme Cümlesi 572
2. Altalta Zarffiil Cümlesi: a. Hal Cümlesi, b. Zaman Cümlesi, c. Karşılaştırma Cümlesi, d. Sebep Cümlesi, e. Sonuç Cümlesi, f. Amaç Cümlesi, g. Şart Cümlesi 575
Cümle Kuruluşları Taslağı 586

ADLAMALAR 587-615

Başlıca Kaynaklar 616

İÇİNDEKİLER 617-628

Bazı Kısaltmalar ve İşaretler 628

DÜZELTMELER 629-630

Bazı Kısaltmalar ve İşaretler

E.T.	Eski Türkçe	v.i.	ve ilerisi
E.O.	Eski Osmanlıca	$a > b$	olur
D.T.	Doğu Türkçesi	$b < a$	gelir .. dan
Y.T.	Yeni Türkçe	×	değişiği, dengi
An.	Anadolu (yer yer)	/	paraleli, durgu
Fr.	Fransızca	//	ulaşma yok
Yun.	Yunanca	*Sağ ol!*	ulaşma
S.	Sayfa	*değ'l*	vurgulu hece
bkz	Bakınız.	*şaşkı"n!*	berkitme vurgusu
krş	Karşılaştırınız.	*-dır.*	alçalan ton
v.b.	ve başkaları	*mı?*	yükselen ton